

सर्वमङ्गलोद्दयम्

(श्लष्टकाव्यम्)

भट्टपत्न्यभिजन-काशीस्थ-

नानादर्शनपरमाचार्य-स्यक्त'महामहोपाध्याय'पद-

सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीपञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्य-विरचितम् ।

(काशीस्थ-शाला) सौदामिनी-संस्कृत-पाठशालातः

श्रीश्रीजीव-न्यायतीर्थभट्टाचार्येण प्रकाशितम्

अंगणतो षष्भाषयानूदितं संचितसरल-टीकया

संयोजितम् ।

स, लिमिटेड (वाराणसी-शाला)

इत्याख्यमुद्रणालये मुद्राङ्कितम् ।

शकान्दा १९६०

द्वितीय संस्करणम्]

[मूल्यम् एकस्यकम्

Publisher :—
SRIJIVA NYAYATIRTHA M. A.

To be had at :—

- (1) 100, MANSAROWAR, BENARES CITY
 - (2) BHATPARA, 24 PERGS (BENGAL).
-

Printed by
A. Bose,
at The Indian Press, Ltd.
Benares-Branch

मुखनिवन्धः ।

इदं हि सर्व्वमङ्गलोदयं नाम काव्यम्, पक्षद्वयार्थबोधकम् । एकस्मिन् पक्षे शिवलीलाबोधकम्, पक्षान्तरे चरमे विष्णुलीलेति यदि प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायानुसारेण तद्व्योधकमुच्यते वाढमुच्यता ममाप्यासीदयमभिप्रायः, प्रथमसंस्करणे तथाभिहितञ्च, अत्रापि प्रथमसर्गं चतुर्थश्लोक टीकाया तयोपन्यस्तम् । साम्प्रत तु मन्ये पक्षान्तरप्रतिपाद्येन यत्र विष्णुलीलाया न तदानीन्तनः सम्बन्ध, तत्र तथा कीर्तनं नोचितमिति तत्र पक्षान्तरे इत्युक्तम् । तदत्र प्रतिसर्गं सत्सिद्ध्यर्थं विवृणोमि येनार्थद्वयप्रवेशसरणिः पाठकाना सुगमा स्यात् ।

प्रथमसर्गे, शिवलीलापक्षे, ब्रह्मलोके ब्रह्मण आदेशेनोपस्थितं विश्वसृजा वा सत्र विधानानुसारेणोपस्थितं दत्तं प्रति श्वशुर इति कृत्वा महेश्वरेण पूजायामप्रयुक्ताया दत्तक्रोध, दत्तस्य शिव प्रत्याक्षेपः, मुनीनां क्षोभः, नन्दिनः क्रोधो दत्तपत्नीयेषु मुनिषु दुरुक्ति, दत्तस्य समात्यागः, शिवस्य सगणस्य कैलासगमनं महर्षिभृगुसहायतया दत्तस्य शिवहीनयज्ञानुष्ठानम् अनामन्त्रिताया अपि दाक्षायण्या नारदमुखात् पितृग्रहे यसोत्सव श्रुत्वा कथमपि शिवस्यानुमतिमादाय पितृग्रहगमनम् । शिवभागहीनयज्ञदर्शनेन शिवनिन्दाभवणेन च तस्या देहत्यागः । अनुचरगणानां विनूढावस्था चेति प्रथमसर्गार्थः ।

पक्षान्तरे, ऐरावतारूढाय पर्यटते इन्द्राय भ्राम्यतो दुर्ध्वसिंसः पारिजातार्पणम् इन्द्रेण ऐरावतशिरसि तत्स्थापनं तेन दुर्ध्वसिंसः क्रोधः, 'इतः

श्रीभ्रंशो भवतु' इतीन्द्र' प्रत्यभिशापदानम्, अनुनयाग्रहणं इन्द्रस्यामरावतो-
प्रस्थानं दुर्व्यासस्तपसेऽरण्यप्रस्थानम्, इन्द्रस्य लक्ष्मीभ्रंशः, लक्ष्म्याः
क्षीरोदसागरप्रवेशः तेन प्राणिना प्रमूढावस्थेति प्रथमसर्गस्यार्थोन्तरम् ।

द्वितीयसर्गे, दाक्षायणीमनुसृताना गणाना विलापः, अनन्तरं
श्रीशिवसमीपे तद्वृत्तान्तकथनाय केषाञ्चित् कैलासगमनमिति शिवलीला-
पक्षस्यार्थः । पक्षान्तरे लक्ष्म्या विरहे प्राणिना विलापः । इति द्वितीय-
सर्गस्यार्थः । अत्र शब्दश्लेषस्तु क्वाचित्कः । श्रुतवृत्तान्तस्य
शिवस्य रोपः, शिवेन सह वीरभद्रादीना दक्ष्यज्ञादिध्वंसाय यात्रा,
तद्वर्णनम् सक्षेपेण दक्षनगरावरोधकथनम् । पक्षान्तरे लक्ष्मीभ्रंशेन पूर्व-
शनोरिन्द्रस्यावसाद दृष्ट्वा रसातलवासिनामसुराणामिन्द्रजयाय स्वर्गयात्रा ।
स्वर्गाक्रमणस्य सक्षेपेणोक्तिः इति तृतीयसर्गस्यार्थः । अनन्तरं सर्गत्रयं
कल्पना-प्रधान-वर्णनाय । तत्र चतुर्थपञ्चमसर्गौ पूर्ववृत्तज्ञापकतयोपन्यस्तौ,
शिवलीलापक्षे प्रजापतिराजस्य दक्षस्यैव बुद्धिमोह-तत्परिपाकारम्भात् पूर्व-
दुर्निमित्तदर्शनम्, भविष्यदर्शन-शक्ति-लोरोऽपि दुर्निमित्त-विशेष एव
कथमन्यथैव कर्मप्रवृत्तिः, दाक्षायणोमरणादपि तन्निवृत्तिस्तस्य
नासांदिति शङ्कानिवृत्त्यर्थौ । पक्षान्तरे इन्द्रस्य तादृग् बुद्धिमोहात् पूर्व-
तथा दुर्निमित्तदर्शनं जातम्, तच्च भविष्यदनिष्टसूचकं, न तु कारकम्,
यादृगनिष्टं प्रारब्धवशाद् घटिष्यते तदेव दुर्निमित्तेन सूच्यते । प्रारब्ध-
रण्डनं देवानामपि भोगं विना न भवत्यत इन्द्रस्यापि बुद्धिमोहः, न च
सर्वज्ञेनापि तत्पिना कश्यपेन तन्निवारणोपायो विहितः इत्येतद्बोधनार्थौ ।

चतुर्थसर्गे तु दक्षस्य दुःस्वप्नवर्णनं शिवलीलापक्षे; पक्षान्तरे चेन्द्र-
मातुर्दुःस्वप्नवर्णनम् ।

पञ्चमे तु, शिवलीलापक्षे दक्षनगरे दुर्निमित्तसूचकाद्भुतवर्णनं, पद्मान्तरे भारते स्वर्गे च तथाविधाद्भुतवर्णनम् ।

षष्ठसर्गे, दक्षस्य प्रजापतिराजत्व यद् विष्णुपुराणेऽभिहितं तदनुसारेण राजत्वरूपापक्रसैन्यादिवर्णनं स्कन्दपुराणे दक्षपक्षे शिवपक्षयो-
र्यद् युद्धमुक्तं काल्पनिकप्रकारमेलनेन तदनुवादः दक्षनाशदक्षयज्ञध्वंसा-
वसानपर्यन्तः शिवलीलापक्षे बोध्यः । भाग्यद्वेषेण महतामपि शक्ति-
नश्यतीति तत्त्वसमर्थको दिव्यास्त्रविस्मरणमादस्तन्मूलकञ्च युद्धप्रकार-
कल्पनमिति । पद्मान्तरे दुर्वाससः शापमूलकं दैवास्त्रविस्मरणं देवताना
पराजयफलकम् काल्पनिकं, तदानीं देवासुरसमामो देवताना परामयश्च
विष्णुपुराणादत्रानूदितौ ।

सप्तमे, शिवलीलापक्षे, दक्षयज्ञध्वसानन्तरं दक्षपत्न्या ब्रह्मादि-
देवानाञ्च शिवस्य प्रसादनार्थं स्तुतिः ततश्च शिवप्रसादे दक्षस्य
पुनर्जीवनं तदीययोद्धुन् प्रत्यनुग्रहः, शिवग्रहीनस्य दाक्षायणीमृतदेहस्य
लोकोपकाराय विष्णुना चक्रेण च्छेदः, शिवस्य च सगणस्यान्तर्द्धानमिति ।
पद्मान्तरे, पराजितदेवानां ब्रह्माणां पुरस्कृत्य विष्णुस्तवः, प्रसन्नेन विष्णुना
देवान्प्रति असुरैः सह सन्धाय प्रलितैः समुद्रमन्थनं कर्तुं मादिष्टमित्ये-
तद्वर्णनम् । इतः प्रभृति पद्मान्तरमिदं विष्णुलीलामयम् । इत्येव
पक्षद्वयाथः सप्तमसर्गः ।

अष्टमसर्गे, शिवलीलापक्षे, दाक्षायण्याः हिमानयकन्यात्वेन
प्रादुर्भावः । अत्रान्तरे, तारकामुरविजितानां देवानां ब्रह्मलोके गमन-
स्तवप्रसन्नस्य ब्रह्मणस्तारकधाय शिवपुत्र एव समर्थस्तदर्थं तपोमग्न-
शिवस्य उमाविवाहाय युष्माभिर्यतितव्यम् इति तान् प्रत्युपदेशः ।

शिवस्य विवाहप्रवृत्तिसम्पादनार्थमिन्द्रेण कामस्य विनियोगः, हैमवत्या उमाया अपि दांक्षायणीभाव इव शिवं प्रति स्वाभाविकप्रेम्णा तत्परिचरणम् । शिवं विजिगीषमाणस्य कामस्य नेष्टसिद्धिः प्रत्युत देहपातः, इत्येवंविपदि शिवमेव शरणत्वेन प्रपद्यमानेषु देवेषु कफण्या, उमायाः शिवपरायणतया च शिवेनोमाया विवाहः, विवाहोत्सवश्चेति वर्णितम् । पद्मान्तरे असुरैः सन्धि विधाय तैः सह मिलितैर्देवैः क्षीरोदसमुद्रमन्यनं ततश्चामृतोद्भवो लक्ष्म्या उद्धारश्च । तदनन्तर लक्ष्मीनारायणविवाहः । लक्ष्म्या उद्धारत् देवादीनां सर्वेणामानन्दश्चेति वर्णनम् ।

नवमसर्गे शिवलीलापक्षे, हरपार्वतीलीलावर्णनम् । तत्र च अग्नि-गृहीतशिवतेजसो गङ्गाया निक्षेपः, गङ्गायाश्च तीरस्थशरवणे तन्निक्षेपात् तत्र कार्तिकेय-जन्म, तेन च तारकाद्यमुरजयाद् देवानां पूर्ववत् स्वर्गाधिकारः इति वर्णनम् । पद्मान्तरे लक्ष्मीनारायणयोर्वैकुण्ठे प्रियानुचरैः सेवा, विष्णुमहिमवर्णनं, विष्णोरेव कृपया देवानाममृत-भोजनमसुराणां च तदप्राप्तिः, अमृतपानप्रबलैर्देवैरसुराणां युद्धे पराजयः, ततश्च देवानां पूर्ववत् स्वर्गाधिकार इति वर्णनेन काव्यसमाप्तिः ।

यस्योदारचरितमहोदयस्य सम्पूर्णव्ययेन सटीकानुवादकाव्यमिदं प्रकाशितं प्रथितसन्तोष सदारापत्यं श्रीमन्त तमाशीर्भिः संबर्द्धयामः । यद्यपीयं हि काव्यस्यास्य मुद्रणद्वितीयावृत्तिः तथापि परिवर्तनपरिचर्जनपरिवर्द्धनैः क्वचित् क्वचिन्नवीनत्वमेव प्रतिभाति । जरसा दृष्टि-दोषेण अक्षरयोजकादिप्रमादेन च यदत्र मुद्रणे स्पलितं तत्प्रायेण शुद्धि-पत्रेण परिहृतम्, शिष्यते चेत् स्वयमेव परिहरणीयं कृपया सुधीभिः ।

श्रीपञ्चाननदेवशर्मणः

शुद्धि-पत्रम् (मूल-कान्यस्य)

संगे १०
LIBRARY के ४

अशुद्धम्	शुद्धम्	१	
माचिरम्	मा चिरम्	१	१४
प्रौच्छलद्घ	प्रौच्छलद्घ	१	१६
मास्तुशित-	मास्तु- } शित- }	१	
सन्निपातः करि-	सन्निपातः } करि- }	१	१६
विद्याभासा	विद्या- } भासा }	१	२८
द्विय	द्विय	२	३
अपि तदेतदहो	अपि तदेतदहो ?—	२	१६
तदा चिरा-	तदाचिरा-	२	२७
शुशुचु	शुशुचु	२	३२
भीमयोधन	भीम-सैनिक-	३	२
कनीयसोर्मनो-	कनीयसो- } र्मनो- }	३	१६
तथाविधाया	तथा विधायां	४	२५
दयामया	दयामया	५	८
कुल्या	कुल्या	६	२७
शारभेण वपुषा	शारभेण महसा	७	११
ख्येय तादृक्	ख्येय तादृक्	८	५
म ही	मही	११	२०
तत्सु	तत् सु	६	१
नहेय	न हेय	११	१७

शुद्धि-पत्रम् (टीकायाः)

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
मनपीडा	मन.पीडा	२	२०
इति विग्रहक	इति विग्रहक	३	१
पूज्यास्पदा	पूज्यतेजा.	४	२
मददूषितचित्तस्तत् (विष्णुलीलापत्ते)	तत्- (पद्मान्तरे)	५	१३
वाक्चेति	वाक् चेति	७	११
तद्विशेषणम् ।	तद्विशेषणम् । अत्र	८	१४
कर्त्तरिरूपम्	कर्त्तरि रूपम्	,	१६
प्रमायिन	प्रमायिन	९	१७
प्रोञ्जलद्ध	प्रोञ्जलद्ध	१५	१०
वाहस्य	वाहस्य	१८	२
ञ्चार्य	श्चार्य	११	१८
०	प्रतिसञ्चर प्रलय । १६॥	४५	१० परम्
अचिन्त्यलङ्घनः	अचिन्त्यविलङ्घन	४६	३
अथ कि	कि	५४	८
योधनाना	सैनिकाना	६१	३
शत्रुशेष	शत्रूणा निरवशेषता	७४	१०
वम	वम्	८३	१३
क्विपोऽपि प्राप्ते	विट्प्रत्ययात्	९०	१२
पुरस्य अत् इति वा	'अदोऽनन्ने' इति सूनात्	९०	१२ ३
परोऽभूत्	परोऽभूत्	९१	७
स्वर्ग	स्वर्ग	११९	५
ते	ते	१२३	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
नुष्ठानं तत्कले	नुष्ठानतत्कले	१२६	१६
पक्ष	पक्षे	१३४	१
सुतरां	सुवरां	१३५	१३
स्वरवेदिता	स्वरमात्रवेदिता	१३८	१५
स्वारात् आसम्पक्	स्वारात् आ सम्पक्	१४३	८
वृन्द	सङ्	"	६
वृन्दं	सङ्	"	१०
स्वारात्	स्वारत्	"	१२
स्वर्गानुरक्तं	स्वर्गानुरक्तः	"	"
तद्य तत्	त चासी	"	१३
वृन्दं चेति	सङ्श्रेति	"	"
धारयः	धारयः, तम्	"	"
ननु	न तु	१५०	६
अग्निद-	अग्निदत्ता	१६५	५
ययोधा	योधा	"	६
कर्मनिन्तरं	कर्मनिन्तरम्	१६६	२०
तद्रोका	तद्रोका	१७३	१४
सम्पत्ति	सम्पत्ति	१७५	७
कलेषा अविद्यारयः	कलेषा	१७६	६
दसं,	दसंति	१७७	=
परय	परय,	१८०	१
शरीर	शरीरम्	"	१०
त्रसं	त्रसम्,	"	"
रसं ।	रसंति गोपा कुः वृषिर्द्विदमरः	१८१	१४
गन्तव्यं	गन्तव्यं	१८५	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
रसा	सु	१८६	११
रसा	सु	"	१३
श्रीविष्णोः,	श्रीविष्णोः	१६०	२१
समुद्रा	समुद्र	२१३	१६
भूतो	भूतौ	२२४	१३
भोगीन्द्रो	भोगीन्द्रौ	"	१३
नागश्रेष्ठो	नागश्रेष्ठौ कम्बलाश्वतराख्यौ	"	"
प्रत्यह	प्रत्यह	२२५	२
देवत चैः	देवताचैः	२२६	७
घटच्यमान	घटच्यमान	"	८
शायनान्निः	शायना निः	२५०	११
दर्स्य तु	दर्शस्तु	२५३	१२
मरणं तत्-	मरण-तत्-	२६२	१४
विश्वदुःखम्	विश्वदुःखम्	२६२	१६

कविवंशकीर्त्तने शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	श्लोके
दाना	दाता	४	३२

শুদ্ধিপত্র

(বাগলা পত্র ও তাহার পানটীকার)

দ্রষ্ট	তদ্ব	পৃঃ	স্ত	পঙ্ক্তি
বলি,	বলি'	৪	২	১০
প্রম্ননিত	প্রম্ননিত	২	"	৫
নাবদেয়	নাবদেয়	৫০	১	১১
আচতন	অচেতন	৩৪	"	৮
কাব্যে প্রথম	কাব্যে বিলম্বনামক প্রথম	"	"	১২
আশ্রয়ে বা	আশ্রয়ে	৪১	২	১৬
তারকা	তারকা	৪৫	"	৪
কাব্যে দ্বিতীয়	কাব্যে বিলাপনামক দ্বিতীয়	৫৮	"	২১
নয়ন নিমেষে ।	শিব বৃষ্টিবশে—	৬১	১	১২
দেখি	দেখি'	৭৪	"	১১
দেখি	দেখি'	"	২	১৮
শক্তি, যে,	শক্তি, যাহাচ,	৮০	"	১৩
যার,	যার)	২২	"	২১
(২০)	(২০)	৮০	"	১৫
পত্রা	নেত্রা	১০১	"	৫
তথা	সেথা	১০১	"	৫
জাতি	জাতী	১০৩	"	১৬
জাতি	জাতী	১০৪	"	২২

অগ্রহ	গ্রহ	পৃঃ	প্রঃ	পংক্তি
লোপ-	লোপ	১০২	"	১
পক্ষি-কল	পক্ষি-কল	"	"	০
জনমি-	জনমি'	১১০	"	৭
যশস্বীর	যশস্বীর	১২৮	১	১৫
পুরুষ । বিশেষ	পুরুষ বিশেষ	১০৬	"	২২
অণে বৃদ্ধি	বেদ বৃদ্ধি।	১৮১	২	২
তব হেরি	বৃদ্ধি হেরি'	"	"	১০
প্রভুর-যুগল	প্রভুর যুগল	২৪২	"	৮
বহুবিধ	কা'রা' বহু	"	"	১৪
কেচ	কা'রা'	"	"	১৬

सर्वमङ्गलोदयम्

(श्लिष्टकाव्यम्)

प्रथमः सर्गः ।

(मङ्गलाचरणम्)

यदङ्गसङ्गान्महिमातिरेकं

गङ्गाधियाता जगदेकशुद्धिः ।

समानसोदीरितवर्त्मदूरस्थितो-

भवो मां सविधुः पुनातु ॥१॥

श्लिष्टपदव्याख्या ।

(शिवपद्ये) अङ्गं मस्तकम् ; समानसेति स इति पदच्छेदः, मानसञ्च उदीरितञ्च ते इति, द्वन्द्वः, तयोः मनोवचनयोरित्यर्थः । भव इति विशेष्यपदं, सविधुरित्यस्य विधुना सहेति समासात्, चन्द्रशेखर इत्यर्थः । (विष्णुपद्ये) अङ्गं पदम् । मानसेन सह वर्त्तमानमुदीरित वचन-समानसोदीरित, तस्य वर्त्मत्यादि समासवाक्यम् । अभवः इति-पदच्छेदः, जन्मरहितः इति तदर्थः, सः विधुः विष्णुः ॥१॥

শিব-বন্দনা ।

. (১) .

সুপ্রভা লভি যাব,

উপচয়ে মহিমা

ত্রিলোকপাবনী সুরধুনী ।

বাঙমন না পায় যায়,

জলে বিধু শোভা পায়,

সব—মোরে শুদ্ধি দি'ন তিনি ॥

যাঁব অঙ্গে—শিবোদেশে

সঙ্গহেতু জাহ্নবী জননী

বিপুল মহিমা লভি

অধিতীয়া ত্রিলোক পাবনী ।

সেই ভব—মনোবাক্য-

পথ হ'তে দূবে অবস্থিত

করুন পবিত্র মোবে—

শশিকলা ললাটে শোভিত ॥]

বিষ্ণু-বন্দনা ।

(১)

যাঁব পদে জগ্ন ল'য়ে,

মহিমার উপচয়ে .

ভুবনপাবনী সুরধুনী ।

জনন বিহীন, চিত

সহ বাক্যপথাত

বিষ্ণু—মোরে শুদ্ধি দি'ন তিনি ॥

[যাঁব শ্রীচরণ পদে

গঙ্গা, লভি জনম-সঙ্গতি ।

জগত্তেব শুদ্ধি হেতু

লভিলেন মহিমা সে অতি ।

চিত্তসহ বাক্যপথ

হ'তে বহু দূবে যাঁব স্থিতি,

শুদ্ধি দিন মোবে সেই

জগৎহীন শ্রীমান্ শ্রীপতি ॥]

সুরাসুরাধীশ্বর-মৌলি-লোল-মন্দার-মালা-পুনরুক্ত-রক্তঃ ।

সর্বাশ্রয়োমাপদপল্লবো মে সন্তাপসন্তানমপাকরোতু ॥২॥

(দুর্গাপদে) : অমুরাণ্যামাধির্যস্মাত্ যঃ অমুরমন:পীড়াহেতু:

স বাসী ইশ্বরেচেতি । ইশ্বরে রাজা, সুরাণ্যাম্ অমুরাধীশ্বর:

সুরাণ্যামসুরমনপীড়াহেতুরাজ: ইতি, যযাশ্রুতাপোঁ বা । সর্বাশ্রয়োমাপদেতি

—सर्वाश्रय उमापदपल्लव इति विग्रहकसमस्तपदम् । सर्वाश्रयः शिववाचकोऽपि । (लक्ष्मीपत्ने) सर्वाश्रयः मा इति पदच्छेदः ; मा लक्ष्मीः-तस्याः पदेत्यादिना समासः ॥ २ ॥

दुर्गा-वन्दना ।

(२)

असूवाधि सुवेशेव नम्र
मौलि हृते विगलित
मन्दार बूझम मालो,
याहा ह्य द्विगुण नोहित ।
शिवेव आश्रय सेइ
उमा मर चवण-पल्लव ।
इवण करुण, ताय
आहे मम मन्त्राप ये मव ।

लक्ष्मी-वन्दना ।

(२)

देवता-मानव-पति-
नत-शिव हृते निपतित
मन्दार मालोन्नर बद्धे
याहा ह्य पुनः अरुणित ।
विश्वेव आश्रय सेइ
कमलाव पदकिशलय,
इवण करुण मोर
निवसुन्नर मन्त्राप निच्छ ।

(अथ काव्यमन्थ)

विधेर्नियोगान्महनीयधामाभ्याटत् सदक्षोऽत्रिमहर्षिसुनुः ।
बभूव यः शङ्करगौरवेण लोकेषु सम्मानविशेषपात्रम् ॥३॥

किञ्चिदपदव्याख्या ।

(शिवलीलापत्ने) अत्रिमहर्षिसुनु, सुनुः अनुजः, तेन ब्रह्मनन्दन इत्यायातम् । सः दक्षः तन्नामा प्रजापतिः । विधेरादेशात् तदीय महनीयधाम महनीय पूज्य धाम भवनम् अभ्याटत् अभिजगाम । शङ्करगौरवेण शिवश्चशुर्वेन । (पदान्तरे) सदक्षः सन्तः वर्त्तमानाः

अक्षाः रुद्राक्षाः यस्मिन् सः रुद्राक्षमालाघरः सत् शोभनं शुद्धम् अक्षम्
 इन्द्रिय यस्य सः शुद्धेन्द्रियो वा । महनीयधामा = पूज्यास्पदाः ।
 अत्रिमहर्षिर्गुरुः सन्तुः पुनः, दुर्वासाः । विधेर्नियोगात् नियतिवशात्
 अभि निर्भयं यथा स्यात् तथा आटत् वभ्राम । शङ्करगौरवेण, शिवे
 यद् गौरवं तेन, दुर्वाससः शङ्कराशत्वात् ॥ ३ ॥

शिवलीला ।

(७)

ब्रह्माव आदेश मत्—

एकदिनं दक्ष प्रजापति
 महर्षि अत्रिव भ्राता,
 चलिलेन ब्रह्मधाम प्रति ।
 त्रिलोकेव माके त्रिनि
 अनामान्य सम्मानभाजन ।
 शिवेव शशुव बलि'
 विदित से गौवव कारण ॥

विष्णुलीला ।

(७)

कौन काले दैववशे
 महाशयि अत्रिर तनय ।
 तेजस्वी दुर्वासाम् मूनि
 ब्रगिलेन भुवने निर्भय ।
 शोभिछे उवसे ताँव
 क्रुद्राक्षेव माला विलम्बित
 शङ्कवेव अंश बलि,
 ताँहाव गौवव अतुलित ।

तेनेक्षितस्तत्र वृषासनोवियन्नागागमश्रीरकृताहृणः स्वदृक् ।
 अथोपनीतं सुमनोवरं न्यधात् नापारिजातं समदेभयानके ॥४॥

क्लिष्टपदव्याख्या ।

(शिवलीलापद्धे) वृषासनः + अवियन्नागागमश्रीरितिच्छेदः ।
 सुमनः + अवरम् इतिपदद्वयम् । सः + मदे इति पदद्वयम् । 'तेन'

दक्षेण, 'तत्र' ब्रह्मसदने अत्रियन्नागागमभीः = अत्रियत्यौ अनपगच्छन्त्यौ
 नागागमश्रियौ नागाः भूषणभूताः सर्गाः आगमानि तन्नशास्त्राणि
 च तेषां श्रियौ शोभाविभूती यत्र सः 'लक्ष्मी-सरस्वती-धी-त्रिवर्ग-सम्पद्-
 विभूति-शोभासु । उपकरणवेपरचना-विधासु च श्रीरिति प्रथिता'
 इति व्याडिकोपात् । स्वदृक् = आत्मदर्शनरतः, चिदात्मस्वरूपो वा,
 अतएव अकृताहर्णः श्वशुरोऽयमागत इति भेदबुद्धि-प्रयुक्तम् अहर्ण
 सत्कारः न कृत येन तादृक्, वृषासनः शिवः ईक्षितः दृष्टः । स. =
 दक्षः, उपनीतम् = उप समीपे नोत् शिवसमीपे प्रापितम् सुमनः =
 शोभन चित्तम् । अथ = अनन्तरम् अहर्णाकरणदर्शनानन्तरम् । अवरं
 अपवृष्ट यथा स्यात् तथा भयानके मदे गर्व्ये न्यधात् निदधौ, न
 अपारिजात = अरिजातवर्जितम् कामक्रोधादिवर्जनपूर्वकं न न्यधात्,
 निन्दु तदयुक्तम् । प्रजापतिर्दक्षः यद्यपि शुद्धचित्त आसीत् तथापि
 शिवतत्त्वाद्योयेन, मददूषितचित्तस्तत्कृता स्वोयामवमानना बुद्ध्या
 क्रोधादियुक्तगर्व्येणाक्रान्तोऽभूदितिभावः ।

(विष्णुलीलापक्षे) वृषा स नो इति पदत्रयम् । तत्र = पर्यटन-
 स्थाने, पर्यटने सतीति वा, वृषा = इन्द्रः, तेन = दुर्व्याससा ईक्षितः = दृष्टः,
 इन्द्रः कीदृशः ? त्रियन्नागागमभीः = त्रियन्नागः अभ्रमातङ्गः ऐरावतः
 तेन य आगमः आगमन सा श्रीः सम्पत् तेन श्रीः शोभा वा यस्य ।
 तेनेत्यनुपज्यते, अथ अनन्तर तेन दुर्व्याससा उपनीत पारिजातं
 पारिजाताख्य सुमनोवर कुमुमश्रेष्ठ पारिजातपुष्पमाल्यं वा अपृता-
 हर्णः = अकृतादरः, दृदृक् = शोभन न पश्यति-शुभदर्शनरहितः सन्
 समदः = मत्तः यः इभः = हस्ती तदेव यानम् स्ववाहनम् ऐरावत

ইত্যর্থঃ তস্য কে মস্তকে না ন্যধাত্ব ইতি নো, ন্যধাदेव, प्रथमपादान्ते 'नो' चतुर्थपादादौ 'ना' इति चानयोर्दूरस्थयोरपि योजनात् । अथवा प्रथमाद्धे नो ईक्षितः ? इति काकुः, किं नो इक्षित इत्यर्थः, ईक्षित एव इति पर्यवसितम् । द्वितीयाद्धेऽपि ना न्यधात् ? इति काकुः, किं ना न्यधात् किं न निहितवान् इत्यर्थः न्यधादेवेति पर्यवसितम् । नञ् नो ना इत्येकार्यकं शब्दत्रयम् । वृषासन इति पदद्वयं वा वृषा आसनः इति च्छेदः, आसनः = आ सम्यक् सनः हस्तिकर्णास्फालो यस्मै, इन्द्रारोहणेन गच्छत ऐरावतस्य कर्णास्फालनादितिभावः । अत्र प्रथमाद्धे नञर्थकशब्दाम्बावात् काकुर्नास्ति द्वितीयाद्धे तु काकुरेव ॥ ४ ॥

(৪)

দক্ষ, হেবে সেথা শিবে,
 স্বাধীবাম ভুজঙ্গভূষণ
 না করেন পূজা তাঁর ;
 চুষ্টে হ'ল তাঁর শুদ্ধ মন ;
 দূরে গেল বিপু জয়,
 . . অনন্তব মলিন অনন্তব
 ভবিল বিষম গর্পে
 'শিব হ'তে আমি উচ্চতর' ।

(৪)

হেরিলা ছুর্বাসা ইন্দ্রে
 আফালিত-কর্ণ ঐরাবতে ।
 পারিজাত পুষ্প মালা
 দিলা তথা উপহারমতে ।
 দেবেন্দ্র লইয়া তাহা—
 মোহনশে আদব না ক'বে ।
 রাখিলেন মদ মত্ত
 বাহন গজেন্দ্র শিব' পরে ।

अत्युग्र-वाग्-वज्रनिपातन-क्रमे

प्रजापकेनन्दिनि चार्त्तसत्कुले ।

विमृश्य दैवीमनिवार्य-हेतुतां

स लोकपालः क्षणमुग्धवत् स्थितः ॥ ५ ॥

(शिवलीलापक्षे) प्रजापः = प्रजापतिः प्रजापाति रक्षति इति कर्त्तरि कप्रत्ययात्, कः—दक्षः प्रजापश्चासौ कश्चेति, तस्मिन्, अत्युग्रेति उग्रं शिवम् अतिक्रान्त वाग्-वज्रं तस्य निपातने निक्षेपणे क्रमः प्रवृत्तिर्यस्य, तस्मिन् सति, अथवा अत्युग्रं = शिवलक्ष्मि यद् वाग्-वज्रं तस्य निपातनः निक्षेपकः क्रमः पर्यायः सहायो वा यस्य तस्मिन् सति, नन्दिनि नन्दिकेश्वरे चकारात् अत्युग्रेति विशेषण-स्यानुकर्षः अत्युग्रा अतिकठोरा चासौ वाक्चेति अत्युग्रवागेव वज्रं तस्य निपातने निक्षेपणे क्रमः प्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन् सति आर्त्त-सत्कुले दुःखितसाधुजनयुक्तब्रह्मसभा-भवने सः लोकपालो ब्रह्मा दैवी नियतिनिर्दिष्ट्याम् अनिचार्यहेतुताम् अप्रतिविधेयकलहकारणता विमृश्य विचार्य क्षणमुग्धवत् क्षणमुग्ध इव अनभिज्ञ इव स्तब्धवत् स्थितः ।

(पद्मान्तरे) प्रजापके = प्रवृष्टजापके दुर्व्यासितीत्यर्थः अत्युग्रेति अति-कठोरवाक्याशनि-निक्षेप-परायणे । कुलं जनपदः, आर्त्ताः व्यपिताः सन्तः साधवो यत्र तस्मिन् कुले जनपदे अनन्दिनि सुखविरहिते च सति 'सः लोकपालः इन्द्रः । अन्यत् समानम् ॥ ५ ॥

(८)

दङ्क पङ्क कङ्कदेवे
 अवाहेलि' वचन-अशनि
 हानिवावे रत ; आव
 नन्दौ, शाप दिलेन अगनि ।
 विवादे भविल गभा,
 ब्रह्मा भावि' दैवेव वटन—
 खण्डन सम्भव नहे ;
 मुङ्क प्राय बहिला तथन ।

(८)

दुर्वासो ज्ञापक श्रेष्ठ,
 सुकठोर वाक्य बज्राघाते
 प्रवृत्त इहिले, विन्न
 साधुगण, निवानन्द ता'ते ।
 दैवेव विधान ए ये,
 अतिक्रम भाविया दूषव ।
 अनेक विमूढ मत्
 बहिलेन इन्द्र लोकेश्वर ।

तेनाथ सक्रोधरयस्मयज्वल-

द्विलोचनोद्भासितनूनपाच्छ्रया ।

न स्थेयमत्रेति वचः समुच्चकै-

रुदीर्य पादक्रमणे मनो दधे ॥६॥

(शिवलीलापद्धे) तेन दक्षेण इति कर्त्तृपदम् । सक्रोधेति श्रिये-
 त्यन्त तद्विशेषणम् । न स्थेयमित्युक्त्वा, दधे इति कर्मणि रूपम् ।
 (पदान्तरे) सक्रोधेत्यत्र स इति पृथक् कर्त्तृपदम् । तेन हेतुना ।
 दधे इति कर्त्तरिरूपम् । क्रोधेत्यादि तनूनपादित्यन्तं कर्त्तृविशेषणम् ।
 “श्रियात्र न स्थेयम्” इतो लक्ष्मीर्निर्द्ध्यतीत्युक्त्वा ॥ ६ ॥

(७)

बोयदीपु अहङ्कावे
 ज्वलि' उठे युगल नयन ।
 बाहिवाय छताशन-आजा,
 दङ्क—कहिला तखन ।
 'अयोग्य एहान थाकिवाव'
 ईहा घोषि उच्चतावे ।
 प्रश्वान उद्वेशे मन दिवा
 क्षिप्र चरण विनासे ।

(७)

ईन्द्रके नीरव देखि
 मुनिवव क्रोधवेगे चले ।
 अहङ्कावे प्रज्जलित
 नेत्र हते उदुगावि अनले ।
 बहिला दुर्बसा उच्छे
 'लक्ष्मी नाहि रहिबे हेथाय ।'
 बनिग्रा तखन त्रिनि—
 चलिलेन प्रश्वान आशाय ।

हे तात कांपमुपसंहर सुप्रचंडं

मा मापगच्छतु भजस्व निसर्गशान्तिम् ।

तेनैवमेव विधिनाप्यनुनीयमानो-

ज्ञानप्रमायिनमसौ न जहावमर्षम् ॥७॥

(शिव०) मा मा इति ससम्भ्रमं निपेधे दिव्यंचनम् । मा इति निपातः नत्वय माङ्शब्दः । अपगच्छ तु इति पदद्वयम् । तु किन्तु । तेन विधिना व्रतया । असी दत्तः । (यज्ञान्तरे) मा लक्ष्मीः, मा अपगच्छतु न नश्यतु इति प्रार्थना । तेन = इन्द्रेश, विधिना = यथाविधि एवम् = एव प्रकारेण अनुनीयमानोऽपि । अज्ञानप्रमायिनमिति अज्ञानां दमनहेतुम् । असी दुर्गायाः ॥ ७ ॥

(৭)

“বৎস দক্ষ ! কর তুমি
 এ প্রচণ্ড ক্রোধ সংবরণ ।
 যেও না যেও না চলি,
 স্বাভাবিক লহ শান্তিধন ।”
 এই ভাবে ব্রহ্মা তাঁবে
 কবিলেও কত অনুনয় ।
 দক্ষের সে জ্ঞাননাশী
 ক্রোধবেগ না হ'ল বিলয় ।

(৭)

“সংবব প্রচণ্ড ক্রোধ,
 অনুরোধ কবি মুনিবর !
 লক্ষ্মী যেন নাহি যান
 চলি, দেব ! শান্ত্যভাবধর
 স্বভাব-সঙ্গত যাহা”—
 দেবেশ্বরের এ হেন প্রকাব
 অনুনয়ে ছুটিল না—
 মোহদণ্ড ক্রোধেব আকার ।

সংস্কারম্ভকম্পাঙ্ঘ্রিস্তপস্বলানभीषणः ।
 विमुखीभूय देवेशं पुनरुचे महातपाः ॥ ८ ॥

(শিবঃ) দেবমীশামিতি শিবমিত্যর্থঃ । (পদ্যান্তরে) দেবেশ ইন্দ্রম্ ॥৮॥

(৮)

বোম্বাবেশে কম্পমান
 স্থলিত চবণ ।
 সদর্প বিক্লেপ তার
 “ অতীব ভীষণ ।
 সে দিকে না করি মুখ
 কহিলেন পুনঃ
 মহাতপা দক্ষ, মহেৎসবে ;
 —“আরে শুন,

(৮)

কোপভরে দুর্বাসার
 চবণ কম্পিত ।
 বিকট বিক্লেপ সহ
 গমন স্থলিত ।
 বিপরীত মুখে থাকি
 সে তাপস বব ।
 পুনবায় কহিলেন—
 “অহে পুরন্দব,

উপেক্ষিতস্বমর্যাদাঈর্ষ্যপিভির্দৈবতৈরপি ।

উচ্যৈ: স্তুবাদ্ভি: সততং গর্ভ্বং ত্বমসি লম্ভিত: ॥৭॥

(৯)

আপন মর্যাদা জান
 হারাইয়া তবে ।
 ঋষি ও দেবতা যত
 কবে উচ্চববে—
 সতত তোমার স্তুতি
 চাটু বাক্যে ভবা ।
 তাই তুমি বহু গিরে
 গর্ভের পশরা ।

(৯)

নিজ নিজ মর্যাদায়
 দিয়া জনাজনি ।
 তব স্তব কবে যত
 দেব ঋষি মিলি ।
 অবুষ্ঠিত উচ্চকণ্ঠে
 সকল সময় ।
 তাই তব বাড়িয়াছে
 গর্ভ অতিশয় ।

ঐশ্বর্যমদমত্তোঽসি গুরুনপ্যতিবর্তসে ।

তদেতৎফলমত্যুগ্রং ধোক্ষ্যসে মূঢ় মাচিরম্ ॥১০॥

শ্লোকদ্বয়ং স্পষ্টম্ ॥৬॥১০॥

(১০)

ঐশ্বর্য বনিয়া তুমি
 মদমত্ত হয়ে
 গুরুজনে অতিক্রম
 করিছ নির্ভয়ে ।
 সেই হেতু জানিও হে
 মূঢ়! অচিরেতে ।
 উগ্রতর ফল তোমা
 হইবে ভুঞ্জিতে।”

(১০)

বর্গের ঐশ্বর্য্য মদে
 মত্ত তুমি তাই ।
 গুরুজন-অপমানে
 কোন ভয় নাই ।
 পরিণাম ফল তার
 ছেনো উগ্র অতি ।
 ভুঞ্জিতে হইবে তোমা
 অচিরে হুঞ্জতি।”

ततः प्रचलितश्चेतःशान्तये तपतां वरः ।

अत्रिनेत्रप्रमदकृत् सवनं शिश्रिये शिवम् ॥११॥

(शिव०) तपता वरः = तापप्रदातृणां श्रेष्ठो दत्तः, ततः = तस्मात् स्थानात् प्रचलितः निष्क्रान्तः इतः = इमा भुव प्राप्य । शान्तये प्रशमाय अपमानदुःखनिवर्त्यांतनाय । त्रिनेत्रो महादेवः तस्य प्रमदकृत् आनन्दजनक न भयतीति अत्रिनेत्रप्रमदकृत् अशिव शिवरहित सवनं यज्ञं शिश्रिये अवललम्बे । (पदान्तरे) चेतः शान्तये = मनः प्रशमाय । तपता वरः = तापसश्रेष्ठ. अत्राति = अत्रेः अत्रिनाम्नो महर्षेः नेत्रप्रमदकृत् नयनानन्दकः । स वनम् इति पदद्वयम् । सः = दुर्वासाः । शिवम् = कल्याणजनकम्, वनं शिश्रिये, तपोवनमाश्रयदित्यर्थः ॥ ११ ॥

(११)

पवम सखापदाया
दक्ष अनशुव ।
चिह्न शान्ति तवे
चलि यान धवापव ।
शिवहीन यज्ञ
अनुष्ठाने त्वन वत ।
त्रिलोचने रेश दिते
अभिनायी ऊत ।

(११)

अत्रिव नयनानन्द
तापस प्रवव
दूर्वासा सेथान हते
चलि अतःपव ।
शान्तिनाभ अभिलावे
मङ्गल निलय
स्निग्ध एक तपोवन
कविना आश्रय ।

स चापि देवो विमनाः स्थितः पुरं
प्रति प्रतस्थे गविभेशभूषितः ।
अपुण्यभाजापनवाप्यदर्शनं
सुशोभनन्दीक्षितशुद्धपद्धति ॥१२॥

(शिव०) विगत मनो यस्य सः 'अमनाः शुभ्रः' इति श्रुतेः, अथवा विगत गमनरहित मनो यत्र सः 'यतो वाचो निपत्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुते. अथवा बाह्यदृष्ट्या विमना इव, मेशभूषितः = मेशः नक्षत्रेशश्चन्द्रस्तेनालङ्कृतः । गवि स्थितः वृषारूढः । सुशोभं = सुशोभमानम् नन्दिना तन्नाम्ना गन्ताप्यत्तेश ईक्षिता दर्शिता शुद्धा पूता पद्धतिर्यस्य नन्दिप्रदर्शितपूतमार्गमित्यर्थः तच्च तच्चेति विशेषणकर्मधारयसमासः । (पञ्चान्तरे) स च देव इन्द्रोऽपि, गविभेशभूषितः = गौः स्वर्गस्तस्य य इमेशः करिराज. स एव भूः स्थान तत्रोपितः अधिष्ठितः ऐरावतारूढ इत्यर्थः । विमनाः दुःखितः स्थितः सन् । क्षणात् पुर प्रति प्रतस्थे । पुर कीदृशम् ? सुशोभन, तथा दीक्षिताना यशशीलानामितियायत् शुद्धा पद्धतिर्यत्र ॥१२॥

(१२)

कण्ठक विमना येन,
उठि कृषयाने ।
चल्लमोलि नरेशे
चलिना कृषयाने ।
पापीर अत्तु निज
पूरे ह्यत्र गति ।
नम्पो देवाहिहे
यात्र विशुद्ध पद्धति ।

(१२)

त्रियमाण वाकि कण्ठे—
श्वपुत्री उद्वेशे
इन्द्रो वसिया ऐरा-
वत पृष्ठ देशे
चलिना, येषां ह्य
वाजिकेन्द्र गति ।
कृष नरेशे ब्रह्मतीर,
ननोद्वय अति ।

नमेरुकूटेन विराजमानं तुषारमन्दारसुगन्धवातम् ।
प्रभूतवृन्दारकसेव्यमानमनन्तकल्पागमसम्पदाढ्यम् ॥१३॥

(शिव०) नमेरुकूटेन इत्येकं पदम् । नमेरवः = रुद्राक्षवृक्षाः । तेषां कूटेन समूहेन । मन्दम् इत्यर्त्तिः, ऋच्छति वा इति मन्दारः, मन्दचारी । अथवा वक्ष्यमाण एवार्थः शिवभयनेऽपि मन्दारादीनां सत्त्वात् । प्रकृष्टा भूता देवयोनिविशेषास्ते, प्रभूताः, प्रमथा इत्यर्थः ते च वृन्दारका देवाश्च तैः सेव्यमानम् । अनन्तकल्पेषु नास्ति गमः क्षयो यासां ताभिरक्षयाभिः सम्पन्निराढ्यम् । अथवा कल्पः क्रियानुष्ठानपद्धतिः, आगमानि तन्त्रशास्त्राणि । विविधक्रियानुष्ठानपद्धतिसम्बलिततन्त्रशास्त्र-समृद्धयुक्तम् । तन्त्रशास्त्रस्य शिवोक्तत्वादित्यमुक्तिः । (पदान्तरे) न मेरुकूटे न इति पदत्रयम् । मेरुकूटे सुमेरुशृङ्गे न विराजमानमिति न, विराजमानमित्यर्थः । तुषारः शीतलः, मन्दारसुगन्धः वातः यस्मिन्, प्रभूतैः प्रचुरैः वृन्दारकैः देवैः सेव्यमानम् । अनन्ताः कल्पागमसम्पदः कल्पतरुसमृद्धयः, ताभिराढ्यम् ॥ १३ ॥

(१०)

रुद्रान्तकव मावि
येथा चाविधाव ।
श्रीतल सुरभि मन्द
समीव सफार ।
से पूव प्रमथ सह
देवता सेवित ।
कलाश्लेष अक्षय
सम्पदे विवृषित ।

(१०)

अनाधे शुभेक गिरि
शृङ्गे विराजित ।
मन्दाव सुगन्ध शिख
रायु आन्दोलित ।
देववृन्द सेवित से
अथर नगर ।
अगणित वल्लवृक्ष-
सम्पदे सुन्दर ।

প্রোচ্ছলদ্ধনরসৈরতিহৃদ্য নর্সিতাম্বুরুহকৈরবমুগ্ধৈঃ ।

লোচনোৎসববিধায়কচক্র-স্বপ্সরোবিলসিতৈরুপপন্নম্ ॥১৪॥

(শিবঃ) প্রোচ্ছলন্তো ঘনরসাঃ জলানি যেম্য: তে: জলোচ্ছলনহেতু-
মিরিত্যর্থঃ । নর্সিতাম্বুরুহকৈরবাণি অতএব মুগ্ধানি সুন্দরাণি তৈ: ।
অম্বুরুহ পদ্ম, কৈরব কুমুদম্ ।, নর্সিতানি অম্বুরুহকৈরবাণি যৈ:
তানি, নর্সিতাম্বুরুহকৈরবাণি । চক্র: চক্রাক:, জলচরপদ্মবিশেষ: ।
নয়নোৎসববিধায়কচক্রবাকযুক্তানাং স্বপা শোভনাং আপো যত্র তেপা সরসা
বিলাসৈ: লহরীলালাবি: অথবা তेषু যানি বিলসিতানি শিবানুচরণা
ক्रीडा: তৈ:, স্বাপ্ স্বাপৌ ইতি ব্যাকরণম্, সমাসান্তবিধেয়নিত্যত্বাৎ ।
(পদ্যান্তরে) প্রোচ্ছলদ্ধনরসৈ: পরিস্কুটপ্রগাঢ়রসৈ:, অতিহৃদ্যৈ: অনির্মমোহরৈ:,
নর্সিতাম্বুরুহকৈ: প্রামিতলীলাকমলৈ:, অবমুগ্ধৈ: মাযবিশেষেণাতিমুগ্ধৈ:
সুন্দরৈ:, পূৰ্ব্ববদর্থো বা । লোচনোৎসববিধায়কানি চক্রাণি সমূহা যাসা
তাসাং স্বপ্সরসা প্রধানানাংপ্সরসা বিলসিতৈ: বিলাসৈ: ॥ ১৪ ॥

(১৪)

সেখা কিবা ছলকেলি
চমো অচ্ছ-বারি
সরোবরে, উচ্ছলিত
নীল মনোহারী ।
কমল-বুন্দ্র নাচে
তরঙ্গে সুন্দর
চক্রবাক শোভে যেনা
নেত্র মনোহর ।

(১৪)

বিলাস প্রবাহ যেনা
অনিন্দা সুন্দর
নয়নে আনন্দ-দায়ী
অঙ্গুরো নিকর ।
করে ল'য়ে গৌলাবশে
কমল নাচায়
উচ্ছলিত প্রীতিদন-
রস পূর্ণ রায় ।

গজ্ঞাতরঙ্গব্যতিপঙ্গরম্য
 মানোন্নতং সর্বসুখৈকধাম ।
 যত্রোৎসবঃ কৌশিকজুষ্টকাকে
 গজাদিকানাং হরিপালিতানাং ॥ ১৫ ॥

(শিব০) কৌশিকা: পেচকা:, তৈ: জুষ্টা: সেবিতা: তেযু জুষ্টা:
 প্রীতা বা কার্কা: যস্মিন্, তাৎশো যত্র যস্মিন্ পুরে, হরয়: সিংহা:,
 তৈ: পালিতানা গজাদিকানাং উৎসব: । আদিপদাত্ সিংহবধ্যা ইতরে
 পশবো গাভ্যা: । ইশ্বরপুরস্য নিব্বর্ত্বাত্ কাকেলুক-সিংহগজাদয়ো
 মৈত্রীসম্পন্নাস্তত্র তিষ্ঠন্তীতি ভাব:, এং পরত্রাপি । (পছান্তরে) কৌশিক
 ইন্দ্র: তেন জুষ্টং কাফং রতিবন্ধ: যস্মিন্ তাৎশো যস্মিন্ পুরে, হরিয়া
 ইন্দ্রেণ পালিতানা গজাদিকানাং আদিনা অশ্বাদিপরিগ্রহ:, ঐরাবতা-
 দীনাং ইত্যর্থ: উৎসব: ভবতীতি শেয: ॥ ১৫ ॥

(১৫)

গজাব তবঙ্গ মঙ্গ
 কি বা রমণীয়
 অতি উচ্চ সুখধাম
 শঙ্করের প্রিয় ।
 কাকও পেচক মিলে-
 সিংহ প্রীত কবী
 নাতিছে উৎসবে সেথা
 নাহি কারো অরি ॥

(১৫)

মন্দাকিনী উর্ধ্বসঙ্গে
 বগ্য সে নগব
 গৌরবে উন্নত মদা
 সর্ব-সুখকব ।
 কামকলা রসে যেথা
 ইন্দ্রের উৎসব
 খেলিছে পালিত তাঁর
 গজ আদি সব ॥

शिखिसमेधितसौहृदमारुताशित-

लुलापकवाह-सुसंगति ।

मथितदुग्धपयोधिविकाशितं

यदधितिष्ठति नाम शिवामृतम् ॥१६॥

(शिव०) 'शिखी' मयूरः, 'अशित' भोजनम्, 'आशितः' वृतः इति वा, 'मारुतोऽशित' यस्य, 'मारुताशितः' पवनाशनः सर्प इत्यर्थः, अथवा पवनेन वृतः, एतद्वाक्यस्यापि पवनाशन इत्यर्थः । शिखिना समेधितसौहृदः सर्वादितसख्यः मारुताशितः यत्र । लुलापकः महिरः, वाहः अश्वः । लुलापकवाहस्य सुसङ्गतिः, मुमेलनं मैत्री यत्र, ततो विशेषणसमाप्तः । मयूरसर्पाश्वमहिपादयोनित्यवैरिणः, यत्र निर्व्यंश इति भावः । मथितदुग्धपयोधिवत् (मन्यनारम्भ-स्थान्यवहितोत्तरकाले केनमाचुर्म्बाद्वनलिनाभिस्त्वमिति मथितेति) मथितः = अतीतमन्यनारम्भः ; अथवा मथितम् इति भावे निष्ठा, तदस्यास्ति इत्यच्प्रत्ययात् मथितः, यीतागाव इत्यादिवत्, मध्यमान इत्यर्थः तद्वा 'विकाशित' विकाराः प्रकाशो यस्य तत् अतिशुक्लं यत् पुरं कैलासैरुदेशपुरं 'शिवामृत' शिवा रूपममृतमुधा ब्रह्म वा अधितिष्ठति । शिवा = उमा । अथवा शिव-शिया-रूपम्-पुरम्-प्रकृतिरूपम् अमृतं ब्रह्म । (पत्तान्तरे) शिखी = अग्निः, समेधितसौहृदः = तदभ्युः मारुतः = वायुः तयोः, आशितं = मृत्तिर्यस्मात् । अग्निनास्तयोः परस्परं सौहृदातिरेकात् उमयोरेव वृत्तनिरूपस्तत्र, इति मथितुं समेधितसौहृदेति ; अथएव अयम् तदुभयदेयवोत्तेराः ।

लुलापकवाहः लुलापो महिपः, स एव लुलापकः स वाहः वाहनं
 यस्य स यमः, लुलापकवाहस्य मुसद्गतिः मुमेलनं यत्र । ततो
 विशेषणसमासः । मृत्युनाथस्य अमरत्वं मुसद्गतमिति भावः । शिवामृत
 देवमङ्गलजनकममृत मथितदुग्धपयोधिविकाशितं सत् यत् पुरम् अधि-
 तिष्ठति, वर्णनसमकालतया वर्त्तमानत्वम् एवमन्यत्रापि ॥ १६ ॥

(१७)

गभीर प्रणय येषा
 मयूव भुजङ्गे
 मधुव गिलन बहे,
 महिष त्रुवङ्गे ।
 मथित न्नीबोद-सिक्क
 सम याहा वङ्गे
 से शम भविछे उगा-
 अमृतके अङ्गे ॥

(१७)

तृप्त याहे छुई मथा
 अनल अनिल
 महिष वाहन याहे
 अगव हईल ।
 प्रकाशित वाहा छुङ्क-
 मागर मयूने
 सेहै सुधा सुभरुपा
 दिवाङ्गे अङ्गेने ।

शूरतापदविशालगणाना-

मुचमानयशसां पदभाजाम् ।

आनूतान्तशिखोदितमानो

यत्र वातिसुरभिः शिखिवाहः ॥ १७ ॥

(शिव०) वा अतिसुरभिरिति ऋद्धेदः । वाकारश्चार्थः शूरतापदाः ये
 वीरतापदायिनः विशाला महान्त, सख्यातीता इति यावत् गणाः प्रमथाः
 तेषाम् । तेषां किंभूतानाम् ? — उच्यमानयशसां अयस्तमानकीर्ति-

শালিনা পদভাজা সতা চরণপতিতানা সতাম্ আনতাभिः সম्यङ् নতাभिः
 উন্নতশিখাभिঃ উদিতমানঃ = জাপিতসম্মানঃ অতিসুরभिঃ = অতিযশস্বী
 শিখিবাহ. = মর্যুর্বাহনঃ কার্ত্তিকৈয়ঃ । (পদান্তরে) শরস্য সখ্যস্য
 তাপ দ্বয়িত্বং দুরীকর্ত্বুং শৌলমেপা তে শরুতাপদভিনঃ, যে শালগণা:
 বৃদ্ধসমূহাঃ তেপাম্ । কীটশানা তেপাম্ ? উচ্চমানযশসা উচ্চমানেন
 বৃহত্পরিমাণেণ যশঃ কীর্ত্বিযেপা তেপাম্ । পুনঃ কীটশানাম্ ? —পদভাজা
 যথাস্থানস্থিতানা যোগ্যস্থানস্থিতানামিতি ভাবঃ । আনতাभिঃ ইপত্
 নতাभिঃ উন্নতাभिश्च उत्थिताभिश्च शिखाभिरग्रभागैरुदित জাপিতম্,
 মান পরিমাণ যস্য সঃ, एतेन मान्यं सूचितम् । सुरभिः सुगन्धः
 শিখিবাহঃ শিখিনম্ অগ্নি বাহয়তি নোদয়তি, যঃ সঃ বায়ুরিত্যর্থঃ,
 বা-ধাতু প্রয়োগাৎ ; বাতি বহতি ; মন্দার সুগন্ধ্যবাতামিতি প্রাগুক্তস্য
 নিবরণমিদম্ । শিখিসমেধিতৈতি তু দেবতাধয়েণ, নতু অচেতনভূতা-
 ধয়েণেতি ধ্যেয়ম্ ॥ ১৩ ॥

(১৭)

যেথা মানে অনুন্নত
 কীর্ত্বিতে অতুল
 স্বীবেব সম্ভাপদায়ী
 প্রমথ বচল ।
 উচ্চশিখা নত কবি
 পদযুগ ধরে
 কীর্ত্বিমান কার্ত্তিকর
 গৌরব বিস্তবে ॥

(১৭)

উচ্চতায় খাত, যথা-
 স্থানে ক্রশোভন
 সৌরতাপ আবদ্ধিছে
 বনস্পত্তিগণ ।
 তাহাদের অগ্রভাগ
 নতানত- কবি
 প্রবাহিত বায়ু যেথা
 সৌরভ বিস্তরি ॥

যস্মিন্ সদানন্দনবাতিমোদ-

নিষ্পন্দভূতং সুরসিদ্ধবৃন্দম্ ।

বাচং বিনা শংসতি বিশ্বকর্মে-

কারুত্বনৈপুণ্যযশঃপ্রকর্পম্ ॥১৮॥

(শিব০) সদানন্দঃ শিবঃ । তস্য নবেন স্তবেন যোঽতিমোদঃ মহান্ আনন্দস্তুে ন নিষ্পন্দভূতম্ । (পছান্তরে) সদা সততং, নন্দনং তন্মাম ইন্দ্রবনং, তত্র বাতির্গতিবিশেষো यस্য স নন্দনবায়ুঃ ইত্যর্থঃ তজ্জনিতমোদে ন নিষ্পন্দভূতম্ ॥ ১৮ ॥

(১৮)

সদানন্দে স্তব করি,
আনন্দে মগন
নিষ্পন্দ - দেবতাবৃন্দ
আর সিদ্ধগণ।
যেথা প্রকাশিছে বিনা
বাক্যে, কারুকার্য্য
বিশ্বকর্মেদেবে যশঃ
শিল্পের চাতুর্য্য ॥

(১৮)

যেথাই নন্দন বন
সঙ্গারী পবন—
পবশে হরষে শাস্ত
সিদ্ধ দেবগণ ।
বিশ্বকর্মা দেবতাব
যশের বারতা
সদা ঘোষে মৌনিভাষে
শিল্প-নিপুণতা ।

मलिनितकटकुम्भशुण्डदण्डे

प्रचुरतरे मददुर्दिनान्धकारे ।

पधुकरनिकरस्य सन्निपातः करि-

पतिवक्त्रविलोचनाय यत्र ॥१९॥

(शिव०) करिपतिवक्त्रः गणेशः तस्य विलोचनाय चापलाय ।
(पदान्तरे) करिपतेरैराप्तस्य वक्त्र तस्य विलोचनाय ॥ १९ ॥

(१९)

येथाय प्रचुर मद-
दुर्दिन आंधारे
नगिन कपोल वृष्ट
सुष्ठु एकाधारे ।
कांके कांके आसि
ताहे पडे नधुकर
हेलन दोलने रठ
ठान लघ्याप्रर ॥

(१९)

गण सुष्ठु वृष्ट यवे
अतीव नगिन
आंधार प्रचुर मद
नगिले दुर्दिन
पडिहे जमव पुष्ट
ताहे, ऐनावड
येथाय वदनशानि
नाडे अनिरठ ॥

यत्रोच्चैःश्रवसः श्रेयःप्रीतिसंजननं यशः ।

गीयते श्रूयते चापि भीमचिक्रमसंश्रितम् ॥२०॥

(शिव०) 'भवसः' कर्णस्य भोतुर्वा श्रेयः 'प्रीतिसंजननं' मद्गल-
प्रमोदाना सम्यक् भाषक 'भीमस्य' महादेवस्य विष्णुसंश्रित पराक्रमसम्पन्न
यशः यत्र उच्चैः गीयते श्रूयते च । (पदान्तरे) 'उच्चैःभवसः' इन्द्राभस्य

‘भीमचिन्मसञ्चितं’ रिपुभीषणपराक्रमसम्बद्धं ‘श्रेयः’ प्रशस्यतरं यथाः,
 ‘प्रोत्तिसंजनन’ जानन्दजनक यथा स्यात् तथा यत्र गीयते
 श्रूयते चापि ॥ २० ॥

(२०)

शङ्खवेव नामाविभ
 विक्रम कथाय
 उद्भग यशेर गाथा
 उक्ककठे गाय ।
 कर्णेर कथद आव
 सुभद येथाय
 से गधुर ग्रीति पद
 निडा शुना याय ॥

(२०)

उक्कैःश्रवाः अश्वबाज
 जीम पवाक्रम-
 समहित यशोगाथा
 अति मनोरम ।
 आनन्द मङ्गलप्रद-
 येथा ह्य गीत
 अगना कौतुक भरे
 ह्य आकर्षित ॥

तुहिनकरकरीषस्पृष्टचन्द्रोपलानां

निशि निशि निपतन्त्यो निर्मला वारिधाराः ।

सततमुपनिपीदच्चित्रभानुग्रतेजः-

क्षतजलसुरसिन्धुं यत्र सम्पूरयन्ति ॥ २१ ॥

(शिव०) चित्रभानुः अग्निः । गङ्गा हि हरजटासलाप-
 नञ्चारिणी, अग्निश्च हरललाट-नेत्रस्य इति तयोः सन्निधानम् ।
 (पञ्चानरं) निप्रभानुः सूर्यः । मुनेरी सूर्यस्य सदा सन्निधान
 म्निदम् ॥ २१ ॥

(२१)

चन्द्रकाशु मणि चय
 चन्द्रिका पवशे
 निमल सलिल धारा
 निशाय ववसे ।
 से जले, शिवेव नेत्र-
 वह्नि सन्निधाने
 शुक्ल ह'ले स्वधूनी
 पू'व येई स्थाने ॥

(२१)

चन्द्रकाशु मणि येथा
 चन्द्र कव जाले ।
 पवशि विमल वावि
 टाले निशाकाले ।
 नदी सन्निहित रवि-
 तेज्जे शुक्ल ह'ले
 मन्दाकिनी पू'वे येथा
 त्रै अछ्छ जले ॥

यस्मिन् शुक्रशशाङ्कशङ्करसरस्वत्यादिशङ्कास्पदं
 मुक्तामण्डितकूटकोटिरमलच्छाया दरीदृश्यते ।
 भौमब्रह्मकृशानुभानुमयता रक्ताश्मवप्रस्थिरा
 वैकुण्ठासितकण्ठकण्ठकलना नीलाश्मभास्वत्स्थले ॥२२॥

(शिव०) मुक्तैः शिवसालोक्यप्राप्तैः आमण्डिता सम्यक् भूषिता
 कूटकोटिः शिखराग्र बहुशिखराणि वा । अमला निर्मलाशङ्कायादर्थ्यः,
 छाना कान्तिः दय्यः कन्दराश्च यस्याः । पर्वतान्तराणां कन्दराः
 तमोवृता भवन्ति अस्य तु महाभास्वरस्य शिवगिरेः कन्दरा अपि अमला
 इति भावः । शशाङ्क-शुक्र-शङ्कर-सरस्वत्यादयः शुभ्रवर्णाः, कैलासशिखर-
 कोटिरपि शुभ्रवर्णा, कैलासशिखरकोटिः, शुक्रादिशङ्का—शुक्रादि-
 देयता क्रिमिय इति शङ्का, तस्या आस्पदं विषयः, दृश्यते । कैलासे
 रक्ताश्मना पद्मरागमणीना ये यत्राः प्राकारास्तेषु भौमादि देवतामयत्व

तदा वक्तंते, भौमः मङ्गलग्रहः, ब्रह्मा चतुराननः, शुक्राणुः ज्ञानः, भागुः
 सूर्यः, एतेषां रक्तवर्णात्वात् पञ्चरागमयं वप्रेषु एतद्देवतामयत्वं स्थिर-
 मिति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । नीलाश्मानः, नीलमणयः । तेषां
 भास्वत्-स्थलानि दीप्यमानप्रदेशाः, तेषामुज्वलनीलप्रभासु वैकुण्ठस्य
 श्रीकृष्णस्य अक्षितकण्ठकण्ठस्य च कलना निर्देशः भवतीति शेषः
 अक्षितकण्ठः नीलकण्ठः तस्य कण्ठः नीलवर्णः । कैलासे नील-
 मणिमयप्रदेशः श्रीकृष्णवत् नीलकण्ठ-कण्ठवच्च प्रतीयते इति भावः ।
 (पक्षान्तरे) मुक्ताभिः मण्डिता कूटकोटिः कोटिसख्यकभवनानि ।
 शुक्लवर्णात्वात् शुक्रादिबद्ध भृश दृश्यते, दरोदृश्यते इति दशाधातोर्वर्द्धि-
 कर्मणि रूपम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ २२ ॥

(२२)

गुरु—शिवलोकागत
 जीवगण विमण्डित
 येषां उक्त शिवर निचय,
 शुक्र शशी शिव आर
 मूर्ति बलि सारनाव
 शक्राहयः शुभ चोत्तिर्यय ।
 ब्रह्मा ए अन्नार अह
 येषां बद्धि भागुमह
 ब्रह्मवर्ण सागुते उभय
 नीलोत्पल शिला माये
 नीलकण्ठ कण्ठ बाजे
 शुक्रकण्ठ येन उक्ते नय ॥

(२२)

विमण्डित गुरुताय
 कोटि निकेतन उर
 येषां याय प्रभाय उज्ज्वल ।
 येन चक्र शुक्र उर
 शिव सरयती उर
 शोला पाय वर्णे शक्राहय ।
 ययस्य कृशाशु भागु
 मण्डले मिलित सागु
 ब्रह्मोत्पल निचये लोचिह
 उज्ज्वल हनोल शिला
 कृत्वा येन कण्ठे लीला
 नील कण्ठ कण्ठ आनिष्ठित ॥

कनकचरिस्निग्धज्योतिःप्रकर्षविभूषिते

बहलरुधिरौद्गारे यस्मिन् प्रवालविलासिनि ।

अरुणकिरणग्रासाशङ्कां विहाय महातमो

मरकतचयच्छन्नच्छन्नं चिराय विराजते ॥२३॥

शिव०) कनकचरिं धुस्त्रमनोहरं, महादेवस्य धुस्त्रप्रियत्वात्
जालि इत्यर्थः । स्निग्धज्योतिःप्रकर्षेण शुक्लज्योतिषा विभूषित तच्च
। विरोपणसमाप्तः । कैलाससानुविरोपस्य सुवर्णमयत्वात् तथोक्तिर्वा ।
। नवनराणि । (पद्मान्तरे) सुमेरोः सुवर्णमयत्वात् कनकेत्यादि,
। विद्रुमरत्नानि प्रवालसमूहस्य रक्तवर्णतया रुधिरमुद्गिरतीघ
न् कैलासपुरे शक्रनगरे चावस्थिताः मरकतमयवप्राः अरुणकिरण-
। तिमपहाय वर्त्तमाना अन्वकारा एवेति पद्मद्वयस्य भावार्थः ॥२३॥

(१०)

भुङ्क्ते मनाहव
कि वा शुभ्र स्निग्धतव
गतिः पूजे विभूषित धाम ।
पद्मवाग मनोलोभा
प्रवाल उगारे शोभा
रुग्निमा कुटे अविबाम ।
नाहि श्याकर त्रास
कोन कपे नाहि त्रास
वि येषा मग अहकान
नरकत पूरनाम्ने
गोपने केमन बाह्ये
रहरे लुकाये आकार ।

(१०)

येथाय सुवर्णवाशि
हते शिद्ध ज्योतिः आशि
शुशोभित कने चारिधान ।
वह पद्मवाग मनि
प्रवाल विलास त्रिनि
रक्त आभा करिछे उगारव ।
वदिर किरण हते
नाहि शङ्का कोन नते
जानि ईहा त्रिमिब निदव
नीलमणि पूरतले
विराजे गोपने छले
चिरनि ये धाम चिहर ।

सदा सविधसंसरच्छशिविभावसुज्योतिषा
 विलुप्ततिमिरान्तरे प्रकृतिभास्वरे यत्पथे ।
 महीतलपुरोचितो हरति दण्डदीपोत्करः
 कदर्पिकरसोदरो वसुचयन्नमित्रोज्झितम् ॥२४॥

(शिव०) प्रकृत्या दुर्गया भास्वरे, तत्प्रभया उज्ज्वलतमे, वक्ष्यमाण एतार्थो वा । शशिविभावस्योः चन्द्रानलयोः । शिवचूडाया चन्द्रस्य नेत्रे चानलस्यावस्थानात् । (पदान्तरे) विमानसुः सूर्यः । प्रकृतिभास्वरे निरुगंज्योतिष्मति । भूतलनगर-परिचितः दण्डदीपोत्करः लौहादिस्तम्भद्वयतदीपसमूहः मित्रोज्झितं सूर्यदत्तं वसुचयं रश्मिममूहं न हरति गृह्णाति । नक्तं सूर्य एव श्रग्भवादिभ्यः तेजो ददाति इति प्रसिद्धिः । कदर्पिकरसोदर इति कुतिसतानाम् अर्पिना गततयाचनशीलानामिति यावत्, प्रसारितकरमदृशः सदर्पिनो हि अर्पं प्राप्य करं परावर्त्तयन्ति कदर्पिनस्तु मध्यंदैव प्रसारितकरा इति गगतोच्छ्रितदीपस्तम्भसमूहस्य तत्प्रादृश्यम् । विद्म कदर्पिकरो हि यमु धन प्राप्नुवन्नपि अमित्रोज्झितं शत्रुदत्तमपि गृह्णाति । यमु च यन् अमित्रोज्झितमिति शन्द्रार्थश्लेषमूलः काञ्चलिप्रभयज्ञः । निरिद्धप्रतिग्रहमपि शत्रुदत्तं ये गृह्णन्ति ते कदर्पिन एव इति भाषादिकं गुर्पाभिर्भाव्यम् । गदालोकशालिनि तद्यगरमार्गे निःप्रयोजनस्याप्य शृण्विनीनगररिनिवाः श्वम्भदोभङ्गयो नामप्रिति पञ्चदशतारस्यम् ॥ २४ ॥

(२४)

अर्द्धचन्द्र शिव भाले
नयनाग्नि ज्योति चाले
तथा' काव नाशिया तिमिर्ब ।
तद्रूपवि उया गाव
अन्नच्छटा येषा कार
स्वे पथ आनोव क्रुचिब
दूतल नगवी मरु
दीपदणु शत्रु शत्रु
वन्तिहलु लईया प्रभाव
येषा नाहि शोभा पाय
वेहाया भिङ्गुद प्राय
हात्र पाति शत्रुधन चाव ।

(२४)

निकटेव प्रतिवेशी
देवमूर्ति वनि शनी
ज्योतिदाने नाशि तमोवाशि
स्वभावतः उज्ज्वित
कवे आवण आनोकित
ये धामेव पथ दिवा निशि
दूतल नगव शोभा
ववित्यक्त प्रभा लडि
नीपु दीपदणु येषा नाई ।
लूकु भिङ्गुकेर मत्र
वाथ कव प्रसारित
शत्रु मरु वस्तुतेणु शंटे ।

यथा महाश्रीफलजातगौरवं

यथामनोगं कुमुमेपुमार्द्वम् ।

यथा च तत्रागमसंविधानकं

विलोक्यते नैव तयान्यतः क्वचित् ॥ २५ ॥

(शिव०) महत् च तत् श्रीफलजातगौरवञ्चेतिरिल्वश्रेणीना
महागौरवमित्यर्थः । अमनोग मनसो न गोचर, कुमुमेपुमार्द्वं मदनमृदु
त्वम् । कुमुमेपु मदनः । मार्द्वं प्राबल्यराहित्यम् । इतरैः मनसा मर्द्द्वं
न शक्यते यथा तत्र मदनप्राबल्यराहित्यमिति भावः । आगमसंविधानक

तन्त्रविधिवादः । (पदान्तरे) महाश्रिया सुदृश्याना फलजाताना गौरवम् =
रसादिप्राचुर्येण आदरातिशयः, कुसुमेषु पुष्पसमूहे सुदचिरं माद्वं
कोमलता, अगमानां वृक्षाणा संविधान सुव्यवस्था ॥ २५ ॥

(२५)

निद्रफन भावे जागे
गौदव येमन
वागेव इह्म सेथा
यथा जाने मन ।
तद्धेव निधान यथा
विवाजे सुन्दव
अनात्र ना हय ताहा
दृष्टिर गोचव ॥

(२५)

नानाविध सूत्रो-यले
गौदव येमत
इह्मता कुह्म पुजे
यथा मनोगत ।
तत्र वाजिपालनेर
नैपुण्य येमन
अनात्र कोथांउ तां
ना पाई दर्शन ॥

पुरोहिते श्रीभवने प्राज्यमन्युः स्थितोऽथ सः ।

किं सवप्रवृते नासीदासन्नपतनो भृगौ ॥२६॥

(शिव०) अथेति कथान्तरद्योतकमानन्तर्यार्थकञ्च ततश्च स इति नाव्य-
वहितपूर्वोक्तकर्तृबोधकम् । प्राज्यमन्युः = प्रचुरक्रोधः, आसन्नपतनः =
अचिरभाविविनिपातः सः = शिवरहितयज्ञप्रवृत्तो दत्तः, श्रीभवने
श्रिया लक्ष्म्याः यस्मात् उद्भवः, तस्मिन् सवप्रवृते सवे तद्यज्ञे
प्रकर्षेण प्राधान्येन वृते पुरोहिते ऋत्विजि भृगौ भृगुनामके महर्षी
स्थित. अविचलित. अथ च स्थेयत्वेन निश्चयवान् किं नासीत् ?
अपितु आसीदेव; स्थेयः = संशये एकतरनिर्णयता । भृगुमाश्रित्य तन्मन्त्रणया

দত্ত যশমনুষ্টিতবানিতি ফলিতার্থ . । যুক্তঞ্চ আসন্নপতনস্য
 ভৃগুত্বিতিরিতি বস্তুব্যঞ্জ । লক্ষ্মী: ভৃগুদুহিতেতি বিষ্ণুপুরাণম্ ।

(পূর্বান্তরং) পুর: অহিতে ইতি সন্धि । অমৃগৌ ইতি
 চ্ছেদ । অথ অমরাবতীপুরপ্রবেশানন্তর বপ্রেণ প্রানারেণ বৃত
 বৎসন বপ্রবৃত তেন সহ বর্তমানে সবপ্রবৃতে অতএব অমৃগৌ
 প্রপাতমিন্নে পুরোঃহিতে অচিরভাবিবিষদি সম্মুস্তস্থানিষ্টসূচক
 দুর্নিমিত্তে বা শ্রীভবনে স্বীয়প্রাসাদে স্থিত স প্রাজ্ঞমন্যু শতমন্যু.
 ইন্দ্র কিম্ আসন্নপতনো নাশীত্ ? পতনশব্দোঃস্ব সযোগানুকূল
 ব্যানারম্ অবনতিঞ্চ বোধযতি । বেষ্টনাদিরহিতে ভৃগুস্থানে স্থিতস্য
 পতন সম্ভাব্যতে তদ্বিপরীতে নিরত্যয়স্থানে স্থিতোঃপি আসন্নপতনো
 ঽমৃদ্বিতি চিহ্নমিতি ভাব ॥ ২৬ ॥

(২৬)

অনন্তর মহা ক্রোধী
 দক্ষের নিপাত
 আসন্ন হইলে, তিনি
 চপলায় তাত
 হৃৎকর করিয়া ত্রস্তী
 পুরোহিত পড়ে
 স্টেট যজ্ঞে, বহুে স্থির
 না গণি বিপদে ।

(২৬)

অনন্তর শতমন্যু,—
 প্রাকার বেষ্টিত
 উত্তম ভবনে থাকি,
 তথাপি চিস্তিত ।
 মন্যুকে আসিছে ওই
 অহিত ভাব
 উচ্চহাস হ'তে যেন
 আসন্ন পতন ।

एवं सत्यपि देवर्षिविशेषाभ्युदितेच्छया ।

अप्रसन्नमनःकर्म्मालोचनायासमाचरत् ॥२७॥

(शिव०) एव सती अपि देवर्षिविशेषाभ्युदिता इच्छया अप्रसन्नम् अन.कर्म्मालोचनाय असमा अचरत् इति पदच्छेदः । असमा अनुपमा सती दाक्षायणी देवर्षिणा नारदेन विशेषेणाभ्युदिता कथिता सती अनसः पितुः दक्षस्य कर्म्मणो यज्ञस्य आलोचनाय दर्शनाय इच्छया अप्रसन्न यथा स्यात् तथा अचरत् जगाम । अप्रसादो दौर्मनस्यम् । पितुः शिवहेलनारम्भश्रवणादिक दौर्मनस्यहेतुः । (पद्मान्तरे) एव सति अपि देवर्षिविशेषाभ्युदितेच्छया अप्रसन्नमनः कर्म्मालोचनायासम् आचरत् इति च्छेदः । एव सति = इत्य व्यतिकरे सति, देवर्षिविशेषाभ्युदय-काम. देवानामृषीणाञ्च विशेषेण योऽभ्युदयः वृद्धिः, तदिच्छया इच्छयेति उपलक्षणे तृतीया । अप्रसन्न मनो येन तादृशस्य कर्म्मणः स्वकृतापराधस्य दुर्वास.शापप्रदानस्य वा आलोचनायास विचारप्रवासम् । आचरत् अन्वतिष्ठत् । कथमत्र मङ्गल भवेदिति किञ्च मया कृतम् इत्यादिक शक्तो दध्यौ इति भावः ॥ २७ ॥

(२१)

अनुपमा सतीराणी

सुनि नावदेन वाणी

सविशेष, अङ्गिनायवशे,

चलिता, दर्शनज्ञाना

मन तीर अप्रसन्न

पितामसे यच्छेदर उद्देशे ॥

(२१)

सुवराज अतःपर

शशि-देन प्रीतिकर

अज्ञादय कानना करिया ।

ठिन्दर प्रसाद शक्ति

कृतकर्म्म सुविचारि

कतु द्देश पाहेला अरिग ॥

अष्टादशमहाविद्याभासा

वीक्ष्य दिशो दश ।

श्रीसत्याभावमुन्नीय

देवेशेन गतिर्मता ॥२८॥

(शिव०) दान्नायण्या दक्षग्रहगमन शिवः किं न निवारितवानित्या-
शङ्कायामाह । अष्टा इति । दशमहाविद्याना = काल्यादीनाम् भासा =
तेजसा दशदिशः अष्टाः व्याप्ताः (अशूढ व्याप्तौ इति धातोः क्तः) वीक्ष्य,
श्रीसत्याः श्रियुक्तायाः सतीदेव्याः भावमुन्नीय, देवेन ईशेन शिवेन गतिर्मता
= पितृग्रहगमनमनुमतम् । (पदान्तरे) अष्टादश अष्टौ अष्टिमाचैश्वर्याणि
दश दिव्यादिव्यरूपाः शब्दादिविषयाः उत्सवरूपा यतः सा अविद्या
तस्या भाः प्रकाशो यत्र तेन देवेशेन शक्रेण दशदिशो वीक्ष्य श्रियाः
लक्ष्म्याः सत्यम् अभाव वास्तव भ्रमम् उन्नीय निश्चित्य गतिः स्वीय-
दशा मता जाता ॥ २८ ॥

(२८)

दश दिक् वापु कवि
उद्दिष्ट इहेला हेवि
दशमहाविद्यार मूर्ति ।
बुद्धिया मटीव मन
पशुपति सेइ ५१
गमनेते देन अनुमति ।

(२८)

दशदिशो वीक्ष्य, दश
शब्दादि विषय बन्-
तुषे यापु अविद्या प्रकाश—
से हेइ बुद्धिया हाय
दशदिके हेरि ७१
निजदशा—सहा कर्पनी नाश ॥

पौत्री विधेः परिकरैः सहिता प्रयाता

तस्मिन् क्षणे श्रितवृषाभववारिधाम ।

दुःखाम्बुधावपि निमज्ज्य जगच्छिवांशा-

सद्भावतः शिवकदर्शनतश्च नष्टा ॥२९॥

(शिव०) परिकरैः परिजनैः नन्द्यादिभिः सहिता तथा श्रितवृषा वृषारूढा सती भववारिधाम, भवः शिवः त निवारयितुं शीलमस्य सः भववारी दत्तः तरय धाम गेह शिवभागहीन-कृत्पितृयज्ञालयं प्रयाता गता विधेः पौत्री दादायणी शिवांशा-सद्भावतः यत्र शिवभागस्य अविद्यमानत्वात् शिवकदर्शनतः पितृकृतशिवनिन्दातश्च नष्टा मृता देहं तत्याज इत्यर्थः । (पक्षान्तरे) विधेः पौत्री लक्ष्मीः, तदानीं लक्ष्मीः भृगुदुहिता आसीदिति पुराणवार्त्ता । परिकरैः सहचरैः सुखादिभिः सहिता तत्क्षणात् अभववारिधाम श्रमणस्य अजस्य विष्णोः वारिधाम क्षीरोदसागरस्वरूपं वासस्थानं गता प्रविष्टा । श्रितवृषा, वृषा इन्द्रः स श्रितोऽधिष्ठितो यया, इन्द्रानुमाहिका इत्यर्थः अथवा वृषो धर्मः, तदनुगता । नष्टा अदर्शनं गता । कस्मान्नष्टेत्यत्रापि हेतुमाह शिवाशासद्भावतः शिवकदर्शनतः शिवस्य मङ्गलस्य कदर्शनं हेलनं तद्रूपात् शिवस्य मङ्गलस्य कदर्शनं न्यकारो येन इति वा शिवांशे दुर्व्याससि (दुर्व्यासाः शङ्करस्याश इति विष्णुपुराणात्) असद्भावतः असाधुव्यवहारात् ॥ २६ ॥

(२७)

विधिव नातिनी
देवी दानायगी
ब्रुषे कवि आबोहण ।
शिवहीन यागे
पितृ-गृहे आगे-
पाछे बाधि पविजन ।
चलिला, तबन—
शिवांशवर्द्धन
शिवेव निन्दन आव
देगि सुनि' काव
तय्जिनैन, हाय ।
दूखे मग्न ए संसाव ॥

(२७)

विधिर तनय
भृशुर दूहिता
कमला तौहाव स्वगण सहिता-
पशिला तबन,
हविर तबन-
सागवे धरम साथे ।
शङ्कवेव अंश
दूर्वासो उपव
असाधु आचाव शुभे अनादव
ताई कमलाव
थाका ह'न भाव
कौदिल संसार ता'ते ॥

इति विपदमचिन्त्यां वीक्षमाणेऽपि तस्मिन्

किमिति किमिति वाचं वाचयन् बोधशून्यम् ।

सकलकरणरोधी भूतसङ्घे तदानी-

मुपनिहितपदोऽभूदान्तरः कोऽपि भावः ॥३०॥

(शिव०) इति = एवप्रकाराम्—सती-देहत्यागरूपाम् । भूतसङ्घे
देव्यनुचरेषु भूतेषु देवयोनिविशेषेषु । (पदान्तरे) इति एवप्रकारा-
मचिन्त्या विपद लक्ष्म्या सागरप्रवेशेन नाशाम् । वीक्षमाणेऽपि
अपिकाराद् अवीक्षमाण इत्यस्य लामः । क्षीरसागरसमीपस्थाः

যে লক্ষ্মণাঃ সাগরমুখাঃ দদৃশুঃ, যে চ দূরস্থা ন দদৃশুঃ সৰ্বম্
 এব বিমূঢ়া জাতাঃ মৃতসঙ্ঘে প্রাণিসমূহে । লক্ষ্মীভ্রষ্ট জগত্ প্রজাত-
 বেপ্সয়া কিস্তেভ্যামৃগাদিতি ভাব ॥৩০॥

ইতি কবিকুললালিতচরণকমলশ্রীনন্দলালপ্রিয়ারত্নমহাচার্য্যসূনোঃ

শ্রীপদ্মাননতর্করত্নমহাচার্য্যস্য কৃতৌ সর্বমঙ্গলোদয়ে শিলা-
 কাব্যে বিলযো নাম প্রথমঃ সর্গঃ ॥ ১ ॥

(৩০)

শিবের প্রমথগণ

হ'লেও বা আচতন

এ' অচিন্তা বিপদ হেরিয়ে ।

কি হ'ল কি হ'ল ভায়

ফুটে বঠে, রুদ্ধ শ্বাস,

বৃষ্টি লোপ হইল ঠেলিয়ে ।

আছে চকু, দৃষ্টিহীন ;

আছে শ্রোত্র, শব্দ লীন ;

নহে নোহ-সংজ্ঞালোপ করে

কেমনে বর্ণিব তায়

অকণ্য সে ভাব, হায় !

নিল স্থান তা'দের অস্থলে ॥

(৩০)

অচিন্তা বিপদ এই

সম্মুখে দেখিল যো'ই

জীব সব বৃষ্টি বা অবোধ ।

কি হ'ল কি হ'ল শব্দ

মুখে উঠে, বিশ্ব স্তব্ধ ;

ঠেলিয়েব হ'ল বৃষ্টিরোধ ।

আছে চাহি, দৃষ্টি হীন,

শ্রোত্র আছে, শব্দ অগ ,

সো'ও নহে, সংজ্ঞালোপ হয় ;

কেমনে বলিব তায়

অবক্তব্য ভাব, হায় !

প্রাপ্ত হয় তা'দের স্থলে ॥

সর্বমঙ্গলোদয় সার্বভৌম প্রথম সর্গ সমাপ্ত ।

द्वितीयः सर्गः

—०००—

अथ तथाविधभावपरिक्षये
स्वनुभवन्तुदितां विपमां दशाम् ।
स खलु भूतगणः करुणारवै-
रतिरुरोद रुरोध च रोदसी ॥ १ ॥

श्लिष्टपदव्याख्या ।

मातृभावेनोपासनायामुपासकस्यान्यतमो भावो बालभावः, बाल्येन तिष्ठासेदिति श्रुतेः, तद्भावमावेदयितुमर्थं सर्गः प्रारम्भ्यते । शिवपक्षे भूतशब्दः प्रमथवाची पदान्तरे जीववाचीति विशेषः ॥ १ ॥

मती शोके विलाप ।

(१)

ह'ले शेष भावावेश

अनुभव' सर्वशेष

कि विषम दशा समागत !

तुखन प्रमथ सबे

काँदे सकरुण बवे

रुक्क करि खरग-मवत ॥

लक्ष्मीव अस्तुर्ज्ञाने विलाप ।

(१)

सेहै भाव-अवसाने

अनस्तव बुद्धि' प्राणे

श्रीजष्ट हट्टु मौरा सवे ।

ए विषम दशा अवि'

खर्ग मर्त पुर्ण करि

जीवगण काँदे आर्तरबवे ॥

अजगणन्न जगज्जगतीगतिं

भगवतीं विधिसूनुसुतां विना ।

किमथवां गणयेन्नवनीरदा-

वलिमृते मृत एव स चातकः ॥ २ ॥

विधिसूनुसुता दादायणी, लक्ष्मीश्च ॥ २ ॥

(२)

विना अगतेर गति

मङ्गलना भगवती

ए संसार ता'रा नाहि गणे ।

केमने गणिवे ता'रा ?

विना अलक्षर धारा

चातक ये अतः प्राय नणे ॥

(२)

दुःखदुःखा भगवती

कमला विश्वेतर गति

विना, ता'राना चाहे संसार ।

चाहिवे केमने नल ?

विना नदयन अल

से चातक वाहिवे दि धार ?

हियमयं न भियं न च नो पृतिं

न विनयं न धियं न च परारूपम् ।

तदितरस्मरणं न तयाभजन्

मपदि ग्वेदमयः ममजायत ॥ ३ ॥

(৩)

নাহি লজ্জা, নাহি ভয়
না ধীবতা, না বিনয়,
বিছুই না মানসে জাগিল ।
না বুদ্ধি পৌরুষ ধবে,
অনা কিছু নাহি আরে,
শোকময় তাহাবা হইল ॥

(৩)

নাহি জাগে লজ্জাভয়,
নাহি ধৈর্য্য, না বিনয়,
না বুদ্ধি পৌরুষ, মনেভাসে ।
অবাণ না আসে অনা,
জীবণ অবসন
শোকমূর্ত্তি হইয়া প্রকাশে ॥

কতিপয়ে স্বমুরঃ সমতাঃস্বয়ন্

পরিল্লুলুচ্চুরলশ্চ কচ পরে ।

বিল্লুলুচ্চুর্মুবি কেচন কেচনা-

খিলমিটং বিদধুঃ কতি চেতরত্ ॥ ৪ ॥

(৪)

কেহ কেহ বঙ্গপবে
জোবে কবাঘাত করে,
কেহ কেহ ছিঁড়ে নিজবেশ ।
দুটায় ভূমিতে কেহ,
সবি করে কেহ, কেহ
আচবিছে অপব বিশেষ ॥

(৪)

কেহ বেহ বকোদেশে
হান কব বেহবেশে
উপাডিয়া ফেলে মহাশোকে ।
কেহ ভুলুষ্ঠিত-বেহ,
ববে সবি কেহ কেহ,
আবো কিছু কবে অনা লোকে ॥

प्रथममाविरभावि विकस्वर-

स्वरविलापरवैरपरिस्फुटैः ।

तदनु दीनवचोभिरतिस्फुटै-

र्विगलिता गिरयोऽपि यथाभवन् ॥ ५ ॥

(९)

प्रथमे उठिल स्व
 उठकठे विकस्वर
 बोनाहल—अस्फुट वचन ।
 पवे, वावो पैनाडवा
 विनाइया कौदे आत्रा
 एव ह्य पावांग उचन ॥

(९)

प्रथमे विनाप उठे
 अरैर लहरी छुटे
 परिस्फुट कथा नाहि आत्र ।
 परे स्पष्ट दीनवाणी
 उठिल आकाश क्षनि,
 पावांग गलिया गाह् योय ॥

अशुभदक्षमुनेः कृतमम्व हा

किमभिशापगिराशिवया तथा ।

तव वयं तनयास्तु निगगमः

स्मृतिपर्यं न कथं समुपस्थिताः ॥ ६ ॥

अशुभः अनिष्टहेतुः यो दक्षमुनिः तस्य अशिवया शिवरिरोधिण्या
 अभिरागिणा निन्दनगाना । पदान्तरे अशुभमथने दक्षस्य मुने-
 दुर्वांसस्यः अशिवया अशुभया अभिरागिणा अथ भिया न स्येयमिति
 शायशरुपेन ॥ ६ ॥

(৬)

অশুভের মূর্তি মূনি-
দম্ভের বচন শুনি
জননি গো ! শিবনিন্দাভরা,
হায় ! কি করিলে ক্ষণে,
স্ববিলে না স্তম্ভগণে ?
অপরাধী কভু নহে যা'বা ॥

(৬)

অমঙ্গলে পট্ট মূনি-
দুর্কীর্ষ্যের মুখে শুনি
অভিশাপ - অশুভ - বচন ।
জননি গো ! কি করিলে ?
স্তুতগণে না স্মরিলে
মোবা দোষী নহি ত' কখন ॥

জননি যद्यপি यासि खलु क्षयं

कुह विलम्बमसम्बरविक্রমে ।

अपि वयं ननु याम सह त्वया

न हि जिजीविषवो जननीं विना ॥ ७ ॥

(৭)

নাহি সম্ভবিলে গতি
কে রোধিবে তোমা, সতি !
একান্তই যাবে যদি—তবে ।
ক্ষণেক দাঁড়াও, মোবা
যাব সাথে, মাড়হা'বা
হ'যে না বাঁচতে চাহি তবে ॥

(৭)

একান্ত যাইছ চলি'
যদিও, তথাপি বলি-
জানি তব অদম্য বিক্রম ।
ক্ষণেক বিলম্ব সহ
যাই মোরা তব সহ
মা বিহনে বাঁচাত অক্ষম ॥

যদি গতাস্যনপেক্ষ্য সুতাগমং

ত্বরিতমেব তথাপি বয়ং গতাঃ ।

শুভবতী ভবতী কিল সংশ্রয়-

স্ত্রিভুবনস্য বয়ং পুনরাশ্রিতাঃ ॥ ৮ ॥

(৮)

(৮)

পুত্রদের আসা'বধি
নাহি অপেক্ষিয়া যদি
গেলেচ'লে, মোরাও চ'লেছি।
আমরা আশ্রিত, তুমি—
ত্রিলোক-আশ্রয়-ভূমি
শুভময়ী, তব সাথে আছি ॥

পুত্রদের অপেক্ষায়
না থাকিয়া যদি হায় !
জাত চ'লে গেলে? শুভবতী—
তুমি ত্রিলোক আধার,
মোরা আশ্রিত তোমার
চলেছি গো সাথে, তুমি গতি ॥

ন হি জলে বিকলে ধ্রিয়তেঽম্বুজং

ন চ ঘটে বিঘটে সতি তদ্রুগুণাঃ ।

ইতি বিধানবিশেষনিয়ন্ত্রিতা

জগতি সংশ্রয়সংশ্রিতপদ্ধতিঃ ॥ ৯ ॥

(९)

हाय ! नाथाकिले जल,
कडू कि बाँचे कमल ?
घट नाशे ता'ब गुणलय ।
এই বিধি নিয়মিত
আশ্রয় - আশ্রিত-বীত
প্রচলিত ত্রিভুবনময় ॥

(९)

জল যদি শুক হয়,
পদ্ম কি বাঁচিয়া রয় ?
গুণনাশ ঘট ভাঙ্গে যেই ।
এই ত' নিয়ম-বলে
ত্রিভুবন সদা চলে
আশ্রয়-আশ্রিত-বীতি এই ॥

हरि-विरिञ्चि-हराञ्चित-विग्रहे

भवति नो भवती प्रतिपालिका ।

अहह पालय मामितिवादिनः

कमपरं शरणं करवामहै ॥ १० ॥

(१०)

शङ्कर - माधव - धाता-
पूजित-विग्रहे । माता
तुमि चिब कबेछ पालन ।
'तुमि बक्का कब मोबे'
एकथा बलिया पबे
अन्य का'ब लईब शवण ।

(१०)

हविहव विविक्षिब
अर्चित भूवति ! चिब—
पालन कारिणी तोमा जानि ।
मोबे बक्का कब बलि'
बल कोथा याई चलि ?
अन्य काब आश्रये वा जननि ?

জননি হা জ্বলতি ধূমধোদরং

কিয়দপি প্রতিপাদয় সত্বরম্ ।

তদপি নোত্তরিতং তব সাধুনা

ক্ব নু গতা করুণা করুণাময়ি ॥ ১১ ॥

(১১)

(১১)

জননি! দুখায় হায়!
 ঠাঠর জলিয়া যায়—
 কিছু খেতে দাও গো ত্বরিতে।
 মাডা ত দিলে না কই?
 কোথা গেল দয়াময়ি!
 তোমার সে দয়া, আচরিতে?

উদব জ্বলিছে ওমা!
 দুখায় যাচি গো তোমা,
 কিছু দাও খাইতে সহব।
 তথাপি না উত্তরিলে?
 কোথা আজি পাশরিলে?
 সে করুণা, করুণামাগব!

জননি কীদৃশতাপযুতা বয়ং

তব বিয়োগশুচেতি কিমুচ্যতে ।

ত্বদপহস্থিত-মুস্থিত-সম্পদা-

মপি দশা বিপমায বিলাক্যতে ॥ ১২ ॥

(१२)

जननि ! पाई ये कत
 दुख त्रुप अबिबत
 कि बलिव ? तौमाव विवहे ।
 सुस्थित सम्पद्-शते
 चूत यांवा तौमा हते
 त्रांवां वि दुःख दशा सहे ॥

(१२)

मातः ! कि बलिव मुखे
 तौमार वियोग दुखे
 कत ताप पेटेछि आमवा ।
 तौमावई कारणे यांवा
 सुस्थिव सम्पद्-हारा
 तादेवगे ये दशा दुःखभावा ॥

अपि पद्द्वयलक्ष्मपराजयं

किशलयं तव शोकमलीमसम् ।

अपि जितानि तवावयवश्रिया

न सुपमां कुसुमान्यपि विभ्रति ॥ १३ ॥

(१३)

तव पद तुलनाय
 पराङ्घित, तव हाय ।
 किशलय, शोकेते मलिन ।
 अलक्ष्मि हते तव
 पाँलेगे पवाभव
 बुद्ध-गे सुधमाविहीन ॥

(१३)

तौमाव चवणछाये
 विङ्घित पल्लव ; त्राहे
 हेरि, तव शोके त्रियमाण ।
 तव अवयव - भाति-
 पराङ्घित पुष्पपाँति
 तव हय शोभाहीन—मान ॥

तव मुखेन जितोऽपि सुधाकरो
 गुरुशुचा रुचिहीनकलेवरः ।
 शतदलं दलितश्च दृशो रुचा
 तव विनाशरुजा न विराजते ॥ १४ ॥

(१४)

तव मुखे कवे जग
 सुधाकरे, तवु इय
 शुकशोकै चन्द्र कचिहीन ।
 नयन कश्चित्ते, वन !
 दलित ये शतदल,
 त्रोगा विना, से-ओ विगजिन ॥

(१४)

तव मुखे तुलनाय
 शरिनेओ विधु शाय !
 तव शोकै काश्चि विरहित ।
 नयनशोभार मने
 कमल दलित रणे,
 तवु तव नाशे विकलित ॥

दशशतांशुरसावबलोक्यते
 तदपि नो तमसामपसारणम् ।
 रजनिजानिरतिश्रुतितारका-
 परिवृतोऽप्युदितो न तमोहरः ॥ १५ ॥

दक्षदीहिः सूर्यः दक्षजामाता च चन्द्रः सन्तानप्येनी दक्षस्य
 शिवद्वेषमूचिनम् अजानं नादत्तुं मलं भूतानिति । अत्र पक्षे तमोऽज्ञानम् ।
 पदान्तरे, लक्ष्म्यभावान् सूर्या दिशः गर्दवान्धकासृता इति वेदात्ता-
 नामयगम इति सूचिाम् ॥ १५ ॥

(১৫)

মন্দেব দৌহিত্র সূর
সহস্রাংশু নহে দুব
দেখা যায়, তবু তমঃ বিরে ।
দক্ষকন্যা - তারাগণে
উদিত চন্দ্রের সনে
হেরি, তবু রহি যে তিমিবে ॥

(১৫)

ঐ কে সহস্রকর
দেখা যায় নভপর,
তমোদূর তথাপি না হয় ।
উজ্জ্বল তাবাবৃত
চন্দ্রদেব সমুদিত,
তবু নাহি তিমিরের স্বয় ॥

বসুমতী বিশতীত্র রসাতলং

ভ্রমিমৃতঃ পরিতো হরিতো ধ্রুবম্ ।

পতদিবাম্বরময় বিলোক্যতে

কিমু সমীপচরঃ প্রতिसञ्चरः ॥ ১৬ ॥

(১৬)

যেন বসুমতী চলে—
হুগভীব বসাতলে,
দিব্ চক্র ঘুবিছে বিবন ।
আকাশ ভাঙ্গিয়া যেন
পড়িছে নেহাবি হেন,
প্রলয় আসন্ন—হয় জন্ম ॥

(১৬)

ধবণী প্রবেশ কবে
যেন পাতাল বিববে
ঘুবে যেন দিব্ চক্রবাল ।
গগন মণ্ডল যেন
ভাঙ্গি'পড়ে হেরি হেন,
আসন্ন কি প্রলয়ের কাল ?

अहह मातरचिन्त्यविलङ्घनोऽविचलधातृविधानमहत्तमः ।
 च्यवनसम्भवतामधिजग्मिवान् भृगुरधो भवतीत्यपि मन्महे । १७ ।

अचिन्त्यलङ्घनः अचिन्तनीयातिक्रमः, अविचलेन स्थिरेण विधि-
 विधानेन अतिमहान् अतिपूज्यः च्यवननामकमहर्षेः कृत्वादकः च्यवनस्य
 महातपस्त्र पुराणप्रसिद्धं तत्पितृत्वेनापि भृगोः तपोऽतिरेकः सूचितः । पुत्रे
 यशसि तोये च नराणां पुण्यलक्षणम् इति शास्त्रात् । भृगुः तन्नामा
 महर्षिः, अधो भवति अधद्वयो भवति दक्षसाहाय्यकारित्वात् । पदान्तरे,
 अविचलः अचलितवृत्तः यो धाता तन्नामकपुत्रः तस्य विधानेन उत्पाद-
 नेन महत्तमः, सुपुत्रजन्मना विशेषेण महान्, धाता विधाता लक्ष्मोश्चेति
 भृगोः ख्यातिनाम्न्या पत्न्यामुत्पन्नानि अपत्यानीति विष्णुपुराणम् ।
 अधो भवति भाग्यहीनत्वाद्विष्णो भवति; लक्ष्मोर्हि प्रथम भृगुदुहितासीत्
 सादृशकन्यायियोगेन भृगोर्भाग्यहीनत्वं गम्यते । अथ च भृगुः उच्चप्रदेशो-
 ऽपि अधोभवतीति मन्महे इति विलापराक्यम् । विलङ्घयितुमशक्यः
 अविचलितः स्थिरः, धातृनियमेन महीयान्, च्यवनेति पतनकारण-
 मित्यर्थः । च्यवन पवनम्, च्यवनेत्यादि भृगुविशेषणं भावस्तु ध्येयः ॥ १७ ॥

(१७)

अच्छिटा-लङ्घन द्वित्र
 यिनि विधातः- द्वित्र
 यननि गो ! अदि महीयान् ।
 चादन - जनक यिनि
 शिरःक्षय लेटे मुनि-
 कृत आधि पान् अशःशन ।

(१७)

छदन-विधाता-धाता
 ए-मन्त्रे यिनि पिता
 लेहे कृत अनाद-महिना ।
 मुनि लङ्घन ! कृता शिर
 होमात्र दिग्ने शिर
 दि दूर्गति ! मुनिरेहि ना ।

यदि वयं न गणेशमहाधयो

भवदपायविमूचितपातंकाः ।

भगवति त्वदनुग्रहभाग्-वृषा-

क्षरविहीनविलापमपाकुरु ॥ १८ ॥

त्वदनुग्रहभाग् वृषति । वृषो हि वाहन भवत्या अनुग्रहविशेष-
माजनम् इति सत्यपि तत्पातके तद्दुःसमोचन भवत्या उचितमेवेति ।
पशुभावावलम्बनात् अक्षरविहीनेति । पद्मान्तरे, वृषणः इन्द्रस्य
अक्षरविहीनविलाप मौनरोदनम् स्वयकृतापराधे मानसविलापः प्रसिद्ध
एव । भवत्या अनुग्रहविशेषमाजनमिन्द्र इति तस्य कृतापराधस्यापि
दुःसमोचन भवत्या उचितमेवेति भावः ॥ १८ ॥

(१८)

त्रोगाव अभावे, मातः ।
पापी मोवा, प्रमागित—
मोदर ना ह्मथ यदि धव ।
तव चिर-कृपापात्र
नीरव विलापे आर्त
वृष-टीर ह्मथ ह्म कव ॥

(१८)

मोवा पापी, त्हाई आधि—
मोदर, नगणा यदि
प्रमागित, तव अदर्शने ।
किस्रु तव डगवति !
दयापात्र ह्मवपति,
हव त्हाव मोन विलापने ॥

জগতি যত্র বয়ং চিরমাসিতা:

প্রতিরজঃ-প্রসরত্-প্রমদামৃতে ।

অপি তদেতদহো ন হি; যুজ্যতে

নববিধাতুরিয়ং নবনির্মিতি: ॥ ১৭ ॥

(১৯)

প্রতি ধূলিকণা ফুটে
আনন্দ-অমৃত উঠে
যে ভূমিতে আছি চিবদিন ।
এই কি সে স্থান হায় !
নহে তাহা,—বৃথা যায়,
নব নিধি স্খলিল নবীন ॥

(১৯)

যেথা রেণুকণাচয়
অমৃতে আনন্দনয়
সেথা ছিল মোদের আশয় ।
এই কি সে রেণু হায় !
না না, নব বিধাতায়
কবে নব স্খলি ছুখনয় ॥

অপি ত एव वयं सुचिरस्थिर-

प्रमदनिर्भरसम्मृतचेतसः ।

किमितरे हृदयेन्धनदारुण-

ज्वलन-कील-फलाप-समाकुलाः ॥ २० ॥

(২০)

সেই কি আমরা? যাবা
অদ্বন্দ্ব স্বথ ধাবা-
মগ্ন-চিত্ত আছিল নিয়ত ।
কিংবা মোরা অত জন?
অলে হৃদয় - ইন্ধন-
অগ্নি-জ্বালা-শত-সমাগৃত ॥

(২০)

স্থির স্থথ নিবেতন
যাহাদের ছিল মন
আমরা কি সেই প্রাণিচয়?
অথবা অগেরা সাজে
অগ্নি-শিখা-শত মাঝে
যাহাদের ইন্ধন হৃদয় ॥

শ্রবণমশ্রবণং যদি সাম্প্রতং

নয়নযোরনযোশ্চ তমৌত্বতি: ।

তদপি হা জননী-বিরহাকুলং

কিমিহ ন স্মরয়ত্যবশং মন: ॥ ২১ ॥

(২১)

এখন শ্রবণেন্দ্রিয়
যদিও মা নিষ্ক্রিয়
এ নয়ন তিমিবে ঘিবেছে ।
জননী বিবহে ভোব
মানস অবশ—মোব
কি না তবু স্মরণে আনিছে?

(২১)

যদিও এখন লুপ্ত
শ্রবণের শক্তি, হুপ্ত—
এ নয়নে ঘিবে অন্ধকার ।
তথাপি জননী-হারা
মানস অবশপাবা
স্মরে সবি কথা পূর্ববাব ॥

सकलमेव गतं ननु गम्यतां

हृदय मा जगणश्चिरसंस्तवम् ।

तपसि माञ्च मयापि निपीड्यसे

विधुरिवाम्बुरुहं स च तेन च ॥ २२ ॥

(२२)

सकल ईन्द्रिय यदि
गियाछे, तूमिओ रुदि !
च'लेयाओ छाड परिचय ।

पाकि मोरे दिवे वाथा.
तोमा'ओ आला'व, यथा—
चन्द्र-पद्म वैररत हय ॥

(२२)

सवि यदि च'ले गोछे
रुदय थेको ना काछे
परिचय डूल' पूर्वापर ।

आला दिवे मोरे ? केन'
आलाहेव तोमा केन
चन्द्र-पद्म यथा पद'पत्र ॥

सुखविधानमृते ननु मादृशां

तय सुखं न कृतश्चिदपीति नः ।

जननि निश्चितमग्र निमृदितं

सुखमहाशयनं गतया त्वया ॥ २३ ॥

(২৩)

মোদেব না সুখ দিয়া
কোনরূপে তব হিয়া
সুখী নয়, এ ছিল নিশ্চয় ।
সে ভুল ভাঙ্গিয়া দিলে
জননি ! যখন নিলে
মহানিদ্রা নিজ সুখময় ॥

(২৩)

ছিল এ ধারণা,—যথা
সুখ নাহি পাব মাতা
মোদেব না কবি সুখদান ।
চেহ্নে দিনে সে বিখাসে
যবে সুখ শয্যা-আশে
সিকুমারে করিলে প্রাণ ॥

अपि दयाऽनिलया मुपितः शमः

शमनपाणिगता च शरण्याता ।

तनयवत्सलता च निरालया

तदपि सुस्वपिपीति हता वयम् ॥ २४ ॥

(২৪)

আজি দয়া নিবাধাব,
শান্তি অগহতা, আব
শরণাতা গেল যমকবে ।
বাৎসল্যও নিবাশ্রয়,
নাগো, তব তবু বয়
সুখনিদ্রা,—সুভগণ মরে !

(২৪)

বরণা আশ্রয় চীনা,
শান্তি আজি শূন্যে লীনা
শেষ হ'ল শরণোব ত্রাণ ।
বাৎসল্যের নাহি স্থান
তবু সুখে নিদ্রা যা'ন
জননী,—মোদেব যায প্রাণ ॥

सुतगणप्रतिपालनमन्तरा

कथमहो समुपैष्यसि निर्वृतिम् ।

इति विचिन्तय नन्दनवत्सले

त्वरितमेहि जहीहि दुराग्रहम् ॥ २५ ॥

(२५)

केमने निश्चिन्ता इ'वे
एव गो' छननि ! तवे,
ना कविश्या उनय पालन ।

हे सुतवत्सले ! तंहा
डानि, मोड एग, आहा !
त्राड दूरे थाकिवान पण ॥

(२५)

सन्तान पालन विना
केमने मा, ता' जानिना—
तूमि रमे ! पाशेवे निवृति ।

विचारिया देखि' सुते—
एग अत केहयुते !
छाड छाड हवाग्रह अति ॥

तनयभावसमानतयाधुना

यदि पिपालयिपुर्जगदन्तरम् ।

गतवती भवती ननु मादृशां

कथय का गतिरम्य भविष्यति ॥ २६ ॥

(२६)

यदि ए उक्ताः सव
प्रतिपाना सूत तव
इहा भावि' गेह लोकास्तवे।
नल बल मातः सति !
कि हवे मोदेर गति,
यदि नाहि किविबेसहवे ॥

(२६)

समता सकल पुत्रे
ता'देव पालन सूत्रे
यदि श्रिया थाक अन्यालोके ।
बल मा कमले ! तवे
मोदेव कि गति ह'वे ?
(तोमा बिना मविब ये शोके ॥)

जननि सन्निहिता भव सत्वरं
क्षणविलम्बसहा न पुनर्वयम् ।
यदि वचो न शृणोपि तदा चिरा-
दपजहाम तनुं ननु दुर्वहाम् ॥ २७ ॥

(२७)

निबटे एस मा हवा',
सहिते ना पावि मोवा
निलम्ब ये कणकेव तवे ।
ना शून वचन यदि
त्र्यम्बिव आपना वधि'
अचिबे ए हेय कलेवरे ॥

(२७)

एस, सन्निधाने मातः
सहिते पाविब ना त'
क्षणमात्र विलम्बे आब ।
यदि नाहि वाथ कथा
अचिबे झुलिते वाथा
त्र्यम्बिव दुर्वह तनुभाव ॥

রুচিরশীতকরার্দ্ধসমুজ্জ্বল-

প্রভললাট তলে কথয়াম কিম্ ।

কিমপরং করবাম জগত্পসুঃ ।

ইতি বিবেকবিহীনহৃদো বয়ম্ ॥ ২৮ ॥

(শিব০) রুচিরশীতকরুত্যাদি তলে ইত্যন্তস্য, রুচিরচন্দ্রার্দ্ধ-
সমুজ্জ্বলিতললাটদেগে শিবে ইত্যর্থঃ শিবসমীপে কি কথয়াম, অথ অনন্তর
কি বা করবাম, হে জগত্পসুঃ জগদম্ব । (পছান্তরে) হে অষ্টমীচন্দ্র-
সদৃশোজ্জ্বলললাটে ! অথ কি কথয়াম, কিং বা করবাম ইতি
বিবেকহীনা বয়ম্ ॥ ২৮ ॥

(২৮)

অর্ধচন্দ্র - সমুজ্জ্বল—

যাঁটার ললাটতল,

সেই প্রভু শিবের নিকটে ।

জননি ! সংবাদ দিন ?

কিং বা অন্য আচরিত ?

বুদ্ধিহারা মোরা এ মনটে ॥

(২৮)

অর্ধচন্দ্র সমাদার

ললাট-দেশে তোমার

হেরিতেছি যেন বিখ্যাতঃ ।

কি আছে বা বলিবার ?

কিই বা করিত আর ?

হ'রে গেছে জ্ঞানবুদ্ধি মত ॥

इति विफलविलापोल्लापिभूतेध्वनेके

विपमतमविपादा जग्मुरन्तं भवस्य ।

विगलदसह-ताप-प्रज्ञयानीतमोहा

विहितविविधयोगा यत्प्रपत्स्यै यतन्ते ॥२९॥

(शिव०) इतीति । भूतेषु शिवानुचरेषु निर्द्धारणे सप्तमी । विपमतमः अतिविपम. त्रिपादा येषां ते अनेके भवस्य शिवस्य अन्त समीप जग्मुः । गलिततापया सन्तापहारिण्या प्रज्ञया दूरीकृतमोहा. पुरुषाः कृतविविध-समाधयो यस्य शिवस्य प्रपत्स्यै लाभार्थं यतन्ते । (पदान्तरे) विलापवस्तु भूतेषु प्राणिषु मध्ये अनेके विपमतम विपम् अदन्ति ये ते विपमतम-विपादाः सन्तः तम् अन्तम् (उत्तरार्द्धस्ययत्पदेन तत्पदलाभात्) नाश जग्मुः मृता इत्यर्थः । विगलन्ती भ्रश्यन्ती या असहतापप्रज्ञा दुःसहदुःखद-बुद्धि तया आनीतमोहा. प्राणिनः विविधोपायेन यस्य नाशस्य प्रपत्स्यै लाभाय यतन्ते, इति प्रत्यक्षम् अतो न तेषाम् अपूर्वकार्यानुष्ठान-मिति भावः ॥ २९ ॥

(२९)

वृथा ए विलापे बह

शिवेन प्रमथ यत्

अनेकेई विषम विज्ञाने ।

शैल शिवपद प्राप्ते

योगे-यागे मोह अन्ते

ज्ञानिणश्चैषां याय साधे ॥

(२९)

शिशुसम जीवण

करि वृथा विलपन

दुःखे बह—मृत्वावे बविल ।

दुःसह सन्ताप भोगे

विषयान् आदि योगे

अज्ञानीया' करे, ता' करिल ॥

ইব সন্, কতি লীলা ন চকার । স্বয় নিষ্ক্রিয়োঽপি মাযামাশ্রিত্যৈব
 নারায়ণো লীলাকর ইতি । যা নারায়ণমপি মোহযুক্তমিব চকার
 তয়া অপিহিতবিবোধাঃ তিরোহিতজ্ঞানাঃ প্রাণিনো যত্ শুশুচুরিতি ন
 চিত্রমিতি । তদন্ত তস্থা অন্ত যিনাশ মন্থমানাঃ ইত্যাদিক
 পদদ্বয়ে সমানম্ ॥ ২২ ॥

ইতি কথিকুললালিতচরণকমল-শ্রীনন্দলালবিচারকমহাচার্য্যসূনোঃ
 শ্রীপদ্মাননতর্করকমহাচার্য্যস্য কৃতৌ সর্বমঙ্গলোদয়ে
 শ্লিষ্টকাব্যে খেদো নাম দ্বিতীয়ঃ সর্গঃ ॥ ২ ॥

(৩২)

তত্বকপী পরাংপব
 সর্ববিৎ মহেশ্বব

তিনি যে মায়াব প্রেরণায়

লীলাপূর্ণ কর্ম কত
 আচরণে হ'ন রত

সাধাবণ মুগ্ধ-জন প্রায় ।

সে মায়ায় হ'য়ে যা'বা
 মোহিত বিবেক-হাবা,

জননীর মরণ নিশ্চয়—

বুঝে,—তা'বা কবে শোক,
 আছা! অল্পমতি লোক

কি কবিবে ? বিচিত্র ত'নয় ॥

(৩২)

বীজাবে আশ্রয় করি
 সর্বজ্ঞানময় হবি

পবমাস্তা তত্বকপধাবী ।

মুগ্ধ মানবেব মত
 করিলেন লীলা রত

বার বার হ'য়ে মর্ত্যাবী ।

তঁাহাবই ত' মায়াধীন
 জীবগণ বোধহীন

অণুহ'ল বুদ্ধি, লক্ষনী মা'ব ।

হয় শোকে মগ্ন অতি
 তাহারা যে অল্পমতি ।

তাই বলি, বিশ্বয় কি আব ॥

সর্বমঙ্গলোদয় ষষ্ঠকাব্যে দ্বিতীয়সর্গ সমাপ্ত ।

तृतीयः सर्गः ।

—:०:—

धग्धगुज्वलविलोचनानलो

नागकूटनिलयः क्रुधोद्धतः ।

दुःसहोऽथ लयकालभीषणः

सम्बभूव स वृषाहितेश्वरः ॥ १ ॥

किञ्चित्पदव्याख्या ।

(शिवलोलापत्ने) अथ सतीदेहत्यागश्रवणान्तर नागकूटस्य भुज-
ङ्गनमूरस्य निलयः आश्रयः सर्पभूषितशिरःकरकर्णकराद्यवयव वृषाहित
वृषेन आहित स्यापित , स्वपृष्ठ इतितास्पर्यम्, वृषे आहित आधान
यस्य स इति वा, ईश्वरः शिवः, वृषाहितश्चासौ ईश्वरश्चेति, वृषाहितेश्वर
धग्धगुज्वलविलोचनानलः सन् दुःसहो लयकालभीषणः = रुद्र प्रलयकाले
यथा भीषणो भवति तथा, सम्बभूव ।

(पदान्तरे) अथ भ्रियोऽन्तर्धानान्तर नागकूटः नागसङ्घ रसातलम्
तन्निलय पातालवासी इत्यर्थं, वृषाहितेश्वरः वृष्णः इन्द्रस्य अहिता-
रिपवः तेषाम् ईश्वरः अधिपतिः असुरराज , दुःसहः प्रलयभीषण प्रकृष्ट-

नाशप्रवृत्तिः अतएव भीमणः सम्भूय अवतरं बुद्ध्या देववधाय सम्भूय
समुत्थितः । एतत्पक्षे पूर्ववैरानुबन्ध एव क्रोधहेतुस्त्विवगन्तव्यम् ॥ १ ॥

(१)

शुनि' मतीतनुताग,
बुयन् द्रश्वव
धग् धग् जले वहि
उज्ज्वल नयन,
डूजप्र डूषित अप
प्रलय बाणेर
भीषण से रुद्रगूर्ति
कनिनी धावण ॥

(१)

इक्रावि-अदिप शुनि
इन्द्रेर घटना
नांगलोक वास हेतु
पूर्व वैव अवि ।
धग् धग् जले नेत्र
प्रलय भीषण
अवसर वृत्ति हन
मञ्जवक्र अवि ।

वीरभद्रहररोपभासुरा-

स्ते शिवेक्षणसमुद्यतायुधाः ।

भीमयोधनगणा बलोद्धता

अभयानदितिसम्भवालयम् ॥ २ ॥

(शिव०) वीरभद्र एव हररोप', वीरभद्रनामकस्य भटस्य हर
क्रोधसुप्तत्वात् साक्षाद् हरक्रोधरूपत्वेनोक्तिप्रमताधिक्यसूचनाय । तेन
भामुराः दीप्तास्तेजस्विन इत्यर्थः । शिवेक्षणेति, शिवस्य दृष्टिमूढेतेन
उद्यतास्त्राः । बलोद्धताः बलवन्ताः भीम योधनगणाः भीमस्य शिवस्य
योधनाः योदारो गणाः प्रमथाः । अदितिसम्भवो दत्तः, अदितेः
सम्भवो यस्मात् । अभयान् कृताभियाना अभवन् ।

(पञ्चान्तरे) बलोद्धताः बलेन तन्नाम्ना असुरसेनापतिना उद्धता
 लम्बितदर्पाः । शिवेक्षणेन स्वेषां शुभनिमित्तदर्शनेन, समुद्यतास्त्राः,
 भीमाः भयानकाः योधनानां योद्धृणां गद्याः श्रेण्यो येषां तं वीरा
 भद्रहररोयभाः असुरा इतिच्छेदे द्वितीयतृतीयदयोः कर्मधारयादेक-
 पदत्वे प्रथमपदेन पुनः कर्मधारयः । भद्रहरो विश्वमङ्गलविनाशी यो
 रोयः तेन भाः प्रकाशो येषां, तेन भान्तीति वा । तादृशाः असुराः,
 अद्वितिसम्भवाः देवाः, अद्वितितः सम्भवं उत्पत्तिर्येषामिति विग्रहात् ।
 तदालय शर्गम् । असुराः योद्धुं स्वर्गाय प्रस्थिताः इति तात्पर्यम् ॥ २ ॥

(१)

मूर्च्छिमान् इर-उक्ताथ
 दोरुहल, उीर
 नेडुदे प्रमथण,
 नहन निःपणे ।
 ऐगडाडु, वनरर्षे
 अडियान रुद्रे
 अडिडिन पिडा वर
 डडन डेकडण ॥

(२)

डैग डैगड योडुडुन
 वर वर मने
 शडिडारी डोये डीश
 डैगडारी अरुद्रे
 निडणके इनिडिड
 डेरि' सुमडिड
 अरुणडु, अडियान
 वरु अरु डुरे ॥

भूमृतादरमहममूर्च्छिता

भीमयाधनिनदाः पृथक् पृथक् ।

एकतामुपगता इव क्षणाद्-

दिदमुग्धानि तरमा निरोदपुः ॥ ३ ॥

(শিব০) ভূমৃত্ত কৈলাসঃ, তস্য দরসহস্রৈঃ বহুরন্ধ্রৈঃ মূৰ্চ্ছিতাঃ বর্দ্ধিতাঃ
 ভীমবাঘনিনদাঃ ভীমস্য শিবস্য বাঘধ্বনয়ঃ । তিরোদধুঃ ছাদয়ামাসুঃ ।

(পদান্তরে) ভীমা ভোপাণা বাঘনিনদাঃ । ভূমৃত্তোদরসহস্রমূৰ্চ্ছিতাঃ
 ভুবা ভূতানি ভুবা ধৃতানি উদরসহস্রাণি গৰ্ভসহস্রাণি অবান্তরমেদাদসং-
 খ্যত্বম্ ভূগৰ্ভসমূহাঃ, ভূমৃত্তঃ অনন্তনাগস্য মুখরন্ধ্রসহস্রাণীতি বা
 তেপু মূৰ্চ্ছিতাঃ বৃদ্ধিঃ প্রাপ্তাঃ । অন্যত্ সমানম্ ॥ ৩ ॥

(৩)

(৩)

বাছে রুদ্র বণবাদ্য
 শিঙ্গা ঢকা আদি
 ভিন্ন ভিন্ন, কৈলাসের
 সহস্র-কন্দরে
 প্রতিশ্রুতি তুলি সব
 যেন এক হ'য়ে
 দিগ্‌মণ্ডল রূপমধ্যে
 আচ্ছাদিত করে ।

ভীষণ সগর বাদ্য
 দৈতা ভূপতির
 বাছে নানা বিধ কিস্ত
 সব এক হ'ল
 অসংখ্য ভূগর্ভ রুদ্রে
 প্রতিশ্রুতি তুলি;
 বেগে গাম্ভী দশদিক্
 রূপে আবদ্ধিল ॥

তত্র পত্তিগণসেবিতঃ স্বন-

ন্নাগনাগবিম্বাজিনান্তরঃ ।

অত্যভাত্ ত্বরিতগোরথঃ প্রমথো

রেচয়ন্নদিতিমুতিসৌভগম্ ॥ ৪ ॥

(শিব০) তত্র তেপু মণ্ড্যে পত্তিগণসেবিতঃ পদাতিভিগম্ভৈঃ প্রমথঃ পরি-
 চরিতঃ স্বনপ্ৰাগনাগবিম্বাজিনান্তরঃ স্বনপ্ৰাগরুচাতী নাগবিম্বাজিনা-

न्तरश्चेति कर्मधारयः । स्वनन्तः शब्द कुर्वन्तः अतएव उद्यतफणोः
इति भावः, नागाः सर्पाः यस्य तादृशः, उद्यतफणगज्जर्तसर्पभूपणः
इत्यर्थः नागाद् गजाद् विशेषेण भव उत्पत्तिर्यस्य, विशेषेणोत्पत्तिश्च
अखण्डभावेन गजदेहात् पृथक्कृतिः । तथाविधं अजिनं चर्म अन्तर
परिधान यस्य । प्रभः प्रकर्षेण सर्वातिशायिभावेन भाति प्रकाशते इति
प्रभः, त्वरितः त्वरयुक्तः गौरयो वृषयान यस्य सः घावद् वृषयानः शिवः ।
अदितिसुतेः अदितिजनन्याः दक्षपत्न्याः प्रसूतेः सौभग पतिभाग्य रेचयन्
रिक्त कुर्वन्हेतोः अत्यभात् अतिशयेन दिदीपे ।

(पक्षान्तरे) पत्तिगणः पदातिसमूहः तेन सवृतः, स्वनन्तः गर्जन्त. ये
नागाः हस्तिनः तथा नागविभाः करिसन्निभाः ये वाजिनः अश्वाः तेषा
तरः वेगम् अति अतिक्रम्य । त्वरित गच्छतीति त्वरितगः प्रभोः असुर-
राजस्य रथः अदितिसूतेः आदित्यस्य सौभगं भ्रिय रेचयन् हासयन् अभात्
मूर्त्याधिकप्रभासमुज्वलोऽसुरराजस्य इत्यर्थः अथवा अदितिस्त्वानाम्
आदितेयाना देवानामित्यर्थः, सौभगं स्वर्गभोगं रेचयन् नारायन् हेतोः ॥४॥

(४)

आगे पाछे संघातीत
अमथ पनाति
डूषण डूषण करे
सदोषे गर्जन ।
परिधाने करिचर्म
ऊरु वृष याने
दोष रूढ, पदप्राप्त-
सौभाग्य नाशन ॥

(४)

गर्जे करी, करि मन
वृहत् घोटेक
डूषण करे, चले
अण्य पनाति ।
आगे शोभे नैतराज-
रथ ऊरुगानी
मूर्ता उरु येन डूषा
सौभाग्य अति ॥

উদ্যম তমবলোক্য তেবতা:
 সর্বলোকবিনিপাতনক্ষমম্ ।
 কিং ভবেদিতি বিচারতত্পরা
 ভীতিবিহ্বলহৃদস্তদাসত ॥ ৫ ॥

(৫)

রাজ্যের সমরসজ্জা
 হেবি ঘোরতর
 মভয় বিহ্বল মনে
 দেনগণ যত ।

এ যে জিভুবন ধ্বংস
 সাবিত্রে সক্ষম
 উদ্যোগ, কি হবে ! তবে
 ভটনা ভাবিত ।

(৫)

অস্তুর বাজের এষ্ট
 সময় উদ্যান
 হেরিয়ে ভয়ার্তমন
 সব দেবতার

ভাবিত্রে লাগিল এ যে
 ত্রিলোক সংহানে
 সমর্থ শক্তিনী সজ্জা,
 কি হবে এনার ?

তথমূপদ্বভরেণ মৈত্রিনী
 শীলসাগরবনাদিমন্ত্ৰতা ।
 সথ এষ বলিময় নাবিশদ্র-
 যত্নতঃ সুবিদিতা হি সা স্থিরা ॥ ৬ ॥

(৬)

সে বিবর্তি সৈন্যভাবে
মেদিনী মণ্ডল
তৎক্ষণাৎ রসাতলে
নিমগ্ন না হ'ল।
তাই তাঁর 'স্থিবা' নাম
সংজ্ঞামাত্রি নহে—
স্থিতি-শক্তি পরিচয়
সকলে জানিল ॥

(৬)

সুসজ্জিত সজ্জবল
অশুর বাহিনী
পদভারে রসাতলে
গেল না যে ধরা।
ইহাতে বিশ্বাস মানি'
সকলে বুকিল
যথার্থই বটে তাব
'স্থিরা' নাম ধরা ॥

মানসুত্রবনকর্তনায়ুধ-

ব্যধ্বপদ্ধতিকরোপপত্তয়: ।

দিগ্বিনির্দায়নয়ন্ত্রয়ন্ত্রণা

তেষু দৈববলবৎসু নাভবন্ ॥ ৩ ॥

(৭)

মাপিবান দিতা, বন-
কর্তন বৃষ্ঠার
বিপক্ষে পথের তরে
স্বাক্ষরো যে সকল,
দিগ্ভ্রম করিতে দুব-
যন্ত্র আনি যাগা
এ সেনায় ছিল না তা'
ছিল সৈন্য বল ॥

(৭)

তপোবলে বদৌযান
সে অশুর দল
সমর সস্তারে তাই
নাহি ছিল তার—
বন ভেদ, নবপথ-
নির্মাণ ও দিক্-
নির্দেশের যতুপাতি
মানসুত্র আর ॥

সেতুসংক্রমবিধানকৌশলং

শৈলপাটনপরিশ্রমং তথা ।

যানবিঘ্নবিনিপাতকাম্যয়া

কামগা ন বিদধে বরুথিনী ॥ ৮ ॥

(৮)

গমনের অসুবায
 দূব কবিবাবে
 অশ্রে ববে সেতু-মাঁকো-
 আদি আয়োজন
 কোথায়ও বা শৈলভঙ্গ;
 কিন্তু রুদ্রভট
 কামচাবী, তাই তা'র
 নাহি প্রযোজন ॥

(৮)

যথা ইচ্ছা তথা গতি
 ছিল দৈত্যগণে
 তাই নাহি করে সেতু
 সংক্রম গঠন।
 পথরোধী গিবি ভঙ্গে
 না করিল শ্রম
 কাবণ, নির্বিঘ্ন ছিল
 তাদের গমন ॥

ভোজনোপকরণোপপাদনে

সজ্জনে চ পটবেশ্যনাং পথি ।

তদ্রথলস্য কিল কামচারিণাঃ

সংব্যধত ন কিমপ্যসাঁ শ্ৰমুঃ ॥ ৯ ॥

(२)

आहार्या संग्रह किंवा
 / ताश्रुसञ्ज्ञा आदि
 किछु ना कविना प्रभु
 निज्ज सैन्यातवे ।
 कामचारी सैन्यागण
 इच्छाय भोजन
 शयन गमन यथा-
 इच्छा तथा कवे ॥

(३)

भोजन वा वास तवे
 अन्न पटवास—
 सञ्ज्ञाव वावन्हा नाहि
 कवे दैत्यवाज्ज ।
 সেই सैद्य कामचावी,
 इच्छामात्र तांश
 भोजन शयन वास
 हय ये अब्याज्ज ॥

वाहिनी च विनतेप्सितार्यदा

वज्रदुर्जयगरिष्ठविक्रमा ।

वेगवेपितमनोऽनिलाभवद्

भूचरी कचन खेचरी कचित् ॥ १० ॥

विनताना प्रणतानाम् ईप्सितार्यं ददाति या सा । वज्रेणापि
 दुर्जया । मनोऽनिलभ्येऽपि अधिकनेगशालिनी वाहिना यपच्छुं मुचि
 दिवि च चचार । वाहिनी शिवसेना दैत्यसेना च । अथ च गहदः
 विनताया ईप्सितार्यं ददाति, (गरुडमातुर्नाम विनतेति) वज्रदुर्जयः

মনোঃনিত্যপেছয়া বেগবান্, ভুবি দিবি চ চরতি ইতি তস্মাদৃশ্য
বেগবন্তয়া বিক্রমেণ চ ধ্বনিতম্ ॥ ১০ ॥

(১০)

পূবিত বিনতা ভীষ্ট*

বজ্রেরও দুর্জয়

গবিষ্ঠ বিক্রম সেনা

বৃষক্লম - প্রভু

মন ও পবন ভাব

বেগে কম্পাঘ্নিত

চলিল গকড় প্রায়

বোমে ভূমে কভু ॥

(১০)

পূর্ণকবে বিনতেচ্ছা.

অজ্ঞেয় বজ্রেব

দুর্ব্বাব বিক্রম তর্প্যসম

দৈত্য সেনা ।

বেগে বিকম্পিত করি

মন ও পবনে

আকাশে, ভূতলে কভু

চল, নাহি মানা ॥

তদ্বলেপু বিচরত্সু ভূতলে ভীমমৌলিমতিরৌদ্রতেজসম্ ।

বীক্ষ্য বল্লভরিপুং তমোঃন্তকং পাংশুপাথসি মমজ্জ বাসরঃ ॥ ১১ ॥

(শিবলীলাপল্লভে) ভীমস্য মহাদেবস্য মৌলি শিরোমুণ্ডম্ । বল্লভস্য

* সংস্কৃতভাষায় শব্দশ্রেণ্য এবং অর্থেষু উপমা প্রয়োগ পদ্ধতি প্রচলিত, এই কাব্যেও বহুস্থলেই সেই কৌশল রক্ষা করা হইয়াছে। এই শ্লোকে এক শব্দে 'বক্র' ও 'সেনা' শব্দের সমতা প্রদর্শিত হইয়াছে। মূল সংস্কৃত একটি পংক্তিতে—'বিনতেপিতাৰ্থনা' অর্থবানে অর্থ করা হইয়াছে 'পূরি তবিনতাভীষ্ট' সেনার পক্ষে—বিনতেব অভীষ্ট পূরক,—বিনত—প্রপত। গকড় পক্ষে—বিনত'র অভীষ্টপূরক, বিনতা 'গকড়ের মাত', 'গকড়' তাঁহার শত্রুঘোচন করিয়াছিলেন। 'বজ্রেরও দুর্জয়' 'গবিষ্ঠ বিক্রম' 'মন ও পবন' সার বেগে কম্পাঘ্নিত—এই সমস্ত বিশেষণই উক্তপক্ষে যোজনীয়। গকড়ের উপাখ্যান মহাভারতে আছে।

सूर्यस्य रिपुम् । तमोऽन्तक तमोहर चन्द्रम् अतिरीद्रेतेजस रौद्रमतिक्रान्त
तेजो यस्य (तदा निशाकरस्यापि दिनकराधिकत्व जातमिति भारतचन्द्र-
वर्णनम् ।) तादृश वीक्ष्य वासरः पाशुपाथसि ममञ्ज, चन्द्रप्रकाशे सूर्यस्या
प्रकाशात् सूर्यप्रकाशे तस्याप्रकाशादन्यस्माद्य लिङ्गान्चन्द्रसूर्ययो रिपुत्व-
मारोपितम् । इदमेव हेतुगर्भविशेषणम् । (पक्षान्तरे) भीषणमुण्डम्,
अतिभयानकतेजसम्, बल्लभरिपु तमोरूप राहुरूपम् अन्तक यम वीक्ष्य
वासर पाशुपाथसि ममञ्ज । सूर्यविनाशसमर्थोऽसुरो राहुरपि युद्धार्थो
आसीत् । अथवा भीमाना मौलि शिरोभूषणरूपम् अतिभयावहमित्यर्थ ,
रौद्रतेजोविजयिन प्रियस्य रवे रिपुम् अन्धकाररूपयम दृष्ट्वा वासर पाशु
पाथसि पाशव धूलय एव पाथः जल तत्र धूलिपत्रलस्वरूपे जले ममञ्ज ।
स्वामिश्रो. पराक्रमातिरेके स्वामिनोऽवश्यम्भाव्यनिष्टमाशङ्कमानाना
पतिप्राणाना दाराणा युज्यत एव जलप्रवेशादिकमिति । पक्षद्वय
एव तद्वल यदा भूतर तदा तदुत्थापितरेणुप्राचुर्य्यादन्धकारे मति
दिवस नष्टप्रायमभूदिति तात्पर्य्येनोऽय श्लोकः ॥ ११ ॥

(११)

यवे चले भूमे
कद्र सेना पदब्रजे
ऊतगति , उडे धुलि
गगन छहिल,
ताहे डूवे दिवा, बुन्नि —
हेवि दीपु शिव
चूडाचन्द्रे पतिहावा
जले बाँप दिन ॥

(११)

यवे भूमे चले दैता
सेना पदब्रजे,
उडे धुलि आववि
गगन, डूवे दिवा—
सेना माणे हेवि
यम मन पति विपु
भीम मुण्ड महाबौद्र
बाह, डये कि वा ?

तद्द्वलस्य भुवि पादविक्रमे प्रोद्धु तेन घनरेणुराशिना ।
तेन चाम्बरविलङ्घने स्वयं दुर्दिने दिनमणिर्निपातितः ॥१२॥

(१२)

उभयथा उपस्थित
सूर्योव हृदिनि
भूतले चलिले, धूलि
उडिं चाके ता'य
आकाश गमने धुलि
उडे ना यदापि
निच्छेई आवेवे सेना
ता'वे मेघ प्राय ॥

(१२)

भूतले चलिले सेना
धुलि, चाके वनि ;
यदि आकाश पथे
धुलि ना उडिन,
आपनि विशाल सेना
आच्छादये ता'य ;
रविव हृदिनि आछ
सर्वथा हडेवा !

मीलयत् कमलिनीः परिस्फुटा मोदयत् कुमुदिनीर्निमीलिताः ।
चक्रवाकमिथुनानि पीडयल्लोललोचनचक्रोरवीक्षितम् ॥१३॥

सान्ध्यकर्मजनितद्विजत्वरं जित्वरं तपनभानुसम्पदाम् ।
स्वेचरीभवदपारतद्द्वलं यामिनीक्षणरुचिं समाददे ॥१४॥
सुग्मकम् ।

(पत्तद्वये) अपार तद्द्वलम् असीम तद्द्वलं स्वेचरीभवत् आकाशमार्गेण
गच्छत् सत्, यामिनीक्षणस्य रात्रिषट्कक्षयस्य रुचिं समाददे जग्राह, रात्रि-
क्षणयद्यभूर इत्यर्थः, अतिद्रुतगामित्वात् रात्रिक्षणरुचिरपुक्तिः ननु रात्रियत् ।
तस्य रात्रिक्षणसमत्तरसमर्थं विज्ञेयगानि—मीलयदिनि । गगनव्यापिनी दि
सेना'सूर्यं करमगेषमे रात्रिदधानि । कमलिनीर्मीलन चक्रवाकवीक्षणम् ।

যত্রিরাগতা চন্দ্র উদেধ্যতীতি কুমুদিনীমোদনম্ উত্মুকচকোরাণামীক্ষণञ्চ।
কথমক্ষাণ্ডে যত্রিরাগতেতি লোকা অত্মুক্যেন নিরীদ্ধাশ্চকিরে ইতি প্রস্তু-
তার্য: । যামিনীক্ষণশ্চন্দ্র: যামিন্যা: ক্ষণ উত্সবো যস্মাত্ অথচ
যামিনীক্ষণ: যত্রিক্ষণ ইতি শ্লেপমুপগম্য বা অর্থ. পরিভোয়: ॥১৩ ১৪॥

(১৩—১৪)

অগণিত কল্পসেনা
যবে বোমপথে
চলে, আচরণে হয়
নিশাব সোসব ।
কমলে মুদ্রিত কবে
কুমুদে বিকাশ
চক্রবাক - চক্রবাবী
বিবহে কাতব ॥
চাঁদ উঠে কি না দেখে
চকোব চঞ্চল
দিবাকব কবজাল
হয় অন্তর্হিত ।
অক্ষকাব হেবি সন্ধা-
কাল যায় ভাবি,
মাযং সন্ধা কবিবাবে
দ্বিজ হুবাধিত ॥

(১৩—১৪)

অসংখ্য অক্ষর সৈন্য
গগনের পথে
ধায় যবে, যাত্রি যেন
হয় উপস্থিত ।
মুদ কামিনী, ফুটি'
উঠে কুমুদিনী
চকা চকী পরম্পব
বিযোগে পীড়িত ।
চঞ্চল চকোব চায়
চাঁদ কি উঠিল,
নষ্ট দিবাকব কব
নিধ অক্ষকাব ;
মাযং সন্ধা বাগ্র দ্বিজ
ভাবি কালাত্যয়—
বজনা জুলাতা ঘটে
এইভাবে তাঁর ॥

বাশনাচলদিগম্বরস্থিরাभीपणा गगनसंछदा भटाः ।
कालिकाक्षणविलोकहेतुकां नीलकण्ठमुदमादधुः पराम् ॥१५॥

(শিব০) বাশনা: শব্দায়মানা: অচলে অচপলে বস্তুত: সৌভরহিতৈ
দিগম্বরে শিবে স্থিরা: তন্মাধপরাযণা ইতি যাবত্, পছান্তরে বদ্যমাণোঽর্থো
চাত্ৰাপি প্রাহু: । भीपणा:, गगनसंछदा: आकाशाच्छादका: भटा:
वीरभद्रप्रमुखा योद्धार: (सूर्यावरकतया मेघवद्गर्जनेन च) क्षण मेघजा-
लत्वेन शायमाना मयूराणां परा मुदम् आदधु: । कालिकाशब्दो मेघजाल-
वाची, नीलकण्ठशब्दो मयूरवाचो । अथच कालिका हि वाशना धोररावा,
अचलदिगम्बरे शबरूपमहादेवे स्थिरा = स्थितिमती, भीपणा महारौद्री,
गगन-संछदा नग्ना—दिगम्बरा भवति । तादृशा भटा: योद्धार: सेना-
समुदाय इत्यर्थ: । क्षण' कालिकाप्रदर्शनेन शिवस्य परा मुदमादधु: ।
नीलकण्ठ: शिव: । (पछान्तरे) वाशना: शब्दायमाना: अचलदिग-
म्बरस्थिराणां पर्वत-दिङ्मण्डल-नभस्तल-पृथिवीनां त्रासहेतव: भटा:
असुरयोद्धार: ॥ १५ ॥

(১৫)

মুখে বম্ বম্ বব,
শিবে স্থিত বতি
গগন আববি' চলে
প্রমথ - সংক্তি ।
হেবি, ভাবি মঘমালা
ছাইল অধরে,
নীলকণ্ঠ—ময়ূবেব
আনন্দ না ধবে ॥

(১৫)

জয়ধ্বনি কবে গিবি-
দিক্-বোম-কিষ্টি-
ভীতি-প্রদ বোমচানী
দৈত্য চম্ চয়ে ।
হেবিযে মঘ্ব, ভাবে
গার্জ্জ জলধব
তথনি পবম হম
অস্তবে লভয়ে ॥

তৃতীয়: সর্গ: ।

এই শ্লোকে এই ভাবের উপমাধ্বনি আছে, যথা—

[ঘোরবাণী শব্দরূপ-নিষ্পন্দ-মহেশ-
উবসে সংস্থিতা ভীমা দিগন্তবা কালী ।
সতীধৃতকপ দ্বন্দ্বকাল দৃশ্য হৃদয়ে
পবন আনন্দ মৌলকণ্ঠে দিল ডালি ॥]

॥ রৌদ্রকর্ম্মরতমপ্যনর্গলং তদ্বলং ভুবনমোপলক্ষমম্ ।
মার্গবর্চিননগরাदिशोपणोत्सादनादिकरतां न शिश्रिये ॥ ১৬ ॥

(পদ্মদ্বয়ে) প্রতিবন্দ্যহীনপ্রস্বররৌদ্রণ, স্বথিপয়স্থনগপদোনি শোপ্যন্তে
ক্বচিদুত্সাঘন্তে চ তদ্বল তাৎশরৌদ্রকর্ম্মরতমপি তন্শ্রোপলক্ষাদিকং নাথ
রোদিত্তি বিরোধে রৌদ্রশব্দস্য রুদ্রসম্বন্ধনীতি প্রথমপদার্থ্য ভীষণোতি
দ্বিতীয়পদার্থ্যস্বাধলম্ব্য তৎসরিহারঃ ॥ ১৬ ॥

(১৬)

রুদ্রদেব কার্যে বত
বাধাবিন্ন হীন
সমর্থ ভূবন লোপে
বীবভঙ্গ বল ।
তবু অভিযান পথে
গ্রামনগবাদি
শোষণ বা উৎসাদন
বিছু না কবিল ॥

(১৬)

ভীষণ সমবোদাত
বাধা-শূন্য মনে
জগৎ হরণে দ্বন্দ্ব
দৈত্য সেনাগণ,
তথাপি পথেব ধাবে
নগর গ্রামাদি
না কবে নৈতিক
শোষণ বা উৎসাদন ॥

এই শৌকেও একেপ উপমাধিনি আছে, যথা—

[প্রচণ্ড প্রথব বৌদ্ধ উজাপ যেথায়

বৃষ্টি থাকে দূবে, নেঘছায়াও না পায় ।

সে সব নগর গ্রাম শুধ মরু প্রায়,

এই 'বৌদ্ধকর্মা' সেনা সে ভাবে না যায় ॥]

মাতৃমন্যুমপনেতুমিচ্ছুকং শৈলসারমুহুর্দং চলহ বলাম্ ।

বীক্ষ্য বুদ্ধমধুনাবশিষ্টাং লপ্স্যতে ন চ রয়ো ন চারয়ঃ ॥১৩॥

(শিবঃ) মাতৃমন্যুং মাতৃশোকং মাতৃবियोगशोकमित্যর্থঃ । রয়ঃ বেগঃ, অরয়ঃ শত্রবঃ, তদ্বলস্য শৈলসারহৃদস্য গমনবিশেষবল্বজ্ঞ বীক্ষ্য জনেন বুদ্ধং যদস্য বেগসীমাপ্রাপ্তিঃ শত্রু-শেপপ্রাপ্তিশ্চ ভবিষ্যতীতি । (পদান্তরে) মাতৃমন্যুং মাতৃদীর্ঘিতঃ দৈন্যম্, পুত্ররাজ্যভ্রংশকৃত মাতৃদৈন্যং ভূয়ো রাজ্যাজর্জনেন দূরীকর্তুম্ ॥ ১৩ ॥

(১৭)

মাতৃশোক পাশরিতে

বৈরনির্ঘাতনে

অভিলাষা শৈলসার-

হৃত কল্পগণে ।

অত্রিকৃত গতি দেখি

লোকে হেন ভাবে,

সুতগতি আর অরি

শেষ না রহিলে ।

(১৭)

জননী

দিত্তি

দুঃখদূর করিবারে

সুতবাঁচানার

শৈলহৃত যবে—

দৈত্যসেনা, বেগে ধায় ;

দেখি ভাবে লোক

হেন বেগ নাহি হ'বে

অরিও না রবে ॥

তেঽদ্বিতিম্ভবকর্ম্মচিন্তয়া

স্বস্বদুস্থিত্যিবিনির্ণয়েন চ ।

কলেশরোপকল্পূপীকৃতাশয়া-

শ্চক্রিরে গমনবেগবর্দ্ধনম্ ॥ ১৮ ॥

(১৮)

কিন্তু সেই রুদ্রসেনা
দহ-কার্যাবলী
স্ব স্ব মাতৃহীন দশা
স্ববিধা বিশেষ ।
হুঃখ আব ক্রোধ পূর্ণ
মনের আবেগে
নমনেব বেগবৃদ্ধি
করিল অশেষ ॥

(১৮)

কিন্তু সে অশ্রুবসেনা,
বৈমাত্রেষ ভ্র
দেবতার কার্যো নিভ্র
দশা-বিপর্যায়
বিচারি হুঃখ ও ক্রোধে
উত্তেজিত মন
কবিশ গমন বেগ-
বৃদ্ধি অতিশয় ॥

তেঽহৃণাহৃণরুণীয়সৌর্ম্মনো-

বাতপোরপি বিচেয়রংহসা ।

মস্থিতা অপি রিপুক্ষয়োচতা

মেনিরে গতিবিলম্বমুৎসুকা: ॥ ১৯ ॥

(पदाद्वये) अरुणः सूर्यः, अरुणकनीयान् गरुडः । विचैयरहसा—
मृग्यवेगेन ॥ १६ ॥

(१७)

मूर्ध्नि योजनशत-
गांभी दिवाकर,
गरुड, पवन आब
मन, वांशा चाय,
तेमन वेगेणु चलि'
कप्रसेना, माने
गमने विजय, दफ
शासने द्वाय ॥

(१७)

द्वेगेके मृदुर गति
याव सेई बधि,
गरुड, पवन, मन,
या' चाहे लभिते।
सेई वेगे चलिलेणु
अश्व वाहिनो
भाविले, ह'तेछे देवि
विपक्षनाशिते ॥

भीमकान्तगहनाहिदारुणा

भूरिशृङ्गसहिता चमूरियम् ।

मानगौरवविशेषभाजनं

जङ्गमो गिरिरिचावलोकयते ॥ २० ॥

(शिव०) भीमकान्तेत्यादि-नितरा विधर्मतेत्यन्तस्त्रोऽपट्पु गिद्धचार-
ग्यानामुक्तिप्रत्युत्पन्नात्मकम् । तत्र यश्चिदाह—इय चमूः रुद्रसेना जङ्गमो
गिरिरिच दृश्यते, (गमिः भीमकान्तगहना भीमगौरव्ययनशाली, अदिभिः
मर्षैः दारुणः भयावहः, हि दारुणा इति पदद्वयं वा दिः अन्धकारार्थः,

दारुणा काष्ठेन उपलक्षणे तृतीया, एकवचन जाल्यभिप्रायेण, शुष्कवृक्षा
 दियुत. तुङ्गशृङ्गसहितः, परिमाणगौरवविशेषभाजनञ्च भवति । मान
 शब्दोऽत्र परिमाणपरः । चमूः, भीमस्य शिवस्य कान्तैः प्रियैः भीमकान्तैः
 (सैनिकैः) गहना निमिडा, अहिदारुणा शिवसर्पभीषणा अहिवद् भीषणा वा,
 उपमानवत्त्रापि हि दारुणा इति पदद्वयं वा तत्र हिरवधारणार्थः, दारुणा
 भीषणा । भूरेर्महादेवस्य शृङ्गेण प्रभुत्वेन सहिता, सम्मानगौरवविशेष-
 भाजनञ्च । भूरिशब्दो महादेववाचकः शृङ्गशब्दश्च प्रभुत्ववाचकः
 वेदिन्यादौ द्रष्टव्यः । (पद्मान्तरे) इय चमू. दैत्यसेना । भूमैः भीषणावृत्तिभि-
 र्कान्तै कमनीयावृत्तिभिः गहना दुष्प्रवेशा पूर्णा इति यावत् अहिदारुणा
 सर्पवत् क्रूरा, पूर्ववत् हि इति पृथक् पद वा भूरिशृङ्गसहिता
 प्रचुरोत्कर्षसहितेत्यर्थः । शृङ्गशब्द उत्कर्षवाचकोऽपि । अन्यत्
 समानम् ॥ २० ॥

[सिद्धे च चावणे गणे
 देवता समान ।

उर्ध्वस्त्रानवर्गी हावा,
 डूबर्लोकै वय ।

द्व ह'ते हेवि क्रू-
 रीवत्त गणे

पदम्परे विचारिछे
 मानिया दिशुय ।]

[मर्ते सुप्रसिद्ध वीर-
 वस-उपासक

वणे मर्ती अत्रियेव
 श्वावक चावणे ।

द्व ह'ते दैता सेना
 निरधि ताहावा,

विचारिछे पदम्परे
 विश्वय कारण ।]

(২০)

শিব শ্রীতিপাত্রে পূর্ণ
শিবের ভূষণ-
ক্রোধ-ক্ষীভ-সর্প-বৃন্দে
ভীষণ দর্শন
কন্দেব প্রভু হেতু
সম্মান গোববে
ভূষিত চলন্ত গিবি,
যেন সেনা 'গণ'।

(২০)

কেহ বা বিবটাকাব
বেহ বা স্তম্ভব
এ হেন সৈনিকে পূর্ণ
ক্রুব সর্প সম
প্রভু প্রভাবে, মানে।
গোববে বিখ্যাত
চলে দৈত্য সেনা যেন
ভূধব জঙ্গম ॥

(২০) মূল সংস্কৃতে যে 'ভীমকাস্ত' শব্দ আছে, তাহার অর্থবাদ 'শিব শ্রীতিপাত্র' গহন শব্দের অর্থ—দুঃস্বপ্ন—নিবিড়। ভাবার্থ—ভদ্দাবা পূর্ণ। ভূষি=কৃত, শূঙ্গ=প্রভু। প্রমথগণ ও পর্কতের মাদৃশ—শব্দ শ্লেষমূলক। দ্রুত সেনা, ভীমকাস্ত গহনা=শিবশ্রীতি পাত্রে পূর্ণ,— তিলমাত্র স্থান নাই—বে অপর কেহ প্রবেশ করিতে পারে। পর্কতও 'ভীমকাস্ত গহন' স্তম্ভবহ ও লোচন লোভনীয় বনযুক্ত হইয়া থাকে, ইহা শব্দ শ্লেষ। 'অহিদারুণা' বাক্যের অর্থবাদ বামদিকের ২০ পদ্য পড়িলেই বুঝিবে। মান গোবব=সম্মান ও শ্রেষ্ঠত্ব। পর্কত পক্ষে আয়াম বিস্তারই মান শব্দের অর্থ। গোবব=ভার, ভূষি=বহু, শূঙ্গ=শিখর। দৈত্য সেনা পক্ষে, 'ভীমকাস্ত' কেহ দেখিতে ভীষণ, কেহ বা স্তম্ভব। ভূষি=প্রকৃত, শূঙ্গ প্রভু। পর্কত ও এষ্ট বাহিনী সম্মান—কারণ ভীমকাস্ত গহন, অহিভীষণ, ভূষি শূঙ্গ ও মান গোবব উভয়েই বর্ধমান, ইহা কেবল চলিয়াছে—তাই চলন্ত গিবি বা জঙ্গম ভূধব বলা হইয়াছে।

नैकसंख्यदरसंयुतात्मनि क्षौणिमात्रधरणोचिते गिरौ ।
निर्दरस्थितिहृदो जगद्भृतिप्रोद्यतस्य च बलस्य का तुला ॥२१॥

अत्रान्य आह, चमूपर्वतयोः सादृश्यं न सम्भवत्येव, यतः गिरिः पर्वतः
बहुसंख्यदरसंयुतात्मा पृथिवीमात्रधारकश्च, बलन्तु दरस्थितिशून्यहृदय
स्वर्गपृथिवीपातालात्मजगद्भृति-प्रोद्यतम् । दरशब्दो गर्त्तवाची
भयवाची च आत्मशब्दोऽन्तःकरणवाची मूर्त्तिवाची च इतिश्लेषमूला
जगद्भृतीत्यत्र भृतिहृतीतिवर्णश्लेषमूला चेयमुक्तिः ॥ २१ ॥

(पर्वत पक्ष)

[तीति प्रदं षु हृदंश्च वन, सर्प कत,
बहू शृङ्ग, पविभाग सामांश्च त्तो नय
'पाथवेव गत 'तवि'—कथाय प्रकाश
याहाव शुक्रं, गिर्वि एतेरूप ह्य ।]

(२१)

(ईश शनि-अण्डे बले,
'तुलना इ'ल ना)
पर्वते असंखा दर (गर्त)
भूधर संज्ञाय
ताव शक्ति पविचय ;
अ-दव (निर्भय) ए सेना
जगद्धरणे मन्म,—
सादृश्य कोथाय ?

(२१)

(इथे अण्डे बवे प्रति
वाद) 'ए चमूव
तुलना ह्य ना-दव-(गर्त)
युक्त गिरि मने
चमू-दव (भय) हीन, आव
जगद्धरणे—
धवे शक्ति, गिर्वि वे त्तो
महाधव भणे ।'

(२१) भूधर केवल भूमिके धारण करे 'यार एही बीरतत्त्व चालित
प्रमथ—सेना—जगद्धरणे—मन्म, जगत् + हरणे, एवं जगत् + धरणे

উগ্রশক্তিপরমঙ্গলসঙ্গতং

ঘোরঘোপজিতবজ্রগর্জিতম্ ।

সত্বসম্ভৃতমপারমক্ষয়ং

সিন্ধুবহুবলমিদং বিরাজতে ॥ ২২ ॥

কश्चिदाह, बलमिदं सिन्धुतुल्यम्, तथाहि, सिन्धुरुद्रशक्तिभिः
भीषणबलैः परैः उच्चालैर्भङ्गैः तरङ्गैः सङ्गतः युक्तः घोरघोषैः
विपमशब्दैः वज्रध्वनिविजयी सत्त्वसम्भृतः = प्राणिपूर्याः अपारः अक्षयश्च ।
(पद्मद्वये) बलमपि सेनापि उग्रशक्तिकं परमङ्गाय शत्रुजयाय
सङ्गतं मिलितं सत्त्वसम्भृतं बलमहत्त्वादिपूर्णम् । अक्षय क्षयरहित
शिवसेनापत्ते, अक्ष रुद्राक्ष याति प्राप्नोति इति रुद्राक्षमाला-
धारीति वा ॥ २२ ॥

দুই রূপই শক্তি হইলে জগদ্ধরণে এই পদ হয়, হরণ অর্থে বিলোপ সাধন,
বরণ অর্থে ধারণ—শব্দ শ্লেষে এই দুইটি এক । জগদ্ধরণে শক্তি, যে, সে,
ভূবর হইতে কত বড়, কারণ—ভূ=কেবলমাত্র মর্ত্ত, জগৎ=স্বর্গ-মর্ত্ত
পাতাল এই তিন লোক । দৈত্য সেনা পক্ষে, 'জগদ্ধরণে' উহার অর্থ—
স্বর্গ মর্ত্ত পাতাল এই—ত্রিলোককে হরণে=আক্রমণ করিতে । অর্থাৎ
পর্তুতের সহিত এই প্রমথ সেনা বা দৈত্য সেনার তুলনা হয় না, পর্তুত
বহু দূর যুক্ত, উভয় সৈন্যই নির্দির । পর্তুত কেবলমাত্র ভূবর, আর সেনা
জগদ্ধরণে সমর্থ ।

(২২)

(বলে কেহ,) “উগ্রশক্তি,
দক্ষে প্রতিফল
দিতে সন্মিলিত,
শকে স্তম্ভ বজ্রধ্বনি,
উৎসাহ বিক্রমে পূর্ণ,
অসীম অক্ষয়,
সিন্ধু গম শোভে
এই প্রমথ বাহিনী ।

(২২)

(কেহ কহে) “ভীমবল
দেবে জিনিবাবে
সজ্জ বদ্ধ, বজ্রধ্বনি-
জবা যোব ববে ।
সহিন্দু উৎসাহী
এই আদমা অপাব
দৈত্য সেনা শোভে,
যা'ব তুলনা অর্গবে ।”

(সমুদ্রপক্ষে)

[উস্তান তবন্ধমালা কত শক্তি ধবে,
গভীর গর্জনে যা'ব বজ্র পবাজিত ।
কত জীবে ধবে গর্ভে অনন্ত অপাব
মাগবেব মূর্ত্তি এই জগতে বিদিত ।

(২২) (শিব সেনা পক্ষে) উগ্রশক্তি=উগ্র—রুহু তাঁহার বলে শক্তিমান, পরভদ্র=পব—শক্র—দক্ষ, তাহার ভদ্র—তাহার পরাজয় । বিবিধ বাহু ও সেনাগণের চীৎকার বহু ধ্বনিকেও পরাজিত করিয়াছে, সর্ব সম্বৃত্ত=সর্বপূর্ণ, সর্ব=উৎসাহ ও বিক্রম ।

দৈত্য সেনা পক্ষে, উগ্রশক্তি=উৎকট বশশালী—ভীমবল, পরভদ্র=শক্রজয়,—ধক্ষ দেবগণ ।

সমুদ্র পক্ষে, পব=শ্রেষ্ঠ—উস্তান, ভদ্র=তরঙ্গ । ‘উগ্রশক্তি পরভদ্র

यज्जलप्रकृतितो विलक्षणं भङ्गहीनमुपलोपमं दृढम् ।

भङ्गभागिनि मृदौ जलात्मके तस्य तत्र किमिवोपमानता ॥२३॥

अत्रान्य आह, नैतत् ; जलप्रकृतितो विलक्षणं (अजडम् अथ च जलानात्मकम्) भङ्गहीनम् (पराजयशून्यम् अथन तरङ्गवर्जितम्) उपलोपमं पापाणतुल्यं दृढ कठिनम् यत् बलं तस्य भङ्गभागिनि (तरङ्गशालिनि) मृदौ द्रवात्मकतया कोमले जलात्मके तत्र सिन्धौ उपमानता किमिव कथमिव भवेत् ? ॥ २३ ॥

(२७)

(प्रतिवाद बवे अग्रे)

“उडता विशीन

अडत्र (अह्येय) पायाण दृढ

प्रमण पृथना;

छगमय उड्राबुल

कठिनता-हीन

प्रदमय मागरे—कि

उहार तुलना ?”

(२७)

(अग्रे बले) “तुला नरु

मागर ईहार,

वर्धुठ अडन सेना

उडता-वर्द्धित,

नाहि रणे उड्र देय

पायाण-कठिन ;

सिद्ध, छग उश्चिमाणी

मदा प्रवीडृत ।”

सवत'—प्र०७ शक्तिशुक्ल उक्तान् उदयमानाविपिष्टे, सव=जीवन्त, सवृत्त =पूर्व। अपार=पार हठता दाहना। अकण=कर्मणो उक्त दाहना।

अर्थात् सवृत्त येषु 'उद्गच्छति परवत् सवत' प्रकृति विशेषण शुक सेहैरुप प्रमथवादिनाः । पर सैरुपण वा वैरता सेनास उदयानि परम शुक (अर्ध अरुपण हठेलेस एक प्रकार बाकाबादा उद्गच्छते वृत्तान बाहेतेते, एहेरुप बले पर-प्रेष बला दाह) अतएव एहे सेना सवृत्त तुला ।

শূররাজপরিবেশশোভিত-

- স্তারকোপচিতিরন্তবর্জিত: ।

ভূতभावविदित: सर्वैभवो

भ्राजते गगनवद्भ्रज: ॥ ২৪ ॥

অপর আহ, অয় ভটব্রজ: গগনবত্ বিরাজতে তত্র সাধর্ম্যে দর্শ-
য়তি, গগন হি শূররাজপরিবেশশোভিতম্ (সূর্য্যচন্দ্রপরিধিশোভিতম্)
তারকোপচিতি (তারকাণা নক্ষত্রাণাম্ উপচিতি: উপচয়ো যত্র তথাবিষম্)
অন্তবর্জিতম্ (নিত্য সীমাহীন বা , ভূতभावविदितम् (ভূতभावेन
पञ्चभूतान्यतमभावत्वेन प्रसिद्धम्) सर्वैभवञ्च (वैभव विभुत्व सर्व्वमूर्त्त-
सयोगित्व तेन सह वर्त्तमानम्) । (শিবসেনাপদ্যে) ভটব্রজোঽপি শুরৈ: বীরৈ:
রাজপরিবেশেণ শিবশেখরচন্দ্রপরিধিনা চ শোভিত:, অথবা শূররাজো
বীরমদ্র: তস্য পরিবেশেণ ব্যাপ্রয়া শোভিত:, তার: প্রণব: তত্শদৃশ: তারক:
'যম' ইতি ধ্বনি: প্রণব ঘটকবর্ণান্নয়ঘটিতত্বাত্ তত্র প্রণবতাট্শয় মহিমা-
ল্যত্বেনাল্পত্বনাৎ কপ্রত্যয়: তস্য উপচিতির্চাহুল্য যত্র, বম্ বম্-ইत्याদি

(২) পূতনা=সেনা । স্মৃতে ছত্ এত জন শব্দের সমতা স্বীকৃত,
অর্থ ভেদ থাকিলেও সম শব্দ পরিচয়ে যেমন উপমা প্রদত্ত হইয়াছে,
সেইরূপ সমশব্দ পরিচয়েই তাহার প্রতিবাদ করা হইতেছে, ভদ্র=
পরাজয় এবং তবদ্র, পাষণ=দৃষ্কার, নির্দয়, দাহা পাষণ তাহা
তরল বস্তু নহে ।

অর্থ২—ভদ্রহীন ছত্ভা (অনুভা—অনহ) শূন্য পাষণ মদ্রণ সেনার
সহিত ভদ্রযুক্ত ভদ্রময় ভবীকৃত সাগরের কি পূতনা হইতে পারে ?
(স্মৃতে ছত্ ও জন শব্দের আকার এক রূপে হইতে পারে ।)

ध्वनिकृत, इत्यर्थः अथवा ताराः अत्युच्चनादाः गालवाद्यादिजाः, ते च
 कोपश्च, तेषां चित्तिः समूहः इवेति प्रतीयमानोप्रेक्षा, रुद्रसेनायाः प्रत्येक-
 मेव गालवाद्य कक्षवाद्य-सहितोच्च-‘वम्-यम्’ ध्वनिमत्त्वाद् दत्तं प्रति
 महतः क्रोधस्य सत्त्वाच्च, साक्षात्तद् ध्वनयः क्रोधश्च गृहीतमूर्त्तयो
 भटरूपा जाता इवेत्युप्रेक्षा । अन्तवर्जितः अमरः असीमो वा, भूतभावेन
 देवयोनिविशेषतया विदितः, स वैभव इति पदद्वयम्, विभोः
 शिवस्यायम् वैभवः सः प्रसिद्धः, सवैभव इति प्रभुत्वसम्पन्न इत्यर्थ-
 रुमेरुपदं वा । (पदान्तरे) शूरराजेति शूरः सूर्य इव राजा दैत्यराजो
 यत्र स परिवेषः परिधिः पार्श्वचरमण्डल तेन शोभित तारकोपचित्तिः
 तारकस्तन्नामा असुरमतेनोपचितिवृद्धिर्यस्य सः अन्तवर्जितः असीमः
 भूतः अतीतः भावः विभूतिः तेन अतीतविभूत्या विदितः असुराणां
 पूर्वदेवत्वात् भानशब्दोऽत्र विभूतिवाचो, सवैभवः प्रभुत्वसम्पन्नः ॥२४॥

(२४)

(बले केह) “शिवमौलि-
 शशि-परिवेषे

शोभित, ‘वम्’ ‘वम्’ ध्वनि
 करे उच्चैःश्रवे ।

नीवन्तु सेना येन
 अनशु आकाश,

भूवने विख्यात ‘दृष्ट’
 संज्ञा मे ये भवे ॥”

(२४)

(केह बहे) “सूर्या सम
 दैत्रावाह, तान्,

परिवे शोभित,
 सिंहनादे सदागत ।

अतीत सम्पदे थात
 एषनो वैभव

अज्ञ नहे, अनशु ए
 सेना वोन मत् ।”

(२४) शूरराज=वीर एव राजा (६३) । शूर=सूर्य, राजा=६३ ।

शूरराज=सूर्य तूना दैत्रा राज । परिवेष=परिधि—समिहित प्रदान

(আকাশপক্ষে)

[দিবা রবি - নিশি চল পবিধি নশিত
অভাবে তারকা মালা কবে হ্রশোভিত ।
যত মূর্ছ আছ, - সেটে সকলে সংযুত -
আকাশ, - অনন্ত পঞ্চভূতে সুবিদিত ॥]

বিগ্রহাत्मनि बहुग्रहात्मके

तीव्रवेगभृति निष्क्रियोदये ।

নৈকরূপমৃতি রূপবর্জিত

তত্র খে চ নিতরাং বিঘর্ম্মতা ॥ ২৫ ॥

তসান্যে অহ, বিগ্রহাत्मনি (যুদ্ধশীলে যুদ্ধব্রতী বা অথচ যুদ্ধ-
হীনশরীরে) তীব্রবেগমৃতি, অত্যর্থবেগযুক্ত, নৈকরূপান্ বহুরূপান্ শ্বেত-

বেটন, ব্যাপ্তি, পার্শ্বব যগ্ন, - ইহা ভাবার্থ । তাব = প্রণব, তার - উচ্চ
শব্দ, তারক = তাব - প্রণব, প্রণব অ উ-ম আছে, 'বম' ইহাতে উ-অ ম
খাকাকে প্রণব তুল্য - ঠিক প্রণব না হওয়াতেই তারক, ঐ শব্দের অর্থ 'বম' ।
তাবক নানধারী অক্ষর, তারকা = নক্ষত্র । ভূতভাব = ভূতত্ব, তাৎপৰ্য্য
ভূতসংজ্ঞা, কস্মিন্শরগণ - 'ভূত' নামে খ্যাত । দৈত্য সেনা পক্ষে ভূত =
অভীত, তাব = বিভূতি, ভূতভাব অতীত সম্পদ । আকাশপক্ষে - ভূত =
পঞ্চভূত ক্রিতি, অপ্ (জন) তেজ, মরুৎ, ব্যোম ইহা ভাবপদার্থ, ব্যোম
অর্থাৎ আকাশ ইহারই মধ্যে পবিচিত, শূন্ত - অর্থাৎ নহে, ইহা ভূতভাব
বিদিত শব্দের অর্থ । বৈতব = বিভূত প্রভাব, সম্পদ ও সর্ব্বমূর্ত্ত সন্যোগ,
(অগস্তে যত সূৰ্ত্তবস্ত আছে সকলের সহিত সন্যোগ) । শিবসেনার পক্ষে
বৈতব প্রভাব, দৈত্যসেনাপক্ষে সম্পদ, আকাশের পক্ষে সর্ব্বমূর্ত্ত সন্যোগ ।

कृष्णरक्तादिवर्णान् पुरुषान् विभर्ति यत् तस्मिन्, समूहे व्यक्तीना सत्वात् ।
 अथवा न-शब्दो नजयोऽप्यस्ति नैकरूपाणि अनेकान् वर्णान् विभर्ति
 यस्तस्मिन् भटसमूहे—बहुग्रहात्मके, बहवो ग्रहात्मानो ग्रहशरीराणि
 यत्र ग्रहाः सूर्यादयः तेषां आत्मा शरीरं तत्तद्रूपेण दृश्यमान ज्योतिः,
 बहुग्रहयुक्तस्वरूपे वा निष्क्रियोदये क्रियासम्बन्धशून्ये रूपशून्ये आकाशे
 च नितरा विधर्मता विरुद्धधर्मत्वम् ॥ २५ ॥

(२५)

(ଆବ କେହ କହେ—ପ୍ରତି
 ବାଦେ) “ରୁଦ୍ରସେନା
 ହସ୍ତେ ବିଘ୍ରହଂତ,
 ଧାହିଛି ଶର,
 ବହୁରୂପୀ ; ଆବ ଏ
 ଆକାଶ ନାନାଘ୍ରହ-
 ଗୁଡ଼ ଜିୟା କମ୍ପ-ହୀନ—,
 ବୈଷମା ବିଚ୍ଚର ।”

(२५)

(ତା' ନା ଗାନି ଅଗ୍ରେ ଗ୍ରେ)
 “ବିଘ୍ରହ ନିରତ,
 ଶୂନ୍ୟବେଗ ନାନାକମ୍ପ
 ଧରେ ଦୈତ୍ୟ ସେନା ।
 ନବଘ୍ରହାଶ୍ରୟ ସ୍ଥିର
 କମ୍ପହୀନ ବୋଲି
 ଏହି ଛୁଏ ପଦ୍ୟରେ
 ହୟ ନା ତୁଳନା ।”

(२५) ବିଘ୍ରହ = ବୁଧ, ଅଥଚ ବି-ଘ୍ରହ = ଘ୍ରହଶୂନ୍ୟ, ଏହି ଦ୍ଵିତୀୟାର୍ଥେର ଛଳପରିତା
 ପ୍ରତିବାଦୀ ବଳି, ଆକାଶେ ବହୁଘ୍ରହ, ସେନା ଶୂନ୍ୟ ବେଗେ ଚଳିଗଢେ, କିନ୍ତୁ
 ଆକାଶ ସର୍ବାବତ: ନିଷ୍କ୍ରୟାଦୟ (କୌଣସି ଗ୍ରହର ଉଦ୍ଘର ତାହାତେ ହୟ ନ)
 ସେନାଗଣେର ଗୁଣ ନାନାଂଶି, — କେହ ଗୌରବର୍ଣ୍ଣ କେହ ବୃକ୍ଷବର୍ଣ୍ଣ ଇତ୍ୟାଦି, ଆକାଶେ
 କୌଣସି ନାହି, ନୈମିତ୍ତିକା ବାତା ସେମା ବାଦ ତାହାଠ ଦୃଷ୍ଟିନ୍ଦରାତ୍ । ଅତଏବ
 ଏହିସବ ସେନାର ସହିତ ଆକାଶେର ତୁଳନାହି ଚହିତେ ପାରେ ନା ।

କାଳପ୍ରତିବାଦେର ବର୍ଣ୍ଣ,—ଅନ୍ଧବାହିନୀ ବା ଅଧିବାହିନୀ ଅହୁମନୀ ।

দূরতো বলবিলোকনে রত: সিদ্ধচারুগণ: পরস্পরম্ ।
ইত্যমদ্রুতবিবাদকৌশলে যাবদেব হৃদয়ং সমাদধে ॥ ২৬ ॥

(শিব০) সিদ্ধাশ্চারুগণাশ্চ দেবযোগনিবিশেপা: । (পত্নান্তরে)
সিদ্ধা: প্রসিদ্ধা: যে চারণা:—নটজাতিবিশেপা: ধীররসাম্রিতগান-
গায়াদিকারিণ: । পূর্ব্ববদার্থো বা ॥ ২৬ ॥

মন্যুবেগবিক্রমো হুহুঙ্কৃতো
বিশ্বসংহরণশক্তয়ো ভট্টা: ।

তাবদেব ভুজতাণ্ডবস্থলং

প্রাপ্ত্বনুভদ্রাদিতিসম্ভবাস্পদম্ ॥২৭॥ যুগমকম্ ।

(শিব০) অদিতিসম্ভব: অদিতিপিতা দত্ত: । (পত্নান্তরে)
অদিতিসম্ভবা অদিতিপুত্রা: দেবা: ॥ ২৭ ॥

(২৬-২৭)

দূর উর্দ্ধ দেশ হাতে
প্রমথ বাহিনী
নিবসি চারণ-
সিদ্ধগণ, পরস্পর—
সখেন বিবাদে বত
বিচিত্র কৌশলে
বচনেব, যতক্ষণ;
ভাহারি ভিতর,

(২৬-২৭)

দূর হাতে হেবি যত
প্রসিদ্ধ চারণ—
দৈত্যবাহী সেনা
চলিয়াছে অতিদ্রুত ।
উক্তরূপে পরস্পরে
কৌশলে ভাষাব
অদ্রুত বিচারে
যে সময়ে অবহিত।

হৃদিশ, দারুণ বোষে
 ছাড়ে ছহুঙ্কাব—
 বিশ্ব সংহাবিণী শক্তি
 ধবে যোদ্ধা যত,
 বাহুবল তাণ্ডবেব
 লীলাক্ষেত্র সেই
 দশের আলায়ে, সবে
 হ'ল উপনীত ।

অতীত না হ'তে ত্রাহ,
 শক্ত বিশ্বকয়ে,
 দারুণ অমর্ষ বশে
 ভীষণ আকাব
 দেখাইতে বাহুবীৰ্য্য
 দৈতা যোদ্ধৃগণ
 সুবপুৰ প্রাপ্ত হ'ল
 কবি ছহুঙ্কাব ।

अथ विकटभटानां सन्निपातेन दूनं

नगरमपि सुगुप्तं तेन दक्षेण पत्या ।

अपि तपति दिनेगे ग्लानिरम्भोजिनीनां

भवति तुहिनपाते कस्य दृष्टिं न याता ॥२८॥

পত্নী রাহা তেন দক্ষেণ । (পছান্তরে) দক্ষেণ রমকুশলেন তেন পত্নী
 রাহা ইন্দ্রস্য ॥ ২৮ ॥

इति कविकुल-लालित-चरणकमल-श्रीनिन्दलालविद्यारत्नमहाचार्य्युक्तोः

श्रीपञ्चाननतर्करत्नमहाचार्य्यस्य कृतौ सर्वमङ्गलोदये शिल्पकाव्ये

उद्योगो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

(২৮)

দনবাজ, পুং বন্দা
 কবিলেও, তাহা,
 হ'ল ছাব খাব, কঙ্গ-
 সেনাব বিক্রমে,
 কে না দেখিয়াছে
 থাকিলেও ববি কব
 শীর্ণ হয় কমলিনী
 শীত সমাগমে ?

(২৮)

বন্দক দেববাজ
 বকিত ত্রিদিব—
 ছিন্ন ভিন্ন হ'ল, যোব
 দৈত্য আক্রমণে ।
 দেখেছে ত সকলেই
 থাকিতে ভাবব,
 বিদলিত কমলিনী
 শিশিব পতনে ॥

সর্গমঙ্গলোদয় নানক দ্ব্যর্থকাব্যে উদ্যোগ নামক তৃতীয় সর্গ সমাপ্ত ।

चतुर्थः सर्गः ।

पुरादितिस्वप्नमदेवयोग्यं

दक्षः प्रजापोयमवेक्ष्य दध्यौ ।

सोऽनुश्रुतस्तद्गुरुणा सशङ्क-

मभव्यदः स्वप्नदृशस्ततश्च ॥१॥

(शिवलोलापक्षे) दक्षस्य यदनिष्टमुक्तं यच्च वक्ष्यते तत्सूचकं दक्षस्य दुःस्वप्नम् वर्णयितुमयं चतुर्थः सर्गः, स्वप्नश्चायं यशारम्भात् पूर्वमेव दृष्टः तत्र—पुरात् इति स्वप्नम् अदेवयोग्यम् दक्षः प्रजापः अयम् अवेक्ष्य दध्यौ, इति श्लोकपूर्वांर्दपदच्छेदः । प्रजापः प्रजापतिर्दक्षः, अदेवयोग्यं देवानामयोग्यम्, अदेवाना मनुष्यादीनां योग्यं वा, देवानामस्वप्नत्वात् स्वप्नम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा अयं (स्वप्नः) पुरात् पुरमस्ति पुरं मत्तयति नाशयतीति यावत् पुरनाराक इत्यर्थः, (प्रव्यादितिवत्—कर्मोपपदाददधानो क्विपोऽपि प्राप्तेः । पुरस्य अत् इति वा) इति दध्यौ चिन्तयामास । स्वप्नदृशः स्वप्नद्रष्टुः ततो दक्षाय तद्गुरुणा तस्मिन्ना मन्त्रणा अभव्यदः अमङ्गलसूचकः स स्वप्नः सशङ्कम् अनुभूतः परचात् आकर्णितः । अथवा दक्षः पुरात् पुरं प्राप्य इति वक्ष्यमाणप्रकारं यं स्वप्नम् अवेक्ष्य दध्यौ चिन्तयित्वा

वभूव, स तद्गुरुणानुश्रुत इत्यादिकं पूर्ववत् पुरादितिकथन स्वप्नार्थं दक्षपुरस्य पृथिवीस्थत्वात् । (पक्षान्तरे) देवलोकस्यानिष्ट-सूचनेन्द्रमातृदुःस्वप्नवर्णनरगोऽयं सर्गः । तथाहि पुरा अदिति-स्वप्नम् अदेवयोग्यम् दक्षः प्रजापः यम् अवेक्ष्य दध्यौ इति पूर्वाह्न-पदच्छेदः । पुरा पूर्वम् इन्द्रं प्रति दुर्वाससः शपात् पूर्वमित्यर्थः । दक्षः तत्स्वनिर्णयकुरालः प्रजापः प्रजापतिः करयपः, यम् अदेवयोग्यम् अदितिस्वप्नमवेक्ष्य पर्यालोच्य दध्यौ चिन्तापगऽभूत् । ननु अदितिस्वप्नः कथं तेन पर्यालोचितः इत्यत्राह स इति । अभव्यदः सः (स्वप्नः) तद्गुरुणा—तेन गुरुणा पत्या स्वप्नदशः स्वप्न-दर्शिन्या, ततः तस्या अदितेः सशङ्कमनुश्रुतः । स्वप्नदर्शनादननु अदितिः पत्ये प्रजापतये कथयामास स च तमशुभं स्वप्नं ध्रुत्वा सशङ्कं दध्यावित्यर्थः ॥ १ ॥

(मङ्गलं यत्र)

(१)

प्रजापतिं दक्षं निज
पुरे अवस्थितं,
एकदा देवेन यत्र
अस्मद-ऐच्छितं ।
शुनिं तत्र कथां त्रका
शङ्कितं हनय
ध्याने बुद्धिनेन—
यत्र अमृतमनय ।

(देवमाता अदितिर् यत्र)

१)

देवतारं नाहि यत्र,
तत्र देव माता—
अदितिर् यत्र, तथा
शुनिं तत्र कथां ।
प्रजापतिं पतिं तत्र
कथय नहान्
शङ्कितं, तत्रान-ईश
दक्षं निजान् ।

স্বচ্ছং নভো নির্মলমম্বুজাতং
 পূর্ণাঃ শশাঙ্কঃ স্ফুটমম্বুজাতম্ ।
 নিশা দিবা চাপি সমানকান্তে
 সদাস্মিতোদ্ভাসিবিমানকান্তে ॥ ২ ॥

দত্তো ব্রহ্মণঃ সমীপে, দেবমাতা চাদিত্তি: পত্যু: কশ্যপস্য সমীপে
 স্বাবলোকিতদু:স্বপ্নং অষ্টানিশতা শ্লোকৈর্বর্ণাযিতুমুপন্যস্বতি স্বচ্ছ-
 মিত্যাদি । (শিব০ দত্তস্বপ্নপদ্যে) অস্মিতয়া ऐश्वर्याभिमानेन उद्भास-
 यद्भि: विमानै: कान्ते रमणीये । (পদ্যান্তরে) স্মিতোদ্ভাসিন্যো বিমানা
 অপগতমানা: কান্তা যযো: তে সদাস্মিতোদ্ভাসিभि: বিমানৈ কান্তে
 রমণীয়ে ইতি বা এতেন প্রথমশ্লোকোক্তস্য সোঃশ্রুত ইত্যস্য প্রকার:
 পদদ্বয়েঃপ্যুপপাদিত: ॥ ২ ॥

(২)

আকাশ নির্মল, অচ্ছ
 মদা জল নাশি,
 প্রফুল্ল কমল,
 পূর্ণচন্দ্রমার ভাসি ।
 দিনরাত্রি সম শোভা,
 উড়িছে বিমান
 অর্গপথে প্রকাশিয়া
 বৈশ্ব-অভিমান ।

(২)

অচ্ছ নভঃজল, কিবা,
 জল স্নবিমল,
 সুধাংশু নগণ পূর্ণ,
 ফুটিছে কমল ।
 দিবাবাত্রি তুলা শোভা,
 প্রিয়জন পাশে
 তাড়িমান বাহা কিবা,
 গুহ গুহ ভাগে ॥

(২) পদ্য ৫ মধিতি—উভয়ের বস্তু একরূপ বলিয়া স্বর্গপদ্য যে
 স্থানে নাহি সে স্থানে ছুটি পদ্য প্রকৃত হইবে না, একটিই প্রকৃত হইবে,

नदीतरङ्गेष्वतिरिङ्गितानां

लीलाविलासः प्रतिमाविधुनाम् ।

मन्दाकिनीस्रोतमि लीयमानां

स्वर्णाम्बुजश्रेणिमधःकरोति ॥ ३ ॥

(७)

दृष्टिभोर उन्मिषरे प्रतिमिष पाते,
 षड षड चक्र येन लीलाविले राते ।
 मने हय, मन्दाकिनी श्रोते अवन्दि
 कनक लमल-श्रेणी त्रय दिवङ्गत ॥

ध्रुवः प्रसादः सलिलप्रसादो

ज्योतिःप्रसादो मरुतः प्रसादः ।

नभोदिशोः किञ्च हृदः प्रसादो-

ऽप्यात्मप्रसादः समयेन सिद्धः ॥ ४ ॥

ध्रुव प्रसाद इत्यादि । समयेन शरदा (तृतीया हेती) । अथच

ताहार धारा उदयेरहै श्रुत वर्णना वृत्तते हहवे । केवल ए ह्यल बलिदा
 नहे, अत्र सर्गेऽ एकरूप श्रौति अहयत हहवे । तवे ये सकल श्लोके
 न-श्रुते श्लेव धाकिवे ताहार अश्रुवाव पञ्चऽ छहैति हहवे, वा छहैति
 अर्थ श्लोकाशेर पृथक् बावया धाकिवे ।

समयेन सह हृदः प्रसादः सिद्धः । एतेन न्यायोक्तद्रव्यविभावः
प्रदर्शितः ॥ ४ ॥

(४)

आगिल प्रसाद किवा सर्वत्र,—धवाय,
जने, तेजे, समीवणे, आकाशेव गाय ।
दिके दिके, कि वनिव, जागिल रुदये
जागिल आयाय ताहा शव९ समये ॥

पयोविहीनाः क्रमलीयमाना-

स्तूलोपमानाः शकला घनानाम् ।

आकाशकोणे क्षणमीक्ष्यमाणाः

शशाङ्कलेखाभ्रममर्पयन्ति ॥ ५ ॥

(५)

निर्गल छन्दशु० तूलराशि प्राय
आकाशेव कोणे प्राकि. नणे शोभा पाय ।
देखिते देखिते ताहा क्रमशः मिलाय
शेवे शनिकला वलि जागि आसे त्राय ॥

पयोदकृष्णाम्बरसंवृतानां

दिगङ्गनानां गलिताश्रुवाराम् ।

कालेन काशाचलयः प्रफुल्लाः

शुक्रांशुकृच्छापमभिथ्रयन्ति ॥ ६ ॥

(७)

श्यामल छलप देन बलिन दसन
ताहे अत्र आवरिछा दिगम्बराण ।
अत्राधारा बर्सेछिल—शरते एवन
उत्तराशम्भु-नाम करिछे धारण ।

चञ्च्वा मृणालीशकलं वहन्तो
हर्षेण कान्तामभियन्ति हंसाः ।
हंस्यस्तु तत्रोदिततुलपुञ्ज-
भ्रमा विचिन्वन्त्यपरत्र कान्तम् ॥ ७ ॥

(१)

हंसगण हलदरे हंसोपाने छूटे
धनल मृगाल खण म'ये चक्रुपूटे ।
'मेसे आसे तुलपुञ्ज' भावि हंसोगण
शौछे श्रानाशुरे निछ निज प्रियछन ॥

तेजस्विनं रौद्रमुखावभासं
समागतं वीक्ष्य वराहसहस्रम् ।
घनेन पङ्क्तसितविग्रहेण
स्वयं तिरो धीयत एव भीत्या ॥ ८ ॥

शैद्रेण मुखावभास आदिप्रकारो यस्य त न केवलं रौद्रमुखावभासं
किन्तु तेजस्विनः ; सर्व्वदैव तेजसा प्रकाशितम् । वर यत् अहः, मुदिन-

মিত্যর্থঃ তৎসঙ্ঘম্ । পঙ্কাসিতবিপ্রহেণ, পঙ্কবত্ কৃষ্ণাকায়েন । ঘনেন মেঘেন ।
 অথচ তেজস্বিনো রৌদ্রমুখদীপ্তের্বরাহসঙ্ঘস্যাবলোকনাৎ (তন্দ্রদ্যস্য) :
 ঘনস্য (মুস্তায়াঃ) পঙ্কস্থাপিতবিপ্রহস্য (পঙ্কে স্ৰাসিতঃ স্ফাপিতো বিপ্রহো
 যেন) মেঘেন স্বয়ং তিরোধান যুক্তমেবেতি শ্লেপমূলাতিশয়োক্তিব্যঙ্গঃ ।
 বর্ষাসু মুস্তা হি বর্ষধারাধিশীর্ষাপঙ্কপিণ্ডাঃ প্রকাশিতা আসন্, শরদি
 চ পঙ্কানাং ঘনभावेन गुप्ता इति भावः ॥ ৮ ॥

(৮)

সুপ্রকাশ বৌদ্ধমাথা প্রভাতে উজ্জ্বল
 শবতে আগত হেনি সুদিন সকল ।
 ভলধর পঙ্কসম - কৃষ্ণবর্ণ - কায়
 সভয়ে আপনি যেন কোথায় লুকায় ॥ *

* রৌদ্র 'মুখ' 'তেজস্বী' 'বরাহ' 'ঘন' 'পঙ্কাসিত' এই কয়টি—শব্দ, মূল
 সংস্থিতে স্বার্থ । এক প্রকার অর্থ অহুসারে উপরে পঙ্কাসিতবাদ আছে ।
 অত্র অর্থ—'রৌদ্রমুখ' = ভীষণবদন । 'তেজস্বী' = বিক্রমশালী,—পঙ্ক-
 অহুসানে বরাহ শব্দের অর্থ 'সুদিন' ধরা হইয়াছে, বর = শ্রেষ্ঠ,—উত্তম—
 স্ব, অহ = দিন । প্রসিদ্ধ অর্থ শূকর । ঘন = মেঘ এবং নুতা—(নুখা) ।
 পঙ্কাসিত = পঙ্কের স্থায় কৃষ্ণবর্ণ—ইহা অহুসানে আছে । অপর অর্থ—
 পঙ্কে স্থাপিত । বর্ষাকালে দৃষ্টিধারায় কোন কোন স্থানে কৃত্তিকা ধূটী
 নুখা বাহির হইয়া পড়ে । শূকর নুখা খায় বর্ষায় তাহা তাহাদিগের
 অন্যায়স লভ্য । শরৎকালে দৃষ্টি বদ্ধ হইয়ায় নুখা পঙ্কের তিতরে
 ঢাকা পড়ে । তাই উৎপ্রকাশ আছে, তাহারা যেন শূকরের ভয়েই পঙ্কে
 লুকু হুইয়া লুকু হুইয়া আছে ।

मन्दानिलस्पर्शतरङ्गितानि

सुपुष्टगर्भाणि मनोहराणि ।

शुकावलिस्निग्धरुचीनि भान्ति

क्षेत्रेषु शस्यानि च हैमनानि ॥ ९ ॥

(९)

ढेढे छुनि' बहि याय आगाय आगाय
मन्द मन्द समीवण, मनोहव ताय,
क्षेत्रे पुष्टगर्भु हैमस्तिक धांशवन
शोभे छिंय-पाथी मत हवित वरण ॥

शीतो न चन्द्रः प्रखरो न भानुः

खरो न चेन्दुस्तुहिनो न चार्कः ।

चन्द्रार्कयोः शारदयोः स्वरूपे

तावेव मानं न पुनस्तदन्यत् ॥१०॥

(१०)

सूधाकव नाहि कवे शैला वरिषण
प्रथव नहेई; ताप ना देय तपन—
नहे वा शीतन;—बवि-छन्द्र शवतेव
तूलना निछेई निछे, अग्र नाहि ए'व ॥

विशुद्धचामीकरतुल्यभासः

प्रभूतशस्यानतमञ्जरीकाः ।

भ्रनत्कृतो वायुविधूननेन शोभां

परां विभ्रति धान्यभेदाः ॥ ११ ॥

(११)

विशुद्ध सुवर्ण मम पीतवर्ण कृत
शश्रुभावे शुद्धवांश मञ्जरी आनत ।
पवन कम्पने कि वा वन् वन् करे
सुपक्व शरद धात्र कि वा शोभा धरे ॥

अथान्तर्दृष्टिं वपुषा वहद्भिः

कृषीवलैः कर्द्दममग्नजङ्घैः ।

यद्रोपणादीनि कृतानि तानि

शस्यानि ऋद्धान्यवलोक्य हृष्टम् ॥ १२ ॥

(१२)

वहि' अन्ने अविश्राय्य दृष्टिधारा कल
कर्द्दमे निमग्न-आशु कृषकेर दल ।
रोपणादि कर्मे कृत पाईयाहे हृष्ट
एने पूर्वशश्रु हेदि' लडेड ता'दा कृत ॥

सप्तच्छदानां कुसुमपकाशः

करीन्द्रदानप्रतिमानगन्धैः ।

आहूय लुब्धान् रुवतः समीर-

चलद्दलैर्वारयतीव भृङ्गान् ॥ १३ ॥

(१३')

सप्तपर्ण, युद्धकुले गज-मद-ऊन-
सम गन्धे आश्वानिये लूक अनिल।
नीवव ना हेरि ता'य विवागेव भवे
अनिल चकन दले येन माना कवे ॥'

एवं प्रकृत्या शरदोपगूढ-

मुद्यानमेकन्तु निसर्गरम्यम् ।

अपूर्वशोभाभजत् स्वभाव-

कान्तं वपुर्याव नलीलयेव ॥ १४ ॥

(१४)

आहिल उद्यान एक रमा स्वभावत
ए हेन सुन्दर अतु शवते मग्नत—
ह'ये किवा शोभा तार येन कमकाय
योवन सकारे पूर्ण लावण्य सुधाय ॥

प्रफुल्लपुष्पोभरणा तटीया

शेफालिका योपिदिव स्मरान्धा ।

निःशब्दसञ्चारसमेतवात-

मज्ञातसंगात् सुरभीचकार ॥ १५ ॥

(१५)

यूँयूँल अलङ्कारे मञ्जि शेफालिका
ने उछाने रश्चे येन अवाका नायिका ।
अतर्कित समागत गृह् समीपणे—
शूरभित्त करे अविदित मङ्गदाने ॥

सुवल्लप्तपुष्पत्रततिप्रतान-

मल्लीक्षुपाः श्रेणिविगेषभाजः ।

पुष्पप्रहासं विदधुर्द्विरेफा-

नितस्ततः सञ्चरतो विलोक्य ॥ १६ ॥

(१६)

शुविच्छ कूशुनित लटा चानिमिके
शारद मल्लिका माने थाके थाके थाने ।
ता'वा हेरि इतच्छतः धानित अमरे
दुशुम प्रवाञ्छने उगशान करे ॥

11428

पञ्चच्छदीपञ्चविलोचनानां

सकण्टकानां भ्रमराकुलानाम् ।

प्रफुल्लपुष्पोज्ज्वलरागभाजां

तत्रातिशोभा स्थलपद्मिनीनाम् ॥ १७ ॥

(१७)

पङ्क पत्राकाव पङ्कपत्रे शोभे तथा

कण्टकित तन्नु अलिवुले आकुलिता ।

पुष्पकपे धरि बागे उज्ज्वल ववणी .

(प्रसिद्धा गोलापनामे) स्थल कमलिनी ॥ *

* आनादिशेर देशे 'स्थल पद्म' नामे एक प्रकार वूल गाछ आहे । किञ्च ताहाव सहित पद्मेर सादृश ना थाकाय, कोन वोन प्राचीन परिष्ठित गोलापकेई स्थल पद्म मने कबेन । पद्मेव मुणाले कण्टक,—गोलापेवठ शाखाय कण्टक, पद्मे सौरत आहे—गोलापेठ सौवत आहे, पद्मेर पापडि येमन थाके २ साज्जान, गोलापेवठ ताहाई—“स्थलपद्मे” एसव किञ्च ना थाकाय गोलापठ संस्कृत साहित्या वर्णित स्थल पद्म,—उपरेव पद्मे ताहा स्पष्ट करिया बला हईयाछे । ए स्थले स्थल कमलिनी अर्थे गोलार्प गाछ, ताहाके विशेषणव्याया नादिकारूपे परिचित कवा हईयाछे । नादिका पक्षे 'पङ्क नेत्र' अर्थे—विस्तृत लोचन गोलाप गाछेर डाले ये पाता ताहा पर्चाटा करिया थाके, विषपत्र ये कप त्रिपत्र, सेहरूप गोलापठ पङ्कपत्र । नादक स्पर्शे नादिका पुनकित तत्र ह्य अथवा वृत्तानना नादिका हईले प्रपुङ्गवेषव आत्रमणे—तत्रे कण्टकित शवीर ह्य । पुनकित-तत्र नादिकार अलिकूलई नादक, आर आवुलिता शब्देर अर्थ—

तत्रापरे चम्पककेशराद्या

लसद्द-वसन्तोचितपुष्पभूषाः ।

समाधवीकास्तरवश्च चूताः

सौन्दर्यसंस्पर्द्धितयेव रेजुः ॥ १८ ॥

(१८)

बसन्त समय योगा कुशुम भूषण—
चम्पक बकुल आदि अग्रतरुगण ।
आम्रतरु आलिंगित माधवी वताय
सौन्दर्या स्पर्द्धाय येन इत्थे शोभा पाय ॥

तस्मिन् जवानामपराजितानां

बन्धुक-भ्रिएटी-वक-पाटलानाम् ।

पुष्पावलीनाञ्च रुचेतरासां

चित्रीकृते दृष्टिरलीयतेव ॥ १९ ॥

कठिता । कुलजाव पक्षे अनिकुल आक्रमणकारी परपुरुष । नायक—
शुभ नायक सूर्य—प्रेमिक, हल कमलनीवण तिनिये नायक ।
११—अश्रुग अथच वक्रिमा । पुष्पेर रूपे अर्थात् वर्णे—वक्रिमा,
धारण, अथच पुष्प स्वरूपेइ नायकेर प्रक्ति अश्रुग प्रकाश—
नायिका-भावे, बुद्धिते हईवे ।

(१९)

बोधुनि अपवाङ्मिता क्रीडि वक खवा
 पाटना प्रकृति आवड पुष्पशोभा किवा ।
 चित्रित—छवि व मठ—वग्य से उठाने
 कृष्टि येन लीन—नाहि वाय अन्य स्थाने ॥

रूपं सपन्तान्नयनाभिरामं

रसः प्रसूनेषु मधुस्रवेषु ।

पुष्पेषु जातीप्रमुखेषु गन्धः

स्पर्शां लतापुष्पनवच्छदेषु ॥ २० ॥

शब्दस्तथा भृङ्गविहङ्गसङ्घे

गुणैः परैः पञ्चभिरेभिरेव ।

भावान्तरास्तित्वमपद्मवानं

लीलावनं न्यायनयं जिगाय ॥ २१ ॥

युग्मकम् ॥ १ ॥

(२०-२१)

चावि धावे नयनाभिराम रूप शोभा
 मधुस्रव पुष्पचये रस मनोमोहा ।
 गङ्ग छाति यथी आदि बृहत्तम निचये
 शकोगल स्पर्श पुष्पलता किशलये ॥

ভ্রমর বিহীন কণ্ঠে শব্দ কি সুন্দর
 এই পক্ষগুণে মুগ্ধ মানব-অস্তব,
 বুদ্ধিতে না পাবে, 'অগ্নি বস্তুও যে আছে'
 তাই হাবে গ্রাণ মত উজ্জানের কাছে ॥ *

রাজ বৃদ্ধা হিমবিন্দুমাল্য-
 বতসদুর্ভাময়গর্ভভূমিঃ ।
 মধ্যস্কুরত্পুষ্পিতজাতিকুঞ্জা
 মুক্তাময়ী মারকতীচ কল্যে ॥ ২২ ॥

(২২)

সেই উজ্জানের ঠিক মধ্যস্থলে বয়—
 বৃদ্ধভূমি—ভিম - বিন্দু - শীঘ্র দূর্ভাময় ।
 মরকত ভূমি যেন শোভে মুক্তাগাছে
 প্রাতঃ কালে, বৃন্তমিত ছাতি কুঞ্জ মাঝে ॥

• প্রচলিত হায় শব্দের মতে, অবাণ ইত্যাদি মগ্ন পরার্থ,
 পৃথিবী মগ্ন ইত্যাদি অবা, রূপ, রস প্রকৃতি উক্ত পকওণ ও অস্বাভিহিত
 সঙ্গ্য পরিমাণ সংযোগ নিবাণ ইত্যাদি আরও অনেক গুণ আছে ।
 তস্বিত্তিরিত্ত আরও পাঁচটি পরার্থ আছে, কিন্তু এই উজ্জান মাতৃহবে
 এমনই মুগ্ধ করে, যে, এই উজ্জানের অপূর্ণ রূপ, রস, গন্ধ, স্পর্শ ও
 শব্দ সাতীত আরও কিছু যে আছে তাহা সে বুদ্ধিতেই পারে না । কাজেই
 তাহার নিকটে শব্দ সন্দেহ অত পরার্থের অস্তিত্ব বিস্ময়—ইহা? উজ্জানের
 নিকটে হায়মতের 'হায়'—পড়াঘট ।

प्रवालपुष्पाभरणाचिताङ्गी

पुष्पासना हेमसरोजरम्या ।

लावण्यलीलेव गृहीतमूर्त्ति-

विराजिता काचन तत्र कुञ्जे ॥ २३ ॥

(२३)

अपूर्वा वमणी एक सेई वृष्णमाळे—
 प्रवाल कुसुम मय भूषणे विवाजे ।
 पुष्पासना येन स्वर्ग कमले गठिता
 वृत्ति त्रिनि मूर्त्तिमती लावणा देवता ॥

तां वीक्ष्य नारीमनवद्यरूपां

तेजोविशेषोदितपूज्यभावाम् ।

स्वयं प्रणामप्रवणेन मूर्द्धना

संसेवितुं तत्पदमध्यगच्छम् ॥ २४ ॥

(२४)

से अनिन्दा शुद्धवीर हेरुकेव प्रभाव
 वृत्ताईल मोवे तौव पूजनोय भाव ।
 आपनिई नत ह'ल मस्तक आमाव
 सेविते गेजान आमि चवण तौहाव ॥

तथाविधायाम् सा तु देवी
 स्वन्ता विवर्णा विमुखी कराला ।
 विम्लानपुष्पाभरणासना च
 वभूव सद्यस्तसमीव मग्ना ॥ २५ ॥

(२५)

तथानि वह्निर्त्तुव देहे प्रेदधारा
 निवर्णा विमुखी त्विनि भयङ्कराकावा ।
 ज्ञान - पुष्प-आभरणा ज्ञान - पुष्पासना
 घोव अफकारे येन इन्द्रेण मग्ना ॥

विलूनमूलेव रसोज्झितेव
 मोन्मूलितेवोन्मयितेव सद्यः ।
 निष्पीडितेवाग्निशिखाहतेव
 निकुञ्जजाती सहसा शुभोप ॥ २६ ॥

(२६)

ठ'ये येन हिममूल, नम-निवर्द्धित
 उन्मूलित दिग्ग पुनः पुनः निवर्द्धित ।
 निष्पीडित, दिग्ग अग्नि शिखाहते प्राय
 उन्नते उन्मूल शुभ आशु-वृत्त शय ॥

कुञ्जममूनानि विकाशभाञ्जि

निपेतुरुर्व्यां मलिनीभवन्ति ।

निःशेषभुक्तोचितदेवलोका-

स्ताराविशेषा इव पुण्यशेषे ॥ २७ ॥

(२७)

सेई वृक्षे विकसित वृक्षम निचय
ज्ञान ह'ये, धवातले लडेल आश्रय ।
भोगे पुण्य दये यर्ग ह'ते निपतित
मर्तृभूमे धूमिसां नक्षत्रेव यत ॥

म्रेतीभवच्छ्वेतकपोत-पोत-

मूर्द्धेव सा सा कलिका तदीया ।

विच्छायताधिक्रियमाणवर्णा

घृन्तांशभूमौ लुठति स्म सद्यः ॥ २८ ॥

(२८)

मच्छोन्नत धवल कपोत शबिकेव
बुध सम दशा हेरि जाती कोरकेव ।
ज्ञान वृष्ट-अंशे कास्तिहीन अंधानुषे
भूटाय विवर्ण ह'ये हाय मरि छुथे ॥

विशेषतः शुष्कलतान्त्रमाला
 तेषामनेकेष्वपि लम्बमाना ।
 प्रेतत्ववृद्धिं तरसा दधाना
 तदास्पदं घोरतरीचकार ॥ ३३ ॥

(୩୩)

विशेषେ କତେବ ତରୁ ବହେ ତା'ର ମାତ୍ରେ
 ଶୁଦ୍ଧେ ଦୋଳେ ଶୁଦ୍ଧତା ଅନ୍ତମାଳା ମାତ୍ରେ ।
 ଭୟଙ୍କର ପ୍ରେତ-ଜ୍ଞାନ ତାହାତେ ଜନମି
 ଆରଣ୍ୟ ଭୟାବହ କରେ ସେ ଅଶାନ ଭୂମି ॥

सद्यः स्वनद्वायसवासतेयी
 शाखावली शुष्कतरा तरुणाम् ।
 जाताश्च वृक्षाः शतपत्रपत्रि-
 चञ्चूरुनित्रक्षतिरिक्तगर्भाः ॥ ३४ ॥

(୩୪)

ନା-କା-ରବ କରି ବାକରୁ ମନ ମାତ୍ରେ
 ଅତି ଶୁଦ୍ଧ ବୃକ୍ଷ ଡାଳେ ବସି ବାସୀ ବାତ୍ରେ ।
 ଶତପତ୍ର ପତ୍ରୀକା ମୌହ ଚକ୍ର ପ୍ରକାରେ
 ଶୁଦ୍ଧ ବୃକ୍ଷେ ହିତ୍ତକରି ରିକ୍ତଗର୍ଭ କରେ ॥

लुप्तं शरत्सारसशस्यहास्यं

समागतं शीतनिशीथदौस्थ्यम् ।

लीना क्षणाद् हर्षविकाशलीला

विपाददास्यं गतमेव विश्वम् ॥ ३५ ॥

(३५)

द्विवोहित शरतेव शश्रु हाश्रु मुख

आग्निं शीतेव घोष निशीथेव द्रुथ ।

सुरान् आनन्दनीला सकलि तथन

दिशादेर कानिमाय भ्रिन भुवन ॥

तमालनीलस्तमसां समूहोऽ-

ग्रसिष्ट शीर्णद्युतिपुष्पवन्तौ ।

द्यावापृथिव्योरपि चान्तरालं

विलुप्तदृक्शक्तिकमध्यकार्षीत् ॥ ३६ ॥

(३६)

आग्निं तमान-नील गाढ तमोवाग्नि

प्रनाहीन निवारुर् निशावर त्रामी ।

सुर्गमर्ठ अश्रुवाले हल दृष्टिलोप—

अहकार अधिकारे येन दैवकोप ॥

दूर्वाघनश्यामलवृत्तभूमिः

सा सद्य एवोपरतां प्रपेदे ।

महाविपाणामिव पन्नगानां

दग्धा विपश्वाससमीरणेन ॥ २९ ॥

(२९)

सेइ वृद्धभूमि यन दूर्वाश्याम काय

तथनि उवव हल जांका वानुकाय ।

महाविव आशीविव निश्वासव विषे

येन दक्त हल हाय च्छुव निमिषे ॥

निःसौरभा निर्म्मकरन्दलेशा

गतप्रसूना कलिकाविहीना ।

अपेतभृङ्गा कलनादशून्या

निष्पल्लवा शुष्कपलाशवृक्षा ॥ ३० ॥

विलोचनक्लेशकरी समन्ता-

न्निःशेषलुप्ताखिलापूर्वभावा ।

ब्रह्माभिशपोपहतेय मयः

सौद्यानभूरेवमुपाजनिष्ट ॥ ३१ ॥

युगकम् ॥

(७०-७१)

ना सौवत्त, नाहि बहे मकरन्द लेश-
पुष्प चये कनिकां न नाहि बहे शेष ।
नाहि गुञ्जे अनि, नाहि पक्कि कलरव
किशलय लग्न ह'न शुद्धपत्र सब ॥

ये दिके निवधि, -तुल्य बवे अशुद्ध
अरिये सौन्दर्य पूर्वे कि छिन कि ह'न ।
येन वोर त्रस्य शापे ह'ये उपहत
से उद्यान लते आरु दशा एहि मत्त ॥

प्रतैरिव क्षौणिकहैरनेकैः

कङ्कालशेषानिव बाहुदण्डान् ।

प्रसादर्य शुष्कान् घिटपान् परीता

बभूव सा घोरपरेतभूमिः ॥ ३२ ॥

(७२)

शुद्ध बह वृक्ष प्रेत प्राय अस्त्रिसाव
बाह सम शुद्ध शाखा कविये बिल्लार ।
लाडाइया थाकि, लुप्त उद्यानेव ह्यान
परिचय देय 'ए ये लीषण शुशान' ॥

विशेषतः शुष्कलतान्त्रमाला

तेषामनेकेष्वपि लम्बमाना ।

प्रेतत्वबुद्धिं तरसा दधाना

तदास्पदं घोरतरीचकार ॥ ३३ ॥

(३३)

विशेषେ କଥେବ ତରୁ ବହେ ତା'ର ଶାବ୍ଦେ
 ଥକ୍ତେ ଦୋଳେ ଶୁକ୍ଳତା ଅଳ୍ପମାଳା ମାଳେ ।
 ଭୟଙ୍କର ପ୍ରେତ-ଜ୍ଞାନ ତାହାତେ ଜନମି
 ଆବଠ ଭୟାବହ କରେ ସେ ଶ୍ଵାଶାନ ଭୂମି ॥

सद्यः स्वनद्द्रवायसवासतेयी

शाखावली शुष्कतरा तरुणाम् ।

जाताश्च वृक्षाः शतपत्रपत्रि-

चञ्चूखनित्रक्षतिरिक्तगर्भाः ॥ ३४ ॥

(३४)

କା-କା-ବବ ବାବି ବାବବୁମ ବନ ମାଘେ
 ଅତି ଶୁଦ୍ଧ ବୃକ୍ଷ ଡାଳେ ବାସି ବାସୀ ବାଣ୍ଠେ ।
 ଶତପତ୍ର ପତ୍ରୀ* ଲୌହ ଚକ୍ଷୁର ପ୍ରହାରେ
 ଶୁଦ୍ଧ ବୃକ୍ଷେ ହିମ୍ବବନ୍ଧି ରିକ୍ତଗର୍ଭ କରେ ॥

लुप्तं शरत्सारसशस्यहास्यं
 समागतं शीतनिशीयदास्थ्यम् ।
 लीना क्षणाद् हर्षविकाशलीला
 विषाददास्यं गतमेव विश्वम् ॥ ३५ ॥

(३५)

दिवोहित शरत्सरेव शश्रु हाश्रु नूश
 आमिन शीतरेव योर निशीयरेव ह्रुश ।
 कुराण अनन्तलीला सकलि तथन
 दिवादेर कानिमाय उरिज डुवन ॥

तमालनीलस्तमसां समूहोऽ-
 ग्रसिष्ट शीर्णद्युतिपुष्पवन्तौ ।
 द्यावापृथिव्योरपि चान्तरालं
 विलुप्तहृत्शक्तिकमध्यकार्पात् ॥ ३६ ॥

(३६)

आमिल तमाल-नील गाठ तमोरानि
 प्रनाहीन दिवाकर निशाकर आसी ।
 अर्गमर्त अष्टवाले इ'ल दृष्टिलोप—
 अक्षकार अधिकावे येन देवबोप ॥

অস্তং গতঃ সৰ্ব্বগতঃ প্রসাদঃ

সমাসদত্ কশ্চন ভীমভাবঃ ।

মনো মমাসীদতিভারস্বিন্ন্

বিশ্বং বিপর্যস্তদশং বিলোকয় ॥ ৩৬ ॥

(৩৭)

ছিল যে প্রসন্নভাব সর্বত্র সুন্দর
লুপ্ত হ'ল তাহা, আগে ভাব ভয়ঙ্কর ।
এই রূপে বিশ্বে হেরি দশা বিপর্যয়
দুঃখভাবে সুখে পড়ে আশাব হৃদয় ॥

আধারভূমির্মম ঘূর্ণমানা

ময়া সমং নিম্নমুখী বভূব ।

তৃণাদিনা বেগবশীকৃতেন

সমং যথাবর্ত্তজলপ্রবাহঃ ॥ ৩৮ ॥

(৩৮)

যেমন প্রবল বেগে লয়ে তৃণাদিকে
আবর্ত্ত সলিল রাশি ছুটে নিম্ন দিকে ।
তেমতি আশ্রয় ভূমি শুইয়ে ঘূর্ণিত
বসাতল পানে যায় আশ্রয় সঞ্চিত ॥

स्वेदः शरीरे वदने विशेषो
 हृदि प्रकम्पश्च भिया निरर्थाः ।
 उद्धारचेष्टाश्च भवत्-कृपान्तात्
 स्वप्नात् प्रवोधं विदधुर्ममाशु ॥ ३९ ॥

(३९)

भये स्वेद बहे देहे, विश्व वदन,
 ह्रू ह्रू कौपे डिया, उद्गारे यउन
 विकल ममल ह'ल; आपनाव दया-
 आशान'ये भास्त्रे यत्र, उठिषु जागिषा ॥”

हृद्यंश्चसूनुरितिभीतिपरीतचेता
 यं स्वप्नमिष्टविनिपातफलं वभाषे ।
 पूर्वं प्रजापतिमलङ्घ्यविधिप्रदिष्टा
 तस्याशुभा परिणतिः क्रमशः प्रवृत्ता ॥४०॥

(शिवलीलापक्षे) हृद्यंश्चा. सूनवो यस्य सः दक्षः, (दक्षस्य
 हृद्यंश्चा नाम पुत्रा आसन्, इति विष्णुपुराणम्) प्रजापति ब्रह्माणम् ।
 (पक्षान्तरे) हृद्यंश्चः हरिहयः इन्द्रः सूनुः पुत्रो यस्याः सा अदितिः ।
 प्रजापति कश्यपम् ॥ ४० ॥

ইতি কবিকুল-লালিত-চরণকমল-শ্রীনন্দলালবিচারতমভ্রাতৃচার্য্যস্নো:

শ্রীপञ्चাননতর্করত্নমভ্রাতৃচার্য্যস্য কৃতৌ সর্বমঙ্গলোদয়ে শ্লিষ্টকাব্যে

স্বপ্নবর্ণন নাম চতুর্থঃ সর্গঃ ॥ ৪ ॥

(৪০)

হর্য্যশ্ব জনক দরু *
 পূর্বে যে স্বপ্ন
 সভয়ে কবিতা
 পিতৃপদে নিবেদন ।
 দৈবেব বিধান মত—
 ক্রমশ তাহার
 অমঙ্গল বল ঘটে
 ইষ্টেব সংহাব ॥

(৪০)

যে স্বপ্ন অদ্বিতি হেবি
 হবিহয় - মাতা †
 পতিপদে জানাইলা
 হ'য়ে অতি ভীতা ।
 তাবি কল—ইষ্টহানি,
 দৈবেব লিখন
 ইন্দ্রে মুনিশাপ—
 স্বর্গে দৈত্য আক্রমণ ॥

ইতি 'সর্বমঙ্গলোদয়' নামক দ্বার্বকাব্যে 'স্বপ্নবর্ণন' নামক চতুর্থ সর্গ ।

১

* দক্ষ লজাপতির 'অসিকী' নামী পত্নীর গর্ভ 'হর্য্যশ্ব' নামে প্রসিদ্ধ পুত্রগণ জন্মিয়াছিলেন । (বিষ্ণুপুরাণ)

† হর্য্যশ্ব—এই নামের অর্থরূপ শব্দ 'হরিহয়' হরিহয় ইন্দ্রের একটি নাম । হরিহয় মাতা = ইন্দ্রের ঘননী অদ্বিতি ।

पञ्चमः सर्गः ।

यदागतं भीमबलं द्विपद्वलं

यभूव तत्पूर्वत एव सर्वतः ।

विपर्ययोऽसावशुभस्य सूचको

विचुक्षुभे येन स नाकनायकः ॥ १ ॥

(शिवलीलापक्षे) यदा यस्मिन् काले, द्विपद्व शत्रुभूत बलं बलवत् भीमबल भीमस्य रुद्रस्य बल सेना प्रमथवाहिनी आगतं दक्षपुरे उपस्थितम् तत्पूर्वतः, तस्मात् प्रागेव, सर्वतः चेतनेषु अचेतनेषु च अशुभस्य सूचकः अस्तौ सः विपर्ययः भाववैपरीत्यं यभूव, येन विपर्ययेण, सः पूर्वप्रक्रान्तः कः दक्ष, अकनाय कुटिलगतये न (न + अकनाय कः, इतिच्छेदेन नाकनायक इत्यस्य पाठात्) विचुक्षुभे समचलत् । कुटिल-गतिश्च कन्याभरणफलककर्ममार्गेण गमन तादृशयज्ञानुष्ठानमित्यर्थः । (अक अग कुटिलाया गताविति अकधातोत्सुट् प्रत्ययेन अकनमिति तस्मै, तदर्थम्) एवं यज्ञानुष्ठानं मया क्रियते इत्येतदर्थं दक्षस्य विक्षोभो नासीत् सोऽपि विपर्यय एव, कथमन्यथा साक्षाद् ब्रह्मण. पुत्र स्वय प्रजापतिर्दक्ष एव कृत्वाप्यनुवृत्तो नाभूदित्यर्थः ।, यद्वा अकन. कन्याया अभावकरण (कन्याया अभावः अकन्यम् तत्करणम् इति करोत्याद्यर्थे सुवन्ताण्ये चि भावे घञ्प्रत्ययात् 'यस्य हल.' इति सूत्रेण यकार-लोपात्) येन कर्मणा कन्याया. सत्याः अभावः दक्षालये तस्या अत्यन्ताभावः तत्कर्म शिवहीनयज्ञानुष्ठानम्, नास्ति विष्वसते कन्या येन तत्कर्मं करण शिवनिन्दनमिति वा; तदर्थं न विचुक्षुभे अन्नितर्वक-विक्षोभ-

युतो नामूदित्यर्थः, नोऽपि विपर्ययः अन्यथा ततस्तस्य निवृत्ति-
 र्भवेद् इति भावः । (पदान्तरे) यदा भीमवल भीषणवलसम्पन्न
 द्विपद्वल असुरवाहिनी आगत स्वर्गमाक्रान्तवत् तत्पूर्वतः
 तत्पूर्वकालमास्थ्य सर्वतः भारते स्वर्गे च अथवा चेतनेषु
 अचेतनेषु च अशुभसूचको विपर्ययो बभूव, येन सः नाकनायकः
 इन्द्रः विचुक्षुभे, विक्षोभ व्याकुलता प्राप्तः । किमनिष्टं भविष्यतीति
 शङ्काकुलोऽभूदिति भावः ॥ १ ॥

(१)

(१)

यथन आसिन्न रूद्र-
 वाहिनी प्रवल
 नती गृत्वा हेतु दन्दे
 दिते प्रतिफल ।
 ता'न पूर्व इ'ते नाना
 ह्निमिद्ध ह'ल,
 उव् द' वरुपथ
 आग ना रुदिन ॥

भीमवल दैत्य सेना
 स्वर्गपुर यत्ने
 आक्रमण करे ता'न
 पूर्व इ'ते मत्ते, *
 यत्तु सूचक घटे
 नाना विपर्याय ;—
 या'ते ह'न देवनाह
 मशङ्क हृदय ॥

सभारते यत्र सुरासुरक्षण-

क्षणः पुरेर्वक्ष्यत पुण्यलक्षणे ।

न रोगशोका न जरापराभवो-

ऽभयक्षया दैन्यविदम्बितो जनः ॥ २ ॥

(शिव० पदे) सभारते सभाया परिपदि नैविद्यादिसमवाये
 स्ते अनुरक्ते पुरयलक्षणे परित्रस्वरूपे यत्र पुरे सुरासुराणाम् अदितिदिति-
 दनुनाम दक्षमन्या तनयाना क्षणस्य उत्सवस्य क्षणोऽरसरः अवेक्ष्यत
 तत्स्थानस्थैरदृश्यत, न रोगशोकावित्युत्तरार्द्धं सुगमम् । (पदान्तरे)
 यत्र भारते, पुरे वा स्वर्गे च, वाकारः समुच्चये, सुराणाम् अमु-रक्षणाक्षणा-
 प्राणरक्षणात्सत्रः—यत्रः, यत्रभुजो हि देवाः, अमृतोद्भवात् पूर्वं यज्ञेन
 तेषा प्राणरक्षणम् अभूदित्यर्थः, यत्रस्थानञ्च केवल भारतभूमिः अतस्तत्रैव
 तादृगुत्सव इति भावः । अथवा अमु चित्तम् सुरेषु यदमुरक्षण चित्त-
 स्थानन तस्योत्सवः, सोऽपि यत्र. 'ता देवता ध्यायेद्, वपट् करिष्यन्' इति
 श्रुतेः । स्वर्गपदे सुरैः आसमन्वात् मुरक्षण तेन उत्सवः स एवोत्सव
 इति वा । ऐक्ष्यत स्वर्गवासिभिरिति शेषः । अन्यत् समानम् ॥ २ ॥

(२)

ये-ई दक्ष पूवे सुरा
 खूव महोत्सव
 महर्षे देधिष्ठ
 पूववामौ जन नव ।
 ना वोग, ना शोक,
 नास्ति छवापवाभव
 नविल्लेख नाहि छिन्न
 येषा आर्द्धवव ॥

(२)

ये भावते ये यत्रगे
 देवताव प्राण
 बाधिते उत्सव यज्ञ
 भोगेव विधान ।
 वोग शोक नास्ति छिन्न—
 छवाभव आव
 नाहि छिन्न दौन हीन
 जन शर्वाकार ॥

सदा सुधाधामसुधामहासिनीं सुधांशुधामद्भृतिसन्ततिं सतीम् ।
 विलोक्य लोका नयनाशितम्भवां भवस्य नाधीयुरधीयुरेव वा ।३।

(ଶିବଲୀଳାପତ୍ତେ) ଲୋକାଃ, ସୁଧାଧାମ୍ନଃଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ସୁଧାମାନି
 ନିର୍ମଳତେଜାସି ହସିତୁମୁପଟ୍ଟସିତୁ' ଶୀଳମସ୍ୟାଃ, ତା ଚନ୍ଦ୍ରତେଜୋଽଧିକାଦିବ୍ୟ-
 ତେଜଃଶାଲିନୀଁ ସର୍ତୀଁ ଯତ୍ ପୁରେ ବର୍ତ୍ତମାନାମିତ୍ୟର୍ଥଃ ନୟନାଶିତମ୍ଭବା ନେତୃସି-
 ଦାୟିନୀ ସୁଧାଶୁଧାମଦ୍ୟୁତିସନ୍ତତି ସୁଧୈବ ଲେପନାଦିଶେଷ ଏବଂ ଅଶବଃ କିରଣା
 ଯେପା ତେପା ଧାମ୍ନା ସୌଧାନା ଦ୍ୟୁତିସନ୍ତତି ବିଲୋକ୍ୟ ଅଥବା ବିମଳଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା-
 ଯଦଃଶାସ୍ୟଶାଲିନୀଁ ଚନ୍ଦ୍ରମୌଳେଃ ଶିବସ୍ୟାଧିକଦ୍ୟୁତିକରୀଁ ସର୍ତୀ ଦାକ୍ଷାୟଣୀ
 ଦିଲୋକ୍ୟ ଭବସ୍ୟ ସତ୍ତାରସ୍ୟ ନ ଅଧୀୟୁଃ ସତ୍ତାର' ବିସ୍ମୃତବନ୍ତଃ ଅଥବା
 ଭବସ୍ୟ ଅଧୀୟୁରେବ ଶିବ ସ୍ମୃତବନ୍ତ ଏବଂ ଆତ୍ମେ ବର୍ଣ୍ଣାତାମ୍ୟାତ୍ ଅନ୍ତ୍ୟେ ଜାୟାଦ-
 ଶାନାଦିତି ଭାବଃ । (ପଦ୍ମାନ୍ତରେ) ସୁଧାଧାମ୍ନଃ କର୍ପୂରସ୍ୟ ସୁଧାମହାସିନୀଁ
 ନିର୍ମଳକାନ୍ତିଜୟିନୀଁ ସୁଧାଶୁଧାମ୍ନା ସୁଧାରୋରିୟ ଧାମ ତେଜୋ ଯେପା ତେପା
 ଶୁକ୍ରାଦୀନାମ୍ ସୁଧାଶୁଧାମାନି ଚନ୍ଦ୍ରମୌଳିତ୍ବାତ୍ତଦାଶ୍ରୟା ଏକାଦଶା ଚନ୍ଦ୍ରାଃ
 ତେପା ଯା ଦ୍ୟୁତିସନ୍ତତି ବିଲୋକ୍ୟ । ଅନ୍ୟତ୍ତମମ୍ ॥ ୩ ॥

(୩)

ଯେଥା ହୁନିର୍ମଳ ତୋଽନ୍ତରା
 ମମ ହାତ୍ର-ମୁଖୀ
 ଦାକ୍ଷାୟଣୀ ସର୍ତୀ ତେନି
 ହ'ତ ମାବେ କୁଖୀ ।
 ଭୁଲିତ୍ତ ଯେ, ଭବେ (୧) ମନେ
 ମେ ପୁଣା ଦର୍ଶନେ ।
 କ୍ରିଃ ନା ହେରି ଭବ (୨) ତାୟା
 , ଭବେ ପଢେ ମାନ ॥

(୩)

ଯେଥା କୁଖାକର ହୁତି
 ବିଦ୍ୟୁତୀ ପ୍ରସାଧ
 ଉଦ୍ଘାମିତ୍ତ ମୌଧନାଳା
 କିବା ଶୋଭା ପାୟ
 ଯେ ଲୋକ ନିବନ୍ଧେ ତାୟ,
 ମେହି ଭବେ (୧) ଭୁଲେ, (୨)
 ଅଥବା ଭବେ (୩) ସ୍ମୃତି
 ଅନ୍ତରେ ଉଦ୍ଘେ ॥

(୧) ଭବ = ବନ୍ଧନ । ମୌଧ୍ୟା ମୁଖ ହେଉ ବନ୍ଧନ ହୁଅନ୍ତା ଯାଏ ।

(୨) ଭବ ନିବ । (୩) ସ୍ମୃତିକ୍ରମେଣ ମୌଧନାଳା ଦର୍ଶନେ ବ୍ରହ୍ମ-
 ନିରିଚିତ୍ତ ନିବନ୍ଧେ ହୁତି—ଅନ୍ତରେ ଯାଗିବା ଉଦ୍ଘେ ।

सुखस्रवन्ती परितो विसारिणी ।

सदावगाहेऽपि निराकुलान्तरा

वभूव दुःखात्पतापहारिणी ॥ ४ ॥

दक्षपुरपक्षे भारतपक्षे च सुरा सुगजनिका स्रवन्ती नदी सुर स्वर्ग
तस्य नदी गङ्गा इति वा । स्वर्गपक्षे सुखमेव स्रवन्तीति । नदीपक्षे
प्रमोदलीलेव लहरीविलासस्तद्वती प्रमोदलाला इव लहयः ताभिर्विला-
सिनीति वा, स्वर्गपक्षे प्रमोदलीला एव लहरीविलासस्तद्वती । अत्र
गाह = नदीपक्षे श्रालोडनम्, स्वर्गपक्षे भोग ॥ ४ ॥

(४)

आमोद-प्रमोद लीला लहरी छलिया—

येथा सुख त्रवङ्गिणी याइत बहिया ।

सदा अवगाहनेण आविल, ना इय—

दुःखेव आतप तापे, कवियाछे अय ॥ *

* এই ভাব দক্ষপূব পক্ষে এবং ভারত ও স্বর্গ পক্ষে তুলা বলিয়া
পৃথক পৃথক্বারা বর্ণনা করা হইল না । সংস্কৃত টীকায় স্বর্গপক্ষে যে বিশেষ
আছে, তাহা অল্পবাদে না থাকিলেও তাদৃশ শক্তি নাই । জুর্নিমন্ত
এক প্রকার বলিয়া ১৩ শ্লোক বাদে ১৮ শ্লোক পর্য্যন্ত এক একটি পদই
থাকিব । ১৩ শ্লোকে একটু বিশেষ থাকিতে দুইটি পদ থাকিবে ।

वभूव तस्मिन्ननिमित्तदर्शनम् ।

उपायती तेन विपद् विनिश्चिता

यथा प्रवृष्टिस्तडितोन्मुखश्रिया ॥ ५ ॥

कलापकम् ।

उन्मुखश्रिया = ऊर्ध्वमुखस्फुरणया प्रवृष्टिः = प्रकृष्टा वृष्टिः

न तु विन्दुमात्रवर्षणम् ॥ ५ ॥

(९)

गेहे पूषामग्न शाने किञ्चिदिन श'ते
दूर्निमित्तं दनशन बागिन हहेते ।
आमग्न विपद् ताहे हहेल निश्चय
उन्मूथ विश्राते वृष्टि अगुनान ह्य ॥

तडिद्विलासादिकदीपभास्वरे

न यत्र नक्तन्दिवभेदवेदनम् ।

महातपोराशिरनिश्चितागम-

श्चकार तत्रैव पदं क्षणे क्षणे ॥ ६ ॥

दक्षपुरे भारते च यद् दुर्निमित्तमभूत्तद् वर्णयति तद्विदित्यादिना ।

वेदनं शानम् ॥ ६ ॥

(৬)

ত্রাড়িত আলোক আদি দীপে জ্যোতির্দয়
যেখায় ত্রাণি কি মিন না হয় নির্ভয় ।
তথায় তিমির বাণি আসে ক্ষণে ক্ষণে
কোথা হ'তে আবির্ভাব কেহ না'ছি জানে ॥

মুরালয়া দৃষ্টনিমিত্তমন্তরা

ক্রমাদভজ্যন্ত বিলোপলক্ষণম্ ।

বিচित्रमेतत्तু মুরালয়োচয়-

স্তর্দেব তত্রোপচিতো ব্যলোকয়ত ॥ ৩ ॥

দৃষ্টনিমিত্তং প্রবলবাস্তুভূকৃৎগাদিকারণম্ অন্তরা বিনা । বিলোপ-
লক্ষণং যথা স্যাত্তয়া ভ্রমজ্যন্ত মগ্না: । যাদেশো হি মগ্ন: দেবালয়-
গমূহস্য বিলোপযুক্তকস্তাদেশোঃশ্ভূদিত্যর্থ: । एव' মতি তর্দেব
মুরালয়ানাম্ উপচয়ো বিস্ময়াবহ ইत्याহ-বিচित्रमिति । समाधानন্তু
उत्तरार्द्धे मुरालयः मद्यस्थानं मुरायाः=शालयः, उत्पत्तिस्थानं
विक्रयस्थानं च ॥ ৩ ॥

(৭)

কত কত নাহি কোন প্রত্যক্ষ কাবণ,
একে একে দেবালায় হ'তেছে পতন ।
লোপোন্মুখ মুরালয়, কিন্তু মুরালয়
প্রতিদিন কত কত লভে উপাচয় ॥

(৭) বিনা মেঘে বহুধাতের গ্রায় দেবালায় সমূহ অকস্মাৎ

পরশ্রিয়া হৃষ্টতমা মহোদয়া

দয়ামথান্তঃকরণা নিরন্তরম্ ।

শুচিস্মিতোৎফুল্লবিলোচনাম্বুজা

বিভান্তি যস্মিন্ সুমনঃ প্রজাঃ পুরা ॥ ৮ ॥

সুমনঃ প্রজাঃ মনস্বিন্যঃ প্রজাঃ ॥ ৮ ॥

(৮)

যেথায় মনস্বী প্রজা দয়াব আধাব
অন্যেব সম্পদে লভি' আনন্দ অপায় ।
সতত মহাশু আশু প্রফুল্ল নয়ন
বিশেষ উন্নত পূর্বে ছিন যত জন ॥

পরং পরদ্বৈষবিসূচিচক্ষুঃ

সুখোজ্জ্বিতাঃ স্বেতরসম্পদাগমে ।

পরোপতাপমদাস্তদাশ্রিতা-

স্তদা সদাসন্নসদাশয়া হি তাঃ ॥৯॥ যুগ্মকম্ ।

(শিব ০ পদ্যে) তদাশ্রিতাঃ তৎপুরবাসিন্যঃ তাঃ প্রজাঃ হি এষ
অসদাশয়া দুষ্টিশয়াঃ বম্বুধুরিতি শেপঃ । মনস্বিন্যঃ প্রজা অপি
দুষ্টিশয়া জাতাঃ । অথবা তদাশ্রিতা. তৎপুরমাশ্রিতাঃ জনা ইতিশেপঃ,

ভাঙ্গিয়া পড়িতে থাকিল আব মদেব দোকান ইত্যাদি বাড়িতে লাগি ।
প্রথম স্ববালয় শব্দের অর্থ, দেবালয়, দ্বিতীয় স্ববালয় শব্দে স্ববা+ আনয়,
মদের স্থান—মদের দোকান, মদের ভাটি ইত্যাদি ।

अमदायगान् तै भद्रिवाः मियः शत्रवश्चेति अमदायवाहिलाः ।
(पदान्तरे) तदाभिताः मायताभिता इत्यर्थः ॥ ९ ॥

(९)

तथाय तामेरं छ'ण जावेर वाडाय,
पर हेय नादा नृष्टि नृष्टिगतानय ।
अहेर म्पमे दु'गी यगामु-आशय
पर छःगे पाय तारा हर्म अष्टिय ॥

तदाभवन् शत्रव एव बन्धवो

घटाः पयश्छन्नविपान्तरा इव ।

जुगुप्समानाः परमस्य सन्निधौ

सखित्वमुग्धं तमपीतरेष्विति ॥ १० ॥

अस्येति सन्निहितबोधश्च, यस्य बन्धवः पूर्वार्द्धे वर्णिताः स ए
सन्निहितः । सखित्वमुग्धं तम् अस्येति पदेन यो बोधितः, तमित्यर्थः
इतिशब्दः प्रकारप्रदर्शनार्थः ॥ १० ॥

(१०)

अस्येति शङ्कता ल'ये बाहिरे बाह्वव
पयोनुर विषकुष्टसम यत्त मव ।
अपर छनेव निम्ना ता'र काछे कवे,
नथा मुक्क सेई अने निन्दे श्रानास्यरे ॥

তদান্তরং প্রাপ্য পরোক্ষবর্तिनां

सतामलीकामभिशस्तिमङ्कयन् ।

प्रशस्यमानश्च परैस्तथाविधै-

रसद्गणः सद्व्रणतोऽत्यरिच्यत ॥ ११ ॥

(১১)

মাধুজন দূবে আছে এই অবকাশে
অলীক কলঙ্ক তা'ব রটায় বিশেষে ।
তাদৃশ—অপব খল বলে, 'বেশ বেশ'
পুষ্টি অসাধুব দল, মাধু নাভে রেশ ॥

असंस्तुतानामपि सम्पदो वरं

न संस्तुतानां नच मित्रमानिनाम् ।

इति स्म चिन्ताकुलमानसा जनाः

क्रमेण तत्राधिकतामुपागताः ॥ १२ ॥

(১২)

যা'ব মনে পবিচয় নাহি বহে, তা'ব
সম্পদ হোক না কেন? দুঃখ কি আশাব ।
বন্ধু কিংবা পরিচিত্তে যেন নাহি হয়—
এই চিন্তারত লোক বাড়ে অতিশয় ॥

निरन्धसः सत्त्वमहत्त्ववर्जिता

भयप्रमादाधिकताधरीकृताः ।

अनाप्तविश्वस्तभिदाविदस्तदा-

ऽभवन् भवक्लेशकृतो वत प्रजाः ॥ १३ ॥

(शिव० पत्ने) अनाप्तविश्वस्तभिदाविदः, अनाप्ता अविश्वस्ताः विश्वस्ताश्च तेषां भिदान् भिदन्ति याः ताः, कस्तावदविश्वस्तशङ्कञ्चारी कश्च विश्वस्त इति भेदज्ञानरहिता इत्यर्थः । भवक्लेशकृतः शिवद्वेषिणः द्वेषस्य क्लेशपञ्चकान्तर्गतत्वात्, दक्षस्य इति यावत् । (पक्षान्तरे) प्रजाः जनाः भवक्लेशकृतः अमङ्गलपूर्णा इति यावत् अथवा सप्तार-क्लेशदायिन्यः अन्नहीनादयश्चाभवन् इत्यर्थः ॥ १३ ॥

(१०)

निवन्न अनाद रिक्त
महत् विशीन
उय ओ प्रमाद भरे
अतिशय हीन ।
नाहि बूके के विश्वामी
केवा अविश्वामी,
ह'ल प्रजा शिव-द्वेषी-
दक्ष-पूर्व वासी ॥

(१०)

अन्नहीन, महत् शून्य
महत् वर्जित
उय ओ प्रमाद वृद्धि
हेतु अवनत ।
के विश्वस्त अविश्वस्त
के वा—नाहि ज्ञान
ह'ल, प्रजा संसाधेव
क्लेशेव निदान ॥

অক্ষরকন্দননাদসঙ্কলা:

ক্ষণে ক্ষণে শুশ্রুবিরে দিশা দশ ।

সুমেরুশৃঙ্গাধিকপিঙ্গমানুভি:

কৃশানুভিশ্চানশিরে নিরিন্দনৈঃ ॥ ১৪ ॥

(১৪)

ক্ষণে ক্ষণে কান্নাধ্বনি দশ দিকে হয়,
শুনে লোব, নাহি কিন্তু কারণ নির্ণয় ।
হেগাজি শিখর হাতে উজ্জল পিঙ্গল,
অনি উঠে বিনা কাঠে দিগ্বাপী অনল ॥

করালমালবধুময়োগ্যমিত্বরং

কবন্ধবৃন্দং দহশেজন্তরান্তরা ।

শরীরবন্দ্যোজিক্ত-মুণ্ডকুণ্ডল-

প্রচণ্ডহাসা অপি মুস্কুরুঃ পুরঃ ॥ ১৫ ॥

(১৫)

গতিশীল ভবরূপ মুণ্ডহীন কাণ
স্পর্শেব অযোগ্য মাঝে মাঝে দেখা যায় ।
দেখে আগে শুধু-মুণ্ড, কুণ্ডল আকাব,
দেহহীন, অটহাস্য প্রচণ্ড তাহার ॥

चित्तस्य पक्षद्वितीयमधोमुखः

क्रमावतीर्णः कृतमण्डलभ्रमिः ।

उपप्लवो मूर्त्त इवातिभीषणः

पपात पत्री किल सौधमूर्द्धनि ॥ १६ ॥

(१६)

विस्तारि'छथानि पाथा अधोमुख ह'ये
 घुवपाके ने'मे आने अमज्जाल ल'ये
 मूर्त्तिमान উপদ্ৰব সম ভয়দ্বব
 পডিছে শকুন বভু সৌধেব উপর ॥

अनन्तरोत्पत्तिदुरीक्षकर्मणो

निरीक्षणे सङ्कुचितेव शङ्कया ।

कुहेलिकाजालदुकूलसंसृता

तदा सदैवाभवदम्बरस्थली ॥ १७ ॥

(१७)

आमन्न विपद् याहा ना देखा उचित,
 ता' हवे देखिते এই ভয়ে সঙ্কুচিত—
 হ'য়ে যন, অবিরত কুহেলিকা জালে
 আবরে অম্বব নিজ বদন মণ্ডলে ॥

গৃহে গৃহেऽভূত্ কলহোऽনিমিত্তকো
 বিপল্লাভাভাঃ পরিতস্তরে ভৃশাম্ ।
 ন দম্পতিপ্ৰীতিরপি স্থিরাভবত্
 ন তাতপুত্রেষ্বনুরাগিতা তথা ॥ ১৮ ॥

(১৮)

অকাঁরণ ঘরে ঘরে কলহ বাঁধিল,
 সৰ্ব্বত্র বিষল্লাভাব বিস্তৃত হইল ।
 পতি পত্নী হাবাইল প্রীতি পনস্পবে
 পিতা পুত্রে স্নেহ-ভক্তি না রহে অস্তরে ॥

ধনং ধনানামধিপং শ্রুতী শ্রুতং
 ধিয়ং মহাধীশ্চ যশো যশস্বিনম্ ।
 প্রসহ্য তত্যাজ দশামিমাং মিপন্
 ন বি-স্ময়ঃ কোऽপি মমেতি বিস্ময়ঃ ॥ ১৯ ॥

(১৯)

ধনেশ্বর তাজে ধন
 শ্রুতি শ্রুতিধর,
 বুদ্ধি তাজে সুধী,
 যশ যশস্বী পর ।
 এই বিপর্য্যয়ে হেবি
 সহসা উদয়
 দন্ধেরো গেল না গর্ভ ।
 মো'ব এ বিস্ময় ॥

(১৯)

ধনী'ব না বহে ধন,
 পণ্ডিতের জ্ঞান;
 যশস্বীকে তাজে যশ
 বুদ্ধি বুদ্ধিমান ।
 হেবিয়া সহসা এই
 ভাব বিপর্য্যয়
 গর্ভ না তাজিল বেহ
 এ মো'ববিস্ময় ॥

न भारतं नाकपुरं तदुद्भवो

विपर्ययः किन्तु सदक्षदेवगम् ।

अनिष्टयाहेति मतं वृथा तथा

सदैवते कर्मभुवामिलन् मखे ॥ २० ॥

(शिव० पक्षे) 'ना कपुरम्' इतिपदद्वयम् 'सदक्षदेवगम्' इत्यत्र स दक्षदेवगमिति 'सदेवते' इत्यत्र सः देवते इति च पदद्वयम्, अमिलत् मखे इत्यसहितरूपम् । कपुर कस्य दक्षस्य पुर न भारत ना—ना इति ननर्थक शब्दः, भारतमेव, द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयत इत्युक्तेः, तस्मात्तदुद्भवः स विपर्यय, तत्र घटितानि तानि दुर्निमित्तानि, विपर्ययत्वेनेकत्वात् विपर्यय इत्येकवचनम् । किन्तु कथं नु दक्षदेवगम् दक्षनामा यो देव, ब्रह्मनन्दनत्वात्, देवमातामहत्वात्, देयानां श्वशुरत्वाच्च देवत्वेन निश्चितः, तद्गत तद्मोक्षमनिष्टमाह प्रकाशयतीति मतं शान्तरूपं वृथा अनर्थकम् (यतः) स दक्ष. तथा = भारतस्वरूपया, कर्मभुवा देवते देवतासम्बन्धिनि मखे अमिलत् सङ्गतो बभूव । यदि भारतसम्बन्धस्तस्य नाङ्गीक्रियेत, देवत्वमेव केवलं, तदा तस्य यज्ञाधिकारो न स्यात्, मनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्य ; यथान्तरीयत्वे च भारतातिरिक्तेषु तत्तद्देशेषु कर्मैव न सम्भवति कर्मभूमित्वविरहादिति दक्षनगरस्य भारतत्वात् दक्षस्यापि तदास्यदत्त्वेन मनुष्यधर्मत्वान्मुपगमात् यथा तत्र दक्षस्य यज्ञानुष्ठानं तत्फले, तथा तदुद्भूतदुर्निमित्तत्वच्यमानानिष्टसम्बन्ध इति युक्तमेवेति भावः ।

(पदान्तरे) नाकपुरमित्येक पद सदक्षदेवगमित्येक पदम् सदैवते इत्यत्र सदा एव ते इति पदत्रयम् । अमिलन् मखे इत्यसहितपदद्वयम् ।

नाकपुरं स्वर्गनगरं भारतं न भवति (अतः) तदुद्भवो विवर्य्यः
 भारत-घटितानि दुर्निमित्तानि किन्तु सदक्षाः इन्द्रियाधिपतयः सन्ति
 अक्षाणि येषां ते पष्ठमर्थः स्वामित्वम् राशः पुरुषः इत्यादाविव,
 यद्वा सन्ति नित्यानि दीर्घकालस्थायीनि—(चिरस्थिरेऽपि वस्तुनि
 नित्यार्यकशब्दप्रयोगस्य श्रुत्यादेः दर्शनात्) मनुष्यापेक्षया उत्तमानि
 वा अक्षाणि इन्द्रियाणि येषां ते इति देवविशेषणं मनुष्यवैलक्षण्यस्य
 स्पष्टाख्यानाय, तादृशदेवगामि अनिष्टम् प्रकाशयति इति तर्को वृथा,
 तत्र हेतुः ते देवाः यज्ञे सदैव नित्यमेव तथा कर्मभुवा भारतेन
 सहाय्ये तृतीयांशमिलन् सम्बद्धवन्तः, तथा च देवा हि यज्ञभुजः,
 यज्ञाश्च भारतमात्रसाध्याः इति भारताधीनभोगत्वाद्देवानां भारतदुर्नि-
 मित्तफलस्यापि तद्गामित्वं युक्तम् ; यज्ञविघटनस्य, यज्ञसम्बन्धविच्छेदस्य
 वा तेन सूचनादितिभावः ॥ २० ॥

(२०)

दक्ष पूव 'कनखल'
 भावतेरई गावे
 ता'न दुर्निमित्त फल
 केन दक्षवाजे ?
 त्रिनि तो देवता ;—हेन
 तर्क—निवर्थक,
 नव-भावे कर्मभूने
 ह्य तौव मख ॥ *

(२०)

भावत तो स्वर्ग नहे,
 देवता स्वर्गेव,
 भावतेव दुर्निमित्त
 अनिष्ट तौदेव—
 केन ह'वे ?—एह तर्क
 खाटे ना; भावत—
 यज्ञ-अन्न देव, ताहे
 देवता सङ्गत ॥

* मख=यज्ञ । दक्ष साक्षात् ब्रह्मणो पुत्रे—देवगणेषु मातामह
 देवादिदेवेषु यज्ञे बलिद्या तौहाके देवता बलिद्या धरिले, कनखलेव—

অদিত্যন:শ্রীসুখকেতনোপমং

সুমেরুশৃঙ্গপ্রকৃতি প্রসাধিতম্ ।

বিচিত্ররত্নঘৃতিभिर्वিনাত্যয়া-

দম্ভজ্যত ঘৃস্থিতিকান্তগোপুরম্ ॥ ২১ ॥

(শিবলীলাপক্ষে) অদিত্যনস:—অদিত্যনস: মাতু: দক্ষপত্ন্যা: প্রসূতে: শ্রিয়া: সম্ভব: মুখস্য চ পতিভাগ্যজনিতসুখস্য ইতি মিলিতযোর্দ্বৈয়ার্যং কেতনোপমং গৃহসদৃশং সুমেরুশৃঙ্গস্য হেমাद्रिशिखरस्य प्रकृतिरिव स्वभाव इव प्रकृति. स्वभावो यस्य, देवप्रियतया स्वर्णमयत्वेन नानारत्नघटितत्वेन तुङ्गत्वेन च सुमेरुतुल्यत्वात्, तदुपपादनाय विशेषणान्याह— विचित्ररत्नघृतिभि: = रत्नानामिन्द्रनीलपद्मरागस्वर्णं ह्रींस्कादीनां घृतय.

(ভাবত বর্ষীয় দক্ষ নগরের) ছুনিমিত্তে দেবতার অনিষ্ট হইতে পারে না এক্ষণ উক্তি বা তর্ক সঙ্গত নহে, কারণ—তিনি স্বর্গে শিবহীন অথচ অপর দেবতার ভাগ্যবুদ্ধি বঞ্চিত করিয়া প্রবৃত্ত—অতএব তাহাব অধিকারী, তখন তাঁহাতে নরপঞ্চ অর্থাৎ মহুচ্ছভাব স্বীকার করিতেই হয়, মহুচ্ছভাবে ভারতের সাহস নক্ষত্র না থাকিলে যে স্বর্গের অধিকার থাকে না। অতএব তাঁহাকে ভারতের মহুচ্ছ বলিয়া মানিতে হয়, তাই তাহাব পূর্বের ছুনিমিত্ত ফল তাঁহার লভা। পঞ্চমসর্গে, ভারতের—ছুনিমিত্ত মন্য দেবতারও লভা, ভারত যে তাঁহাদের 'ভাত-ঘর' ভারতের রক্ষক—তাঁহাদের আহার যোগায়। ভাবতবধে অমুচ্ছিতবজ্র বেমন তাঁহাঙ্গনিকে কৃষ্ণি প্রদান করে, ছুনিমিত্ত সেইরূপ—ভারত হইতেই—তাঁহাঙ্গনের অনিষ্ট উৎপাদন করিবে ইহাই তো সঙ্গত। দেবতার অধিকার হ্রাস হইলে বা ভাবতে বজ্র না থাকিলে, তাঁহারা যে, অধীন হইবেন।

रत्नद्युतयः अतएव त्रिचित्राः नानावर्णाः आश्चर्यहेतवो वा इति कर्म-
धारयः ताभिः, प्रसाधितम् अलङ्कृतम् द्युस्थिति दिवि गगने स्थितिर्यस्य
तत् गगनस्पर्शात्यर्थः कान्तगोपुर कस्य दक्षस्य अन्तगोपुरम्—अन्तम्
अतिमनोहरं तेन स्तम्भतोरणादिसाहित्यलाभः, यद्वा अन्त गोपुरमिति-
च्छेदः, आन्त अन्तपर्यन्त सप्रान्त गोपुर स्तम्भतोरणादिसहितमित्यर्थः,
अत्रयात् जीर्णतादिदोषाद् विना दृष्टदोषमन्तरेणेत्यर्थः अभज्यत भग्नम-
भूत् । (पदान्तरे) एतत्सर्गस्य प्रथमश्लोकोक्त भारतस्वर्गयोर्विपर्यय
वर्णयितुमादौ भारतविपर्ययमुक्त्वा स्वर्गस्य त वर्णयति—अदित्यनसाम-
दितिमातृकाणा देवानामित्यर्थः श्रिया लक्ष्म्याः स्वर्गलक्ष्म्याः सुरस्य
आनन्दस्य च केतनोपम ध्वजायमान गोपुरदर्शनेनैव ज्ञायते लक्ष्मीस्थान
सुरस्थानञ्चेदमित्यर्थः, सुमेरुशृङ्गप्रकृति सुमेरुशृङ्गमेव प्रकृतिरूपादान यस्य,
सुमेरुशृङ्गस्यैव निर्मितम् । द्युस्थितिकम् अन्तगोपुरमिति कर्मधारयः दिवि
स्वर्गे स्थितिर्यस्य तद् द्युस्थितिक—वैकल्पिकसमासान्तत्वात् । अन्यत्स-
मानम् । द्युस्थिति स्वर्गस्थं कान्तं कमनीय गोपुरमिति वा ॥ २१ ॥

(२१)

अदिति-मातृका लक्ष्मी-
भाग्य निकेतन
याज्ञव प्रकृति मेक
शृङ्गेव मत्तन ।
दक्षेव गगन स्पर्शा
रु-उच्छ गोपुर
रङ्गाञ्चल अकस्मात्
ताम्रि हल हूर ॥

(२१)

देवतां व स्त्री ७ सूत्र
सृष्टि निशान
सूत्रमेक शिखर शृङ्गे
याज्ञव निर्माण ।
त्रिचित्र वत्तन द्वात्रि
नीपु अलङ्कार
ताम्रि हल आच्छिन्ने
स्वर्गे पुनर्द्वार ॥

তদা তদারামচরোঽপি মারুতঃ

প্রলুব্ধমৃদ্ধাৱলিসঙ্ঘিরিঙ্গণঃ ।

উপাহরন্ সৌরভসারশীকরান্

ন তৃপ্তিপুৰ্য্যাস্তিকরো যথা পুরা ॥ ২২ ॥

(২২)

তদৌষ* মে উপবন সঞ্চাসী পবন

গকলুক ভ্রু যাব মল্লী অমুক্ষণ ।

আহবি সৌবত সাব শীতল পরশ

পূক্ষমত না দেয় তখন তৃপ্তি বস ॥

অয়োদ্ধনন্ ধূলিততীঃ সাকর্করাঃ

করালরূপোঽন্যতস্যদঃ স্বনন্ ।

সদৈবপুৰ্য্যা গুরুভীতিসূচকঃ

প্রমৃদ্ধনিঃশ্বাস ইবাধিকং বচৌ ॥ ২৩ ॥

(শিব০ পদে) প্রথমপাদে সাকর্করাঃ ইত্যন সঃ ককর্করাঃ ইতি
পদদ্বয়ম্ তৃতীয়পাদে সদৈবপুৰ্য্যাঃ ইত্যন সদা এব ইতি পদদ্বয়ম্ পুৰ্য্যা ইতি

* শিবকীর্ণা পক্ষে তদৌষ অর্থে—বনের, অপর পক্ষে অর্থ—অগ্নির
—অগ্নির উপবন নন্দন কানন । এই পক্ষে, প্রথম শ্লোকে ভারত এর অর্থ
পূর্ব উভয় স্থানের যে দুনিমিত্ত উল্লিখিত হইয়াছে—৩ হইতে ১৮ পর্য্যন্ত
ভারতের সেই দুনিমিত্ত বর্ণিত—ভাষার পর ২১ হইতে অগ্নির দুনিমিত্ত
বর্ণিত । শিবকীর্ণা পক্ষে এষ্ট সব দুনিমিত্তও মঙ্গলপুরেই হইয়াছে বুদ্ধিবে ।

পৃথক্ পদম্ । অথ পত্নান্তরে তৃপ্তিদানবজ্জমিন্ৰপত্ন প্রত্যুত ইতি
 যাবত্, সঃ = মারুতঃ পূৰ্ব্ণশ্লোরপ্রকমাৎ, ধূলিততীঃ, ধূলিভিস্তিৰ্ব্বিস্তারো
 যাসা তাঃ কক্করঃ: শূৰ্ণাশিলাস্ৰেডানি উদ্ভুনন্ উদ্ভায়য়ন্, ফরালভাবঃ
 ভীতিজনকপ্রকারঃ, অনিয়তস্যদঃ, অস্থিথরবেগঃ—স্বনন্ সশব্দঃ
 পুৰ্ণাঃ দক্ষপুৰ্ণাধিবেতায়াঃ গুরুভীতিসূচকঃ অচিরভাব্যমঙ্গল-
 ভয়সূচক প্রবৃদ্ধনিশ্বাস ইব দীৰ্ঘতরশ্বাস ইব অধিক যথা স্যাৎ তথা
 সদৈব নিরন্তরমেব ববৌ । (পত্নান্তরে) প্রথমপাদে স্কক্করঃ ইত্যেক-
 পদম্ তৃতীয়পাদে সদৈবপুৰ্ণা ইত্যত্র সঃ ইতি দৈবপুৰ্ণা ইতি পৃথক্ পদদ্বয়ম্
 স্কক্করঃ: কক্করাভিঃ সহ বর্তমানাঃ ধূলিততীঃ ধূলিচয়ান্ । সঃ
 মারুতঃ দৈবপুৰ্ণাঃ দেবানামিযং দেবী সা চাসৌ পুরী চেতি দৈবপুরী দেবপুরম্
 স্বৰ্গঃ স্বৰ্গাধিবেতীত্যর্থঃ, তস্যা. প্রবৃদ্ধনিশ্বাস ইব অধিক ববৌ
 অন্যত্ সমানম্ ॥ ২৩ ॥

(২৩)

পূবদেবী কিঙ্ক পেয়ে
 গুরুতব ভয়,
 ছাডে যেন দীৰ্ঘশ্বাস
 এলোমেলা বয—
 তাই সদা কঙ্কা বায়ু,
 উডায় বঁকব
 ধূলি, -- তুলি হাহাবব
 ভাব ভবদ্বব ।

(২৩)

অধিকঙ্ক বঁকব
 সহিত বুলিচয়
 উডায়ে অস্থিব গতি
 ভাবে লাগে ভয় ।
 অতিত্রঙ্ক সুবপুবী—
 দীৰ্ঘশ্বাস প্রায়
 সনসনি' অতিশয়
 বহে কঙ্কা বায় ।

मुवर्णपङ्केरुहसंहतिस्फुरन्-

मराललीलानिलयः मुनिर्मला ।

निगूढदुःखादिव दिव्यदीर्घिका

शुशोष चक्रमदः समं तदा ॥ २४ ॥

(शिवलीलापद्ये) मुवर्णा शोभनवर्णा उज्वलश्वेतरक्तादिवर्णा पङ्केरुहसहतिर्यत्र सा, सहतिरित्यन्तमेकपद प्रिसर्गस्य लोपः । दिव्यदीर्घिका दक्षपुरस्था दिव्या = उत्तमा दीर्घिका, चक्रमदः चक्रवाक्राणां प्रमदः आनन्द समं शुशोष शुष्का । (पदान्तरे) मुवर्णा स्वर्णस्वरूपा मुवर्णस्य हेन्नो वा ये पङ्केरुहसहतिस्फुरन्मरालाः तेषां लीला शोभा क्रीडा च तन्निलयः तत्स्थानम् । पङ्केरुहसहतिश्च स्फुरन्मरालाश्चेति पङ्केरुहाणि च सहतिस्फुरन्मरालाश्चेति वा द्वन्द्वः । अन्तिमपक्षे मइतौ नवे सहत्या सधेन वा स्फुरन्त इति तत्पुरुषः । पङ्केरुहाणि मुतर्णमयानि मरालाश्च मुवर्णमया इति भावः । मरालाः हसा । कानि पद्मानि के च हसा इति विवेकार्थं स्फुरन्त इति सहतिस्फुरन्त इति वा हसविशेषणम् स्फुरण चलन—जङ्गमत्वात् पद्महंसयोर्भेदग्रह इति भावः । लीला—पद्मपद्ये शोभा, मरालपद्ये क्रीडा च । दिव्यदीर्घिका सुरदीर्घिका मन्दाकिनीत्यर्थः । चक्राणां समूहानां प्रकरणाद् देवसमूहानाम् अवान्तरभेदमादाय बहुवचनम् । शुशोष कृशत्वमाप ॥ २४ ॥

(২৪)

উত্তম বিবিধ বর্ণ
 কমল কানন,
 শোভে, অচ্ছ ভলে যার
 খেলে হংসগণ ।
 উত্তম দীর্ঘিকা মেঠে
 গুট ছুঃখে যেন
 শুক হ'ল চক্রবাক
 বিষাদে মগন ।

(১৪)

সুবর্ণ মবায় মনে
 সুবর্ণ কমল
 খেলে যেথা মেঠে, সুব-
 দীর্ঘিকাঃ নির্মল ।
 নিভৃত ছুঃখেই যেন
 হয় কুশবায়
 দেবগণে নিপতিত
 বিষাদেব ছায়া ।

পিকাদয়ো মঞ্জুলকুঞ্জকুজনা

বিনৈব বর্ষাদিককালমেলনম্ ।

অসংস্তুতাং নীরবতামুপাগতা

নিতান্তচিন্তাকুলমানসা ইব ॥ ২৫ ॥

(২৫)

মঞ্জুল নিকুঞ্জবনে গানে স্ববসিক
 যত পাখী বহে মৌনে আদি যাব পিক ।
 চিন্তিত অন্তবে যেন হ'য়েছে নীরব
 বস-আদি সময়েব বিনা উপদ্রব ॥ †

* মন্দাকিনী ।

† ২৫ পত্র মক্ষপুত্রী ও বর্ষা উভয় স্থানেই লাগিবে । উপবনের
 কথা পূর্বে শ্লোকে গিয়াছে, সেই প্রসঙ্গেই পক্ষীর নীরবতা বর্ণিত ।

द्युचारितेजांसि तदा दिने दिने

चिरोपपन्नां तदनन्तभावताम् ।

त्यजन्ति सर्वस्य विनाशशीलता-

मुदीरयामासुरवाचकान्यपि ॥ २६ ॥

द्युचारोणि तेजासि नक्षत्राणि, तदनन्तभावता (ता प्रसिद्धाम् अनन्तभावताम् अनन्ते आकाशे भाव- स्थितिर्येषा तत्ताम्) दिने दिने त्यजन्ति सन्ति अवाचकान्यपि वाक्शक्तिवर्जितान्यपि सर्वस्य अचिरो- पपन्ना विनाशशीलताम् अचिरभावि विनाशम् उदीरयामासु । सतत- नक्षत्रपातो हि बहुमृत्युसूचक इति प्रसिद्धिः । अथवा सर्वः शिवः शीघ्रमेव विनाशशीलो भविष्यतीति सूचयामासुरित्यर्थः । भावस्तु समानः । पक्षान्तरे,—द्युचारिणा देवानां तेजासि प्रसिद्धाम् चिरोपपन्नाम् अनन्तभावताम् अनन्तः अक्षय- भावो येषा तत्ता त्यजन्ति सन्ति सर्वेषां नश्वरत्व कथयामासुरिति । देवानामनन्ततेजास्यपि तदा क्षीणानि इति दुर्निमित्तम् ॥ २६ ॥

(२७)

कठकाल ছিল যারা
আকাশ আশ্রয়ে
সেই ভাবা দিনে দিনে
পাড়েছে খসিয়ে ।
কথায় না বলিলেও
জানায় ইঙ্গিতে ।
উচ্চত হ'লেও
সংহাব করিতে ।

(২৬)

যেই সব তেজ ছিল
দেবতাব গনে
বহুকাল ; তাহা ত্যজে
দেবে দিনে দিনে ।
নাহি বা কহিল কথা
লক্ষণে প্রকাশ—
অচিরে হইবে বহু
জনের বিনাশ ।

विनिर्मिताः शोणितधारयेव
 समाज्जनीवन्धविशीर्णशेषाः ।
 नाराचदण्डा इव देवदिष्टा-
 स्तदोदिता व्योमनि केतुभेदाः ॥ २७ ॥

(२१)

रक्त धावा द्रिया येन ह'येछे निर्माण
 प्राञ्चभागे सम्राज्जनी-अष्टेर सगान ।
 लोहमय शत्रपुञ्ज गम धूमकेतु
 आकाशे उदिल कत छवदृष्टे हेतु ।

इति विविधविकारश्चेतनाचेतनानां
 विपदमचिरभाव्यां सूचयामास पूर्णम् ।
 स्वरविदिततदर्थः सोऽप्यथासीदधीशो
 न खलु नियतिवश्ये जीवजातेऽनुयोगः । २८ ।

(शिवलीलापद्धे) प्रथमार्द्धं सुगमम् । 'स्वरवित् + इततदर्थः'
 इति 'स्वरविदिततदर्थः' इत्यत्र सन्धिकाक्यम् । स्वरवित् उदात्तादि-
 वैदिकस्वरवेदिता, एतेन तस्य शिवतत्त्वज्ञानाभावः सूचितः, इतः प्राप्तः
 तदर्थः तेषां दुर्निमित्तानामर्थः कश्चित् प्रतिपाद्यविषयः, दाक्षायणीदेहत्या-
 गरूपः येन, स., अधीशः न विद्यते विरुध्यते वा धीर्यत्र सः ईशः शिवो
 यस्य, शिवतत्त्वानभिज्ञः, शिवविरुद्धबुद्धिर्वा । प्राप्तदुर्निमित्तफलस्तथापि
 शिवं न बुबुधे शिवविरोधे वा न जहादिति तात्पर्यम् । अनुयोगः

प्रश्न कथमेव जातमित्याकारक, न युज्यते, जीवानां नियतिवश्यत्वात्
इति चतुर्थचरणतात्पर्यम् उभयपक्षे समानम् ।

(पदान्तरे) सः + अविदिततदर्थ इतिच्छेद । स्य स्वर्गस्य, अस्य
अधीश इत्यनेनान्वय, दिवस्मति इन्द्र इत्यर्थ । एतेषां दुर्निमित्तानां
फल किमनिष्ट भविष्यतीति शङ्कायुक्तोऽपि अनिष्टस्वरूपावधारण
कस्तुमसमर्थोऽभूत् । देवराजस्य कथमेवमत्तमत्वमित्याशङ्कानवारक-
श्चतुर्थचरणार्थ, प्रागुपदाशत ॥ २८ ॥

(२८)

प्राग् अप्रागोर एहै
विविध विकार
काठ द्योव विपदेव
आसन्न सकाव ।
बुद्धे लोच्छ दक्
करे शिव ह्येष ।
नियन्ति अहीन छौव
प्रश्न नाहि शेष ॥

(२८)

छड उ चेतने एहै
विविध विवृति ।
जानाईछे विपदेव
शीघ्र उपस्थिति
स्वर्गनाछ ना बुझिना
विपद विशेषे,
केन ?—प्रश्न नाई,
तिनि नियन्त्रि बशे ॥

निमित्तदृष्ट्या विमनायमानता

न तावदासीद् विबुधप्रजासु न ।

द्विपद्बले स्वस्थलमागते पुनः

सभीति चिन्ताजनि भीमविव्रमात् ॥ २९ ॥

(शिवलीलापत्रे) त्रिभुवा परिहृता या प्रजा तामु निमित्ताना

প্রাগ্‌বর্ষিতানাং অশুভসূচকানাং দৃষ্ট্বা দর্শনেণ বিমনায়মানতা
 বৈমনস্যম্ উদ্বেগঃ ন আসীৎ ইতি ন তাবদ্ বাফ্যালঙ্কারে, সমুদয়েন
 ইত্যর্থকস্য বা তাবত্ পদস্য নাসীদिति ননর্যান্বিতক্রিয়য়ান্বয়ঃ । দর্শ
 প্রতি বিশ্বাসেন উদ্বেগোল্প্যোল্পভূত্ প্রজাপতিরয়ং দুর্নিমিত্তস্চিত্তমমঙ্গলং
 স্বপ্রমাণেণ নাশয়িষ্যতীতি মত্বেতিভাবঃ । পুনঃ কিন্তু দ্বিপদগণে = দ্বিপতি
 শত্রুস্বরূপে 'গণে' = প্রমথবাহিন্যা স্বস্থলম্ স্বং স্বকীয়ং স্থলম্
 আশ্রয়ভুবং দক্ষপুরমিতি যানত্ আগতে সতি भीमस्य रुद्रस्य विक्रमात्
 पराक्रमात् हेतोः समीति चिन्ता अजनि । समीतीति যোগপথেঃস্বয়ীভাব-
 সমাসঃ । মথং চিন্তা চ যুগপদভূতামিত্যর্থঃ । (পছান্তরে) বিভূধ-
 প্রজাঃ কর্ম্মদেবাঃ স্বর্গপ্রাপ্তা মানবাঃ । দ্বিপতাং অসুরাণা গণে ত্বস্থলং
 স্বয়ঃ স্বর্গঃ তত্স্থলম্ তত্স্থানম্ , আগতে আগন্তুমাৰ্গ্বে সর্পরে শরি
 বিসর্গলোপাত্ স্বস্থলমিতি । भीमविक्रमात् तेषां भयावहाक्रमण निश्चित्य
 अन्यत् पूर्ववत् ॥ ২৬ ॥

(২৯)

দুর্নিমিত্ত নিবন্ধি
 চিন্তিত শূদ্রী প্রজা,
 যদিও ; না হব ভীত
 ভাবে দক্ষ বাজা ।
 স্বপূবে পশিতে হেবে
 কল্পগণে যবে
 কল্পেব বিক্রম হেতু
 অতি ভীত হব ।

(২৯)

হেবি দুর্নিমিত্ত চিন্তে
 প্রজা-দেবতাবা ।
 কিন্তু নহে ভীত ইন্দ্রে
 আত্মা রাখে তাবা ।
 দৈত্য সেনাগণ যবে
 স্বর্গস্থলে আসে ।
 যোব আক্রমণ বুঝি
 কল্পাঙ্কিত জানে ॥

हितवचनविशेषोद्बोधितेनापि पत्या

द्विपदविकलशक्तिः केन रोध्येति मत्वा ।

शिवदसवमहिम्ना योगयुक्तेन तस्थे

भवति हि मदमोहे श्रेयसामप्यबोधः ॥३०॥

(शिवलीलापत्रे) पत्या तत्पुरपतिना केन दक्षेण हितवचन-
विशेषोद्बोधितेनापि = हिताना ब्रह्मादीना वचनविशेषेषु—नियतिफलम-
प्रकारं शिवद्वेषो न कर्तव्यः शिवे रुष्टे तदीयशक्तिप्रतिरोधः कर्तुं
न शक्यत इत्येतावन्मात्रज्ञापकवाचा, हित इति वचनविशेषस्य
विशेषा वा उद्बोधितेन भविष्यदमङ्गलप्रतिरोधाय उद्बोध प्रापितेनापि
सता द्विपदविकलशक्तिः द्विपदः द्विपत्वेनाभिमानस्य शिवस्य अविकल-
शक्तिः पूर्णशक्तिः, शिवदसवमहिम्ना रोप्य इति मत्वा केन दक्षेण
योगयुक्तेन योगे उपाये तद्रोधोपाये यत् एव युक्तेन अचहितेन
तस्य स्थितम् । पूर्ववृत्तस्य वर्णनमिदमिति सर्गप्रारम्भे उक्तत्वात् ।
शिवदः शिवं ह्यति खण्डयति निराकरोति शिवदः शिवभागाहीन इति
वाच्यं अथवा शिवदः शुभप्रदत्वेन निर्णतः यः सवः यज्ञः तन्महिम्ना ।
मदमोहः मदेन मोहः वैचिष्यम्, मदजनितो मोहः मद एव मोहः इति वा
अबोध. बोधविरहः, तत्पुरुषात् । यज्ञादतिर्दक्षोऽपि मदमोहाच्छ्रयः
शिवतत्त्वं न बुद्ध्यानिति भावः ।

(पत्नान्तरे) दुर्निमित्तदर्शानान्तर हिताना बृहस्पतिममृतीना
वचनविशेषेण उद्बोधितेन, —दुर्वासः शापस्य परिणामोऽयमित्युद्बोध
गमितेन शिवदसवमहिम्ना शिवदाः कुशलप्रदा सवाः रात क्रतवः

तैर्महिमा यस्य तेन शतत्रतुनेत्यर्थः । द्विपताम् अमुराणाम् अत्रिभल-
शक्तिः केन प्रकारेण रोष्या इति मत्वा विविच्य योगे सन्नहने रणमजाया
युक्तेन अत्रहितेन नियुक्तेन वा स्थितम् । कथम् इन्द्रस्य तथाविध-
मज्ञान येनैव विषमपरिणामो दुर्व्यासःशापः इत्याशङ्कापरिहारायार्था-
न्तरन्यासः, अज्ञानहेतुमोह. प्रमाद. स च मदाद् भवति इति भावः ॥३०॥

इति कविकुल-लालितचरणकमल-श्रीनन्दलालविप्रारजभट्टाचार्य्यवृन्दोः

श्रीपञ्चाननतर्करजभट्टाचार्य्यस्य कृतौ सर्वमङ्गलोदये शिल्पशतक्ये

दुर्निमित्तदर्शन नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

(७०)

हितवाक्ये दम्भ नाहि
ह्य सावधान
भावे कद्रपूर्ण शक्ति
बोधेव विधान ।
शिवहीन् यच्छे ह्यवे
भावि, ताय वत
मद दोषे उस्तमेरु
ह्य बुद्धि इत ।

(७०)

गुरु आदि हितवाक्ये
बुक्के शतक्रतु
दैत्यपक्षे शक्तिबुद्धि
मुनिशाप हेतु ।
शक्ति बोध तवे—भानि
वण मञ्जु कवे,
मद मोह प्रधानेरो
तथ्य बुद्धि हवे ॥

इति 'सर्वमङ्गलोदय' नामक चार्यकावो दुर्निमित्तदर्शन नामक पञ्चम
सर्ग समाप्त ॥

षष्ठः सर्गः ।

अथ प्रजापः सुरवृन्दवन्द्यः

प्रत्यर्थिनामागमनं निशम्य ।

प्रवृत्तमन्युः समराय योग्यं

समादिशत् स्वारतसैन्यसङ्घम् ॥ १ ॥

अथ अनन्तर रुद्रगणानां पुरप्रवेशानन्तरं सुरवृन्दवन्द्यः
(अदितिर्देवक्या, देवास्तावत् अदितिर्नन्दना, अतः बह्वेषु सुरवृन्द-
वन्द्यत्वेन) प्रवृत्तमन्युः, सम्भाष्यमानपुत्रं प्रजापतिर्देव्यं प्रत्यर्थिनां
शत्रूणामागमनं निशम्य स्वारतं आसम्यक् स्तम् अनुरक्तं स्वस्मिन्
आरतं स्वारतं स्वानुरक्तं योग्यं सैन्यवृन्दं स्वा-स्वजनाश्च आरतसैन्यानि
च तेषां वृन्दं वा समराय समादिशत् । (पद्मान्तरे) प्रजापति राजा
इन्द्र इन्द्रस्य देवराजतया सुरवृन्दवन्दितत्वं सिद्धमेव । प्रवृत्त-
मन्युः प्रकपेण जातो मन्युः क्राधा यस्य तादृशं सत् स्वारतं स्वर्गानुरक्तं
स्वर्गशुभाशौत्यर्थं तच्च तत् सैन्यवृन्दं चेति कर्म्मधारय ॥ १ ॥

तेर्महिमा यस्य तेन शतक्रतुनेत्यर्थः । द्विपताम् अमुराणाम् अधिकल-
शक्तिः केन प्रकारेण रोध्या इति मत्या विविच्य योगे सन्नहने रश्मिजायां
युक्तेन अवहितेन नियुक्तेन वा स्थितम् । कथम् इन्द्रस्य तथाविध-
मज्ञानं येनैव विषमपरिणामो दुर्व्वासःशापः इत्याशङ्कापरिहारायार्था-
न्तरन्यासः, अज्ञानहेतुमोहः प्रमादः स च मदाद् भवति इतिभावः ॥३०॥

इति कविकुल-लालितचरणकमल-श्रीनन्दलालविद्यारत्नभट्टाचार्य्यूनोः
श्रीपञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्य्यस्य कृतौ सर्वमङ्गलोदये शिल्पकाव्ये
दुर्निमित्तदर्शनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

(३०)

हितवाक्ये मङ्ग नाहि
इय गावधान
भावे कद्रपूर्ण शक्ति
बोधेव विधान ।
शिवहीन गच्छे हवे
भावि, ताय रत
मद दोषे उस्तमेरु
इय बुद्धि इत ।

(३०)

गुरु आदि हितवाक्ये
बुद्धे शतक्रतु
दैत्यपक्षे शक्तिबुद्धि
मुनिशाप हेतु ।
शक्ति बोध तवे—भानि
रुग सज्जा कवे,
मद मोह प्रधानेवो
तथ्य बुद्धि इवे ॥

इति 'सर्वमङ्गलोदय' नामक चार्थकाव्ये दुर्निमित्तदर्शनं नामक पञ्चम
सर्ग समाप्त ॥

उदीयमानेऽसमधाम्नि पृष्णि न युज्यते तामससम्प्रसारः ।
कुबेरदिग्बर्त्तिमरुत्प्रवृत्तौ न तद्घनध्वानपरम्परापि ॥ ३ ॥

कृतान्तदिग्बर्त्तिनभस्वदाप्तौ जाड्यं समेषामपयाति नूनम् ।
यादःपतां सन्निहिते न वारिव्याघातभीरस्त्यमृतस्थितीनाम् ॥४॥

(शिवलीलापत्रे) युष्मासु सग्रामपरायणेष्वित्यादि वचनस्य ' समर्यनाय दृष्टान्तमाह,—असमतेजसि पृष्णि सूर्ये उदीयमाने सति तमो-
विस्तारो न युज्यते । उत्तरवायुसञ्चाररम्भे तादृशमेघध्वनिपरम्परापि
विलीयत एव । कुबेरदिक्—उदीची, कृतान्तदिक्—दक्षिणा । दक्षिण-
वायुसमागमे सर्वेषां जाड्यं, शीतत्वं शिशिरश्चतुःकृतमिति यावत् अपग-
च्छत्येव । यादःपतां समुद्रे सन्निहिते वारिव्याघातभयमपि जलाभावश-
ङ्कापि जलचराणां न सम्भवति एतदन्त दृष्टान्तविषयोऽस्तिरितम् । अथ
च पूषादेवो देवा दक्षेण युद्धाय नियुज्यन्ते । तामसाः रुद्रतदनुचराः ।
कुबेरदिग्बर्त्तिषु कैलासस्य कुबेरान्यतया इद्विग्बर्त्तिषु तन्निदेशकारिषु
तद्भूत्वोऽप्यपिभिद्वेषः ; मरुत्प्रवृत्तौ मरुता देवानाम् युष्माकं प्रवृत्तौ
युद्धार्थोपसर्षणे । तेषामुल्लासशब्दपरम्परा गोलवाद्यकदवाद्यादिरूपा
न स्यात्स्यतीति भावः । कृतान्तदिग्बर्त्तिना यमादेशकारिणा नमस्वता
देवानाम् सैनिकानामित्यर्थात् आप्तौ प्राप्तौ सत्या समेषां सर्वेषाम्
अरमत् सैन्यानां जाड्यं कर्मवैमुख्यम् अथवापि अथवात्यति वर्त्तमानसा-
मीप्ये लट् । यादःपताविति या अदःपतावितिऽद्रेदः । अमुष्मिन् अमीया
वा पत्नी कृतान्ते सन्निहिते । अमृतस्थितीनां देवानां या या या च
अरिव्याघातभीः सा नास्ति न भविष्यतीत्यर्थः । रुद्रगणेषु या च

(১)

অনন্তর সুরবৃন্দ-

বন্দ্য যজ্ঞে ব্রতী

শুনি 'গণ আগমন

দক্ষ প্রজাপতি ।

অমুবত্ত সৈত্র্য আব

আত্মীয় অঙ্গন—

যোগাপাত্রে আচ্ছা দিলা

আবস্থিতে বণ ।

(১)

অনন্তর দেবগণ-

পুজ্য অধিপতি

শুনি' দৈত্য আগমন

স্বর্গপুর প্রতি ।

সরোষে আদেশে দেশ

সমবে কুশল

স্বর্ণ রক্ষা পরায়ণ

চতুঃস্র বল ।

মা মৈষ্ট মা মৈষ্ট সত্যমধীষ্টা

দুষ্টাत्मনাं विक्रममीक्षमाणाः ।

যুস্মাসু সংগ্রামপরাযণৌপু

যত্ সত্যমেতে পপলায়িতারঃ ॥ ২ ॥

(২)

শৌচহীন ভ্রত প্রেত

বিক্রম দর্শনে ।

হ'ওনা হ'ওনা ভীত

অণুনাত্র মনে ।

হে শুদ্ধ সঙ্কন প্রিথ,

বণে তোমা সবে

প্রবৃন্ত হেবিলে তাবা

অবশ্ট পলা'বে ।

(২)

ছুবায়া অন্তর গণে

বিক্রম হেবিষে ।

এ'নোনা, এ'নোনা ভয়

বদাচ হৃদয়ে ।

বণক্কেত্রে তোমাদেব

ইইলে উদয়

পলাইবে দৈত্যগণ

নাহিক সংশয় ।

उदीयमानेऽसमधाम्नि पृष्णि न युज्यते तामससम्भसारः ।
कुबेरदिग्वर्तिमरुत्प्रवृत्तौ न तद्घनध्वानपरम्परापि ॥ ३ ॥

कृतान्तदिग्वर्तिनभस्वदाप्तौ जाड्यं समेषामपयाति नूनम् ।
यादःपतां सन्निहिते न वारिव्याघातभीरस्त्यमृतस्थितीनाम् ॥४॥

(शिवलीलापद्धे) युष्मासु सग्रामपरायणेष्वित्वादि वचनस्य
समर्थनाय दृष्टान्तमाह,—असमतेजसि पृष्णि सूर्ये उदीयमाने सति तमो-
विस्तारो न युज्यते । उत्तरवायुसञ्चारारम्भे तादृशमेघध्वनिपरम्परापि
निरालीयत एव । कुबेरदिक्—उदीची, कृतान्तदिक्—दक्षिणा । दक्षिण-
वायुसमागमे सर्वेषां जाड्यं, शीतत्वं शिशिरश्चतुर्भुक्तमिति यावत् अपय-
च्छ्रयेव । यादःपतौ समुद्रे सन्निहिते वारिव्याघातभयमपि जलाभावश-
ङ्कापि जलचराणां न सम्भवति एतदन्तं दृष्टान्तविषयोऽल्लिखितम् । अयं
च पूषादेवो देवा दक्षेण युद्धाय नियुज्यन्ते । तामसाः रुद्रतदनुचराः ।
कुबेरदिग्वर्तिपुं कैलासस्य कुबेरराज्यतया तदिग्वर्तिपुं तन्निदेशकारिपुं
तद्भूल्लोष्वित्पदिक्षेपः ; मरुत्प्रवृत्तौ मरुता देवानाम् युष्माकं प्रवृत्तौ
युद्धार्थापसर्षणे । तेषामुल्लासशब्दपरम्परा गालवायकत्वाद्यादिरूपा
न स्यात्सतीति भावः । कृतान्तदिग्वर्तिना यमादेशकारिणा नभस्वता
देवानाम् सैनिकानामित्यर्थात् आप्तौ प्राप्तौ सत्त्वा समेषां सर्वेषाम्
अस्मत् सैन्यानां जाड्यं कर्मवैतुल्यम् अपयाति अपवात्यति वर्त्तमानसा-
मोष्ये लट् । यादःपताविति या अदःपतावितिच्चेदः । अमुष्मिन् अमोषा
या पयो कृतान्ते सन्निहिते । अमृतस्थितीनां देवानां या वा या च
अरिव्याघातभीः सा नास्ति न भविष्यतीत्यर्थः । रुद्रगणैर्म्यो या च

व्याघातभीः वाधाभय वर्त्तते सा सेनापतौ यमे सन्निहिते यमसेन्यभूत-
 देवाना न स्थास्यतीति तात्पर्यम् । दक्षस्य यम प्रति नियोगश्च दोहिन-
 पुत्रत्वेन, यदि तन्न रोचते, प्रथमार्थ एवास्य श्लोकस्यात्र पक्षोऽपि ग्राह्यः ।

(पक्षान्तरे) सूर्ये युद्धस्थलमयतीर्थे, तामसानामसुराणा
 सप्रसारो विक्रमप्रकाशो न युज्यते, न योक्ष्यते, इति वर्त्तमानसामीप्ये
 वर्त्तमाननिर्देशः । कुबेरदिग्बर्तिना कुबेरादेशवर्तिना मरुता देवाना प्रवृत्तौ
 युद्धारम्भे तेषा रिपूणा धनध्वानपरम्परा निधिडसिंहनादधारापि न युज्यते
 इत्यनुकर्ष । कृतान्तस्य यमस्य आदेशवर्तिना नभस्वता देवानाम् आप्तौ
 युद्धभूमिप्राप्तौ सत्या समेषा सर्वेषा स्वपक्षाणामिति शेषः जाह्न
 कर्म्मप्रवृत्तिः अपयाति अपगमिष्यति नूनम् । मरुन्नभस्वच्छब्दौ
 वायुधाचकौ देवतावाचकौ च । 'याद पतौ वरुणे सन्निहिते वा समुचये,
 अरिष्याघातभीः अरिभ्यो व्याघातभय देवाना नास्ति ॥३-४॥

(७)

ଉଦିତ ହଟ୍ଟେ ମହାତେଜା ଦିବାବଦ,
 ଶାକ୍ତିତେ ପାବେ ନା ଯଥା ତିମିବ ନିକର,
 ଉଦ୍ଧବଦିକେର ବାଧୁ ବହିଲେ ସେମନ,
 ଥାକିତେ ପାବେ ନା ବନ୍ଦା-ଉଲଦ ଶର୍ଦ୍ଧନ । ୩

* ବିପନ୍ନ ସୈନ୍ୟେବ ପଳାୟନେବ ଉପମାକାଳେ ନନ୍ନ ଏବଂ ହସ୍ତ ଉଦ୍ଧାରବ ଉକ୍ତି
 ରୂପେଇ ୩ୟ ଶ୍ଳୋକ ସେ ଅର୍ଥେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏତେ ପାରେ ତାହା ଦେଖାନ ହୁଏନ । ଅନ୍ତ-
 ପର ଓ ୩ୟ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକେବ ଆଉ ଏକ ଅର୍ଥ ହୁଏତେ ପାରେ ତାହାନ ଛତ୍ର ପୃଥକ
 ପଞ୍ଚାମ୍ଭବାଦ ଶ୍ରଦ୍ଧା ହୁଏତେ । ଚତୁର୍ଥ ଶ୍ଳୋକେବ ଅପର ଅର୍ଥ ସଂସ୍କୃତ ଟୀକା
 ଦେଖା ।

(৩)

মহা তেজা 'পূবা' সূর্য্য *
উঠিলে সমরে,
তামস কন্দেব দল
ধাক্কিতে নাপাবেণ
বুবের আশ্রিত 'গণে'
দেব আক্রমণ
নিবাবিবে তা'গবাব
সে ঘন গর্জ্জন ॥

(৩)

ভায়ব অসম তেজা—
বিক্রমে প্রচুব ।
গেলে যুদ্ধে না বহিবে
তামস অস্তব ।
বুবের ও তাঁ'ব দিকে
মিলিলে পবন
নাহি ব'বে অস্থবেব
উল্লাস গর্জ্জন ॥

(৪)

প্রবাহিত হ'লে যথা
দক্ষিণ পবন
নিশ্চয় সবা'র শীত
ববে পশায়ন ।
বিংখা সিদ্ধু সন্নিধানে,
জলেব বিহনে
ভয় যথা নাহি রহে
জগচর গণে ।

(৪)

যমের নেতৃত্বে দেব-
সেনা গোশে বণে ।
আলস্ত পাসবি সবে
বল পাবে মনে ।
সেনাপতি কাপে যম
ধাক্কিল নিকটে ।
দেবতার শত্রু ভয়
কখনও না গটে ।

* ছাদণ নামে ছাদণ পৃথ্বীর উল্লিখ হয় । এট ছাদণ সূর্য্যই অর্থে
গর্ত্জাত । অনিতি মন্তের করা । ছাদণ সূর্য্যই মন্তের সৌন্দর্য, এট
ছাদণ সূর্য্য মন্তে পূবা অস্তম । এই পূবা নামক পৃথ্বীক ডাকিয়া মন্ত যুক্ত
করিয়া বর্ণিতেন । পূবা মন্তের হইয়া শিব সেনার সহিত বিদ্যোৎ কল্পিত
ছাদণ, তাহাতে তাহার মন্ত মন্ত বস হইয়া যায় ।

गत्वा द्रुतं शूरमुखाप्रधृष्य-

वृन्दारका धूनयतारिवर्गम् ।

समीरणो वेगवत्प्रवृत्तो

यथा चयं भस्मरजस्त्रणानाम् ॥ ५ ॥

(शिव० पक्षे) हे शूरमुखाप्रधृष्यवृन्दारका, हे वीरश्रेष्ठा
अप्रधृष्यश्रेष्ठाश्च । अथ च पूषभगाख्यसूर्य्यप्रमुखाप्रधृष्यदेवाः ।
(पक्षान्तरे) हे सूर्य्यप्रभृत्यजेयदेवाः । शूरशब्दस्तालव्यादिः
सूर्य्यवीरयोर्वाचकः । मुखमाद्ये प्रधाने च । वृन्दारकशब्द देववाचकः
श्रेष्ठार्थकश्चेति ॥ ५ ॥

(५)

पूषा आदि दुर्धर्ष
देवता वीरवव !
अज्ञेय ववेणा सेना !
उत्सावण कव
द्रुत अवि वर्गे; यथा
उडाईया लय,
वेगवान वायु, धूलि-
डम् तृण चय ।

(५)

हे सूर्या प्रमूख
अज्ञेय देवगण,
अग्निवर्गे अबिलम्बे
कव विताडन ।
यथा बहमान
वेगवान् समीरण
वज्र डम् तृण चये
कवे उत्सावण ।

सज्जोऽहमप्येष कृशानुबन्धु-

र्मा विक्रमं प्राकृतिकं जहीत ।

अस्याशिवत्वं सशिवत्वमाहो

राज्यस्य युष्मद्भुजदण्डलीला ॥ ६ ॥

(शिव० पक्षे) कृशानुबन्धुः यज्ञाग्निसहायः अहमप्येष सज्जः जपलाभार्यम् उद्युक्तः । (यन्नवतु) अस्य राज्यस्य शिवहीनत्वं शिवयुक्तत्वं च युष्माकं भुजदण्डलीलामेवापेक्षते ; युष्मासु यथाप्राया युष्यमानेषु शिवपराजयो भविष्यत्येव नत्वन्ययेति तात्पर्यम् । (पक्षान्तरे) अहमग्निना सह सन्नद्ध एव, यूयमग्रेसरा भवत । स्वर्गराज्यस्य भङ्गलामङ्गलयोर्वृ-यमेव मूलमिति भावः ॥ ६ ॥

(७)

आमि० मज्जि०,—यद्ग-
अग्निं बद्धुं यम ;
त्राहि० ना निज
शान्ताविक प्रवाक्रम ।
होमादेरि बुद्धवल्-
मीलाव प्रकार
राज्ञो क्रुद्ध दहिन्वार
किंवा अशिकाव ।”

(७)

मज्जि० आग्नि०
सद्री आमार यमन ;
हाडि० ना प्राकृतिक
देव-दाहवल् ।
एहै अर्गवाद्ये ये-ई
मङ्गलामङ्गल
होमादेरि वाङ्-
वम परीवार हल ।”

तद्दयोधवृन्दारकवृन्दमेवं द्युनायकेनोदितमभ्यमित्रम् ।
वभूव वीरत्वमदातिरेकात् तृणाय मत्वाहितसर्वलोकान् ॥७॥

(शिव० पक्षे) योधवृन्दारकवृन्दम् योधाः स्वसैन्यतया स्थिता मानुषा योद्धारश्च वृन्दारकाः पूषादयो देवाश्च तेषा वृन्द समूहः । योध-
श्रेष्ठवृन्द युद्धनियुक्तदेवश्रेष्ठवृन्दज्ञेत्यर्थो वा द्युनायकेन (दिव स्वर्गं नयति
प्रापयति ननु मोक्षम् इति द्युनायः सकामकर्ममार्गो स चासौ कश्चेति
द्युनायकः तेन) एवम् उक्तप्रकारम् उत्साहवचनम् उदितम् कथित
सत् वदधातोर्द्विकर्मकत्वात् । अहितसर्वलोकान्, -अहितान् शत्रून्
सर्वलोकान्—सर्वस्य शिवस्य लोकान् गणान् अहितः शत्रुः शिवः
तस्य लोकानिति वा तृणाय मत्वा अभ्यमित्र वभूव शत्रूणां अभिमुख
वभूव । (पक्षान्तरे) योधा ये वृन्दारकाः देवाः तेषा वृन्द द्युनायकेन
दिवस्पतिना इन्द्रेण । अहितसर्वलोकान् अहिताः ये सर्वलोकाः
तान् तृणाय मत्वा । शेष पूर्ववत् ॥ ७ ॥

(१)

काम्यकर्मा दन्देन ए'
वाक्ये ऊढगति ।
शोकवव वर्ग वाय
कङ्क'गण' प्रति ।
वीरव गर्बेव मात्रा
अधिक तादेव
तृण सम गणि 'गणे'
•विपक्ष-कञ्जेव ।

(१)

एई देववाङ्ग वाणी
शुनिये अमव-
वीरगण धाय रिपु
सम्भूषे मद्रव ।
दैतेय दानन दले
यत्त मव अवि—
ता मवे वीरव मदे
तृण ज्ञान कवि ।

तूर्यस्वनास्फालितवीरघोषं
 सेनापतेराश्रवतामुपेतम् ।
 सवर्णावर्मापिहितं विशेष-
 चिह्नेन संसूचितपक्षभेदम् ॥ ८ ॥

(८)

मिश्रनाद मश्रिलित रणवाञ्छ वाजे
 सेनापति आज्ञाकावी सैन्धवग माजे
 एववर्ण पविच्छन्न पविधान कवे
 वृथागते आपन पक्ष भिन्न चिह्न धरे

त्रिशूलकुन्तैर्द्विपतां कृतान्तै-
 नाराचखङ्गैर्जितवीरवर्गैः ।
 धनुःकलम्वैः प्रथितावलम्बै-
 रस्त्रैर्गदाद्यैर्दृप्तमप्यभेद्यैः ॥ ९ ॥

(९)

धनुः अस्त्र-यम सम वृष्ट ३ त्रिशूल,
 नावाच वृषाण—याहे हारे वीरबूल ।
 प्रसिद्ध आयुध आन शर-शरांसने
 सुसज्जित गदा आदि दृढ प्रहरणे ।

तद्दयोधवृन्दारकवृन्दमेव' द्युनायकेनादितमभ्यमित्रम् ।
बभूव वीरत्वमदातिरेकात् तृणाय मत्वाहितसर्वलोकान् ॥७॥

(शिव० पक्षे) योधवृन्दारकवृन्दम् योधाः स्वसैन्यतया स्थिता मानुषा योद्धारश्च वृन्दारकाः पूषादयो देवाश्च तेषा वृन्द समूहः । योध-
श्रेष्ठवृन्द युद्धनियुक्तदेवश्रेष्ठवृन्दश्चेत्यर्थो वा द्युनायकेन (दिव स्वर्गं नयति
प्रापयति नतु मोक्षम् इति द्युनायः सकामकर्ममार्गी स चातौ कश्चेति
द्युनायकः तेन) एवम् उक्तप्रकारम् उत्साहवचनम् उदितम् षथित
सत् वदधातोर्द्विकर्मवत्वात् । अहितसर्वलोकान्,—अहितान् शत्रून्
सर्वलोकान्—सर्वस्य शिवस्य लोकान् गणान् अहितः शत्रुः शिवः
तस्य लोकानिति वा तृणाय मत्वा अभ्यमित्रं बभूव शत्रूणामभिमुखा
बभूव । (पक्षान्तरे) योधा ये वृन्दारकाः देवाः तेषा वृन्द' द्युनायकेन
दिवस्पतिना इन्द्रेण । अहितसर्वलोकान् अहिताः ये सर्वलोकाः
तान् तृणाय मत्वा । शेष पूर्ववत् ॥ ७ ॥

(१)

काग्यकर्म्मो दक्षेव ए'
वाक्ये ऋतगति ।
योक्त्वव वर्ग धाय
कद्र'गण' प्रति ।
वीरव गर्केव मात्रा
अधिक तादेव
तृण सम गणि 'गणे'
विपन्न-कक्षेत्र ।

(१)

एहै देववाज वागी
शुनिया अमव-
वीरगण धाय विपु
सम्मुखे मङ्गव ।
दैतेय दानव दले
यत मव अवि—
ता मवे वीरव गदे
तृणज्ज्ञान करि ।

श्लोकैर्विशेषकम् । कलापक चतुर्भिः स्यात्तदूर्द्धं कुलक मतमित्युक्त्या,
एकवाक्यतापन्नचतुःश्लोक्याः कलापकम् इति संज्ञा ॥ ११ ॥

(११)

यत्र घोषे उक्कृष्टिं मयूवे चले रथ
वृंहिते शङ्किते सिंहे कविवर कृत ।
द्रेयादवे वृंहिते विद्ययी अश्वदन
उक्कृष्टे पदाति—शोभे चतुरङ्ग वन ॥

११

तद्वयत्ननैपुण्यविशेषयोगाद्

व्यूहं दुरूहं निवबन्ध सद्यः ।

घोरात्ययाद् विस्मृतमान्त्रिकास्त्रं

न्यधात् पुरश्चायतनालिकानि ॥ १२ ॥

(शिव० पक्षे) घोरात्ययात् = घोर शिव तस्य अत्ययः अति-
क्रमः. तस्मात्; अत्यय. दण्ड. शिवदत्तदण्डः, तस्माद् घा । (पदान्तरे)
घोरः भयानकः, भयानकदोषात् दुर्वासाऽनमाननारूपात्, यद्वा घोरः
दुर्वासाः शिवाश्रयात्, तस्वानिन्मत् । आपन-नालिकानि वृक्षानि-
यानि, नालिकयन्दायो वक्ष्यते ॥ १२ ॥

উদ্রুগায়তাং চারণপুঞ্জবানাং

বীৰ্য্যবিদানোজ্জ্বলকীর্তিগাথাম্ ।

সত্বেন সশ্চিন্দদপূৰ্ব্বেভাব

বৃন্দ তরুণামিব মূলসেকাত্ ॥ ১০ ॥

অবদান বৃৎ কৰ্ম্ম ॥ ১০ ॥

(১০)

পূৰ্ব্বকৃত পবাক্রম যশে সমুজ্জ্বল

গাথা গায় উচ্চ কণ্ঠে চারণের দম ।*

মূলে বলসেক হেতু তরুণাঙ্ঘ্রি প্রায়

ইহৈবে মতেজ্জ—নব বনে বনৌ তায় ॥

রথৈরবোত্কণ্ঠিতনীলকণ্ঠৈঃ

কণ্ঠীরবত্রাসকরৈঃ করীন্দ্রৈঃ ।

হযেৰ্গজোদ্রুগজ্জননতর্জিহবৈঃ

বভৌ বল পত্তিভিরগ্নিয়ৈশ্চ ॥ ১১ ॥ কলাপকম্ ॥

নীলকণ্ঠো ময়ূর । রথঘোপ মেঘনির্ঘোষ শঙ্কমানানা মচূরাণা

মুক্তকণ্ঠা জাতেতিভাব । কণ্ঠীরব সিংহ । দ্বাভ্যা তু যুগ্মক প্রোক্ত ত্রিभि

* এইস্থল চারণ' কথাব অর্বে দুইপক্ষে একটু প্রাণদ আছে—

দক্ষ সৈন্য পক্ষে চারণ—এক প্রকাব জাতি বাহুপূজন। প্রভৃতি স্থানে

প্রসিদ্ধ । দেবগণ পক্ষে চারণ । দেববোনি বিশেষ । চতুর্থ সর্গ

এই চারণের কথা আছে ।

लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं मतमित्युक्त्या,
एकवाक्यतापन्नचतुःश्लोक्याः कलापकम् इति संज्ञा ॥ ११ ॥

(११)

घनं घोषे उष्कृष्टिं मघूत्वे चले रथ
वृंहिते शङ्किते मिश्रं कविवरं कृतम् ।
हेवावदे' वृंहितं विजयी अश्वदन
उष्कृष्टे पदाङ्गि—शोभते चतुरप्र वलम् ॥

तद्व्ययत्ननैपुण्यविशेषयोगाद्

व्यूहं दुरूहं निवचन्व सद्यः ।

घोररात्ययाद् विस्मृतमान्त्रिकास्त्रं

न्यधात् पुरश्चायतनालिकानि ॥ १२ ॥

(शिव० पक्षे) घोररात्ययात् = घोर शिवः तस्य भक्त्ययः अनि-
ममः, तस्मात्; अत्ययः दण्डः शिवदत्तदण्डः, तस्माद् वा । (पक्षान्तरे)
घोरः भयानकः, भयानकदेशात् दुर्यस्तोऽनमाननारूपात्, यद्वा घोरः
दुर्यायाः शिवायत्वात्, तस्यातिश्रमात् । आया-न-त्रिका-स्त्र-
कानि, नालिकशब्दाद्यो वदयते ॥ १२ ॥

(১২)

বিশেষ নৈপুণ্য সহ যত্ন পুংসর
 রচিত ছুর্ভেদ্য বাহু সমবে সদর ।
 ঘোরাভায়ে অস্ত্র-মস্ত্র হয় বিশ্ববণ
 বাহুগুণে ববে বড় নাগিক স্থাপন ॥*

শ্লোকাক্ষয়শ্চকিতাশ্চ দিব্য-

স্ত্রিয়ো বিমানোচ্ছিতকক্ষুঃ ।

কাশ্চিত্ত্ব গবাক্ষান্তরিতাশ্চ কাশ্চিত্ত্ব

যথৈচ্ছমৈক্ষন্ত মহাজিসজ্জাম্ ॥ ১৩ ॥

(১৩)

সতী শোকে, শিব ভয়ে
 কাতর রমণী-
 গণে যাঁবা দেবী তাঁবা
 বিমান চারিণী—
 হ'য়ে উচ্চ কক্ষে বসি,
 লুকায়ে অপবে
 গবাক্ষে বা ইচ্ছা মত
 বণ সজ্জা হেবে ।

(১৩)

শোকাক্ত শঙ্কাকুল
 কোন কোন দেবী
 বিমানোচ্চ কক্ষে
 বসি, বিমাদেব ছবি।
 প্রাসাদে গবাক্ষ জালে
 আববিয়া দেহ
 অগ্রে দেখে, বণ সজ্জা;
 ইচ্ছা মত কেহ ।

(১) (শিবলীলা পর্বে) ঘোরাভায়ে=দোষ—শিব, অস্ত্র—দণ্ড
 বা দোষ, ঘোরাভায় শিবদত্ত দণ্ড, বা শিবের নিকটে দোষ করা,—

তদ্বীমসৈন্যং দিতিভূতিবিত্তং প্ৰাপ্তাং বিলোকয়াদিতিজন্মসেনাম্ ।
হাসেন রোপেণ তথা পরীতং স্ববাहुতীলাং প্রকটীচকার ॥১৪॥

(শিব ০ পদ্যে) भीमस्य शिवस्य सैन्यं दितिभूती खण्डनभस्मिनी
वित्तं धनं येषाम् अदितिजन्मा दक्षः अदितेर्जन्म यस्मात् सः ।
(पद्मानरं) भीम भयानक सैन्यं दितिभूत्या दिते गर्भजतया वित्तम्,
दैत्यत्वेन ख्यातम् । अदितिजन्मानो देवाः अदितेर्जन्म येषां ते ॥१४॥

(১৪)

(১৪)

ভাষ্য ও নিবন ধন
কল্প সেনা গণ
হেরি দন-বাহিনীর
রগ-আয়োজন ।
কবিয়ে বিকট হাস্ত
বোষে প্রজ্বলিত
নিজ-নিজ ভুজ বল
কবে প্রকাশিত ।

দৈত্য নামে খ্যাত সৈন্য
অতি ভয়ঙ্কর ;
দেখে দেব সৈন্য
আসে সমরে তৎপর ;
পবিপূর্ণ ক্রোধ ভবে
কবি' উপহাস
নিজ বাহুবল লীলা
করিল প্রকাশ ।

দশসেনা অস্ত্র মস্ত্র বিদ্বত হইল । (পশ্চাত্তরে) যোর=ভীষণ, ভীষণ
দোষে—দুর্কীকার অপমানে । মস্ত্রপূত অস্ত্র প্রয়োগে বিদ্বরণ—দুর্কীকার
অপমান করলেই দেব সেনার হইয়াছিল । বনাবাহন্য, কামান বুদ্ধ বর্ণনা
কবি করুনামাত্র । বড নানিক—কামান । নানিক ধিবিধ—বুদ্ধ ও বুদ্ধ, ,
বুদ্ধ—বুদ্ধ, বুদ্ধ—কামান । (শূরনীতি) অর্থাৎ মস্ত্র প্রয়োগে অস্ত্র
চালনার অভাবে কামান পাতিতে হইল ।

द्विषां बृहन्नालिकरन्ध्रमुक्ता-

नलोज्ज्वलामायसपिण्डकोटिम् ।

निष्क्रान्तिनादक्षतदर्पवज्रा-

मुपेक्षमाणाग्रमितोग्रसेना ॥ १५ ॥

(शिव० पत्रे) उग्रस्य शिवस्य सेना । नालिकम् आग्ने-
यास्त्रभेदः । तद् द्विविधम्, क्षुद्रं बृहच्च । (इति शुक्रनीतिः)
चन्द्रक कामान इति तयोरनुवादः । बृहन्नालिक कामान इत्यर्थकम् ।
(पक्षान्तरे) उग्रा दाक्षणा सेना, समानमन्यत् ॥ १५ ॥

(१५)

वज्र दर्पहारी वोर गर्जन सहित
बृहन् नालिक-अस्त्र वज्रे निःसारित
असंख्य अजस्र लोह पिण्डे ना गानिया
'उग्र सेनापति सेना चले आगच्छिष्या ॥ १५

• उग्र=महाशैव, सेनापति ३ सेना सकलेई उदार सेना, এই কারণ—মূলে 'উগ্র সেনা' থাকিলেও অত্ৰবাদ 'উগ্র সেনাপতি সেনা' এই রূপই করা হইযাকে । অত্ৰ সেনা পক্ষে উগ্র শব্দের অর্থ দাক্ষণ,—
কোনখন-অভাব । উগ্রের সেনা বা উগ্রবদাব সম্পন্ন সেনা—দুই প্রকার
অর্থই হইতে পারে, ।

परिज्वलचूर्णविशेषगर्भान्,
 चलन्महोल्का इव ऋद्धवेगान् ।
 अयोगुडांश्छिद्रवतो विलङ्घ्य
 तदस्त्ररन्ध्राणि दूरोध कीलैः ॥ १६ ॥

(१६)

अनष्ट वाक्य गर्त अति नेणे धाय
 पडे येन महाड्डका एमति देखाय ।
 स-वक्र आयस गोला वृष्टि ह'ये पार
 थिल आंटे अन्नवक्त्रे करि अशिकाव ॥

क्षणात् कृपाणेषु तडिद्विलासः
 क्षणान्भ्रनत्काररवातिरेकः ।
 क्षणाद्भवभूवाग्निकणावभासा
 भङ्गः क्षणाद्वा रुधिरौषसङ्गः ॥ १७ ॥

(१७)

निमेषे कृपाणे येन खेले मौदामिनी
 बाडिल तथनि सेई अन्त्रे कनकनि ।
 घात प्रतिवाते कणे अग्नि कणा उठे
 कणे अन्न भन्न किवा रक्त धारा छुटे ॥

सम्माननार्हं विमलावभासं

कृपाणधारागणितहारसारम् ।

कश्चिद्दृढं सज्जयितुं परस्य

कण्ठोपकण्ठोपनतं चकार ॥ १८ ॥

(कृपाणधारापद्ये) सम्माननाशब्द हिंसनार्थः । तदर्थं तत्र योग्यं तत्साधनोपयुक्तम् । (हारपद्ये) सम्माननार्हं पूजार्हम् आदरयोग्यम् ॥ १८ ॥

(१८)

सम्मानने उपयुक्त असितता धार

निर्धन प्रकाश येन श्रेष्ठ मणि भाव ।

दृढ भावे संलग्न कविते कोन भट

आनिल सद्भव पर-कण्ठेव निकट ॥ *

* असि पाठ—'सम्मानन' = बंधकार्य साधन करिते । निर्धन प्रकाश—शान्तेत्या हेतु चाकठिकामय । भट=योद्धा । पर कण्ठेव=पर—शत्रु ताहार कण्ठे । हारपद्ये सम्मानने=आदृत हईवार । निर्धन प्रकाश=उज्ज्वल । पर=प्रधान । अर्थात् आदरणीय उच्च मणिमय उज्ज्वलहार प्रधान बालिकर काठ पराईनार ज्य कः निकट सम्माननर हाय बंधकार्ये उपयुक्त शान्तदया धाराल पृष्ठा * इर कण्ठेव कोन योद्धा अनयन करित । मधु' समर वीरैर এই रूप आघात प्राप्ति नमिनय दिव्य हार प्राप्तिर तत्र आकाशगीर नहाई तां पर्या ।

ददौपरुद्धत्सरुमुष्टिष्ट-

स्वेदाम्बुभिर्दन्तुरितं द्विपोऽसिम् ।

कृपाणसश्चालनकौशलेन

चकार कश्चिद्विफलप्रयोगम् ॥ १९ ॥

(१९)

शुभ-मूल दृष्ट मृष्टि बह्व विगलित

वेद जल धावा या'वे करे दन्द्रवित ।

प्रतिपक्ष कृत सेइ वृषाण प्रयोगे

वार्थ कवे কোন বীর নিছ অসিযোগে ॥

मोहण्डकोदण्डशरत्रिशूल-

भङ्गादिभिश्चोत्त्वणमल्लयुद्धैः ।

माणापहाराय भटेषु तावद्

द्वौ द्वौ व्यधत्तां विकराललीलाम् ॥ २० ॥

(२०)

प्रकाण কোনও বাণ ভঙ্গ ত্রিশূলানি

অস্ত্রে অস্ত্রে নয়ে নয়ে তুল্য প্রতিবাদী ।

ভাঙব ছন্দ যুদ্ধ কবে যোদ্ধৃগণ

একে অপরের প্রাণ লইবার পণ ।

বিচ্ছিন্নমানস্য পদাতিসাদি-

তুরঙ্গমাতঙ্গাণস্য নাদঃ

প্রাণাবসানক্ষণলব্ধজন্মা

সংগ্রামভূমি স্থগয়াশ্চকার ॥ ২১ ॥

(২১)

মাতঙ্গ তুরঙ্গ মাদী পদাতি যে সব
হ'তেছিল ছিন্ন, তাহাদেব আর্ভবন ।
আসন্ন মরণ কালে উঠিয়া চৌদিকে
আচ্ছন্ন করিল সেই সমন ভূমিকে ॥

एको विभिन्दन्नपरो विभिन्नः

परो विभिन्दन्नपि भिद्यमा

रणस्थली शैणितपुरमग्ना-

मेवं समस्ताः सममेव चक्रुः ॥ २२ ॥

(২২)

এবে করি অদ্রবাত, অশ্বে ছিন্ন হ'য়ে,
পরে ছেড়া এবং ছিন্ন দুই রূপ ল'য়ে ।
এই রূপে এক যোগে সৈনিক সকল
কহিল প্রবাহে মগ্ন কবে রণস্থল ॥

नृणां गमाङ्गस्य तु मकार्यः

दिश्यात् पिभिः कृणामुनेभ योर्षः ।

मार्गचिदीनैगपि हीयमानै-

गहीयमानैभ वृत्तानिभूमिः ॥ २३ ॥

(२३)

हिमालय, हिमालय, इत्येव शब्दोऽत्र,
शब्दोऽत्र - दिशोऽत्र अत्रानिष्टे मात् पिभिः,
लोबिह-गहिह मृच्छ, इत्यु ७ इह—
एवम् एवमात्र इत्युक्ति आख्यायितम् ॥

रक्तप्रवाहव्यपदेशभागी

रौद्रप्रतापो दितिभृतिभर्तुः ।

पुरं स्वरन्तं द्युपेयतन्या

मन्ये बलादाकुलयाश्रकार ॥ २४ ॥

(शिव० पद्ये) व्यरदेयः तुल्यम् । रौद्र इद्रस्याय इद्रगभवन

दितिभृतिभर्तुः, अदितिभृतिभर्तुः इत्यजास्यस्तेषो यो । दितिभृति

दितिभृतिभर्तुः प्रयुतिनाम दत्तस्त्री, तस्याः भर्ता परिहृत्तः, स्त्रीपुरुषं

परिलयेन गर्भस्मृतत्वं सूचितम् । स्वरन्तं स्वः स्वर्गः ता

अन्तम् अन्तिमोऽहं पुरम् । द्युपेयतन्या दृश्यमानरूपेण । आश्रु

मयादिना व्याकुलीकरणम् इद्रप्रताप एव सुदनिहतगोनादधिर-प्रय

श्रुतेन दृश्यमानः दक्षस्य स्वर्गवद्रमणीयपुरमाकुलयाञ्चकारेति तात्पर्यम् ।
 (पदान्तरे) दितिसूतिमत्तुः दितिसूतीना दिनिमातृकाणा दैत्याना राशः
 रोद्रः दारुणः प्रतापः रक्तप्रवाह इति यो व्यपदेशः संशा तद्भागी तेन
 सङ्केतितः सन् स्वस्त स्वर्गस्वरूप पुरम् आकुलयाञ्चकार ॥ २४ ॥

(२४)

शर्ग श'ते छिन बाहा
 अति मनोहर,
 क्रुद्धेर प्रताप—
 सेठे मकरे नगर—
 क्रुद्धि प्रवाह कपे
 श'ये दृष्टमान,
 आकुल करिण नगे,
 करि अशुमान ॥

(२५)

दैताराज प्रताप ने
 अति ड्यहर,
 नने हय सेठे बुद्धि
 दृष्ट - कलेवर
 क्रुद्धि प्रवाह नाने
 श'ये पणिचिह्न,
 बले रमा शर्गपूर्वा
 करे अशुनिह ॥

अथ क्षणेनादितिजन्मयोधा-

स्ते हीनमत्वा द्विपदुग्रपक्षात् ।

पश्चात्पदा यावद्भीतियार्द्रं

कृशानुवृप्तेरधिपादशृण्वन् ॥ २५ ॥

मिलितयोरेकनक्षत्राभिदेयतात्वदर्शनात्, साहचर्यं परिणितम् । विशाखा
नाम नक्षत्रपुञ्जं शक्राग्निदेवताकमिति ज्योतिःशास्त्रम् । अग्निपात्
इन्द्रात् ; यावद्देवसेनाः पराजिताः पश्चात्पदा भवितुं प्रवृत्ताः,
सावदग्निना सहित इन्द्रः समरभुवमचतीर्य अभयवादमकरोत्, तत्र सोऽ-
श्ववधिति भावः ॥ २५ ॥

(२५)

अनखुव क्षण नक्षत्र
मङ्गल सैम्य मण
विपङ्ग रज्ज्वेव पङ्क
इदं ह्येन वण ।
पिच्छु हृष्टे व्रणव्रले—
एभन नमय
छुड वद्वि—वाङ्ग वाणी
शुने 'नाहि डय' ॥

(२६)

अतः पव अङ्गकारेण
देव सैम्य छय
मङ्गल अङ्गल रणे
हीन वीर्यं डय ।
रणे डङ्ग दिवे हेन
काले अग्नि मने
इन्द्रेण अङ्गल वाणी
अ'वा मव शुने ।

तदाग्निदत्ता बहुसंख्य-योधाः

मोत्साहयन्तः परिभूतसेनाः ।

समं समापेतुरसद्वीर्या

द्विपामभावाय समुद्यतास्त्राः ॥ २६ ॥

(शिव० पद्ये) अग्निदत्ताः—यज्ञियानलेनापिताः । (पद्यन्तरे)

इन्द्रसहचरेण अग्निना दत्ताः युद्धार्थं समर्पिताः ॥ २६ ॥

(১৬)

তখন যজ্ঞীয় অগ্নি
 হতে সন্দৃষ্ট
 মহাবীর হু সৈন্য ;
 করি উৎসাহিত,
 রণে পরাজিত নৈছে,—
 তাদের সহিত,
 উচ্ছতাত্ত—ত্রিপু বধে
 হয় উপস্থিত ॥

(২৬)

সে নদয়ে অগ্নিদন্ত
 বহু সংখ্য সেনা
 প্রচুর বিক্রমে
 ল'য়ে প্রহরণ নানা
 হীন বল সৈন্য দলে
 উৎসাহিত করি
 তা'সনা সহিত ধায়
 বিনাশিতে অরি ॥

সেনাভিরন্যাভিরপি প্রবৃদ্ধা

সা বাহিনী পূর্ণতমা বভূব ।

কুল্যাগিরিগ্রামপুরাশ্রুপেতৈ-

র্বপাম্ভুভিঃ প্রাশ্রুপি নিম্নগেব ॥ ২৬ ॥

অন্যাভিঃ অগ্নিদন্তাভিরিচ্ছাভিঃ পরাজিতাভিরিচ্ছাভিঃ ॥ ২৬ ॥

(১৭)

মিলিল অপর সেনা তাদের সহিত
 বিশাল বাহিনী হয় পূর্ণ—উপস্থিত ।
 নদে স্রাব্য পরিপূর্ণ হয় স্রাব্যকালে
 গিরি পুর গ্রাম খাল অগ্নি নীত তলে ॥

ततः पुनरपीतरेतरज्रयैषिणोः सेनयो-

र्बभूव तुमुलो रणः सकलविश्वविस्मापनः ।

सदक्ष-सुरपक्ष-भागजनि जन्ययोगस्तया

यथारिगणविक्रमः क्षणमुपागमत्क्षीणताम् ॥२८॥

(शिव० पक्षे) दक्षश्च सुराश्च, तेषां पक्षाः सहायाः अग्निद-
वयाथा एवं रणयुक्ता अभवन् येन सद्रगस्थाना विक्रमः क्षणं क्षयमवापे-
त्साह स इति सः प्रसिद्धः जन्यस्य बुद्धस्य योगः सन्नहनं जन्ये बुद्धं योगः
चित्तैकाग्र्यं जन्येन योगः सम्बन्धो वा तथा अजनि अभूत्, यथा अरिगण-
विक्रमः अरयो ये गणाः प्रमथाः तेषां विक्रमः क्षणा क्षणकाल व्याप्त्य
क्षीणतामुपागमत् । (पदान्तरे) सदक्षाः सदिन्द्रियसम्पन्नाः सुराः तेषां
पक्षः चतुरङ्गवर्ला, जन्य समरः तत्र योग इत्यादिकं पूर्ववत् ॥ २८ ॥

(२८)

परम्परा जयाकाङ्क्षी

सेहै पक्ष क्षय

तुमुल संग्राम कवे

विश्वेव विश्वय ।

इहैल प्रबल दक्ष-

पक्ष अतिशय

क्षणकाल कत्र सेना-

विक्रमेव क्षय ॥

(२८)

क्षय आशे परम्परा

कवे योव नग

देव अ अशुभ ; विश्व

विश्वेव नगम ।

देव पक्ष सेहै बणे

इहैला प्रबल

क्षणे क्षीण शक्ति-क्षय

अशुभेव दल ॥

तदुग्रगणनायकः प्रकटयंस्तदाविक्रमं

स्वपक्षदृढतां तथा परचमूसमुत्सादनम् ।

क्षणेन विदधद् रवि-प्रभृति-देवतानां जयी

बलात्प्रवृत्ते रिपुप्रियवितानविध्वंसने ॥२९॥

(शिव० पक्षे) ते क्षीणविक्रमाः उग्रगणाः महादेवस्य प्रमयाः

तदुग्रगणाः तेषां नायको वीरभद्रः । रविप्रभृतिदेवतानां रविः पूजा भगश्च
तत्प्रभृतीनां युद्धायागतानां देवतानां जयी जेता सन् । रिपोर्दक्षस्य प्रियो
यो वितानः शिष्याशदीनो यशः तद्विध्यसने तन्नाशे प्रवृत्ते । विषयस्य
सुप्तम्यर्थः । (पक्षान्तरे) ते पूर्यप्रक्रान्ताः उग्रा असुरा राजगत्वात् । तेषां
गणः समूहस्तन्नायकः असुरराजः । रविप्रभृतिदेवतानाम् सूर्यचन्द्रादिदेव-
तानां जयी तान् विजयमानः रिपुप्रियाणां देवप्रियाणां ब्राह्मणादीनां वितानः
समूहः तद्विषयसने यद्वा रिपुप्रियाः देवप्रिया ये वितानाः प्रायः देयास्तभूता
यथाः तेषां विध्यसने विध्यस कारयितुं मैत्र्यादिप्रेरसेन तद्विलोकाभने
प्रवृत्ते । विध्यसने इति गिज्गर्भः प्रयोगः भारतवर्षगणनायां
प्रवृत्ते विलोकार्थं मैत्र्याः प्रेरयामास प्रवृत्तिलोकेन देवा निरक्षा
भवेयुरिति भावः ॥ २६ ॥

(३३)

१२३ १२३० १२३१

१२३२ १२३३

१२३४ १२३५ १२३६

१२३७ १२३८ १२३९

(३३)

१२३९ १२४० १२४१

१२४२ १२४३

१२४४ १२४५ १२४६

१२४७ १२४८ १२४९

कत्रिं भरुसेस्य दक्षं
पृथा आदि जय ;
धाय दक्ष-प्रिय यच्छ
कत्रिवादेन क्रय ॥

दिवाकर आदि नवे
पत्नाजय कवे
कहे गैस्य देवर्षीगा
यच्छ नाशिवादे ॥

स्वस्थेम-संरक्षणतत्परेण दक्षेण पत्येष्टहुताशनेन ।

प्रभूतशक्त्याथसमेधितस्य वीरस्य तस्याजनि सन्निकर्षः ॥३०॥

(शिवोपक्षे) अथ (यज्ञध्वंसविषयकप्रवृत्त्यनन्तरम्) प्रभूत-
शक्त्या (प्रकृष्टा ये भूताः प्रमथाः तेषां शक्त्या) समेधितस्य (वर्द्धित-
तेजसः) तस्य वीरस्य (वीरभद्रस्य) स्वस्थेम-संरक्षणतत्परेण (स्वेषां
स्वकीयानां योद्धृपुरुषाणामन्वेषाश्च स्थेम्नः स्थिरतायाः संरक्षणतत्परेण,
मन्त्रशक्त्या सम्पन्नत्वायै प्रयतमानेन, भूतैरेषा निग्रहो माभूदिति
तन्निवारकमन्त्रादिप्रयोक्त्वा) इष्टहुताशनेन (इक्ष्यमानबह्विना, आग्नेय-
यागमाचरता) पत्या (तत्स्थानस्वामिना गृहपतिना प्रजापतिना
वा) दक्षेण (सहायै तृतीया) सन्निकर्षः (अव्यग्रहितसम्बन्धः)
अजनि (जातः) । यज्ञध्वंसप्रवृत्तिमान् वीरभद्रः प्रमथश्रेष्ठैः
समन्वितो दक्षमुपाजगामेत्यर्थः । (पदान्तरे) अथ (यज्ञविघाताय
भारते सैन्यप्रेरणानन्तरम्) प्रभूतशक्त्या (प्रचुरसामर्थ्येन) समेधितस्य
(देवगणापेक्षया बृद्धिं नीतस्य) तस्य वीरस्य (असुरराजस्य)
स्थेम संरक्षणतत्परेण (स्थेम्नः स्थिरतायाः संरक्षणे, सैन्यशृङ्खलास्थापने
तत्परेण निरतेन) इष्टहुताशनेन (इष्टः सङ्गत हुताशनो येन, 'यज्ञ'-
धातोः सङ्गत्यर्थकत्वात्) दक्षेण (रणकुशलेन) स्यः (लुप्तपण्ठीक
पृथक् पदम्, स्वगंस्य, स्वः स्थेमेति स्वरे शरि विद्यमलोपात्) पत्या

सर्वमङ्गलोदयम्

(दिवस्पतिना इन्द्रेण, सहाये तृतीया) सन्निकर्षः (योद्धृप्रतियोद्धृ-
रूपेण मेलनम्) अजनि । अग्निमिलितेन्द्रेण महामुरराजस्य युद्धं
प्रवृत्तमिति भावः ॥ ३० ॥

(३०)

आपन पक्कन्न षैश्या
 रक्कणे उत्तर
 यज्ञतृप्त अग्नि-बले
 दक्ष शक्ति-धर ।
 उयशोन मे कारणे
 छग आशा नने
 'अग्निर्धर्म इ'ण ता'र
 बोरस्य मने ॥

(३०)

त्रिर रात्रिवांरे मने
 अग्नि मठर
 रणमक सुरराज
 बह-शक्ति-धर ।
 आपनि आगेन रणे
 देन त्रिपुगण—
 निकटे आगिया उार
 करे आक्रमण ॥

ख्यातिप्रियस्त्वदितिसूतिपतिश्च तेन

तूलीकृतः प्रकटितप्रचुरस्मयोप्या ।

प्रायो गुरोरपि भवेल्लघुतातितापान्-

मानं हि तापवति चारिणि चाप्पभावः ॥३१॥

(शिव० पत्रे) ख्यातिप्रियः भृगुः (ख्यातिप्रियि भृगुवन्ना नामोपि
 विष्णुपुत्रस्य) प्रः (समुद्ये) अदितिपतिरितिः (अदितिपतेः प्रयोः
 पतिभंसां, प्रवृत्तिनाम दक्षानी अदित्यादिक्रमाना जनपदीति
 भीमरुमागवादिपुत्रस्य । अत्र दक्षस्य वन्मुस्तस्यः दक्षस्यै तस्याः
 दित्यावादिपुत्रदेवस्यः) । तेन = मारेण धारमरेण इति

यावत् तूलीकृतः लघुकृतः, निगृह्येत इत्यर्थः । तत्र हेतुः प्रवर्तित-प्रचुर-
स्मयोष्मा, प्रकाशितप्राज्यगर्व्वलनितोष्णभावः । अत्रोष्णभावः क्रोधः ।
प्रायइत्यर्थान्तरन्यासः, तापशब्दस्य श्लेषात्, सामान्यस्य तस्य दृष्टान्तेन
दृढीकरणं मानमिति चतुर्थपादेन ।

(पक्षान्तरे) तु पुनः ख्यातिप्रियः प्रशसाप्रियः, अदितिस्तिमतिः
अदितिस्तीनाम् अदितिमानृकाणां देवानां पतिः राजा देवराजः
तेन संभ्रुमघानेन । अन्वःपूर्ववत् ॥ ३१ ॥

(३१)

प्रजापतिं दक्ष
७ पुरोधां ङुमुनि,
प्रचुरं गववे उमा
प्रकाशिं तथनि,
शक्रं निग्रहं पाय,
तापं रुद्धिं हले
ङ्करो नाघव ह्य
वाप्स यथा जले॥

(३१)

ख्यातिं प्रियं देवराज
प्रचुरं गववे,
देखाईया उमा भाव,
विपुलं प्रभावे
हल, विक्र; तापे
ङ्क० ये लघु ह्य
प्रताक प्रमाण—
जल ह्य वाप्समय ।

कान्तं स्वरापसवनान्तमथेतिकृत्वा
दर्शं बलं सितबलं द्विपदीश्वरस्य ।
दम्भानुबन्धनविलाङ्घितपूज्यपूजाः
किं भुञ्जते फलमिति प्रथयाम्बभूव ॥३२॥

(शिव० पदे) अथ अनन्तरं दक्षेण सन्निकर्षानन्तरं 'इति'

एवप्रकारेण . पूषप्रभृतिदेवतात्रयादिकर्मणा सितबलं सखिद्वतसैन्यं दक्षं
द्विपत् ईश्वरस्य शिवस्य बलं सैन्यं प्रमथवाहिनी, स्वरापसवनान्तं स्वरः =
अरः अविलम्बितः, सु (उल्कृष्टः) अरः स्वरः शीघ्रतर इत्यर्थः अरादिश-
ब्दस्य विशेष्यगामित्वेनात्र पुलिङ्गता, अपसवनान्तः येन त कान्तमिति
विशेष्यपदम् (अपकृष्टं शिवभागहीनत्वात् निन्दित यत्सवनं यशः
तदपसवनं तस्य अन्तः नाशः, ध्वंसः अपसवनान्तः) कान्तं कस्य दक्षस्य
(के ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेप्यितिमेदिनीकोपात् श्रीमद्भागवते बहुर्यः
प्रयोगाच्च) अन्तं नाशम् कृत्वा दम्भानुबन्धनेन दम्भपरम्परया दम्भानुस-
रणेन वा, (दम्भः = अभिमानः गर्वः) विलङ्घिता अतिक्रान्ता
पूज्यपूजा यैः तादृशा जनाः किं फलं भुञ्जते, कीदृशं परिणामं प्राप्नुवन्ति
तत्प्रथयाम्बभूव प्रथितं चकार । अत्र पूज्यपूजालङ्घनम् सर्व्वलोकपूज्यस्य
भगवतो महेश्वरस्य अवहेलनम् ।

(पक्षान्तरे) अथ अनन्तरम् इन्द्रपराजयानन्तरम् सितबलं विनाशित-
बलासुरं बलारातिम् इन्द्रं द्विपदीश्वरस्य द्विपताम् ईश्वरस्य इन्द्रा-
रीणाम् असुराणां राज्ञः, (चैत्रस्य गुरुकुलमिति शरैः शातित-
पत्रक इति मूर्च्छिं भजद्भगवत इति चैवमादिवत् सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्
समासः ।) अथवा सितबलं शतशक्तिकं द्विपदीश्वरस्य शत्रुराजस्य
बलमित्यर्गकविशिष्टान्वयः । दक्षं रणकुशलं बलं सेना कान्तम् आकाङ्क्षितं
सवनान्तं नन्दनकाननसहितं (वनान्तो वनेषु अन्तः अतिमनोहरः
नन्दनकाननम् ।) यद्वा वनान्तो वनभागः नन्दनकाननं (इन्द्रवनस्य
नन्दनत्वात् प्रकरणात् सामान्यत्राचकशब्दस्य विशेषपरत्वात्) तेन सह
स्वः स्वर्गम् आप प्राप अधिचकार इत्यर्थः । इति कृत्वा = एव कर्मणा, ,

दम्भानुन्धन-विलाङ्घित-मूज्यपूजाना कीटफलभोगस्तत्रथयामास । इति
पूर्ववदमः । अत्र मूज्यपूजाविलङ्घन शक्रस्य दुर्व्यासर्षं प्रत्यनादरः
इति विशेष ॥ ३२ ॥

इति कविकुल-सालितचरणकमल-श्रीनन्दलालविचाररत्नभट्टाचार्य्यसूतोः
श्रीपञ्चाननतकरत्नभट्टाचार्य्यस्य कृतौ सर्वमङ्गलौदये शिष्टकाव्ये
पूज्यपूजाव्यतिक्रमफल नाम पद्यः सर्गः ॥ ६ ॥

(७२)

दक-वैरी रुद्रसेना,
कवि सैद्य अय
शिवहीन यद्र पण
याते शीघ्र हय,-
हेन कपे नाशि मफे
जगते घोषिण,
दर्पे पूज्य पूजात्यागी
लभे वे किफल॥

(७२)

गवे कर्मदक्ष
दैत्यराज सेनागण
लभे वर्ष आकाङ्क्षित
म-नन्दन वन ।
पूजा पूजा नाहि माने
या'वा दस्त वशे
ता'देव एकप फल—
विश्रमाये घोषे ॥

इति 'सर्वमङ्गलौदय' नामक अर्थकाव्ये 'पूज्यपूजाव्यतिक्रम फल'
नामक षष्ठं सर्गं समाप्त ॥

सप्तमः सर्गः ।

मौलिमूलमिलदञ्जलिगुञ्जा-

पुञ्जरागरुचिराम्बुजमुद्राः ।

आपनेतुमथ कामयमाना-

स्तं शिवस्य विपमात्ययभावम् ॥ १ ॥

अस्तुवन्नदितिभूमुनिमुख्याः

सारसासनसनाथसमाजाः ।

तद्गतेन हृदयेन समेत्य

क्षीरसिन्धुशुचिधामभवेशम् ॥२॥ युग्मकम् ॥

(शिव० पक्षे) अथ अनन्तरम् दक्षनिधनतद्व्यस्रध्वसाद्यनन्तरम् ।
‘सारसासनसनाथसमाजाः’ । सारसासनेन कमलासनेन ब्रह्मणा सनाथः
सहितः सारसासनसनाथः समाजः समूहो येषां ते ‘अदितिभूमुनिमुख्याः’
अदितिभूः अदितेभूः उत्पत्तिस्थानम् अदितेभूः उत्पत्तिः यतः
इति वा सा दक्षपत्नी प्रसूतिः सा च मुनिमुख्या मरीच्यादयश्च

'शिवस्य' महेश्वरस्य 'तं' तथाविधं पूर्वोक्तप्रकारं 'विषमात्यय-
भावम्' विषमः = दुःसहः अत्ययः = अनिष्टम् यस्मात् तस्य भारं =
तत्ताम् आपनेतुम् आ = सम्भृत् अपनेतु = दूरीकृतु' कामयमानाः
अभिलषन्तः 'मौलिमूलमिलदञ्जलिगुञ्जापुञ्जरागरुचिराम्बुजमुद्रा.'
मौलिमूले = शिरः-सम्पुराभागे, मिलन् = व्यथमानः यः अञ्जलिः सैव
गुञ्जापुञ्जरागरुचिराम्बुजमुद्रा येषां ते, (गुञ्जापुञ्जस्य यो रागः रक्तता
तेन रुचिराणि अम्बुजानि—रक्तकमलानीत्यर्थः तेषां मुद्रा मुद्रणावस्था,
कुङ्कुमावस्थेति यावत् रक्तकमलकुङ्कुमलतटशमञ्जलि शिरः-पुरोभागे
वपन्त इत्यर्थः) सन्तः 'समेत्य' मिलित्वा, समेषां सर्वेषाम् इत्थं गम्यं
गतिस्थानं वा क्षीरसिन्धु शुचिधाम क्षीरसिन्धुवत् शुचि शुभ्र धाम
तेजो यस्य त भव भवशब्दवाच्यमीश महेश्वर (समेत्यश्चासौ क्षीरसिन्धु-
शुचिधामभवेशश्चेति द्वितीयनल्पे कर्मधारयः, क्षीरसिन्धुशुचिधामा
चासौ भवेशश्चेति भवो भवशब्दवाच्य ईशो भवेश इति च कर्मधारय-
समासद्वय कल्पद्वये समानम्) तद्गतेन हृदयेन तदेकाग्रेण मनसा
अस्तुवन् ।

(पदान्तरे) अदितिः भू उद्भवहेतुः, उत्पत्तिक्षेत्रेण वा येषां ते
अदितिभुवो देवाः । ते च मुनयश्च तेषां मुख्याः, सर्वेषां तत्समीप
गमनेऽनधिपारादित्याशयः । 'त' प्रागुपवर्णितं 'शिवस्य' मङ्गलस्य
'विषमात्ययभाव' विषमः दुःसहः अत्यय अवसान यस्य तद्भारं त
दुःसहमङ्गलव्यसं—लक्ष्मीभ्रशमारभ्यामुपारणा स्वर्गाधिकारपर्यन्तम्,
गपनेतु कामयमानाः क्षीरसिन्धुः क्षीरोदसागरः स एव शुचिधाम पवित्रं
भवनं समेत्य सम्भृत् यथासमुदाचारम् एतत् प्राप्य भवेश भवस्य

সংসারস্য ईशा सृष्टिस्थितिसहरणसमर्थं—शिवस्य प्रभुं वा नारायणम्
अस्तुवन् । पद्मद्वये सारसासनसनापहति समाजनिरोपणम् स्तवस्य ब्रह्मणा
रचितत्वस्यान्येषा तदनुवादकत्वस्य च सूचनायेति बोध्यम् ॥ १-२ ॥

(১২)

অদিতি জননী আব
মুনিববগণ—
অগ্রবর্তী তাঁহাদেব
কমল-আসন ।

মৌলি মূলে মিলাইয়া
বিনয়ে অঞ্জলি
যেন গুঞ্জাপুঞ্জ রক্ত
শতদল কলি ।

বেব সংহার ভাব
দূর কবিবাবে
ভদগত হৃদয়ে সবে
স্তব কবে তাঁবে ।

স্বীকোদ সাগব সম
শুভ্র যাঁব জ্যোতি
তিনিই ঈশ্বব ভব
সবনেব শতি ॥

(১২)

অদিতি তনয়—দেব
সহ মুনিবব
মণ্ডল, হলেন অক্ষা
তাঁহে পুরঃসব ।

শিরোদেশে বক্ষা করি
ছই যুক্তপাণি
গুঞ্জাবস্ত পদ্মবলি
ব'লি যায মানি ।

পরাজয়—অমঙ্গল
প্রতীকার তবে
উপস্থিত পূত ধাম
স্বীকোদ সাগবে ।

প্রভু বলি যে হরিকে
প্রথমেন ভব
একাগ্র হৃদয়ে তাঁবে
সবে করে স্তব ।

अष्टसंख्यगुणशालिनि यस्मि-

न्नास्ति कश्चन गुणव्यतिपङ्गः ।

तं नमाम भुवनत्रयधारा-

बीजभूतपरमात्मपदार्थम् ॥ ३ ॥

अष्टसंख्यगुणा. — ज्ञानेन्द्रियप्रत्यक्षसंख्यापरिमाणपृथक्तरसयोगवि-
भागाः तैः शालते शोभते तस्मिन्,—‘गुणव्यतिपङ्गः’ गुणानां
सङ्ख्यव्यतीहारः, नहि गुणास्तत्र सजन्ति नापि गुणेषु तस्य सङ्गो वा; (सङ्गः
मनामी गुणा इति स्वीयत्वबुद्धिः) इति विरोधः, द्वितीयगुणपदेन
सत्त्वादिगुणत्रयग्रहणात् तत्परिहारः; न्यायमते सत्त्वादिगुणत्रयम् अदृष्ट-
विशेषः,—सर्वेषामेव शुभाशुभमिभ्रादृष्टानां तत्राभावाद् अदृष्टस्य
ईश्वरे न व्यतिपङ्गोऽस्ति । ‘भुवनत्रयधारा’ भुवनत्रयस्य = स्वर्गमर्त्य-
पाताललोकस्य धारा प्रवाहः, श्रनादिः सृष्टिप्रवाहः, तथापि
सर्वस्वामेव सृष्टौ भुवनत्रयस्य बीजभूतः परमात्मा तेन सृज्य-
मानत्वात् । परमात्मपदेन कथमपि जीवात्मा न लभ्यते किन्तु तद्विलक्षणो
नित्यज्ञानादिमान् इति पदार्थशब्दोल्लेखो न्यायसिद्धान्तबोधनाय ।
इमं श्लोकमारभ्य सप्तमश्लोकरुपर्यन्तं शिवपक्षे विष्णुपक्षे चेकार्यकं
निराकारभावे द्वयोरैक्यात् इति ध्येयम् ॥ ३ ॥

(३)

अदिनागै स्तान ईच्छा यादि अष्टैश्च
शै'दु मम विद्यमान तथापि निश्चर । ।
मेष्टे पदमाद्या तौदे कत्रि नमस्कार
अनापि त्रिणोद-धारा मूने श्रिति वीर ।

क्लेशकर्मजननादिमलानां

योऽभिमर्शकलुपेण न लिप्तः ।

यो जगद्गुरुतमः प्रणवार्थ-

स्तं नुमः पुरुषभेदममेयम् ॥ ४ ॥

क्लेशकर्मजननादीत्यादिपदेन आयुभागयोर्वासनानाञ्च ग्रहणम् ।

सर्वेषाम् तपाम् मलस्वरूपस्य हेयत्वात् । क्लेशा अविद्यादय
अत्रिद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा । देहादिषु आत्मत्वज्ञानम् अविद्या,
ऐश्वर्याद्यभिमान अस्मिता, विषयकामना राग, इष्टविषयव्याघातके
प्रतिकूलभावा द्वेष, अभिनिवेशो मरणादिभीति एते पञ्च क्लेशा जीव
सन्ति मुक्तौ तदपगमेऽपि पूर्वं तत्त्वत्वात् तै स्पर्शा जात, ईश्वरे तु-
तत्स्पर्श कदापि नास्ति, अभिमर्श = स्पर्श — सम्बन्धविशेष । कर्म
धर्माधर्माख्यम् जननादि—जन्म आयुर्भोगश्च, धर्माधर्मफल — तथा
वासना सस्कारस्तेषाम् अतीतानागतवर्त्तमानाख्ये कालत्रये येन सम्बन्धो
नास्ति, स इत्यर्थं सर्वोपदेशकत्वाद् यो जगतामाद्यो गुरु अतएव
सर्वेषु गुरुषु श्रेष्ठ, गुरुतम, प्रणवप्रतिपाद्यश्च तम् अनेयम् अपरिच्छेद्य
पुरुषविशर्ष जीवस्वरूपस्य पुरुषेभ्यो भिन्न पुरुष चेतन त्तुम् ।
पातञ्जलमतमिदम् ॥ ४ ॥

(४)

अविद्यादि मङ्गलेश, कर्म, ता'व फल—
एसदेव स्पर्शान्ना शान्त निश्चल ।
अप्रमेय मङ्गलुक् वाचक-प्रणव
'पुरुष । विशेष यिनि ता'व करि सुव ॥

गृह्यसे न मनसा न च वाचा
 ते त्वयैव परिकल्पितकृत्ये ।
 वाचकोऽपि भगवंस्त्वदधीनः
 कस्तव स्तवविधानविभुः स्यात् ॥ ५ ॥

‘न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति न मनः’ इति श्रुतेः, मनसा वाचा या ग्रहीतु न शक्यसे इत्याह गृह्यसे इति प्रथमपादेन । तत्र हेतुमाह —ते इति ते मनोवाची, त्वयैव परिकल्पितकृत्ये विषयविशेषपरिग्रह-सामर्थ्यवन्वी कृते,—तत्तत्कृत्यप्रयोजकशक्तिः मनसि वाचि च त्वयैव दत्ते, त्वदधीने ते त्वा ग्रहीतु कथं प्रभवेतामिति भावः । न साधनमेव येषल त्वदधीन किन्तु कर्त्तापीत्याह वाचक इति, स्तोता जीव इत्यर्थः, ‘एष सर्वेश्वरः’ इति श्रुतेः, साधनसामर्थ्यविरहात्कर्तुंश्च पारतन्व्यात् त्वा स्तोतुं कः समर्थ इत्याह क इति चतुर्थ्यन्तरणेन ॥ ५ ॥

(५)

वाचा-मन-अङ्गोत्तरं त्वमि ; वाचा मन
 तोगावि भक्तिते देव स्वर्गाय साधन ।
 सुवर्णी हीव से-० अधीन तोगाव,
 सुत कविवादे—देव ! स्वात्तया वाशाव ?

वाचि तावककयामृतसङ्गः सर्वथैव कथकन्तु पुनीते ।
 अंशतः कतकचूर्णकयोगः कुम्भसम्भृतमिवाखिलमम्भः ॥६॥

तत्कथं स्तूयते इत्यत्राह—नायं स्तवः.. किन्तु वाग्निन्द्रिये त्वत्कथायाः

सम्यन्धमात्रमिदम्, स हि सम्यन्धः देहेन्द्रियादिसङ्घातावच्छिन्नजीवरूपं कथकं वाचकं सर्वथैव यागिन्द्रियमिव तत्-तद्व्यतिरिक्तेन्द्रियबुद्धिदेहादि-सर्वावच्छेदेनैव पुनीते । तत्रोपमानमाह अशत इति जलपूर्णकुम्भस्य क्वचिदशे,—स्वल्पं चूर्णं चूर्णकं कतकस्य 'निर्मल' इति प्रसिद्धस्य फलबीजविशेषस्य चूर्णकं तस्य योगः, यथा कुम्भसम्भृतं कुम्भपूरित-मखिलमेव जलं पुनीते स्वच्छं करोति तद्वत् ॥ ६ ॥

(७)

एव नरः ; उव कथा, कृष्टिने किष्कि
कष्टे,—इय मर्खदेदरे सुचिडा मकिठ ।
पूर्णकुष्ठे एक पाशे 'निर्मल' चूर्णे
सव जल यथा अछ इय तात्र सुणे ॥

नित्यनिर्गुणनिरञ्जनरूपः

स्वानुभावरचिताखिललोकः ।

चेष्टसे नट इव प्रतिकल्पं

भूमिकां बहुविधामवलम्ब्य ॥ ७ ॥

ननु तर्हि—निराकार एवेश्वरः स्तूयते न तु शिवो वा विष्णु-
ब्रह्माद्यङ्गयते चेत् तत्समाधानपरः साकारत्वं स्थापयन् स्तुतिप्रकारमाह
नित्येति । नित्यम् अविनाशि निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितं निरञ्जनं निर्लेप
रूपं स्वरूपं यस्य तथाविधोऽपि स्वानुभावेन स्वप्रभावेण स्वशक्त्या
सृष्टारिणमुवनः, प्रतिकल्पं कल्पे कल्पे बहुविधां भूमिका विविधपान-

रानुकारम् अयलाम्य नट इव शैलूप इव चेष्टसे लीलाभिनय करोषि ।
रङ्गमूर्ती शैलूपः स्वरूपतोऽन्यः एषोऽपि यथा त्रिभिधपानवेपम्
अयलाम्याभिनयति तथा स्वरूपतो निराकार एषोऽपि त्व त्रिभिधपारायान्
आश्रित्य लीला करोषोत्पर्यः ॥ ७ ॥

(१)

निद्राबोध निद्रावान् तृप्ति निद्रञ्जन,
आपन प्रज्ञाने रश्मि निश्चिन्त डूदन ।
वचनके नानावेशे अङ्गिनेत्रा भट
प्रष्टिकले नानारूपे क्व लीला दत्त ।

मीनकेतनतनुक्षयकर्मा-

म्नायभृन्मनु-कृपामृतवर्षा ।

एकभृङ्गमहिमाहितचित्र-

स्त्वं श्रिये भव भवस्यतिहेतुः ॥ ८ ॥

लीलाप्रकारमाह—मीनेत्यादिभिः । (शिवपक्षे) हे भव
शिव, मीनकेतनस्य मदनस्य तनुक्षयः देहदाहः मीनकेतनमनुक्षय
कर्म्म यस्य सः मदनदेहदाहकृत् यदा मीनकेतना तनुक्षयमूर्त्तिर्यस्य
स. मनसिज कामः तस्य क्षयो ध्वनो परमात् तत् वाननाशकमित्यर्थः
कर्म्म सेनादिक यस्य, यस्य सेनाद्यनुष्ठानेन कामक्षयो भवति सः, आम्नायाः
पूर्वाम्नायादि-नामभिः प्रसिद्धा आगमशास्त्रभेदाः तान् विमर्त्ति पुष्पाति
यः तत्सम्प्रदायप्रवर्त्तकः, मनुभिः मन्त्रैः कृपामृतवर्षा कदशास्वरूप-

ममृत वर्णितु लोकेभ्यः समर्पयितु शीलं यस्य मनवः मन्त्रा एव
 वृषामृत तद्वर्षां तदुपदेशकः इति वा, आम्नायशास्त्रप्रवर्तनेन विविधान्
 मन्त्रानुपदिश्य लोकान् प्रति करुणामृतमेव त्वया वृष्टमित्यर्थः । एकः
 अद्वितीयः शृङ्गमहिमा शृङ्गस्य प्रभास्य महिमा महत्त्व यस्य, अथवा
 एवौ अनन्यसाधारणौ शृङ्गमहिमानौ यस्य सः, अनन्यसाधारणेन प्रभा-
 वेण महिमा च युक्त इत्यर्थः, हितचित्रः द्वित धृत चित्रं चित्ररूप येन,
 कण्ठे नीलरूपस्य करचरणयो रक्तस्य वपुषि सर्वत्रान्यत्र श्वेतरूपस्य च
 सत्त्वात्, स्थितिहेतुः सहस्रैर्भाव परित्यज्य रक्तकः सन्, त्व श्रिये सौभाग्याय
 भव । (विष्णुपत्रं) मीनस्य केतन चिह्नं मीनकेतनम् । मीनकेतनानि
 तनुक्त्यकर्माणि यस्य, यस्य तनुः = शरीरं ज्ञय. = वास. स्थान—जल
 कर्म = जलसञ्चरणदिक तानि मीनभावप्रकाशकानीति मीनस्यैव चिह्नानि
 एतेन मत्स्यावतार उक्तः; आम्नायभृत् = वेदरक्तक, प्रलयपयोधिजले
 धृतवानसि वेदमिति जयदेवः, मनुः वैवस्वतमनुः तस्मिन् कृषामृतवर्षां,
 वैवस्वतमनुमेव क्षुद्रमत्स्यरूपेणात्मानं दर्शयन् क्रमेण सागरप्रमाणे स्वश-
 रीरमुपदर्शय भाविन प्रलय तत्र तद्रक्षणोपायञ्च विष्णुः वृषया कथयामासेति
 पुराणवाचता । एकशृङ्ग इति समरोधनपदम्, मत्स्यावतारे तस्य एक
 शृङ्गमासीत् यत्र निवद्धा नौः सृष्टिवोजगाहिनी जातेति च पुराणम् ।
 महिमाहितचित्र, महिमा क्षुद्रक्षुद्रपरिमाणान्यपास्य सद्यःप्राप्तवृहत्प-
 रिमाणेन आहितम् अर्पित चित्रम् विस्मयो येन, तथाहि मत्स्यपुराण-
 कथा. सर्पणपात्रे क्षुद्रमत्स्यरूपेण दृष्ट, रक्षाप्रार्थनया कुम्भ मणिक-
 पल्वल सरो-वापी-नदी समुद्रेषु क्रम-वर्द्धमानशरीरः स्थापितो मनुना, तस्य
 विस्मयमादधाविति । भवस्थितिहेतु. भवस्य ससारस्य भुवनस्येति यावत्

स्थितिहेतुः भवस्य मङ्गलस्य स्थितिहेतुर्वा त्व श्रिये भव प्रनष्टेन्द्र-लक्ष्मी-
समानयनेन सत्त्वार रक्ष इति लक्ष्मीघंशेन देवाना यदमङ्गलं दैत्यकृत्क
स्वर्गाधिकार प्यर्षन्तम्, लक्ष्मीसमानयनेन तद्-विनाश वुरु इति वा
प्रार्थना ॥ ८ ॥

(८)

हे भव ! सेवाय तव
कान क्वय पाय ।
दृपान्मुक्त मन्त्रदात्रा
बाधो पङ्कान्नाय ।
महिमा प्रभावे
अद्वितीय, चित्रधव । *
स्थिति हेतु ह'ये तूमि
मोक्षपा विभव ।

(८)

आकावे आचावे वामे
नीनेव लक्षण,
मनुप्रति कव दृपा-
अनुत्त वर्मण ।
एवशुभ्र ! कणे वृद्धि
हव हेवि सवे ।
निम्नित, উন্মাবি দেব-
কর্মী বাধো ভবে ॥

यः परं किल निमीलनकालात्
कूर्म इत्यभिहितो मरुदीशः ।

पृष्ठतः प्रकुरुतेऽखिललोकान्

उत्तमोग्र स भवान् वरदोऽस्तु ॥ ९ ॥

(शिवपक्षे) हे उग्र ! निमीलनकालात्परम् उन्मीलने, इत्यर्थः यः,
कूर्म इति अभिहित. कूर्मनामा, य महत् वायुः वरदोऽनित्यसम्बन्धात्,

* छिन्न—नानावर्ण, धारण कावदा थाक,—कठे नील,
हस्त पक्षतले बरु एवः देहेर अज्ञान सुप्त ।

सः इति प्राप्तम्, भवान्,—किल शास्त्रप्रतिद्वी, निश्चये वा, शास्त्रञ्च
 'उन्मीलने स्मृतः कूर्मः' इति चक्षुरुन्मीलनकरो वायुः कूर्मइति
 स्मृत इत्यर्थः । उग्राय वायुमूर्त्तये नमः इति तिथितत्त्वधृतं
 भविष्यपुराणञ्च । हे उत्तम ! भवान्लोकान् पृष्ठतः प्रकुरुते प्रकर्षेण
 पश्चात् कुरुते—सर्वेषां लोकानां पुरतो वर्त्तमानत्वादितिभावः ।
 स ईशो भवान् वरदोऽस्तु, वरं ददातु । भवानित्यस्य वाक्यत्रय
 एव सम्बन्धः । (विष्णुपक्षे) निमोलनकालात् प्रलयकालात् परं
 यो मरुदीशः देवेश्वरः कूर्म इत्यभिहितः सलोकान् पृष्ठतः प्रकुरुते
 कूर्मरूपेण पृथिव्यादि लोकान्, पृष्ठे वहति । उत्तमः अग्र इति
 विष्णोः सम्बोधनपदद्वयम् । तमस उद्गतः, तमः वारे व्यवस्थित
 इत्यर्थः । यद्वा उद्धृतं तमो येन इति । उभयत्र तमः शब्दो-
 ऽज्ञानवाची गुणविशेषवाची वा, द्वितीयार्थे दुःखवाची वा, अग्र
 हे प्रधान ॥ ६ ॥

(२)

चक्षुरुन्मीलने ह्य
 या'व कूर्म नाम,
 सेहै वायु मूर्त्ति तव
 गति अविनाम ।
 हे उग्र, पश्चाते तव
 बहे सर्वजीव ।
 उद्धम ! ईश्वर तूमि
 नमि त्वां शिव ! ॥

(२)

लुप्त एवावे महा-
 प्रलयेव पव,
 सर्वदेवेश्वर तूमि
 पृष्ठे विश्वम्भव ।
 सेहै अवतावे तव
 ह्य कूर्म नाम ।
 तमोतीत हे प्रधान,
 त्वांवावे प्रधान ॥

कोलतामधिगतो भवसिन्धौ
 त्वं कुलोकमपि रक्षसि मग्नम् ।
 यस्य नाथ दशनाम्बरवद्धं
 नाम तेऽमृतपदं त्रिपुरारेः ॥ १० ॥

(शिव० पक्षे) हे नाथ ! त्रिपुरारेस्ते तव अमृतपदम् अमृतवस्तु
 भूत नाम नामामृतमित्यर्थः यस्य दशनाम्बरे दशनवाससि ओष्ठे वद्ध लक्ष्म
 कुलोकं कुजनमपि भवसिन्धौ भगवत्या मग्न त कोलताम् उडुपत्व
 अधिगतः प्राप्तो रक्षसि । भवसिन्धुमग्नः कुजनोऽपि त्वन्नामोच्चारणा
 उद्घुषायमानेन त्वया रक्षते इत्यर्थः । (विष्णुपक्षे) हे नाथ !
 यभय ! हे जन्मरहित ! यस्य ते तव नाम त्रिपुरारेः शिवस्य अमृतपद
 अमृतमिव पद वस्तु—शिवस्य मृत्युञ्जयत्वे हेतुः, अमृततुल्य प्रिय वा
 स त्व कोलतामधिगतः बराहत्व प्राप्तः बराहरूप गृह्णन् सिन्धौ मग्नमा
 अन्तर्जलमलक्ष्यमाण्णावस्थितिकमपि दशनाम्बरवद्ध दशनरूप यदम्ब
 तेन रद्ध तस्मिन्पद धा कुलोक पृथिवीं रक्षसि । रक्षस्यातीतानागत
 धारान्तर्गतत्वात् लट् प्रयोगः, एवमन्यत्रापि । प्रसिद्ध हि लोके
 मग्नस्थोद्धारो वस्त्रबन्ध दत्त्वा क्रियत इति ॥ १० ॥

(१०)

त्रिपुरावि तव नाम
 अमृत आश्रय
 या'व उच्छेद रह
 से यदिउ द्रष्टे इय,

(१०)

अनघ भागद मग्न
 बरा विशांभाव ।
 वद्ध वीधि येन, दट्ट
 विधिया उक्ताव,

भव-नदी-गङ्गा-तावे

तवु डेला प्राय

ह'ये वरुण कर,

नाथ ! उक्ताव उपाय ॥

कने'छ नवाह कृपी

इये वृणा जीव

ये-तोनाव नानउणे

वृद्धाजशी शिव ॥

नारसिंहवपुरार्ह्यदाद्यो-

देववर्यमतिभक्तिवशो यः ।

शारभेण वपुषा परिरक्षा-

कारणं तमनघं प्रणमामः ॥ ११ ॥

(शिवपद्मे) आद्यः आदौ वर्त्तमानः नित्य इत्यर्थः, यः देववर्याणां ब्रह्मादीनां मतिभक्त्योर्ज्ञानभक्त्योर्वशीभूतः सन् शारभेण महसा शरभत्या-
प्यापदहिस्त्रवानदविशेषस्थेद शारभ यन्महः तेजः तेन नारसिंहवपुरार्ह्यत्
नृसिंहशरीरं हिसितवान् परिरक्षाकारणं जगत्संरक्षणहेतुभूतं तमनघं
प्रणमाम ।

हिरण्यकशिपुवधानन्तरं नृत्यपरायणस्य श्रीनृसिंहस्य पादप्रहा-
रेण पृथिव्या रसात्तलगमनसम्भावनायां ब्रह्मादिदेवगणैः स्तुतो
भगवान्छिवः शारभदेहमबलम्व्य नृसिंहवपुर्नाशिवानिति पुराणम् ।
(विष्णुपद्मे) य आद्यः अतिभक्तिवशः अतिभक्तेः (अतिप्रगाढा भक्तिर्यस्य
सः प्रहादः तस्य) वशः अत्यत्तः भक्ताधानो हि भगवानित्युक्तेः,
शारभेण (शाराय हिंसायै भाति प्रकाशते नुवन्तोपपदभाधातोः कर्त्तरि
कः, यद्वा शारस्य हिंसायाः भा प्रकाशो यत्र तत्शारभ तेन)
महसा तेजसा (उपलक्षणे तृतीया) उपलक्षितः अमुरहनृततेजाः

इत्यर्थः नारसिंहवपुः नरसिंहयोः पादादि कटिपर्यन्तं नरस्य तद्दूर्ध्वं सिंहस्येत्यर्द्धद्वयेनैकं नारसिंहं वपुर्गस्य सः सन् (आद्यः अदेववर्गम् इत्यकार प्रश्लेषात्) अदेववर्गं (अदेवाः असुराः तेषु वर्गम् असुर-प्रधानम्) हिरण्यकशिपुमित्यर्थः । आर्हयत् हिंसितवान् । शारमेण महसा हि सोपपादकतेजसा आर्हयदित्यन्वयो वा (तृतीया करणे) सर्वशक्तेरीश्वरस्य विविध हि सामर्थ्यं, तत्र हिंसासामर्थ्येन हिरण्यकशिपुं जघानेत्यर्थः ॥ ११ ॥

(११)

उज्जा-आदि स्तवव-
 ज्ञानभक्ति वशे,
 तीव्रण शवत रूप
 धवि अवशेषे ।
 नृसिंह निग्रह कव
 बाधिते डूबने
 अनादि अनय ! नमि
 त्तोभाव चरणे ॥

(११)

अज्ञानादेव भक्तिवशे
 नवसिंह-वपु
 हिंस्र तेज पूर्ण—धवि
 हिरण्यकशिपु,
 वधियाह, वधा तवे
 देव अधिकाव
 हे आज्ञ अनय, नमि
 चरणे त्तोभाव ॥

दैवतेषु कृपयातिमहत्या

खर्व्वविग्रहजुषा भवता प्राक् ।

यद्दृव्यधायि वलिदैत्यपुरान्त-

स्तत्कया हरतु नो दुरितानि ॥ १२ ॥

(शिवपत्ने) प्राक्पूर्व्वं देवतेषु देवान्प्रति अतिमहत्या कृपया अखर्व्वविग्रहजुषा (अतिमहत्या अखर्व्वविग्रहजुषा इति सन्धिः, अखर्व्वं दीर्घं महान्तं विग्रहं युद्धं जुषते सेवते क्विप्प्रत्ययः, तेन) भयता बलिना बलवता दैत्याना मयादीना यानि पुराणि तेषामन्तो नाशो यद् व्यधायि अकारि तत्कृया तद्निधानकृया नः अस्माकं दुरितानि पापानि हरतु । दुःखस्य मूलं पापं तन्नाशे दुःखनाशो भविष्यतीति तत्प्रार्थनम् ।

(विष्णुपत्ने) सर्व्वविग्रहजुषा वामनमूर्तिधारिणा (विग्रहः शरीर) बलिनाम्नो दैत्यस्य पुरान्तः पुरनाशः, तदीयस्वामित्वनाशात् तत्स्वामित्वविशिष्टस्वर्गपुरस्यापि नाशः 'शिखी विनष्टः पुरुषो न नष्टः' इत्यादिवत्, राज्यहरणात् तत् स्वामिकपुरस्य नाशइति तात्पर्यम् यद्वा अन्तशब्दोऽत्र निश्चयवाची—बलिदैत्यस्य पुरान्तः नगरनिश्चयः, रसातलं ते पुरं भविष्यतीति निश्चयः । वामनावतारे असुरराजस्य बलेः राज्यनाशो रसातलप्रेरणा वा भवता कृतम् इति तात्पर्यम् । शेषं पूर्व्ववत् ॥ १२ ॥

(१२)

अमव निबरे तव
 करुणा अपार,
 अष्टौव असाध्य युद्ध
 कविषा स्वीकार ।
 बलिर्ष्ट दैतोव—ध्वंस
 कवेइ त्रिपुर,
 से' आथ्याने आमादेव
 पाप होक् दूव ॥

(१२)

महती करुणा तव
 देवगण प्रति
 कारण, धारण करि
 वामन भूवति
 इवण कविले बलिराज
 अधिकार
 से काहिनी इकन
 मोदेव पापभाव ॥

यः सहस्रभुजवर्द्धनरक्त-

स्थापितक्षितिभृद्दर्दनलोखः ।

पशुपाणिरसमेक्षणभीमः

स प्रसीदतु भरुः करणाब्धिः ॥ १३ ॥

(शिवपक्षे) यः सहस्रभुजो वाणः तस्य वर्द्धने अभ्युदय साधने रक्तः अनुरागी, अतएव क्षितिभृद्दर्दनः—मौत्रमित् इन्द्रः स च लोखाः देवाश्च स्थापिताः स्थिरीकृता येन इन्द्रादयो देवाः बाणासुर वधाय नोद्यम चक्रुरित्युद्यमकरणाभाव एव स्थिरत्व, देवाना वाणवधाय उद्यमाभावरश्च शिवरक्षितोऽय वाणइति बुद्ध्यैवेति भावः । पशुपाणिः परशुहस्तः, परशुनृगवराभीतिहस्तामितिष्यानमन्नात् । असमेक्षण भीमः असमानि त्रीणि ईक्षणानि यस्य सः भीमः भीमशब्दप्रतिपाद्यः । करणाब्धिः भीमशब्दप्रतिपाद्योऽपि वस्तुतः करणासागरः सः भरुः शिवः (भरुः हरिर्हरश्चेत्युणादि षोपे) प्रसीदतु ।

(विष्णुपक्षे) सहस्रभुजः कार्त्तवीर्यः तस्य वर्द्धनस्य स बाहुसङ्घ- तच्छेदनस्य यद्रक्त रुधिरधारा तेन स्थापितः प्रवर्तितः क्षितिभृता राणा मर्द्दनलोखः हननलिपिर्येन । परशुरामेण एकविंशतिकृत्वो यः क्षत्रियवधः कृतः कार्त्तवीर्यवध एव तत्र प्रथम इति भावः । पशुपाणिः भार्गवरामस्य परशुप्रहरणप्रियत्वात् परशुराम इति तत्रा प्रसिद्धः । बुद्धारः स्वधितिः पशुरितिषोप । असमेक्षणः ऋषियज्ञोचितसमदर्शन- रहितः क्षत्रियजातिह्येयकत्वात् अतएव भीमः भीतिस्थानम् । परशुरामा- वतारे करणापरिचयाभावेऽपि वस्तुतो यः करणासागरः स भरुः विष्णुः

प्रसीदतु । यद्वा सहस्रभुजवर्धनइति कर्त्तरिप्रयोगाद् रक्तस्थापितक्षिति-
भृद्दहनलेखः इत्यनेन तस्य विशेषणकर्मधारयः, रक्तैः स्थापिताः
स्थितिं प्रापिताः क्षितिभृतामर्द्दनलेखाः हिंसाश्रेणयो येन, स्यमन्तपञ्चके
क्षत्रियरुधिरहृदपञ्चकसम्पादनेन यधाना पर्यायः प्रदर्शित इतिभावः ।
शिवपक्षे वृधु वृद्धौ इति भौवादिकवृधधातोर्णिचि ल्युटप्रत्ययाद् विष्णुपक्षे
च चुरादिवृधधातोश्छेदनाथं प्रयोगात् ततो ल्युटप्रत्ययात् वर्द्धन-
पदसिद्धिः ॥ १३ ॥

(१०)

वागाश्रुव अब्जादये
अश्रुवागं भवे
वाक्त्रेण श्रुत्वि यिनि
इन्द्रादि यगवे ।
त्रि-नेत्र पवशु-हृष्ट
भौम सेइ इव
प्रसन्नता प्राणु होन्—
कक्षा सागव ॥

(१०)

कार्त्तवीर्या कर्त्तनेव
कश्चिद धवाय ;
अत्रवध मुख-वक्त्र
निथिला धवाय ।
भौम पवशुराग
निधम दर्शन
यिनि, से-दवान् इवि,
सूप्रसन्न होन् ॥

सेतुबन्धनकृतावनुभावो

यस्य रावणमदोन्मथनस्य ।

रामनाम भजमानमनार्दि

तं त्रिलोकशरणं प्रणमाम ॥ १४ ॥

(शिवपक्षे) रावणमदोन्मथनस्य रावणभुजबलदर्पनाशकस्य

भुजबलमदात् कैलासोत्पाटनप्रवृत्तेन रावणेन कम्पिते कैलासे भगवता महादेवेन पादाङ्गुष्ठनिपीडनेन कैलासः स्थिरीकृतः रावणोऽपि परिभूतः इति पुराणवाचता । यस्य 'सेतुबन्धनकृतौ' श्रीरामस्य समुद्रसेतुबन्धनकार्ये,—'अनुभावः' प्रभावः, येन प्रभावितम् इत्यर्थः रामेश्वर शिव प्रतिष्ठाप्य श्रीरामेण सेतुबन्धनादिति भावः रामनाम भजमान रामनाम-जपपरायणम् एतेन शिवरामयोरन्योन्याराधनमुक्तमभेदबोधनाय तम् अनादि त्रिलोकशरणम् ईश्वरम् प्रणमाम ।

(विष्णुपक्षे) रावणमदोन्मथनस्य रावणनिहन्तुर्यस्य सेतुबन्धन-कर्मणि अनुभाव. प्रभावः, शरपातभीतिन समुद्रेण सेतुबन्धनाय प्रार्थितत्वात् प्रभावो व्यक्त इति भावः अत्रापि कर्त्तरि षष्ठी । 'रामनाम' राम इति सज्ञा भजमानं प्राप्नुवन्तं तमित्यादि पूर्ववत् ॥ १४ ॥

(१४)

शैव बल बावणेव
दर्पं चूर्णं कवे,
शैव रूपा हेतु सेतु-
बन्धन सागवे ।
वामनाम भजने
सतत शैव रति,
सेई लोकपाण आछ
शिवे करि नति ॥

(१४)

अङ्गैव बावण बध
घोषे शैव यश,
सेतुबन्धन सह सिद्ध
शैव शवे वश ।
'वाम' एई मात्र नाम
शैवसे वुक्षाय,
अनादि भुवन त्राण
नमि तौन पाय ॥

तालयोगकृतलक्षणहाला-

मुख्यवृत्तिहलसंहितवर्णम् ।

रौहिणेयपदभाजमनन्त त्वां

तुपारधवलं प्रणमामः ॥ १५ ॥

(शिवपक्षे) हे अनन्त ! अन्तरहित मृत्युञ्जय इत्यर्थः ताल योगकृतलक्षणः तालशब्दस्य यो योगः अवयववृत्तिः तेन कृतलक्षणः अनुमापितः, तालशब्दस्य अवयवस्ताइति ल इति च शब्दद्वयं तत्र ता शब्दः शिवताण्डवपरः ल शब्दः पार्वतीलास्यपरः, तथा च तालशब्दावयवो यत्पुरुषसम्बन्धि नृत्यशोधकः स शिव इति शिवस्य लक्षणं भवति, यद्वा ताशब्दलशब्दयोर्योगः मिलनं तेन कृतं सम्पादितं लक्षणं ज्ञापकं यस्य सः, तदुभयशब्दयोगात् ताल शब्दस्योत्पत्तिः तत्प्रतिपाद्यस्य हरगोरी नृत्यक्रियापरिच्छेदरूपतया प्रादुर्भावात् हरसम्बन्धित्वेन एकसम्बन्धितानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति नियमेन हरविषयकस्मरणात्मकज्ञानं भवति एव ज्ञापकव तालयोगस्य भवतीति । तालयोगकृतलक्षणश्चासौ हालामुख्यवृत्तिहलसंहितवर्णश्चेति कर्मधारयः, हालामुख्या 'हाला' शब्दप्रधाना वृत्तिः स्थितिर्यस्य स 'हलः' हलशब्दो यस्मिन् सप्तम्यर्थो वाच्यत्वसम्बन्धेन वृत्तित्वं तेन हालाहलशब्दो यदर्थवाचक इति फलितम्, हालाहल विपविशेषः तेन सहितः योजितो वर्णो यस्य, कण्ठकालत्वं ततएव यस्य जातं सः तं रौहिणेयो वृपस्तत्र पदभाजं स्थानभागिनम् वृपारूढं तुपारधवलं त्वां प्रणमामः ।

(विष्णुपक्षे) हे अनन्त शेषावतार, बलयोगो हि श्रीविष्णोः,

शैलरूपभराशस्यावतार इति पुराणम् । तालयोगकृतलक्षणाः तालस्य योगेन द्यजसम्बन्धेन कृत लक्षणं चिह्नं यस्य स तालाङ्क इत्यर्थः । हालायाः मद्यस्य मुख्यवृत्तिः मुख्यमद्यो व्यवहारः पानमित्यर्थः इल लाङ्गल मायुध तान्या सहितो मिलितो बर्षो बर्षानं यस्य—हालापानेन हलायुध-धत्वेन च यस्य बर्षानं पुराणप्रसिद्धम् । रौहिणेय पदभाज रौहिणीनन्दन-त्वेन रौहिणेय पदप्रतिपादितम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १५ ॥

(१६)

(१६)

तालेव उरंगति हेतु
यिनि, इलाहल
पाने गाव शुभ्र मेहे
कृष् नील हल ।
बाहन वृषभ वैव
मृडूषय नाम
सेई हिम-गोव
शिवे नोदेव प्रणाम ॥

वध-स्रजे तान चिह्न
मदिवा ग्रहण—
लाङ्गल आयुध बलि
गोहाव वर्णम् ।
अनन्तेव अवतार
बोहिणेय नाम
डूवाव धवल वाञ्छि
ताहाके प्रणाम ॥

वासवममुखदेवविजेता

योऽजयद्द विधिमपीपुनिपातात् ।

तस्य निग्रहकरः कुसुमेपोः

सर्व्ववित्स भगवान् शरणं नः ॥ १६ ॥

(शिवपक्षे) वासवप्रभृतिदेवाना इन्द्रचन्द्रादिदेवाना विजेता

ইন্দ্রস্যাহল্যাহরশা চন্দ্রস্য গুরুদারগমনত্র কামকর্তৃকপরাজয়লक्षणম্,
 য: (কুম্ভমেপু:) ইপু নিপাতাৎ = ইপুনিপাত ইপুক্ষেপং বিধায় ল্যব্
 লোপে পদ্মমৌ বিধিমপি ব্রহ্মাণমপি অজয়ত্ । সর্ব্বযিত্ সর্ব্বশ:—কুরাতু-
 রেতা: সর্ব্বশ ইত্যমর: । যথপি মীননেতনৈত্যাদি শ্লোকৈ মদননিগ্রহ
 উক্তস্তথাপি তত্র তনুদ্বয়রূপকর্মত্বেন, অন্য চ নিগ্রহত্বেনেতিমেদাত্
 পৃথগুক্তি: বস্তুত: মীননেতনৈত্যাदिश्लोकाशस्य यद्वेत्यनेन व्याख्यान्तरप्रति-
 पादनात् पुनरुक्त्याशङ्कतिध्येयम् ।

(विष्णुपक्षे) बुद्धदेवेन मारो जित इति तस्य 'मारजित्' इत्यपि
 नाम, तस्य सर्वश इति भगवान् इति च नामद्वयम् 'सर्वश: सुगतोबुद्धो
 धर्म्मराजस्तथागत: समस्तभद्रो भगवान् इत्यमरोक्त: । अर्यस्तु
 पूर्ववत् ॥ १६ ॥

(১৬)

ইন্দ্র চন্দ্র দেব গণে
 কবি পবাজয়,
 সাহসে ব্রহ্মাবে হানি'
 শর, জঘী হ্য ।
 যাঁহাব দৃষ্টিতে দক্ষ
 সেই পুষ্প বাণ
 মোঁদের শরণ—
 সেই শিব ভগবান ॥

(১৬)

ইন্দ্র আদি দেবজয়ে
 হ'য়ে নস্ত মদে
 শবাঘাতে ব্রহ্মাকৈও
 ফেলিল বিপদে ।
 হাবিল যাঁহাব কাছে
 এ হেন মদন ।
 সেই ভগবান বুদ্ধ
 মোঁদের শরণ ॥

यो हि विष्णुयशसः मुमतेश्च

प्रेक्ष्यमूर्त्तिरजनिक्षयहेतुः ।

दुर्द्धियां कलिभुवां स गतिस्त्वं

स्तुत्यवाह शितशस्त्र नमस्ते ॥ १७ ॥

(शिवपक्षे) हि प्रसिद्धौ अवधारणे वा विष्णु शुद्धं यशो यस्य सः विष्णुयशसः शुद्धकीर्तिः तस्य, विष्णुशब्दस्यात्र शुद्धवाचकत्वात् ; मुमतिः सद्बुद्धिसम्पन्नः तस्य च ; कर्म ज्ञानश्च यस्य प्रकृष्ट तस्येत्यर्थः कर्त्तारि पक्षी यः प्रेक्ष्यमूर्त्तिः दृश्यरूपः, 'अजनिक्षयहेतुः—जनिक्षययोः जन्ममरणयोर्हेतुः अदृष्टमित्यर्थः नास्ति यस्य, सः, अदृष्टरूपकारण-विरहेण उत्पत्तिरहितो विनाशरहितश्चेत्यर्थः । कलिभुवा कलहहेतु-भूतानां दुर्द्धिया दक्षप्रभृतीनाम् सः स्वमेव गतिः उद्धर्ता हे स्तुत्यवाह ! स्तवनीय-वाहो 'बाहुभ्यामुत्त ते नमः' इति श्रुतेः हे शितशस्त्र ! तीक्ष्णशस्त्रपाणे ! स्तुत्येति शस्त्रान्तमेकपद वा शस्त्रस्यापि स्तुत्यत्वात्, ते तुभ्यं नमः ।

(विष्णुपक्षे) विष्णुयशसः पिता, माता च मुमतिनाम्नी ताम्बा विष्णुयशसः मुमतेहचेत्यत्र पञ्चम्येकवचनम् अजनीतिक्रिययान्वितम्, प्रेक्ष्यमूर्त्तिः अभिव्यक्तमूर्त्तिः अजनि प्रादुर्भूतः, न तु वस्तुतो जातः, पूर्वकल्याभिप्रायेणातीतप्रयोगः । कलिभुवा कलिभुगोत्पन्नानां दुर्द्धिया धर्म-निवृद्धबुद्धीनां क्षयहेतुः—विनाशकः सः त्व गतिः निस्तारोपायः, हे स्तुत्य-वाह ! प्रशस्ताश्वारूढ ! हे शितशस्त्र ! करालकरवाल ! कल्पिरूपधरस्य वाहनमायुषञ्चानेन वर्णितम् कल्किरूपिन् इति तात्पर्यम्, नमस्ते ॥१७॥

(११)

शुक्रयशा श्रमतिर
 दृष्टिगमा विनि
 यां व जन्म-शुद्धा हेतु
 नाशिक कथनि ।
 कलह-उत्पत्ति हेतु—
 दुर्मतिर गति
 हे सुवाह शूलपाणि
 तोमांवे प्रगति, ॥

(११)

विशुद्धयशा श्रमतिर
 पुत्रभावे तव
 दृष्टकप ; बलिकाले
 यापेव उद्वेग
 सेईमव धर्महीने
 नाशो तीव्र थाव—
 यजो; अथाकठ कथी !
 तोमा' नमस्कार ॥

देव कंसविकृतिं यदवेत्य

न्यग्रहीस्तमसुभिः क्षममेतत् ।

इत्युमाधव परन्तु विचित्रं

प्राप मृत्युममृताद् यदधन्यः ॥ १८ ॥

(शिवपत्ने) हे देव, क दत्तं सविकृतिं विकृत्या ब्राह्मण-
 प्रकृतिविपरीतभावेन मदेन, ईश्वर प्रति विद्वेषरूपेण विकारेण वा
 सहितम् अवेत्य अमुभिः प्राणैः प्राणान्च्छेदेन यत् तम् दत्तम् न्यग्रहीः
 निग्रहीतवानसि प्राणदण्ड नोतवानसीत्यर्थः, एतत् क्षमम् सुक्त, हे उमा-
 धव उमापते, इति तु पर विचित्रम् अतीव विद्वेषावह यद् अधन्यः
 पुण्यहीनः दत्तः अमृतात् 'मृत्यु' प्राप मृत्युहरणान् मृत्युप्रातिर्विस्मया-
 वहेव शिवस्य मृत्युञ्जयत्वात् मोक्षस्वरूपत्वाच्च अमृतत्वम् । अथ च

अमृत मुधा, तेनामरत्य जायते ननु मृत्युरिति विस्मय । दक्षस्याधन्य
त्वमेव व्यतिर्गमेऽस्मिन् हेतुरिति भाव ।

(विष्णुपक्षे) कसविकृति कसस्य विकार । पत्रादिषु पुत्रादीना
यत् कर्त्तव्य तदन्यथाकारम् अथवा धनुयज्ञस्थाने रामकृष्णबधोद्योगरूपा
विकृतिम् अवेत्य त कसम् अनुभिर्न्यग्रहीरित्यादिक पूर्ववत् । सम्बोधन
तु उ भो माघवेति विशेष । अधन्य कस । कृष्णावतार-
स्तुनिरिषम् ॥ १८ ॥

(१८)

दक्षेव द्रुमन्ति हेरि
प्राणदण्ड ताव
उचिञ्च कवे'ह, ऐश
नहे अविठार ।
या'र्च्या ऐश'ऐ विद्यु,—
मे'इ ता'गाहीन
अनूठ ह'ते'ह ह'ल
नूडार अधीन ॥

(१८)

कसमेव अकार्यं मेधि
तां प्राणवध
कवे'ह, उचिञ्च ऐश—
नहे दोषा'स्पद ।
विश्रय विषय ए'इ—
से अता'ग्यार
नूडार'न करे इय
नूडार'न गौचव ॥

अर्जुनेन मिलितो रणशीर्षे

तत्त्वमात्मविषयं परमुक्त्वा ।

अस्त्रयोगमुपदिश्य च तस्मै

भक्तपाण्डवशुभ व्यदधास्त्वम् ॥ १९ ॥

(एवंपक्षे) एव रणशीर्षे युद्धाप्रस्थाने अर्जुनेन मिलित पक्षप्रति-

पद्मभावेन किरातरूपमास्थाय सङ्गतः, परं पश्चात् आत्मविषयं स्वविषयकं
तत्त्वं यथाभूतमर्थमुक्त्वा स्वस्य वास्तवपरिचयं दत्त्वा अस्त्रयोगं
पाशुपतास्त्रविद्याम् उपदिश्य भक्तानां पाण्डवानां शुभं व्यदधाः,
अकार्पाः ।

(विष्णुपक्षे) रणशीर्षे कुरुक्षेत्रयुद्धाप्रभूमौ अर्जुनेन
मिलितः एकरथे स्थितः, आत्मविषयं परं प्रकृष्टं तत्त्वम् 'नार्यं
हन्ति न हन्यते' 'अचलोऽयं सनातनः' इत्यादिरूपमुक्त्वा—
'अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः । अनाशिनोऽप्रमेयस्य
तस्माद्युध्यस्व भारत' इत्यादिना—अस्त्रयोगम् अस्त्रप्रयोगम् युद्धम्
उपदिश्य अथवा भीष्मादिवधकाले यथास्त्रप्रयोगः कर्त्तव्यस्त-
दुपदिश्य । अन्यत् पूर्ववत् । श्रीकृष्णस्य पार्थसारथिरूपस्य
स्तुतिः ॥ १६ ॥

(१२)

प्रथमे अर्जुन-सने

द्वन्द्वयुद्धे बत

किवात्रेव कपे ; पवे

आश्र-प्रकाशित ।

.पाशुपत अस्त्रयोग

कवि उपदेश,

भक्त पाण्डवेषु शुभ

साधिले विशेष ॥

(१२)

रणारण्ये वधे बहि

अर्जुनेव सह ;

युद्धे अनिच्छाय त्वां,

आश्रयं कह ।

अस्त्र धविवासे

ताव कवि वृद्धि दान

साधियाह् सेह भक्त

पाण्डव कलाण ॥

लोकरक्षणपरानवतारान्

अभ्युपैपि करुणामृतसिन्धुः ।

सागसश्च तनयानिव तातः

श्रेयसे तनुभृतो ननु शास्ति ॥ २० ॥

(शिवपक्षे) करुणामृतसिन्धुस्त्व लोकरक्षणे पापरिद्धमतमाश्रित्य लोकाः निरये पतन्तीति तेषां रक्षया योगोपदेशेन ततो निवर्त्य सद्गति-
प्रापणं तत्परान् तस्मिन् कर्मणि रतान् अवतारान् श्वेतादीन्, योगा-
चार्यागतारान्—अभ्युपैपि स्वामीरोपि येष्वन्यतम. सोमशर्मा श्रद्धापादा-
दौश्चतुरः शिष्यानुपदिदेश इति कर्मपुराणम् । च = किञ्च अथ यद्
दत्तादीन् दण्डितवानिति तदपि लोकरक्षणमेवेत्याह सागस इत्युत्तरार्द्धेन,
सागसः आगता अरराधेन सह वर्तमानान् तनयान् पुत्रान् तातः
पिनेव ह्य सागसः तनुभृतो देहिनः श्रेयसे मङ्गलाय अथ च मोक्षाय
शास्ति दण्डयति ननु इत्यनुनये । अद्यासने तेषां नरकपातः,
शागने तु पापतायात् चित्तशुद्धिद्वाराकृत्यदायतत्प्रज्ञानान्मोक्षः परिणाम
इतिभावः ।

(विष्णुपक्षे) मत्स्यादिरूपा उक्ता अवताराः ते सर्वे एव
लोकरक्षणयराः, लोकस्य विश्वस्य लोकानां जनानाञ्च
रक्षणयराः, पालनयताः तान् अभ्युपैपि गृह्णामि । तत्प्रकारश्च
भ.गी.पायां स्वयमेवोक्त. 'परिश्रायाय साधूनां विनाशाय च
दुष्टवान् । धर्मसंस्थापनायांय मग्धनामि तुमे पुमे' इति । विनाशाय
च दुष्टजामित्यस्य विपर्ययाह—सागस इति इदानीं देवानां यो

निग्रहः सोऽपि त्वत्प्रदत्त एव दण्डः, एतेन, दण्डेनैव श्रेयो भविष्यतीति
भारः ॥ २० ॥

(२०)

योगच्छाने लोक वक्रा
कृत्रिते,—श्रीवाव
कर कृपाशुद्ध-सिद्ध
कठ अवतार ।
'अपवाधी' पुत्रे यथा
पिता शुभ तवे ।
मते' तथा दण्ड देव
तुमि दोगी नवे ॥

(२०)

अधर्म निवारि धर्म
लोक वक्रा कर
कठ अवतार तव
कृपा-सागर ।
अपवाधी जने शास्त्रि
दा'ए शुभ तवे
शासन पुत्रेव दोगे
पिता यथा करे ॥

यो भवानुदधिमन्थनजातं

कालकूटमुपपृष्टं महोग्रम् ।

दैवतैः स्तुतपदोऽमृतमेव

द्रागभक्षयदवन् जगदेतत् ॥ २१ ॥

य इत्यस्योत्तरश्लोकस्थेन तमित्यनेनान्वयः पञ्चदशे समानः । अतएव
एतत् श्लोकद्वय युग्मकमिति वक्ष्यते । (शिष्यपक्षे) उदधिमन्थनजात
महोग्रम् अतिदारुण कालकूटम् अमृतमेव अमृतवत् एवकारः सादृश्ये
इति भरतोकैः द्राम् भटिति यो भवान् अभक्षयत् अमुङ्क्त चुरादिगणाय-
भक्षधातो रूपमिदम् । दैवतैः स्तुतपदः देवैः स्तुतचरयः स्तुतरक्षयशक्तिर्वा

पद व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुध्वित्यमरोक्तेः । कथं कालकूट
भक्षितवान् तदाह अबन् जगदेतत् एतत् जगत् भुवनम् अबन् रक्षन् ।
हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः ।

(विष्णुपद्मे) स्तुतचरण. स्तुतस्थानो वा यस्य चरणारविन्द
वैकुण्ठनामस्थान वा स्तुत सर्वैरेवेति श्योतनाय कर्त्तृपद नोपात्तम् ।
एतद् जगत् अबन् रक्षन् असुराधिकारेणानर्थग्रहणं साभूदित्येतदुपाय-
सम्पादनेन पालयन् यो भवान् कालस्य कूट कालसम्बन्धि कपट महोद्ग
महः-प्रधानम् उत्सवप्रधानं यथा स्यात् तथा उपगृह्य आलम्ब्य द्राक्
भूदिति देवतैः देवैरेव उदधिगन्धनजात सागरगन्धसम्भूतम् अमृतम्,
अमृत्यत् अपाययत् तमित्युत्तरश्लोकस्यतत्पदार्थेन यत्पदार्थस्यान्वयः ।
सकारान्महःशब्दोऽपि उखायाचक, महः अग्रे प्रधानं यस्मिन्
कर्म्मणि, मोहिनीरूपस्य विष्णोः कालात्पयकपटावलम्बनमपि देवानुरा-
णामुत्सवप्रधानमभूत् । इचान्तविदा देवानामुत्सवोऽमृतपानमस्माक-
नेव भविष्यतीत्यानन्दजनितः, मोहिनी अमृतं परिवेष्य स्वयमस्मान् पाय-
यिष्यतीति तद्रूपद्वयचिन्तानामसुराणाञ्चोत्सव इति भावः । अमृत्यदिति
मत्स्यार्थैर्भौवादिकमत्स्यपातोः प्रयोजकणिजन्तप्रयोगः । अतो न प्रयो-
ज्यन्तुः कर्म्मत्वम् । हिसार्थकमत्स्यपातोरेव तथाविधानात् । मिलि-
तेदेवानुरैर्मपितात् समुद्रादुत्पन्नेऽमृते यलादसुरैर्जिहीषिते विष्णुरसुरान्
पञ्चयितु मोहिनीरूपेण प्रादुर्भूतः, तद्रूपमवलोक्य सर्वेषां हृदयं तद्गत-
मभूत्, तथा च श्लक्ष्णया याच्वा कथितमल व्यतिममेण कृतशौचाचमना
भोक्तुमुपविशथ पट्क्लिद्रयेनाहममृतं परिवेक्ष्यामीति निशम्य तत्त्वमनतुष्य-
मानैरसुरैः शानन्दमेव तत् स्वीकृतम् एव पट्क्लिभेदेनोपविष्टेषु देवानुरेषु

रुमोहितानसुरान् वञ्चितुकामो मोहिनीवपुर्विष्णु प्रथम देवपङ्क्तौ
 पर्यवित्तत् मोहिन्यपेक्षया सोढमसुरैर्देवपङ्क्तौ परिवेषणप्राथम्य
 पश्चादपरिवेषणेन चासुरा वञ्चिता मोहिनीरूपेण विष्णुनेति पुराणवार्त्ता ।
 एवञ्चासुराणाममृतहरणकालबाधा देवपङ्क्तौ च परिवेषणप्राथम्यमिति
 द्विविध कालमादाय कपट कालकूटशब्दार्थः पौराणिकोपाख्यान-
 मूलक इति बोध्यम् ॥ २१ ॥

(२१)

कालकूट यवे
 समुद्र मन्थने
 महा उग्र विष ताहा
 दहिबे भुवने ।
 ७ पद बन्दिना
 देवगण निकपाय,
 बाथिले जगत
 सुधानम पि'ये ताव ॥

(२१)

उत्सव प्रधान भावे
 समय क्लेषण—
 कपट आश्रये करि
 हे स्वतचवण,
 समुद्र-मन्थन कले
 उपित अमृत
 पान कवाइले देवे,
 अह्वर वक्षित ॥

तं कृपामृतनिधिं परमेशं

क्षीरसागरविरोचनकायम् ।

श्रीगृहीतचरणाम्बुजयुग्मं

भोगिसेविततनुं प्रणमामः ॥ २२ ॥

युग्मकम् ॥

(शिवपक्षे) परमेश महेश्वर क्षीरसागरविरोचनभासम् = क्षीर-
सागरसदृशसुन्दरद्युतिधर क्षीरसागरश्च विरोचनश्च तयोर्भा इव,
भा यस्येति वा, विरोचनश्चन्द्रः । अतिशुभ्रवर्णसित्युभयत्रैवार्थः ।
श्रीगृहीतेति श्रिया शोभया गृहीत सेवित चरणाम्बुजयुग्म यस्य, तम् ।
यदीयपादपद्मद्वय कस्यामप्यवस्थायाम् शोभा न परित्यजति तमित्यर्थः
यद्वा गृहीतमिति, भावे निष्ठा ग्रहणमित्यर्थः, श्रियः त्रिवर्गसम्पदः ।
गृहीत ग्रहण यस्मात् तत् त्रिवर्गसम्पत्प्रदमित्यर्थः, चरणाम्बुजयुग्म
यस्य तम् । श्रीशब्दस्य त्रिवर्गसम्पद्वाचकत्वं व्याडिकोपादवनाम्यते ।
भोगिभिः भुजङ्गैः सेविततनुम् आश्रितदेहम्, सर्पभूषितकरडकरादिक-
मित्यर्थः ।

∴, (विष्णुपक्षे) परमात्मान् उक्कृष्टानां ब्रह्मादीनां यद्वा परा भ्रष्टा
मा ज्ञान येषां ते ब्रह्माशिपादयः तेषामांशः नियन्तारं विरोचयतीति
विरोचनः, विशेषेषु रुचिमन्तं कुर्वन् इत्यर्थः, रुचिर्दीप्तिः, क्षीरसागरस्य
विरोचनी क्षीरसागर दीप्तिमन्तं कुर्वती भाः - दीप्तिर्मस्य,
यस्य दीप्त्या अधिष्ठानभूतः क्षीरसागरो दीप्तिमान् भवति
तम् इत्यर्थः । श्रिया लक्ष्म्या गृहीत सवाहनाय कोडे स्थापित
चरणाम्बुजयुग्म यस्य । पूर्व्वकल्पलीलामनुसृत्योक्तिरियम् । यद्वा श्रिया
लक्ष्म्याः सागरप्रविष्टाया इत्यर्थाद्विप्तम्, गृहीत ग्रहण प्राप्तिरिति
यावत् यस्मात् तत् श्रीगृहीत चरणाम्बुजयुग्म यस्य, एतत्पा-
दपद्मप्रसादेन लक्ष्मीलाभा भवतीतिभिन्नत्वं विशेषणमिदम् ।
भोगिमेविततनु भोगिना अनन्तनागेन सेविततनु शय्यारूपतामाश्रित्य
परिचरितशरीरम् ॥ २२ ॥

(२२)

मेई तुमि नहेश्वर

ककणा सागर .

कीबोद ओ चन्द्रमन

गोव कलेनव ।

किवा शोभा पादपद्म

युगले तोमार

डुङ्गल-डूवित तनु

नह नमस्काव ॥

(२२)

ककणा-अमृत निधि

श्रीश पवांपव

तव तनु मङ्गे दीप्त

कीबोद सागर ।

लक्ष्मीदेवी पादपद्म

सेवे अविबाम

शयने अनसुनागः—

तोर्मावे प्रणाम ॥

मोहिनीतनुमुपेत्य परेश

व्यभ्रमो यद्यमात्मविलासः ।

मारदर्पहमहापुरुषस्य स्त्री-

रुचिः कथमिवेतरथा स्यात् ॥ २३ ॥

(शिवपत्ने) हे परेश, हे पर सर्वतः श्रेष्ठ, हे ईश, मोहिन्याः
 अमृतपरिवेषणसमये गृहीतस्त्री मूर्तिविशेषावच्छिन्नविष्णोः तनुं
 स्त्रीमूर्तिमुपेत्य प्राप्य यद् व्यभ्रमः विभ्रान्तवान्-चलितवान्, कामोन्म-
 त्तस्तामनुसृतवान् अस्मि, भ्रम प्राप्तवान् अस्मि इति वा, भ्रमस्तु इय
 काचित् स्वर्गाधिकमुन्दरी नारीत्याकारकः; विष्णोर्माया सा इति तु
 तत्त्वम् । अयम् = आत्मविलासः आत्मनः स्वस्येव विलासः लीलाविशेषः,
 इतरथा अन्यथा, मारदर्प इत्यतः कामप्रियिनो महापुरुषस्य ईश्वरस्य
 ते स्त्रीरुचिः स्त्रियामभिलापः कथं स्यात् । मारदर्प इत्यतः इतिभूते

किंपि मारदर्पहा । पूर्वकल्पवृत्तान्ताभिप्रायेणोदम् । यद्वा शुद्धात्मत
कामादिसम्बन्धाभावादियमुक्तिः । ईश्वरस्य पुरुषविशेषत्वेन योगसत्त्वो
महापुरुष इति ।

(विष्णुपक्षे) हे परेश ! पराया ब्रह्मादीनामीश, मोहिनीत
मोहिन्यवतारम् उपेत्य स्वीकृत्य यद् व्यभ्रमः विभ्रम स्त्रीणा विला
विशेष प्राप्तवानसि अयमात्मविलासः । इतरथा सौन्दर्येण कामद
हृतवतः पुरुषोत्तमस्य ते स्त्रीरुचिः स्त्रियाः कान्तिः कथं स्यात्
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

(२३)

महेश्वर, मोहिनीवे
दयन कवि—
यूवेछिले पाछे पाछे
लीला ए तोमावि ।
मदन बिछरी महा-
पुरुष-तोमाव
नतूवा कि ह'ते पावे
श्री-इच्छा बिकाव ?

(२३)

हे नाथ, मोहिनी-
रूपे विभ्रम प्रका
तोमाव ए श्रेच्छाकृत
लीलारई विलास
नतूवा पुरुषोत्तम
मदनमोहन
श्रीलोकेश कान्ति केन
कविवे ग्रहण ॥

नीलकण्ठविहितार्चनविष्णो

पूर्वकल्पसमलील भवेऽस्मिन् ।

शिष्टपालनमशिष्टनिकारं

त्वं करिष्यसि करोष्यकृथाश्च ॥ २४ ॥

(शिवपक्षे) हे विहितार्चन-विष्णो, विहित कृतमर्चन येन स विष्णुर्यस्य, विष्णुना यस्य अर्चनं कृतं स, महाभारतादौ 'हरिस्ते साहस्र कमलत्रलिमाधाय पदयो ' इत्यादि महिम्नः स्तोत्रं च शिवपूजनस्य विष्णुकृतत्वे प्रमाणम् । तत्सम्बोधने । हे नीलकरुण्ड । हे पूर्व्वकल्प-समलील,—एतेन पूर्व्वकल्पे या या लीला कृता कल्पान्तरेऽपि तादृगेव लीला क्रियते, इत्युक्तम् । अतएव मदनदहनादेस्तत्कल्प तदानामकृतत्वेऽपि नासङ्गतिः । अस्मिन् भवे वर्त्तमाने कल्पे । शिष्टपालन साधूना रक्षणम् अशिष्टानां निकार निग्रहं करोषि, करिष्यसि, अङ्कयाश्च, अस्मिन् कल्पेऽपि वर्त्तमानकाले भविष्यति काले यतीते च काले तथाचरणं ते शुक्तमेव । अतएव दत्तादीनां निग्रहं कृतं इति भावः ।

(विष्णुपक्षे) हे नीलकरुण्ड विहितार्चनं, नीलकरुण्डेन शिवेन विहितम् अर्चनं पूजनं यस्य स, श्रीमद्भागवते नृसिंहावतारादौ शिवस्तुत्यादिकं श्रीरामनाममन्त्रपञ्च तत्र प्रमाणम् । हे विष्णो ! पूर्व्वकल्पसमलील, इत्यनेन पूर्व्वकल्पे देवानामेवविपदि यत् त्वया कृतं तत्करणीयमिति प्रार्थनायां प्रीतिमुपदेशितम् । अन्यत्समानम् ॥२४॥

(२४)

हे विष्णुपूजित नील
कर्ण महेश्वर,
पूर्व्वकल्प सम लीला
ए कल्पेऽपि क्व ।

(२४)

हे शिवपूजित विष्णु,
अवतां व गव
पूर्व्वकल्प मत्
ए कल्पेऽपि लीला त्व ।

शिष्टैव पावन याव	दृष्टे प्रभु याव शिष्टे
दृष्टेर निग्रह	वक्ष्य विधान
कविवे कविह	उत्तिष्ठ २ र्दमान
करिग्राह दूपाग्र ॥	अतीत गमान ॥

कालरूप ऋतुलिङ्गविशेषान्

सन्दधासि सदृशान् प्रतिवर्षम् ।

भूतकल्पघटितं तदधीय-

न्नद्य भावय भवेश विधेयम् ॥ २५ ॥ .

(शिवपक्षे) पूर्वकल्पसमलीलेत्यनेन यद् विवक्षितं तत्स्फुटयति, हे कालरूप ! कालस्वरूप, त्वमेव यथा प्रतिवत्सर ऋतुभेदेन फल-
पुष्पविशेषसम्पत्तिप्रभृतिदक्षया चिह्नं दधासि, प्रतिवर्षमेव वसन्तः
चूनमञ्जरीरकुलमल्लिकाप्रभृतिऋतुमादिकं दधासि, एव श्रीष्मादय
ऋतुरोऽपि, न ह्यस्य वर्षभेदेन व्यतिक्रमो भवति । तथा कल्पभेदेऽपि
तनास्य लीलाया व्यतिक्रमो न भवितुमर्हति । तस्मात् पूर्वकल्पे
दक्षयभवाले यत्कृतं तदेनायं विधेयमिति प्रायना । तेन दक्षजीवनादिक
दीयतामिति प्रार्थनं गम्यते । अधीयन् स्मरन्, भाषय सम्पादय ।
हे भव, हे ईश ! इति पदद्वयम् ।

(विष्णुपक्षे) पूर्वकल्पेन्यादिकं तुल्यार्थकप्रायम्, विशेषस्तु पूर्वकल्पे
इन्द्रं प्रति दुष्वासः शापे, एवमेव वृत्तमभूत् तत्र भयता यन् इत सगप्रति
तत्कृत्वा कर्त्तव्यं माधयेति प्रार्थना बोध्या । अत्र पक्षे मरेश इत्येकं पदम्
भद्रस्य सकारस्य शिवस्य वा ईशः प्रभुः, निपन्ता, तत्सम्बोधने ॥२५॥

(२५)

देव कालरूप, अष्टिर्देव शत्रु ह्य
 धरु चित्त गगलादेरु चिन्न चिह्नमय ।
 तेमति अत्रोत्त वल्ल करिया अन्न
 याशै विधेय ताश करु आचरण ॥

म नाम तव कामदमद्धा

नामरूपरहितस्य परेश ।

वमद्भुतविलासविशेषः

शोभते त्वयि परं न परस्मिन् ॥ २६ ॥

(शिवपक्षे) हे पर, हे ईश ! अद्धा तत्त्वतः नामरूपरहितस्य, चस्तुतः नेति नेत्यनेन श्रुतिशोधिततया सज्ञाविशेषेण रूपविशेषेण च वर्जितस्य तव नाम शिवनाम कामदम् अभीष्टसाधकं नाम प्रसिद्धम् इति अद्भुतः विस्मयावहः विलासविशेषः लीलाभेदः प्रकाशभेदो वा परकेवल त्वयि शोभते न परस्मिन्, अन्यत्र । यस्य नाम नास्ति तस्य नामेति असम्भवद्वस्तुनः, फलसाधकत्व विस्मयावहमेव, तच्चाघटनघटन शोभते त्वयि परमित्यादि विश्वविमोहिन्या माययैव ते जात तादृग्मायाया अनन्यसाधारणत्वादिति चतुर्थपादान्तभावार्थः ।

(विष्णुपक्षे) हे परेश ! इति सम्बोधनपदमेकम् । परेशः—पराशा ब्रह्मादीनामीशः नियन्ता, समानमन्धत् ॥ २६ ॥

(२७)

हे नाथ ! वाञ्छव तव नाहि कणनाम
 तथापि शोभाय नाम कवे पूर्ण काम ।
 एमन विच्छिन्न दीना शोभावि गृह्यवे
 अत्र काशातेऽ नहे ए विशाल भवे ॥

नाथनाथनपराननुकम्प्यान्

देववन्द्यपदकामरदारान् ।

भो दयामय दयस्व ददस्व

प्रार्थितञ्च भगवन् प्रणमाम ॥ २७ ॥'

(शिवपक्षे) भो दयामय ! नाथ नाथनपरान् पतिभिन्ना-
 निरतान् अनुकम्प्यान् दयार्हान् देववन्द्यपद देवै सुरैर्वन्द्य नम्य
 पद चरण यस्य स , स चासौ का दक्षश्चेति देववन्द्यपदक तस्य अमरान्
 मृत्युहीनान् दारान् दयस्व । पत्न्यौ दक्षे मृतेऽपि जीवन्त्यास्तान् पत्न्या
 आक्षेपोक्तिरियम् । प्रार्थित पतिजीवन ददस्वेत्यन्वय ।

(विष्णुपक्षे) हे नाथ ! हे देववन्द्यपदक, देववन्द्य पदक यस्य
 देवाश्च देव्यश्चेति देवा तै वन्द्य पदप्रतिरूपक यस्य स. तत्सम्बोधने
 हे नाथ ! नाथनपरान् भिन्नापरान् अमरदारान् देवपत्नी दयस्व ।
 लक्ष्मीप्रशने, स्वस्यभक्त, असुरसुद्ध पराजयेन समीपागमनाशक्ता
 देवपत्न्यस्तव मूर्च्छि जन्ममाय तत्र चरश्चप्रतिरूप प्रणमन्ति तान्
 दयस्व । यदि दुर्ध्वंसोऽवमाननया देवराजस्यापराध तदपराध
 शान्तयेऽप्रयतमानाना देवानामपराध तथापि "क्विन किमपराधन्ते एव-

पञ्जरकोकिलाः”, इत्येव निरपराधाः स्त्रियः भवदेकप्रणतयः यत्प्रार्थयन्ते
तेहृदस्व ॥ २७ ॥

(२१)

अमव वन्दित पद—
श्रुत प्रजापति,
हि मरे ताव धर्म-
पत्नी ए प्रसूति ।
क्षिप्रान् चाहे दीना
कव भिक्षादान
याग्य कर दया
नमि भगवान् ॥

(२१)

हे नाथ ! ओ पद नमि,
अमव जलना—
शक्रजय लक्ष्मी मागे—
पूर्वाओ कामना ।
दयापात्रे दया कर
देव दयामव
भगवन् नमि तोगा'
मोरा जविनय ॥

पश्य पश्य शिवदक्षजनानां
कीदृशी ननु दशा विपमास्ति ।
धास्य स्थितिकरः कृपया ता-
नीश नैप समयस्तमसस्ते ॥ २८ ॥

(शिवपत्ने) प्रार्थितमाह—हे शिव ! पश्य पश्य सम्भ्रमे दिव्यचनम्,
दक्षजनाना—दक्षश्च जनाश्च तेषाम् कीदृशी विपमा दशा अस्ति वचन्ते ।
दक्षसमभिव्यवहारात् जनशब्दः दक्षमभ्यन्धिजनपरः । तथा च दक्षस्य
दशा मरण भृगुपूर्वादीना दक्षस्य स्वजनाना निग्रहः सेनाना मरणश्चेति
भावः अस्तीतिनिवासम्वन्धात्परत्वेन देशत्यस्य कर्तृत्वं न तु पश्येति

क्रियायाः कर्मत्वं अस्त्येष घटः पश्येतिवत् । स्थितिकरः सन् तान् दत्तं
जनाश्च कृपया धारय, अयस्पापय, मृतानां जीवनदानेन, निगृहीतानामप-
चयपूरणादिना च स्थितिं लभ्यते । रुद्रस्य न स्थितिकरत्वमित्याशङ्काम-
पनुदन्नाह ईरोति हे ईश ! सृष्टिस्थितिसंहारकर्त्ता, एषः समयः तमसो न
तमोगुणसम्बन्धो न भवतीति शेषः, ईश्वरत्वात् त्वमेव गुणभेदमालम्ब्य
सृष्टिस्थितिसंहारान् करोषि, तत्र तमोगुणालम्बनेन संहारः, स्थितिसम-
योऽयं सत्त्वगुणालम्बनयोग्यः, न तमोगुणालम्बनसमयस्तस्मादत्र
संहारो न युज्यते । प्रजापतेः संहारः प्रलयकालमन्तरेण न
भवतीत्येवमुक्तिः ।

(विष्णुपत्ने) हे शिवदत्त ! शिवेषु मङ्गलकर्मसु दत्तः कुरालः
तत्सम्बुद्धौ सर्वमङ्गलमङ्गल्यमितिस्मृतेः । पश्य पश्येति पूर्ववत् । जनानां
देवमनुष्यादीनां कीदृशी विषमा दशा, लक्ष्मीश्रेण असुरपीडनेन च
दुःखान्नास्था अस्ति । स्थितिकरस्त्व तान् धारय पूर्वनिस्थां प्रापय । हे
ईश ! एषः समयः आचारः तमसः, न ते न तव । सत्त्वं हि सुप्तं, सत्त्वस्य
प्रच्छादनं विना न दुःखं भवति, प्रच्छादनं तमोगुणस्याचारः, न तु
सत्त्वस्य, तव तु सत्त्वमेव रूपमिति तात्पर्यम् ॥ २८ ॥

(२८)

शाय शिव ! देख देख
दरु तथा लोक
लज्जित कि मर्णा आज
बूझा आर शोक ।

५१० १४

(२८)

हे मङ्गलमय
नावाषण हेरु हेव,
शाय, कि दुर्दशा आज
जन समूहेर ।

হে পালক ! বক্ষা কর
 সে হবে সদয়,
 ঐশ্বর ! এ নহে তব
 সংহার সময় ॥

স্থিতি-বর্ধী দয়া করি
 স্থিত কর মন,
 ভাগস আচার—
 দেবে হানি,—নহে তব ॥ -

যত্কৃপালববলেন জনানাং
 সর্বদুঃখচরমাপগমঃ স্যাৎ ।
 ত্বাং তপেত্য বয়মর্থযমানাঃ
 ধুদ্রমর্থমিতি ধিগ্ বিপয়েচ্ছাম্ ॥ ২৭ ॥

সর্বদুঃখচরমাপগমঃ—মোক্ষ ইত্যর্থ । কাম্যস্বার্থস্য লাভে, তদলা-
 ভজনিতদুঃখনারোঃপি ন সর্বেষা দুঃখানা নাশঃ, তেন দুঃখবিশেষস্ত্যাস্ত্বে-
 ঽপি, উত্পত্তয়মানদুঃখানা নাশাভাবাত্ । মোক্ষে তু ন পুনর্দুঃখস্যোত্পত্তিঃ,
 অর্থ্যস্তু ভুদ্রঃ অল্য নশ্বরত্বাচ্চথাপি মোক্ষমপহায় যদর্থঃ প্রার্থ্যতে
 বিপয়েষু উত্কটরাগ এব তত্র কারণমিত্যুভয়পক্ষে তুল্য তাত্পর্যম্ ॥ ২৬ ॥

(২৯)

জীবের যতেক দুঃখ যাব কৃপা বেশ—
 লভিলে সে সব হয় সমূলে নিঃশেষ ।
 সেই ভূমি—লভিগাও হায় রে তোমায়
 চাহি তুচ্ছ অর্থ,—ধিক্, বিষয় ইচ্ছায় ॥

• দেবতার যে হানি—পরাজয়, তাহা ভাগস আচার—তমাগুণের
 কাৰ্য্য, তোমার কাৰ্য্য নহে—ভূমি যে সব গুণের অধীশ্বর ।

শক্নুম: কৃতধियोঽপি বিরন্তুং

নৈব দেব ভবতো গুণবদ্ধা: ।

তত্প্রসীদ পরিপূরয় বাঙ্ড়া-

মস্তু চ ত্বয়ি হরে হৃদয়ং ন: ॥ ৩০ ॥

নিন্দামি চ করোমি চেত্বাহ—জানন্তোঽপি বয়মস্বতন্ত্রতয়া
বিপর্যবৈরাগ্যং প্রাপ্তুং ন শক্নুম:, পারতন্য চ ভবতো গুণেন মাযারজ্জ্বা
বন্ধনম্ । অতএব অস্বতন্ত্রা বয় চমার্হা:, প্রসন্ন: সন্ অস্মাক
বাঙ্ড়া পূরয় । বাঙ্ড়া চ পদ্মদ্রুপে প্রাগুপদর্শিতা । তদ্‌বাঙ্ড়াপূরণমাত্র
নাস্মাক প্রার্থ্যং কিন্তু ত্বয়ি হরে ন: অস্মাক হৃদয় মনস্বাস্তু । তত:
কদাচিন্মুদ্রুপ্যি মবিষ্যতীতি পদ্মদ্রুপস্যার্থং । এক এব বিশেষ:, শিবপদে
হরে ইতি সপ্তম্যন্তপ্রয়োগ:, বিষ্ণুপদে সম্বোধনপ্রয়োগ: ইতি ॥ ৩০ ॥

(৩০)

ভবনীয় মাযারজ্জ্ব-

বন্ধ মোরা, তাই—

নশ্বব এ জানিলেও

প্রাণে শক্তি নাই।

অশক্ত প্রেম হও,

বাঙ্ড়া পূর্ণ কব,

তোমাতে মোদের

মতি থাকে যেন হব ।

(৩০)

অভিজ্ঞ হ'লেও তব

ত্রিগুণে সংযত,

নাহি পারি অর্থবাঙ্ড়া

হইতে বিযত ।

হে হরি! প্রেম হও

পূবাও বাঙ্ড়িত

আব চাহি, তোমা প্রতি

থাকে যেন চিত ।

एवमादि भगवत्स्तवयोगात्

पावनादजनि यच्छुभदैवम् ।

तेन ते बुबुधिरे जगदीशं

सुप्रसादसुमुखं शुभरूपम् ॥ ३१ ॥

एवमादिः इत्यादिः यः भगवत्स्तवः, तद्योगात् तस्मिन् योगः रचयितृत्वेन तत्पाठनत्वेन च सम्बन्धः, सर्वज्ञो ब्रह्मा पूर्वकल्पवृत्तान्तानुसारेण स्तवमिमं रचयामास तदनभिज्ञा अपि परे तमेवापठन्निति सर्वत्रैव तत्स्तवयोगोऽभूदिति भावः । अथ च तत्स्तवनेन यो योगः चित्तवृत्तैरेकत्र स्थितिः तस्मात् । शिवपक्षे भगवत्स्तवः शिवस्तवः, विष्णुपक्षे विष्णुस्तवः । स्तुत्या जगदीशप्रसादस्तु—स्तुतिजनितशुभादृष्टेन स्तोतृणां जगदीशः प्रसन्न इति ज्ञानम्, तदाह तेनेति द्वितीयाहम् । शिवपक्षे जगदीशः शिवः, विष्णुपक्षे विष्णुः, अन्यत् यमानम् ॥ ३१ ॥

(७१)

इत्यादि प्रकार
भगवत्स्तुति योगे,
इहैव वसुध नाश;
शुभ सैव जाये ।
तारि कले श्रोत्रादा
मेधेन—नरेधेन
सुप्रसाद-सुमुख
सौम्य नृतिर ।

(७१)

एकैकप वरु भगवत्-
स्तुति पाठे
शुभादृष्टे उपहित
मर्क पाप काटे ।
त्राशाद्रे ह'लेन
हरि नयन गोचर
प्रसाद सुमुख
सुप्रसाद-सुमुख ॥

श्रीश्वरस्त्वजमुखं कमानयन्

सद्गणं च शमयन् हविर्भुजः ।

सुस्वरोदितसमुद्रमन्थना-

मन्द्रधीरनिनदोऽदिशच्छुभम् ॥ ३२ ॥

(शिवपत्ने) श्रीश्वरः श्रीशिवः, 'देव गुहं गुहस्थानं क्षेत्रं
क्षेत्राधिदेवताम् । सिद्ध सिद्धाधिकाराश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत्' इति
गणवमदृष्टृनप्रयोगसारवचनमनुसृत्येदम् । 'तु'कारः पक्षव्यावर्तन-
चोत्तकः, स्तोत्रपक्षादन्यः स्तुत्यपक्षः, तत्कार्यसूचनात् । अजमुख
छागमुख क दक्षं आनयन् जीवयन्, अन प्राणने इति धातोर्षिचि
शतृप्रत्ययात्, नहि पूर्व्वस्थितमुखविशिष्टस्य दक्षस्य जीवनमभूत् किन्तु
छागसदशवक्त्रविशिष्टस्येति भावः । क्षिप्रगुण्डस्य दक्षदेहस्य
छागवक्त्रयोजनेन प्राणदानं कृतवान् छागवक्त्रत्व तस्य शिवनिन्दया देव्याः
शापादिति बृहद्गर्भपुराणपार्त्ता । सद्गण सता समूह हविर्भुजः
पूपादोन् देवाश्च शमयन् शान्तिं लभयन्—शुभमदिशत् शुभं भूया-
दित्वादिशत्, तेन मृतानामन्येषामपि पुनर्जीवन सूचितम् । किभूतः
सन् शुभमदिशत्—सुस्वरोदितसमुद्रामन्थनामन्द्रधीरनिनदः, सुस्वरे
सौम्यस्वरे उदितः प्रकाशितः समुद्रमन्थनामन्द्रधीरनिनदो यस्य स,
समुद्रमन्थनस्य आमन्द्रधीरनिनदः, धीरः, अधिकलितः निनद इति
कर्मधारयात् परं आमन्द्रः धीरनिनद इति कर्मधारयः । आसम्यक्
मन्द्रः गम्भीरः आमन्द्रः । यस्य सुस्वरे समुद्रमन्थनस्य गम्भीरधीरध्वनिः
प्रकाशितः सः तादृशः । समुद्रमन्थनस्य ध्वनौ यादृक् दिगन्तव्यापित्व

তন্নাশীত্ কেবলং গম্ভীরত্ব ধীরত্বञ্চেতি ভাবঃ । সুস্বরে
সমুদ্রমন্থনধ্বনিপ্রকাশশ্চ সুস্বরস্য সমুদ্রমন্থনধ্বনিসাদৃশ্যমিতি-
নিदर्শনা ।

(বিষ্ণুপক্ষে) শ্রীশ্বরঃ শ্রীপতি , অজমুখং কমলাসনপ্রমুখ সদ্-
গণম্ উত্তমসমবায় ক মুখং আনয়ন্ প্রাপয়ন্ হবির্ভূজো দেবান্ প্রশ-
ময়ন্ শান্তিমাশ্বাস লম্ভয়শ্চ সুস্বরেণ উদিত কথিত সুস্বরোদিত সমুদ্র-
মন্থন যেন সঃ আমন্দ্রধীরনিদর্শচেতি বিশেষণসমাসঃ সঃ সন্ শুভম-
দিশত্ যুধ্মাभि. সমুদ্রমন্থনং কৰ্ত্তব্য ইত্যুক্তবা মঙ্গল মঙ্গলজনক যথা
স্বাভ্যুত্থা উপদিদেশ নহি কেবলং দেবৈ সমুদ্রমন্থন কৰ্ত্তব্য কিন্তু দেবা-
সুরৈর্মিলিতৈঃ, তস্মাদিদানীং সন্ধির্বিবেয., ইत्याদিরূপ শুভজনকমুপদেশম্
আমন্দ্রধীরঘ্বনিনা কৃতবানিত্যর্থঃ ॥ ৩২ ॥

(৩২)

ত্ৰীশ্রী ঐশ্বর শিব
দক্ষ দিলা প্রাণ,
মুণ্ডহীন দেহে, বনি
ছাগ মুণ্ডবাণ ।
নাগর মধুন গম
মস্ত্র ধীর ত্বরে
কহি শুভ দিলা শাস্তি
সগণ অমরে ॥

(৩৩)

ত্ৰীপতি, বিধাতা আদি
শ্রেষ্ঠ শ্রোতাগণে
কবি শ্রী, দিয়া শাস্তি
দেবগুণ মনে ।
যুগ্মনে আদেশ দেন
মতিতে সাগর
মস্ত্র ধীর ত্বরে আরও
যাহা শ্রেয়স্বর ॥

सतीतनुस्तेन तदा गृहीता
 नारायणेनान्तरिताय चक्रात् ।
 शमायते सर्वं उपास्थिताद्यां
 गतिं तु तामस्य सुरा न जज्ञुः ॥ ३३ ॥

(शिवोपदे) तेन शिवेन सत्याः दादायस्याः मृताया इत्यर्थात्तनुः शरीरं गृहीता, स्कन्धे स्थापिता अथ अनन्तरं नारायणेन चक्रात् चक्रमुत्सृज्य त्यक्त्वोपे पञ्चमी अन्तरिता अन्तरवती दूरवर्तिनी अन्तरा बाह्या वा वृता अङ्गानि च्छित्त्वा देहो कुरी चक्रे । सर्व्वः शिरः शमायते शमस्य विस्तारे सति, दक्षजीवनादिना दक्षपुरे, प्रसख्यानेन आत्मनि, तन्महिम्ना प्रमथेषु च शान्तेरायते विस्तारे (आ + यम + भावे निष्ठा) आद्या गतिं दाक्षावणीविवाहात् पूर्व्वं या गतिरसीत् ताम् उपास्थित मित्रीचचार । सा च गतिः निवृत्तं तपश्चरणम् । सुरा. अस्य शिवस्य ता गतिं न जज्ञुः न बुबुधिरि ।

(विष्णुपदे) तेन नारायणेन गृहीता सती दिव्या सत्त्वप्रधाना वा वनुः चक्रात् समूहात् स्तोत्रमृहादिति प्ररुण्याद् गम्यते समूहपरित्यज्य अन्तरिता अन्तर्धानं प्रापिता, अथ अनन्तरं विष्णोरुपदेशप्राप्त्यनन्तरम् ते सर्व्वे शमाय असुरैः सन्ध्यर्थं वा स्वर्गम् उपास्थिताः शीनभावेन आस्थानं आलम्बनं कृतवन्तः अस्य नारायणस्य गतिं तु न जज्ञुः नाविदन् । एतेन इन्द्रादिदेवशरीरापेक्षया स्वेच्छा-गृहीतेश्वरशरीरस्य पैलक्षण्यं चोक्तम्, इदं च पद्मद्वये यथायथं बोध्यम् ॥ ३३ ॥

(७७)

सती मृतदेह शिव
 कवेन धावण,
 चक्रे कांति ताय
 हविलेन नावायण ।
 दिया शक्ति सवे, शिव
 निज आग्रभावे
 रत ह'न, सेई-गति-
 ज्ञान नाहि देवे ॥

(७७)

तथन ये दिव्यरूप
 धरिलेन हवि—
 देववन्द ह'ते— ।
 ताय ल'एन संववि ।
 हीन सक्ति भरे
 . स्वर्गे गेला देवतावा
 नावायण-गति क्लिप्त
 ना जानिला ता'रा ॥

ईशो हि नित्यनिरवद्यचिदात्मभावो
 वाक्चेतसोरविषयो धृतविग्रहोऽपि ।
 जीवेष्वदृष्टविभवोपचितेषु तावत्
 सम्पद्यते तदवलोकनशक्तियोगः ॥३४॥

इदानीं कथं न जज्ञुः, इतः प्रागेव च कथं तद्रूपं ददृशुः
 पश्चादपि द्रक्ष्यते तत्समाधानाय—ईश इति । नित्यः उत्पत्तिक्षय-
 रहितः निरवद्यः निर्दोषः चिदात्मा = चित् स्वरूपः भावः सत्ता यस्य सः
 नित्यनिर्दोषचिन्मात्रस्वरूपेण स्थितः इत्यर्थः । यद्वा चिदात्मनि भावः
 चिदात्मभावः नित्यनिर्दोषः चिदात्मभावः चिद्भूतिसत्ता, इयं च
 सत्ता चिदचिदुभयपर्याप्तोति शाक्तमतम् । ईशः जगदीश्वरः धृतविग्रहो-
 ऽपि स्वैच्छाग्रहीत-शरीर-विशेषोऽपि वाक्चेतसोः वाचः मनश्च
 अविषयः अगोचरः हि अघधारण्ये, तस्य शरीरस्य जीवशरीर-

सादृश्याभावादितिभावः । तर्हि कथं शिवनारायणादिरूपे
दृश्यते तत्राह—जीवित्यति, अदृष्टस्य विभवः सामर्थ्यं तेन उपचितं
समृद्धेषु जीवेषु तदवलोकनशक्त्या सः (ईश्वरः) श्रवणलोक्यते यथा ।
तदवलोकनी सा चासौ शक्तिश्चेति तदवलोकनशक्तिः—सा हि शक्ति
जगदीश्वरस्य कृपा तथा योगः सम्यग्ध. सम्पद्यते । पुरुषविशेषादेव जीवे
जगदीश्वरकृपा जायते यथा तद्दर्शनं भवति, न तु जीवेच्छ्रया
स्तवजनितशुभादृष्ट्यात् कृपा जाता ततश्च तद्दर्शनं जातम् अदृष्ट्य
फलनाश्रयतया, पुनर्दर्शनहेतुकृपासम्यग्धकारणपुरुषविशेषाभावा
न दर्शनं जातमिति भावः । उभयपक्षे समान एवार्थः, केव
विग्रहे भेदः, स च दर्शित इति ॥ ३४ ॥

इति कविकुल-लालितचरणकमल-श्रीनन्दलालविद्यारत्नभट्टाचार्य्यसूनोः
श्रीपञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्य्यस्य कृतौ सर्व्वमङ्गलोदये शिल्पिकाव्ये
स्तोत्र नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

(७४)

निष्ठाशुद्ध खानकूप आत्मा ये ईश्वर
धविदोष मूर्ति मनोवाकाअगोठव ।
अदृष्टे विशेष शुद्ध इष्टोले उदय
ऊावे लेशिवाव शक्ति-नाभ जीवे इव ॥

इति सर्व्वमङ्गलोदय नामक द्वार्थ काव्ये 'स्तोत्र' नामक
सप्तम सर्गं समाप्तम् ।

अष्टमः सर्गः ।

विधिनप्त्री तु सा देवी प्रनष्टा सर्व्व-सम्मता ।

आसीत् सागरगर्भस्थानन्ताधातृसहोदरा ॥ १ ॥

(शिव०पक्षे) सर्व्वसम्मता सर्व्वस्य शिवस्य सम्मता प्रिया सा विधिनप्त्री विधेर्ब्रह्मणः नप्त्री पौत्री दाह्यायणी प्रनष्टा त्यक्तदेहा सती सागरगर्भस्थानन्ताधातृसहोदरा आसीत्, अनन्ता पृथिवी तस्या धाता धारणकर्ता अनन्ताधाता महीध्रः पर्व्वत इत्यर्थः सागरगर्भस्थश्चातौ अनन्ताधाता चेति सागरगर्भस्थपर्व्वतः स च मैनाकः, तस्य सहोदरा । मैनाके हि हिमालयान् मेनकायामुत्पन्नः, इन्द्रस्य पर्व्वतपक्षच्छेदनावसरे. तद्भयान्मैनाक सागरं प्रविष्टवान् इति, पूर्व्वे सर्व्वे पर्व्वता. पक्षवन्त आसन्, तेषां विहङ्गमानामिव देशाद्देशान्तरपतनादाकस्मिन् जनपदध्वंसमवलोक्य इन्द्रेण तेषां पक्षच्छेदो यज्ञेण कृत इति च पुराणवार्ता । एतेन, त्यक्तदेहा दाह्यायणी हिमालयान् मेनकायामुत्पन्नेति वर्णितम् तुकारो दक्षप्रसङ्गसमाप्तिसूचकः, कथान्तरद्योतनेन । (पक्षान्तरे) सर्व्वैः सम्मता आदृता विधिनप्त्री विधेर्ब्रह्मणः पौत्री,—कतमा पौत्री तदाह मातृसहोदरा धाता च विधाता चेति द्वौ पुत्रौ लक्ष्मीश्च ख्यातिनाम्न्या पत्न्या भृगोरुत्पन्ना इति विष्णुपुराणम् । तथा च भृगोः ख्यात्यामुत्पन्ना या ब्रह्मणः पौत्री सा,—सा च लक्ष्मीः, सागरगर्भस्था आसीत् दुर्ब्वामसः शापेन इन्द्राधिकारं परित्यज्य सागरप्रविष्टा जीवन्त्येवासीदित्यर्थः । सागर-

प्रवेशेऽप्यमरणं बोधयितुं हेतुगर्भविशेषणम् अनन्तेति—नाशरहितेत्यर्थः
अत्र पक्षे सागरगर्भस्था अनन्ता धानुसहोदरेति पदत्रयम् ।
लक्ष्म्याः सागरप्रवेशवार्त्ता—पूर्ववर्णितापि उत्तरकथायोजनायात्रा
नूदिता । तुकारः लक्ष्मीमुद्धरणरूपकथान्तरसूचकः ॥ १ ॥

(१)

शिवप्रिया दाक्षायणी
देहतांशुपदे ।
खट्वाणमैनाक-गात्रा
मेनका उदरे ॥

(२)

अथिनमनिता कन्यो
भृश्व उदरा ।
इहेनेन अशुक्रानेन
कौबोद-निगया ॥

प्रकृत्येकतया भेदे स्थितेरपि जगत्प्रसूः ।

समपद्यत सा तत्र सदाशिवपरायणा ॥ २ ॥

(शिवोपक्षे) सा जगत्प्रसूः जगदम्बा स्थितेः मर्यादाया भेदेऽपि
पूर्वं दाक्षायणीत्वेन स्थितिरासीदिदानीं पार्वतीत्वेनेति भेदसत्त्वेऽपि
प्रकृत्येकतया प्रकृतिर्हि एकैव भवति दाक्षायणीत्वेन वा पार्वतीत्वेन वा
यादृगाविर्भावमङ्गीकरोतु स्वरूपतः सा एका प्रकृतिरेव, एवमेकतया पार्वती-
रूपेण तस्याः स्थितावपि सा सदाशिवपरायणा महेश्वरपरायणा समपद्यत
अभूत् । एतेन पार्वत्याः शिवमेव पतित्वेन प्रार्थयमानायास्तपोनिगमादिक
संक्षेपेणोक्तम् ।

(पक्षान्तरे) सा जगत्प्रसूः लोकमाता लक्ष्मीः प्रकृत्या स्वभावेन
एकतया अमेदेन वास्तवाभेदेन वा तत्र सागरगर्भे शिवपरायणा

मङ्गलदानरता सदा आसीदित्यर्थः, अयमाशयः लक्ष्मीर्दुर्वाससः शापात्
पूर्वं स्वर्गस्था यथा इन्द्रस्य मङ्गलं कृतवती, मङ्गलदान-प्रकृतितया
सागरगर्भस्थिता तत्र मङ्गलदायिन्यभूत् साम्प्रतं स्वाधिष्ठानसागरगर्भस्य
पातालद्वारतया पातालवासिनोऽसुराः तुल्यदत्तमङ्गलभाजोऽभूवन्निति
सूचितम् ॥ २ ॥

(२)

एकत्रे प्रकृति मती
उमा विश्वमाता ।
अवशा भेदेऽपि इति
मदाशिव वज ॥

(२)

एक लोकमाता लक्ष्मी,
मात्र विष्णुमाता ।
मेषां वचन—
आभासिक शुभदान ॥

दैत्यैर्जिताः स्तव-प्रीत-स्वभुवोक्तास्तु संहिताः ।
देवास्तन्नन्दनोद्भूतिमीषुः शिवकरग्रहम् ॥ ३ ॥

(शिवोपज्ञे) तुकारः पद्मान्तरद्योतकः, स च पद्मस्वारकामुरेण देवाना
युद्धप्रसक्तः, अत्र विशेषेणानुल्लिखितमपि दैत्यकर्तृकदेवताविजयस्य
पद्मान्तरत्वेन बोधनात्, तद्युद्धं घटितमिति सूचितम् । कुमारमम्भवेऽपि
अमुरजय एवोक्तः । दैत्यैः तारकप्रमुगैः जिताः संहिताः मिलिताः देवाः
स्तवप्रीतस्वभुवा स्तुतिविशेषेण प्रीतः यः स्वभूः आत्मभूः ब्रह्मा तेनोक्ताः
उपदिष्टाः सन्तः तन्नन्दनोद्भूतिं तस्या पार्वत्या तस्या वा नन्दनोद्भूतिः
पुत्रजन्म यतः त शिवकरग्रहं शिवेन पाणिग्रहं त्रियाहमीषुः कामया-
मानुः । दत्तघटितशिवलीलासमाप्त्यनन्तरं शिवो देवैरविदितस्त्वर्षी ।

अत्रान्तरे सगणतारकामुरपराजिता देवाः, सर्वे मिलिता सत
ब्रह्मण शरणभीयुं तुष्टवुश्च । प्रीतेन ब्रह्मणा कथितम् 'शिवस्य पुत्र-
सुभान् शत्रुं तारकं निहनिष्यति, शिवश्च साम्प्रत हिमालये
तपस्यति, दाक्षायणो च हिमालयदुहितृभावनाविर्भूता, सैन शिवस्य
बाजधारणसमर्था, अतः शिवेन सह तस्या विवाहसघटनं कुरुत, तत
स्तयो. सयोगे एव नन्दनो जनिष्यते, नान्यथा ।' इत्युक्त्वा देवा
तस्या शिवपुत्रजन्मफलकं शिवेन तस्या पाणिग्रहणं कामयामासुरिति
महतीं कथाम् सन्निष्येत्तापि तदर्थमेव प्रतिपादयति । सर्व्यजनप्रसिद्ध-
कुमारसम्भवमहाकाव्यवर्णिताया कथायां सक्षेपकथनमेवोचितमिति
कवेराशयः ।

(पदान्तरे) पूर्व्यसर्गवर्णितं सक्षेपेणानूद्य कथारोपं योजयति ।
दैत्यैर्जिता देवा पूर्व्यसर्गवर्णितप्रकारेण स्ववेन प्रीतः यः स्वभूः नारायणः
तेनोक्ता सहिता. असुरैः कृतसघयः, सन्नन्दनोद्भूतिः = तस्य नन्दन-
काननस्य उद्भूतिः अत्यैश्वर्यसाधकः उत्कृष्ठा भूतिः सम्पद् यस्मात् त
शिवकरमङ्गलकरग्रहनिर्व्यन्धम् ईषु प्राप्तवन्तः दैवादिकस्य गत्यर्थकस्येप
धातोर्निष्पन्नत्वात्, सर्व्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्थाः ज्ञानार्थाश्चेति शाब्दिकसमयाच्च ।
पूर्व्यसर्गे सुरवरोदितसमुद्रमन्थनामन्द्रधोरुनिनदोऽदिशच्छुभमित्युक्तम्,
तत्प्रतिपालनाय देवा दैत्यैः सह तदभिमतमेव सन्धिं तत्कालयोग्य
कृत्वा शुभजनके समुद्रमन्थने निर्गन्धं प्राप्तवन्तः, यस्य फलं नन्दनस्य
प्रकृष्टा सम्पत्, नन्दनवनसोरसम्पदा पारिजातादीनां समुद्रमन्थनादुत्पत्तेः ।
इदं हि स्वरूपतः फलस्य कथनं ननुद्देश्यतया । सूयं दुर्व्वासस
पारिजातप्राप्तिश्च कैलासस्थसन्तानकाव्यपारिजातविशेषप्राप्तिरूपेति

বোধ্যম্ । তাৎশদুর্লভমপুষ্পস্য স্বয়মিন্দ্রেণ সবহুমানমনুপাদানমেব
 দুর্ভাসসঃ কৌপকারণমভূদিতি বোদ্ধব্যম্ । যদ্বা নন্দনস্য উদ্ভূতিঃ উৎকৃষ্টা
 অনন্যসাধারণী ভূতিঃ প্রাপ্তিঃ অধিকারো যস্মাৎ তং নিব্বৰ্ণন্থং প্রাপ্তবন্ত
 ইত্যর্থঃ । সন্ধ্যবসরে নন্দনবনে অসুরাধিকারস্বীকার আশীত্ব
 সমুদ্রমন্যনানন্তরমমৃতপানেন বলীয়সা দেবানামন্যসাধারণোঽধিকারঃ
 ইতি পরিণামঃ সমুদ্রমন্যনাগ্রহায় । তদানীং বিশেষরূপেণ দেবৈরগৃহী-
 তেঽপ্যস্মিন্ পরিণামে, অসুরজিগীপূষা তেবা কামনাপূরণায় যত্বীর্ষিষ্যু-
 পদিষ্ট' তদনুষ্ঠানেনাস্মাভিরসুরা বিজেধ্যন্তে স্বর্গাচ্চ ন্যায্যিষ্যন্তে
 ইতি সামান্যতয়া পরিণামো জ্ঞাত এবাশীদিতি ভাবঃ ॥ ৩ ॥

(৩)

হেনকাণে তাব্বাদি
 অসুর নির্ভিত্ত—
 দেবগণ ; বিধাতাবে
 বন্দিতা মিলিত ।
 তুর্লভ বিধিবাক্যে
 কতি উপায় নির্ণয়,
 শিব পুত্রতরে বাঞ্ছা'
 উমা পরিণয় ॥ *

(৩)

বিশুবাক্যে, দৈত্য-
 পরাজিত দেবগণ
 শীনসক্তি কবি' মিলি'
 ভাবিতা এখন ।
 করতল গত হ'ল
 এনাব মঙ্গল,
 মঙ্গলে ঐক্যধিপত্য
 যার ভারী মন ॥ .

* তারকপ্রস্থ অসুর-বলে পরাজিত দেবগণের স্থলে তুর্লভ ইহা উক্তা
 বন্দিতেন, 'শিবের পুত্র জন্মিলে, তিনি তারকাযুদ্ধে নিহত ও দৈত্য-
 সৈন্য মনস্ত পরাজিত করিবেন । শিব এখন হিমালয়ের নিহত ক্রমেণে

अथ क्षीरोदधिं कान्त्या हसन्तं विधुधारिणम् ।
अगाधमपरिच्छेद्यं सुस्थिरं सर्वमञ्चितम् ॥ ४ ॥

अप्रघृष्यमनारुषेय तादृक्प्रकृतिसुन्दरम् ।
सान्निध्यात् किमुमाया वा श्रीमत्तमतया मतम् ॥५॥

कुण्डलीभूतभोगीन्द्रं शान्तोष्मिममृताकरम् ।
सकामो हरिणोक्तोऽगान्पन्यितुं सुरसञ्चयः ॥६॥

(विशेषकम्)

(शिव०पद्ये) अन्तिमश्लोकान्तिमचरणे सुरस च यः इति पदनयम् ।
अथ अनन्तर शिवस्य उमया निवाहो भवत्विति देवानामिच्छाया अनन्तरम् ।
यः हरिणा इन्द्रेण विधुधारिण सर्वं शिवं मन्यितुं पांडयितुं शरेखाहन्दुं
नुरस सम्पगनुरागोपेत यथा स्यात् तथा उक्तः, स कामः अगाध, 'सुरसं च'
इति चकारस्य तेनान्वयात्, स च चकारः तं मन्यितुमित्यस्यावृत्तिद्योतकः ।

उपामय । द्विजानघ-मन्दिनी उमा रूपे आविर्भूता सती मातामही
उहाके पतिकेपे जात करिवाव जज्ञ परिचया करितेछेन, किञ्च शिव
निस्त्रिकाव । मगश'ठ उमाई शिवेव शत्री इहने-उहादिनेर मिलने
भूइ इहेवे । अतएव हाहाते उमाव सहित शिवेव विवाह इय, ताहा
होमवा कव । देवगण ब्रह्मर कथाय शक्र-जन्मेर उपाय ज्ञानिते पारिके,
शिवेव विवाह प्रवृत्ति अयाइवार जना, कामदेवके नेवराज
नियुक्त करिनेन, हाहाते शिव उपजा त्याग करिवा कामेव वञ्चरा
श्रीकाव करेन ।

शिवं मन्थितुमगादितियावत् । सर्वं कीदृशं कान्त्या शुभ्रदेहरुचा
 क्षीरोदधिं हसन्तम् उपहसन्तं तेन ततः कान्तिप्रकर्ष उक्तः । क्षीरोदस्य
 शुभ्रतैव वृत्ते ननु श्रौञ्चत्वमिति 'भावः । अगाधम् अगः, शैलः
 हिमगिरिः आधा आधारो यस्य तम् आडपूर्वधाधातोः (आतश्चोपसर्गं
 पा० ३।३।१०६। सूनात्) अधिकरणे अड्प्रत्ययात्, अगे आधा आधानं
 आधेयत्व यस्येति वा । अपरिच्छेद्य निर्णेतुमशक्यम् ईश्वरत्वेन
 स्वरूपानधारणस्य कर्तुमशक्यत्वात् सुस्थिर जितश्वासतया स्थिरमूर्तिम् ।
 अञ्चित पूजितम् । 'अप्रधृयम्' अशक्यप्रधर्षणम् 'अनाख्येय'
 अनिर्वाच्य 'तादृक्प्रकृतिमुन्दरम्' तादृक् तादृशी प्रकृतिः—अन्यत्र
 सादृश्याभावात् स्नसदृशी प्रकृतिः तथा सुन्दरम् परमरमणीयम्, वा अथवा
 उमायाः सान्निध्यात् तत्सपर्यायम् उमायास्तत्रावस्थानात् श्रीमत्तमतया
 शोभातिशयवत्तया मतं ज्ञातं किम् ? कुण्डलीभूतः कर्याभूपणीभूतः
 भोगीन्द्रो नागश्रेष्ठो यस्य कुण्डलीभूत इत्यस्य वलयीभूत इत्यर्थो
 वा नागेन्द्रः सर्पराजो वासुकिः वलयीरुतवासुकिरित्युक्तः । भूतेत्यतीत-
 निर्देशात् तदानीं नागेन्द्रकुण्डलाभावेऽपि, प्रभावातिशयसूचकं-
 विशंपणमेतत् । शान्तोर्मिं—'शोकमोहौ क्षुत्पिपासे जरामृत्यु पङ्कमयः'
 इत्यूर्मिंपट्कशान्त्यम् । अमृताकरम् अमृतस्य मोक्षस्य आकरम् उद्भव-
 स्थानम्—यस्मादेव मोक्षो घटते भक्तानां तमित्यर्थः । मधि हिंसा-
 सक्लेशनयोरिति भौतादिक मधिधातोर्मान्यतुमिति प्रयोगः । अन्यैरजेयः,
 प्रभावातिशयमभ्यन्तः, फेरल त्रयैव जप्यः इतीन्द्रो देवान्तरापेक्षया साम-
 ध्यातिशयवर्णनमनुरागातिशयसूचकं वृत्त्या उमाया, सान्निध्यं तेऽनुकूलं
 भविष्यतीत्यपि राग्यन् शिव स्त्रीरागरूपक्लेजेन योजयितुं कामं

नियुक्तवान् स च तदाज्ञापलनाय गतवान् । अत्र उमासान्निध्यकथनेन गिरिशमुपचचार प्रत्यह सा सुवेशति कुमारसम्भववर्णितवृत्त सक्षेपेण बोधितमिति ध्येयम् ।

(पदान्तरे) हरिणा नारायणेनेक्तः पूर्वसर्गवर्णितप्रकारेणादिष्टः सुरसञ्चयः देववृन्दम् मन्थितु विलोडितु सकामः सस्पृहः सन् क्षीरोदधि क्षीरोदसागरम् अगात् क्षीरोदधि वीटशम् ? वान्त्या हसन्तं कान्तिरेव तस्य हास इत्यर्थः, हासस्य शुक्लवर्णतायाः कविसमयप्रसिद्धे 'धवलता वर्णयते हासकीर्त्याः' इत्युक्ते । त्रिभुविष्णुः तद्वारिणा विष्णुस्थानमित्यर्थं चन्द्रधारिण वा चन्द्रस्य तद्गर्भस्थत्वात् । अगाधम् अतलस्पर्शम्, अपरिच्छेद्यम् इत्यतया मातृमशक्य अपरिमेयम्, सुस्थिर शोभना सुन्दरा स्थिरा भूमिः, येन त भूसण्डलस्थालङ्कारम् सर्वमञ्जितमित्येकपद मच्चिधारणोच्छ्वायपूजास्विति मच्चिधातोर्निष्ठाप्रत्ययेन मञ्चितमिति सिद्धम् । सर्वमञ्जित पूजित विष्णुस्थानादितया सत्कृतम्, अप्रघृष्यम् अनभिभवनीयम् महत्त्वादलक्षणीयम् इत्यर्थः, अनाख्येय न आख्येयम् अवर्णनीय वर्णयितुमशक्यम्, तादृक् तादृशी या प्रकृतिः—वर्णनातीतशोभायोग्येयः स्वभाव तया सुन्दरम्, अथवा मायाः लक्ष्म्याः साक्षिण्यात् उत्तमनिधिरूपत्वात् निधिः अशात स्वामि निर्यातधन लक्ष्म्या निगूढ तद्गर्भे स्थितत्वादित्येपोक्तिः, श्रीमत्तमतया ये तावत् श्रीशन्दार्याः तेदा प्रथमगणितया लक्ष्म्या, 'लक्ष्मी सरस्वती-धीनिवर्गसम्पद् विभूति शोभासु । उपकरणवेपरचना-निधायु च श्रीरतिप्रथिवा' इति व्याडि-स्मरणात् आश्रयतया तद्वचन, सर्वेषा श्रीमता श्रीशन्दार्यवता मध्ये तस्योत्कर्षेण—अथ च सर्वतोऽपिक्शोभावत्तया मत निर्णयित किमु ?

কিমু ইত্যুপ্পেজ্জায়াং পূর্ব্বস্থিমন্ পদে 'কিমু' ইতি উপ্পেজ্জাবোধকম্ অত্র 'কিমু' ইতি ভেদো বোধ্যঃ শ্রীশব্দশ্লেপেণ সৌন্দর্য্যাতিশয়বস্বং লক্ষ্যম্। গুড়भावेन स्थितिप्रयुक्तमिवेत्युत्प्रेक्षितम् । वा इति न केवलं सुन्दरमित्येतावन्मात्रं किन्तु सुन्दरतममित् पक्षथोतनाय, एवार्थके वा वाकारः, लक्ष्या एव सान्निध्यादित्यर्थः । 'कुण्डलीभूतभोगीन्द्रम्' भोगीन्द्रः भोगिनां नागानामिन्द्रः श्रेष्ठः अनन्तः, स कुण्डलीभूतो यत्र, त्रिष्णोः शय्यारूपत्वेनावस्थान कुण्डलीभाव इत्याशयः । शान्तोर्भिर्मम् विस्तरङ्गम्, अमृताकरम्—अमृतस्य उद्भवस्थानम् वस्तुस्थितिवर्णनाय अमृताकरमिति विशेषणम् । पक्षद्वय एव एकक्रियान्वयित्रिश्लोकाया विशेषकमिदम् त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकमिदमुक्तत्वात् ॥ ४-६ ॥

(৪৫-৬)

পবে কামে সমাদবে
কহিলা বাসব—
“তোমাৰে কবিত্তে হ'বে
ভব পৰাভব ।
এখন আছেন তিনি
হিমাঙ্গি উপবে ;
স্বয়ং পূজিত, তবু
স্থির কলেবৰে—

(৪৫-৬)

অনন্তব বিম্বুবাক্যে
দেবতা নিকর.
মহন কবিত্তে যান
শ্রীৰোদ সাগর ।
(দেবতা নিকর যাক্
রহে দৈত্যগণ,
পৃথক উল্লেখ নাট,
ছত্রীব মতন ।) *

* 'ছত্রীব মতন' ইহার সংস্কৃত নাম 'ছত্রিতার' । তাহার ভাবার্থ এই যে, একই দলে কতিপয় ব্যক্তি ছত্রধারী ও কতিপয় ব্যক্তি ছত্রীন—

যোগমগ্ন চন্দ্রচূড়;
অসাধ্য বর্ণন,
কীর্বোদেও উপহাসে
অহেব ববণ ।

নিমর্গ সৌন্দর্য্য কিংবা
উমা সঙ্গিধান,
হেন শোভারঙ্গি হেতু
না পাই সঙ্কান ॥

উমা কাছে; তবু মুক্তি
দাতা নির্ঝিকাব,
তুমি কিনা তাঁর পবাতন
সাধ্য কা'র ।”

এ'কথায় উৎসাহিত
শব্দিত মদন,
স্বকাৰ্য্য সাধন তরে
করিলা গমন ॥

হাসিছে শোভায় তাহা,
প্রকৃতির দান,
কিংবা লভি' লক্ষ্মী-
যোগ অধিক শ্রীমান ॥

(প্রথমে ভাবনা
ছুট পক্ষট সমান ।
শেষে স্থিব হয়
শেষ পক্ষ বলবান ।)

গর্ভমধ্যে ধবে সুধা-
কব ও অমৃত

ভূমণ্ডল শোভা-কব
মর্ক সমান্ত ।

নাহি উঠে উশ্মিমালা
কভু এ সাগবে ।

ইহাব স্বরূপ কেবা
বর্ণিবারে পাবে ॥

সদা শান্ত স্থিব (যেন
মুনিজন মন)

অতন পবণ তাই
অসাধ্য মন্তন ॥

এ অবস্থাতেও 'ছন্দধারীরা যাই' হে' বলিয়া যেখন সমগ্র মনকে লক্ষ্য
করা হয়, সেইরূপ একই দলে দেবতা ও অহর্য থাকিলেও সেই মনকে
দেবতানিকর বা দেবতাদিগের মন বলা হইয়াছে ।

তস্যাধৃষ্যতয়া কামং যত্শ্চ বিহতং সুরাঃ ।

বীক্ষ্য ভূরিং প্রসাদার্থং ভক্তিয়োগেন তুণ্ডবুঃ ॥ ৩ ॥

(শিব-পদ) তস্য ধৃষ্যতয়া তস্য শিবস্য অধৃষ্যতয়া অনभि-
 মননীযনয়া যত্ন যত্নবন্ত যনঘাতোঃ কর্ত্তরি নিপ্ঠাপ্রত্যয়াত্ চকারঃ
 অপ্যর্থে, যত্নবন্তমপি কাম বিহত বিশেষেণ ইত তস্য নয়নানলেন দগ্ধ
 বীক্ষ্য সুরাঃ ভূরি শিব ভক্তিয়োগেন, সাত্বাদুপস্থাতুং ভয়েনাসমর্থা ভক্ত্যা
 যোগেন, ভক্তিকৃতচিত্তে কাপ্রশ্রয় উপলক্ষিতাঃ প্রসাদার্থং প্রসন্নতাফলক
 যথা স্যাৎ নয়া তুণ্ডবুঃ স্তুতবন্তঃ ।

(পদান্তরে) সুরা তস্য দ্বীরোদস্য অধৃষ্যতয়া মন্থিতু-
 মশাক্যনয়া কাম মন্থনামিত্যর্থ তত্ফলামিত্যর্থ বা বিহতং প্ৰাহত
 যত্ন ভাবে নিপ্ঠাপ্রত্যয়াত্ যত্নশ্চ চকারাদ্ বিহতমিত্যস্যানুকর্পঃ ।
 ভূরিং বিপ্লুং ভক্তিয়োগেন স্তুতবন্তঃ ॥ ৩ ॥

(৭)

ব্যর্থ কাম-যত্ন
 নাহি হ'ল শিবজয়,
 অবশেষে তাঁর বোধে
 নাম ভঙ্গ হ'য় ।
 হেবি ভীত 'দরগণ,
 কৃপাহবে হবে
 উদ্দেশে ববেন স্তব
 অতি ভক্তি হবে ॥

(৭)

(কলমৌর ছুফল নহে
 বিশাল সাগর,
 কেমনে মন্থন হবে
 বুদ্ধি অগোচর ।)
 বিফল মন্থন-সাধ
 যত্ন ব্যর্থ হেবি'
 কৃপা-আশে কৃষ্ণে বন্দে'
 সবে ভক্তি করি' ॥

नगराजाहिसंसृष्टमथोमोद्वाहसत्फलम् ।

नदीनमन्यनं सर्व्वहृद्यं पीयूषसम्मितम् ॥ ८ ॥

संघट्ट्यमानं सोत्कण्ठं देवताद्यैः शुभावहम् ।

दयालुर्देवदेवेशः समये समपूरयत् ॥ ९ ॥

(शुभकम्)

(शिवोपदे) नगराजा हि ससृष्टमिति पदत्रयम्, हि इति विशेषे । अयं अनन्तरं शिवप्रसादलाभानन्तरं देवताद्यैः देवताभिः श्रुतिभिश्च सोत्कण्ठं संघट्ट्यमानं संयोज्यमानं शुभाग्रहं मङ्गलजनकं नगराजा हिमालयेन ससृष्टं सङ्गतम्, उमोद्वाहं सत्फलम् यस्य पीयूषसम्मितं सुधातुल्यं सर्वप्रियं तत्, दयालुः कृपामयो देवदेव ईशः शिवः समये यथाभिलक्षितं नदीनमन्यनं यथा ह्यत् तथा समपूरयत्, सम्पूर्णां कृतवान् विवाहक्रियेति भावः । न, दीनानां मदनस्य भस्मीभावेन शोकात्तानां मन्यनं क्लेशेन यस्मिन् कर्मणि । इति त्रिपदव्यधिकरणवहुनीहिः, ध्वसत्स्वरूपाभावबोधोऽनं नम् उत्तरपदभरत्वाभावाच्चजोऽतोऽभावः । यद्वा नञर्थोऽयं नशब्दः न दीनमन्यनं यत्र ह्येव समानाधिकरणवहुनीहिः, उभयत्रैव दीनक्लेशहेतुगिर्ध्वसनमित्यर्थः । अथवा नगराजा नगराट् हिमालयः तेन ससृष्टं सम्पादितम् उमोद्वाहरूपं सत्फलम् शिवः समये समपूरयत् समाप्तिवान् । उमाग्निवाहसत्फलं कीदृशम् ? नदीनमन्यनं दानोद्देज्जलारात्यं प्रघ्नानां महोत्सवे प्रायेण दीनां अघमानादिनोद्देज्यन्ते इदन्तु न तथा, विन्दु

यूपसम्मितम् अमृततुल्य संहृद्य सर्वेषां प्रियम् दीनानाम-
ति भावः ।

(पद्मान्तरे) अथो अनन्तरं हरिप्रसादलाभानन्तरम् नगराजाहि-
सृष्टमित्येक पदम् , नगः मन्दरपर्वत , राजाहिः राजा चासौ अहिश्चेति
परं राजो वासुकिः अथवा नगरात्तः पर्वतश्रेष्ठो मन्दरः अहिः वासुकिः ।
भ्यां ससृष्ट, तत् साध्य मन्दरवासुकिसम्पर्कशालि वा मोद्वाहसत्फलं
याः लक्ष्म्या उद्वाहः उदारः सत् उत्तम फलं यस्य तत् नदीनः समुद्र-
स्य मन्थनम् (नदीनः सरित्पतिः) देवेशः देवः विष्णुः समपूरयत्
म्पूर्णां कृतवान् नदीनमन्थन कीदृशम् ? पीयूषसम्मितम्, अमृतसम्प्रक्षे-
प्तम्. सपूर्वन्माद् प्रक्षेपणे इति धातोर्भावे निष्ठाया रूपम् । पीयूषस्य
सम्मित प्रक्षेपो येन तत् , अतः सर्वेषां देवासुराणां हृद्य प्रियम् ॥८६॥

(८७)

तव देवता श्रेष्ठ
नाशि अनन्तर
नवाह मन्त्रे मत्
दिला महेश्वर ।
मासह परिणय
याव शुभयत्न,
म मन्त्र कवे शशि
देवता सकल ॥

(८७)

परे दयामय देव
प्रभु हवि मते
करिया मन्त्रदण्ड
मन्दर पर्वते ।
वासुकि मन्त्र-रञ्जु
ए' भावे मागवे—
मन्त्र करिणा देवा-
शुभ शुभ तवे ।

गिरिव्राज सह
सेटै शुभ कथा ह्य,
कार्यागिदि तवे
सवे उंककित्त वय ।

देवदेव मरेश्वर
हृदये मलय,
सम्पूर्ण कवेन ताहा
उचित समय ॥

এই সর্বপ্রিয় কার্য
হৃথের নিদান,
শেষকালে হ'ল
পূর্ণ, কৃষ্ণের স্থান ।

মহুনেব শ্রেষ্ঠ ফল
লক্ষ্মীন উক্তাব
লক্ষ্মী-পবিত্রয় কিংবা
সাব কল তার ॥

अभूत् सुधाकरमुधाश्रीसम्भृत्यादिकं तदा ।

कृष्णकण्ठग्रहादृष्टदं श्रियोमाया विशेषतः ॥ १० ॥

(शिव०पत्ने) तदा, सुधाकरस्य शिवचूडाशशाङ्कस्य सुधायाः श्रियाश्च (शोभायाश्च) सम्भूतिः वृद्धिः इत्यादिकम् (आदिपदेन देवादीनामानन्दादेः परिग्रहः) अभूत् । कृष्णकण्ठः शिवः तदुपहात् तत्कृतग्रहणेन, उमायाः श्रिया शोभया विशेषतो वृद्धम् माने निष्ठा ।

(पद्मान्तरे) तदा—मथिते क्षीरोन्दे, सुधाकरस्य चन्द्रस्य अमृतस्य श्रियो लक्ष्म्याश्च सम्भूतिः जन्म इत्यादिकम् (आदिपदात् पारिजाताद्युत्पत्तिपरिग्रहः) अभूत् । कृष्णस्य विष्णो कण्ठग्रहात् कण्ठदेवशालेषात् स्वयमरमावेन विष्णुपरिष्णानादितिभावः माया लक्ष्म्या. श्रियः शोभायाः विशेषतो वृद्ध वृद्धिः अभूदिति शेषः ॥ १० ॥

[১০]

তখন শঙ্কর-মৌলি-
 শশাঙ্ক কবিল—
 অমৃত, অপূর্ব শোভা
 তায় উপস্থিল।
 আব, কত নৃত্যগীত
 গিবিগৃহে হয়,
 নীলকণ্ঠে ববি' উমা
 শোভে' অতিশয় ॥

[১০]

তখন কীবোধ হ'তে
 উঠিল চন্দ্রমা
 সুধা আদি উঠে আব
 উঠিলেন বমা।
 স্বয়ংববা তিনি হবি
 কণ্ঠে আলিঙ্গিতা
 (মবকতে হেম সম)
 বিশেষ শোভিতা ॥

স্থূলমূলক্রমক্ষীণকমনীয়াঙ্গুলী পদৌ ।
 চাম্পেয়কলিকাজালচুম্বিতৌ পল্লবাবিব ॥ ১১ ॥

(১১)

(উমা ও লক্ষ্মীর রূপবর্ণনা ।) *

স্থূল-মূল ক্রমক্ষীণ বরণে উজ্জল
 সুশ্লিষ্ট অঙ্গুণি রম্য চরণযুগল।
 চম্পক কলিকাগুলি যেন বিশলয়
 চুমিয়া ব'য়েছে বুম্বি হেন মনে হয় ॥

* ১১ হইতে ১৮ স্লোক পর্যন্ত শিবলীলা পক্ষে উমা রূপবর্ণনা এবং
 পদ্মাস্তর লক্ষ্মী রূপবর্ণনা। অতএব ইহাতে দুইটি করিয়া অম্বুবাদ পদ্য
 প্রদত্ত হইল না। ১২ স্লোকে তাহা পরিহৃত্ত ভাবে বুঝা যাইবে।

अष्टमः सर्गः ।

जह्वां सुसंहताकारां लावण्यामृतवर्षिणीम् ।
पुष्पस्तवकविन्यासविशेषरचितामिव ॥ १२ ॥

(१२)

नातिदुश्च नातिदीर्घं कञ्चां सुगठन
लावणा-अमृतधावां करिच्छे वसण ।
कुसुम-सुवाके येन कवि सुविन्यास
वचिन्ता विधाता शिल्प नैनपुना प्रकाश ॥

वद्विशौचोपसंन्यानान्तरालोल्लसितममम् ।
कान्तिकेमलतालीलास्यलमूरुद्युगादिकम् ॥ १३ ॥

(१३)

परिधाने अग्नि-शुद्ध हेममय शार्ङ्ग
ना पावे जाकिते उरु-आभा परिपाटी ।
काञ्चि आर कोमलता छुटि मयी मिले
ॐ सकल अङ्गे येन 'भुकोचुरि' खेले ॥

मणिकाञ्चीद्युतिच्छन्नां वसनप्रान्तयन्त्रिताम् ।
कटिं क्षीणां स्वलावण्यप्रकाशाभावस्येदतः ॥ १४ ॥

(১৪)

বহু চন্দ্রহাব আভা বসন-বসন
 বাথিগাছে কটিদেশে কবি' আবরণ ।
 আপন লাবণ্য রূপ প্রকাশ অভাব-
 দুঃখে যেন ধবে তাহা অতি দীণভাব ॥

মজ্জন্মাভিসরোগর্ভে শ্রীফলং স্তননির্জিতম্ ।
 যানুদস্থাৎযদ্ব শঙ্কানু তদাত্মকবলিত্রয়ম্ ॥ ১৫ ॥

(১৫)

স্তন-শোভা সহ ছন্দে পরাশ্রব লাজে
 ঝাঁপ দিল বিশ্বফল নাভিহৃদ মাঝে;
 তাহাতে লহবীমালা উঠিয়া উপবে
 ত্রিবলী আকারে বৃষ্টি সুষমা বিতবে ॥

শিরাকঙ্কাল-সন্ধানব্যক্তিশূন্যাং সুবর্তুলাম্ ।
 নবনীতমৃণালীभिर्নির্মিতামিব দোর্দ্ধরীম্ ॥ ১৬ ॥

(১৬)

শিরা বা কঙ্কালচিহ্ন লক্ষ্য নাহি হয়
 সুবর্তুল কিবা মনোরম বাহুদ্বয় ।
 নবনীত দিয়া বৃষ্টি বিধি বিচরণ
 অথবা মৃণাল দিয়া করিলা গঠন ।

विम्बोष्ठमुन्नसं कान्त-कपोलं कमलेक्षणम् ।

सुखं यद्वन्धुतावन्ध-श्लाघ्यमानी सुधाकरः ॥ १७ ॥

(१७)

पङ्क विश्वकल मम वक्र उष्ठाधर
पद्मनेत्र चाक नागा कपोल सुन्दर ।
किंवा सुख या'व नक्षुकपे हये गणा
सुधाकर आपनावे मने कवे धृष्ट ॥

ललाटफलकं मान्तकान्तकुञ्चितकुन्तलम् ।

मेवाच्छन्नाद्धविम्बेन्दुसुन्दरं कान्तिमन्दिरम् ॥ १८ ॥

(१८)

सुन्दर ललाटपट्टे,—तिन प्रालिदेश—
उर्ध्व, वाम उ मदिने आकुकिउ केश ।
नव छलधर-माला वते अ'शे पा'शे
येन अर्कचन्द्रखण्ड तावि गा'के हा'से ।

विभ्रत्यवयवांश्चान्यान् सुरम्यानन्यदुर्लभान् ।

मूर्त्तेव श्रीः मदानन्दतृप्तिसम्पादनी शिवा ॥ १९ ॥

(১৯)

অঙ্গ ও প্রত্যঙ্গ সব
 সুন্দর তাঁহার
 সে সৌন্দর্য্য তুলনাব
 স্থান নাহি আব ।
 মূর্ত্তিমতী শোভা যেন
 শৈলসুতা শিবা
 সদানন্দে তৃপ্তিদান
 করিলেন বিবা !

(১৯)

বর্গীয় সর্ব অঙ্গে
 শোভিতা কমলা
 তাঁহার তুলনা তিনি
 জগতে একলা ।
 কল্যাণদায়িনী তিনি
 দৃশ্য তনু ল'য়ে;
 তৃপ্ত স্রীত সাধুজন
 সে কপ হেরিয়ে ॥

সা সকৃদ্রাবতরলং চক্ষুঃ স্বজ্জনগজ্জনম্ ।
 পতিলোচনয়োর্ন্যস্য প্রেক্ষমাণা ম হীতলম্ ॥ ২০ ॥

(২০)

উমা, পরিণয়ে শুভ-
 দৃষ্টি অবসরে
 গজ্জন গজ্জন আঁখি
 পতিনেত্র' পবে ।
 রাখিলেন একবার
 ভাবে ঢলঢল,
 তখনি হেরিলা নম্র-
 মুখে নহীতল ॥

(২০)

খজ্জন-গজ্জন ভাব-
 তরল নয়ন,
 একবার পতিনেত্রে
 করিয়া স্থাপন ।
 তখনি তা' ন্যামাটয়া
 ডুতগের পানে
 চাটিলেন লক্ষ্মী—
 শয় করি শুভমানে ॥

ऐशरागारुणमुखी जातरोमाञ्चकञ्चुका ।

प्रीतिप्रफुल्लर्देवाद्यर्ददृशे पतिसङ्गता ॥२१॥ (कुलरुम्)

(शिवोपदेशे) एकादशादिश्लोक्तस्थानी पदौ इत्यादि कर्मादानाम् ऊनविश्लोकस्य भिन्नतीतिपदेन समन्धः । तद्विशेषश्च पत्तद्वय एव समानम् । उभयत्रैव पदाङ्गिति पञ्चदस्य रूपम् । मेघाञ्चन्न मेघावृतम् अर्द्धविभ्रम अर्द्धमण्डल यस्य सचासी इन्दुश्चेति तद्वत् सुन्दरम् । मूर्त्ता मूर्त्तिमती श्री- शोभा इव सदानन्दस्य शिवस्य तृप्तिसम्पादनौ पतिसङ्गता शिवा उमा देवाद्ये ददृशे । ऐशरागः शिवग्राम ।

(पदान्तरे) स्थूलेत्यादिश्लोक्तानामर्थ उभयत्र तुल्य । ऊनविश्लोकविशयोर्विशेषस्तु—मूर्त्ता मूर्त्तिमती प्रकटितशरीरा इति यावत् शिवा मङ्गलस्वरूपा मङ्गलकर्त्री वा सताम् आनन्दतृप्तिजनितौ श्री. लक्ष्मी. । ऐशरागः पातप्रम । अत्र पत् 'मूर्त्तय' इत्यत्र, वाक्यालङ्कारे, पादपरयो वा एवकारः, तत एव परे आकारलोभः ॥ ११-२१ ॥

(२१)

शिव प्रीति अनुवाणे
 आवक्तु वदन
 रोमाञ्च कङ्कके वनि
 मन्वाङ्गे बावण ।
 पार्श्वत्रोव पति सह
 सु७ - सन्धिलन,
 प्रीतिवृत्त नेत्रे हेवे
 देव आदि ण ॥

(२२)

आवक्तु हहिल दुथ
 पति अनुवाणे
 रोमाञ्च पुलक मरु
 अद्रे त्रार जाणे ।
 पतिसह सन्धिलिता
 लक्ष्मीवे ए भावे
 प्रीतिपूर्ण नेत्रे हेवे
 देवतादि मवे ॥

অনন্যলভ্যাং তাং লব্ধ্বা যতো भावान्वितो विभुः ।

तेन वृन्दारकाः सर्वे प्राप्तकामाः प्रजज्ञिरे ॥ ২২ ॥

(শিবোপদে) বিম্বু: শিব: যত: भावान्वित: भावविशेषवान् ।

নৈব বৃন্দারকা: দেবা: প্রাপ্তকামা जाता:, শিবস্য भावविशेषेणैव देवाः
 पुनरुज्जीवित कामं प्राप्तवन्तः अथ च देवताना शिवनन्दनजन्मानुकूल-
 कामनासिद्धिर्जाता । (पद्मान्तरे) विभुः विष्णुः । विष्णोरभिप्रायविशेषं दृष्ट्वा
 लक्ष्म्याश्चिरस्थेमानं दुर्व्वासःशापावसानञ्च मन्यमानाः देवाः प्राप्तकामाः
 सिद्धमनोरथा जाता इति भावः ॥ ২২ ॥

(২২)

লভিয়া অনন্তলভা
 সেট উমা-ধনে
 ভাবের ছিলো উঠে
 মহেশ্ব - মনে ।
 তাহাতে বাঁচিল কাম,
 শিবের কুমার
 জনমিবে দেবে হ'ল
 এ আশা মকার ॥

(২২)

অগ্রেব অলভ্যা লক্ষ্মী
 লভি পত্নীভাবে
 হ'ল প্রভু নারায়ণ
 উল্লসিত ভাবে ।
 তাহাতেই দেবগণে
 পূরিল বাসনা—
 ('তন্মিন্ ভূষ্টে জগৎ
 ভূষ্ট' এই ভো ঘোষণা) ॥

शिवामृतभुजो देवा विष्णुमायामतिक्रमाः ।

धामोहुः सभवं यस्य फलं परपराभवः ॥ ২৩ ॥

(শিবোপদে) ঐতম্বুজ:, সত্যরালকা: কর্ম্মফলমোক্ষারো বা

देवाः अतिक्रमाः द्रुततराः सन्तः, विष्णुमायां शिवा या विष्णुमाया-

नाम्नी प्रकृतिः दुर्गे ते प्रतिष्ठा पूर्व्वं दाक्षायणी, तामेव शिवाम् उमा रूपा
समव भवस्य शिवस्य योगपद्येन उमा शिव च युगपत् इत्यर्थः धाम
कैलासम् ऊहुः प्रापितवन्तः, यस्य धामप्रापणस्य परपराभवः परेषा
तारकासुरप्रमुखशत्रूणां पराजयः फलम् ।

(पत्नान्तरे) त्रिष्णुमाया त्रिष्णोर्मोहिनी-मूर्त्यादिपत्रिहरूपा या
माया तथा मतिक्रमौ बुद्ध्युत्साहौ येषां ते देवाः शिवामृतभुजः शिव
शुम्भर यदमृत तदभुजः तस्य पानं कृतवन्तः समव समद्गलं धाम तेजः
ऊहुः धृतवन्तः असुरास्तु नामृतं प्राप्तवन्त इत्यमृतपानलब्धतेजोभिर्देवैस्ते
जेष्पन्ते इत्येतत् फलम् इति भावः ॥ २३ ॥

(२३)

उमा सेहै विष्णुमाया
शिवी,—यिनि मती,
शिवसह तांवे नम
- कैलास वसति,
महाभोगी देवगण—
कार्याक्रमे ऊत ;
याव कले शक्रगण
हवे पठाडूत ।

(२३)

विष्णुव मोहिनी माया
रचित ममाधा-
मते मात्र देवगण—
पान शुभ सूधा ।
ताहे ह्य पूर्व्व तेज
मदन सहित,
कले याव दैतागण
ह'वे पवाडित ॥

वृषभभृतयः सर्व्वे चिरान्मातरमागताम् ।

अवलोक्य प्रमोदाश्रुधारास्वप्नगाहिरे ॥ २४ ॥

(শিবোপক্ষে) শৃঙ্গপ্রমৃতয়ঃ । শিববাহনবৃগাদয়ঃ । মাতরম্ উমাম্ ।
(পত্নান্তরে) শৃঙ্গ ইন্দ্রঃ, তত্প্রমৃতয়ঃ, মাতর লক্ষ্মীম্ ॥ ২৪ ॥

(২৪)

শিবের বাহন শৃঙ্গ
আর নন্দী আদি
আনন্দাশ্রম ছলে
জ্ঞান করে নিবন্ধি ।
জননী' আগমন
আপন মন্দিরে
দর্শন কবি' বহু
বৎসবের পবে ॥

(২৪)

বহুকাল পবে ইন্দ্র
আদি দেবগণ,
প্রত্যক্ষ কবিতা লক্ষী-
মা'র আগমন ।
অভিষিক্ত হয় অশ্রু
সলিল ধারায়
ভাবি' পুনঃ পূর্বভাব
আসিবে স্বর্গায় ॥

সা চ তান্ পুত্রভাবেন প্রতিবন্দ্য সনাতনী ।
স্বাকাঙ্ক্ষাং পূর্যামাস ভক্তানাং ভক্তবৎসলা ॥ ২৫ ॥

(২৫)

যিনি সতী তিনি উমা
শক্তি সনাতনী
লইলেন পুত্রভাবে
তা'দিগে আপনি ।
একপে ভক্তের বাঞ্ছা
করেন পূরণ
ভক্তবৎসলতা তাঁর
স্বভাব ভূষণ ॥

(২৫)

বিক্রম পালন শক্তি
কমলা শাস্ত্রী
পুত্রভাবে স্নেহগণে
ল'য়ে ভগবতী ।
ভক্তজন মন-সাম
পূরণ করিলা
ভুবনে বিদিতা তিনি
ভক্ত-বৎসলা ॥

मन्दारगन्धसंपृक्तः प्राणिनां क्लमनाशनः ।
ववावपूर्वसंस्पर्शो मन्दमन्दं समीरणः ॥ २६ ॥

(२६)

मन्दाव कूश्म गन्धे सुबुद्धि पवन
मन्द मन्द प्रवाहित हृदये उथल—
आनन्द अनूतधावा जा'ले परशने
अनुमात्र प्राप्ति नाहि रहे जीवगणे । *

कोमला मधुराः स्निग्धाः
कुतस्तया निनदाः शुभाः ।
सर्वतः सञ्चरन्ति स्म
प्रीणयन्तः शरीरिणः ॥ २७ ॥

(२७)

अति सुन्दर स्निग्ध कोमल निरुण
कोवा ह'ते आ'से हैसे नाहि निरुण ।
सर्वत्र उठेल शरीर अन्वणोच्चर
यत् प्राणी—ह'ल सुख, सुनि सेठ सुख ॥

উৎসবশ্চ প্রমোদশ্চ সর্ব্বতঃ সমচীযত ।
নিরুৎসবনিরানন্দ-দশা চাসাবলীযত ॥ ২৮ ॥

(২৮)

উৎসব আনন্দ শ্রোত ভুবনে বহিল,
এ' হেন অপূৰ্ণ ভাব সকলে বুঝিল ।
নিরুৎসব নিবানন্দ দশা এতদিন
যাহা ছিল তাহা হয় মহা বিলীন ॥

জগুঃ কিন্নরগন্ধৰ্ব্বা ননর্চাপ্সরসাং কুলম্ ।
নেদুশ্বামরবাথানি তস্মিন্ শুভমহোৎসবে ॥ ২৯ ॥

(২৯)

এই শুভ মহোৎসব সময়ে সশ্রুত
গন্ধৰ্ব্ব কিন্নরে করে মনোহর গীত ।
ভূগিল অশ্বনাগণ নৃত্যের শিল্পোল,
উঠিল অমর বাজে শুভধুর রোল ॥

विस्मृताखिलावृत्तीनां

प्रमोदाक्षिसूचेतसाम् ।

ससम्प्रमाणां सिद्धाना-

मिति वाचस्तदा श्रुताः ॥ ३० ॥

(७०)

अपरं निखिलं वार्या ह्ये विश्ववर्ण
 प्रेमोद्गमं सागवे कवि मन मर्षण,
 कशिला आवेगभवे सिक्क-देववर्ण—
 सकले कनिष्ठे तत्र मानन्दे श्रवण ।

शान्ते चिराय चर चेतसि चेतनाना-

मानन्दसान्द्रतरता त्वरतां विष्टुद्ध्यै ।

रे खेदं सम्प्रति विधेहि महाप्रयाणं

भूयस्त्रिलोकजननी शिवसर्गयुक्ता ॥ ३१ ॥

(शिवोपत्ते) त्रिलोकजननी उमा शिवसर्गयुक्ता शिवेन सर्गः
 ससर्गः तद्युक्ता महेश्वरमङ्गता । (पञ्चानन्दे) त्रिलोकजननी लोकमात
 लक्ष्मीः शिवसर्गयुक्ता, मङ्गलजनने नियुक्ता जगतो यथा पूर्ववत् मङ्गल
 स्यात् तत्परायणा इति भावः । शिवजीनापत्ते देवादिक-सृजभावुरन्यपदे
 च तौदादिक-सृजधातुः सर्गइत्यस्य प्रकृतिरिति बोध्यम् ॥ ३१ ॥

इति कविपुत्र-लालितचरणकमल-भ्रानन्दलाल-गियारप्रमट्टानाम्पुत्रोः
 श्रीपञ्चानन्दतर्करप्रमट्टाचार्यस्य कृती मन्त्रमङ्गलोदये शिल्लप्टकान्ये
 उद्गाहो नामाष्टमः सर्गः ॥ ७ ॥

(७१)

(शिखण्डेण उक्ते)

छिन्नतरं काणं वरि'

जीवेत कर्मण्यदि

शायि षेदि ! नरं विददत ।

বৃদ্ধিপথ অভিমুখে ঘনতা লইয়ে বৃকে
চল হয় । ত্বনিত চরণ ।

অবে খেদ, তোর মহা- প্রমাণে বিলম্ব সহ্য
যায না তো, যা যা, অতিদ্রুত ।

অখিল জগৎ-মাতা * হ'ন শিবসর্গ † রতা
পুনরায় সেই পূর্বমত ।

সর্বমঙ্গলোদয় নামক ষাঠ্ঠকাব্যে উদ্ধাহ নামক অষ্টমসর্গ সমাপ্ত ।

* অখিল জগৎ মাতা—শিবলীলাপক্ষে—উমা, পদ্মাস্তর—লক্ষ্মী ।

† শিবসর্গ—শিবলীলাপক্ষে—শিবর সহিত নিগন । পদ্মাস্তর—
শিবসর্গ—কশ্যাপ-সৃষ্টি,—জগতর মঙ্গল সম্পাদন ।

অর্থাৎ 'উমা শিবের সহিত সদ্ভিল্লাস হইয়াছেন এখন সকলেই
শান্তিলাভ আর আনন্দভোগ করুন, ছা'প ছুঁধা একবারে দূর হউক'—
এই কথা সিদ্ধগণ বসিতে লাগিলেন ।

পদ্মাস্তরে—'না লক্ষ্মী—সকলের কল্যাণ সাধন তৎপর হইলেন—
ঐশ্ট জগৎ পুনরায় ঔহাকে প্রাপ্ত হইয়াছে—তিনি এখন জগতর
মঙ্গলসাধন করুন, অতএব সকলে শান্তি ও মহানন্দভোগ করুন, ছা'
চিহ্নকালের অন্য দূর হউক ।' ইহা সিদ্ধগণ বসিতে লাগিলেন ।

नवमः सर्गः ।

यदखिलेशपुरं रहितं त्रिया-

ऽभवदथाजनि तत्सुमहोज्ज्वलम् ।

विविधवाद्यरवैरभिपूरितं

हलहलाध्वनिभिश्च जयादिभिः ॥ १ ॥

(१)

এইদিন শোভাশীন

মহেশ্বর পূব,

উমা আগমনে সেথা

উৎসব প্রচুব ।

পুর পুরি' উঠিল

বিবিধ বাস্তবনি

চর্ষ কলরব করে

জয়াদি যোগিনী ॥

(১)

বৈকুণ্ঠ অধিনপতি-

নাবাষণ-স্থান,

নাহি ছিল যেথা।

দৃশ্য লক্ষ্মী অধিষ্ঠান ।

তা'ব আগমনে আভ

পূর্ব মহোৎসব

বাঞ্জে বাস্ত, জয় শাদি *

কবে চর্ষবব ॥

* অর ৩ বিজয় বৈকুণ্ঠেশ্বরের দুইজন দ্বারপাল এবং অস্ত্র কিঙ্কর
 বাদি পদদ্বারা বৃত্তিতে হইবে । ২৮ শ্লোক পর্যন্ত—হর গৌরী ও
 পদ্মাস্তরে লক্ষ্মী-নারায়ণ সেবা—কিনর কিঙ্করীগণ একতাবেই করিয়া-
 ছিলেন—এই জন্য এক প্রকার পথে উন্নয় পশের বর্ণন আছে ।

शुकपिकादिकसुस्वरपक्षिणो

मुनिगणाश्च शुभस्तवगायनाः ।

नवनवप्रमदैर्नवतां गतं

पुरमदो मुखरं विदधुः क्षणात् ॥ २ ॥

(२)

शुक ଓ ପିକ ଆଦି ସ୍ୱୟଂ ବିହର—

ଗାୟ, ଛାତିଗୀତେ ବଡ଼ ମହାମୁନି ମଞ୍ଜବ ।

ନବ ନବ ଆନନ୍ଦ ଓଢ଼ମାରେ ନବାକାର

ସେହି ପୁରେ କ୍ଷଣି ପରେ କ୍ଷଣି ତୁଲେ ଆର ॥

मणिमये विनिवेश्य महासने

त्रिजगतां पितरावनुजीविनः ।

विमलचन्दनकुङ्कुमचन्द्रमो-

मृगमर्दरलिपन् निजधामगौ ॥ ३ ॥

(୩)

ଉପହେଉ ମାତା ପିତା ସେହି ମଞ୍ଜପତ୍ତିରେ

ବସା'ଣେ ଚନ୍ଦ୍ରିରେ ବଡ଼ସିଂହାସନ'ପରେ ।

କର୍ପୁର କୁଞ୍ଜର ଆଉ ଚନ୍ଦ୍ରନ କୁଞ୍ଜରୀ

ଦିଶେପନ ଯେଉଁ ଅଙ୍ଗେ ଦିହର ଦିହରୀ ॥

कतिपये नलिनैर्नलिनेक्षणौ
 सुरभिपुष्पमयैरपि दामभिः ।
 अलमकुर्वत साधु तथापि ते
 न च परां परितृप्तिमुपागमन् ॥ ४ ॥

(४)

कमल नयन सेठे दम्पति युगले
 कञ्चने माझाय पुष्प माला ७ कमले ।
 उठम ह'ने० माझ ७-वदाङ्ग मन
 ह'न ना भाविषा तृप्ति ना पाय पवम ॥

कतिपये जननीतनुवेदना
 कमलकैरवमालिकयापि चेत् ।
 नयनयोरमृतं स्रगियं पुनः
 किमिह कार्यमिदं समशेरत् ॥ ५ ॥

(५)

हेरिले झुडाय आनि सुधास्पर्शे येन
 कमल वूमदमाला रचिते ए हेन—
 भाविगळे सेवक—अत्र यदि बाधा पाय
 दिव दिना ना'ए—नोलो मरुथय नोलाय ॥

शिशिरशीत-सुवासित-चारिणा'

रुचिर-चामरजेन च वायुना ।

कतिपये समयेङ्गितवेदिन-

श्चिरमुपासत तद्गतचेतसा ॥ ६ ॥

(७)'

ममय ईन्द्रित वृन्नि' किङ्कव किङ्करी
 योगाईल हिम शीत सुवासित वारि ।
 केह केह टूलाईल चामर-बाह्यन
 एहैभावे सेवा कवे तद-गत-मन ॥

चरणचारणकौशलयोगतो

विविधधूपविधानसुवासनात् ।

व्यदधत प्रभुसेवनमञ्जसा

कतिपये चिरकांक्षितमात्मनः ॥ ७ ॥

अपिले सर्वत्र, ईशः ईशपदवाच्यः अखिलः सर्वात्मकः त्रित्याद्यष्ट-
 मूर्तिः ईशः इति वा अखिलेशः महेश्वरः । तत्पुरं कैलासः । अखि-
 लस्य सर्वस्य ईशः, नाथः जगन्नाथः विष्णुश्च तत्पुरं वैकुण्ठधाम ।
 धिया शोभया, दृश्यरूपया लक्ष्म्या च । सुमहोज्ज्वल महोत्सावोज्ज्वलं
 समुज्ज्वलतच्छ । 'हलहला' इत्यनुकरणशब्दो हर्षकलरवबोधकः तथा-
 विपैर्ध्वनिभिः तृतीया करणे, यद्वा 'आ'समन्तात् 'हलहल' विलिरत विलिर
 इति ध्वनिभिः विलिरानम् उभायाः पदन्यासाय स्थानशोधनम्, हरपार्थती-

নামাঙ্কনং বা, লক্ষ্মীনারায়ণেতি নামাঙ্কনং চ । জয়াদিभिঃ জয়াবিজয়া-
প্রভৃতিभिঃ যোগিনীभिঃ, কর্তারি তৃতীয়া । জয়বিজয়াদিभि ক্ৰিঙ্করৈশ্চ ।
অনুজীবিনঃ-অনুজীবিনশ্চ অনুজীবিন্যশ্চ দ্বন্দ্বৈবশৌপাৎ অনুজীবিন
ইতি । তে চ দম্পত্যোর্থধাযোগ্যমুন্নেযাঃ । বর্ষানমিদ যযার্থ পল্লদয়ে
যোজনীয়ম্ । অন্যত্ সুগমম্ ॥ ১-৩ ॥

(৭)

আবে কতিপয় ভক্ত দাস দাসী মনে
সাধে ছিন্ন বহুদিন, সেবিতবে যতনে,
প্রভুর-যুগলরূপে ; সে সাধ পূরায়
স্বাসিত ধূপদান চরণ সেবায় ॥

বহুবিশেষ্বলিভির্বলিবন্দিতৌ

কতিপয়ে পরমৌ পরমার্চয়ন্ ।

প্রমুখরাবপরে চ গতক্রিয়া

দদ্যুশুরেব ধনং কৃপণা ইব ॥ ৮ ॥

(৮)

বহুবিধ উপচার বলি-সম্পূর্ণিত *
প্রভুব যুগলরূপে করে নিবেদিত ।
কেহ করে অনিমিষে শুধু দরশন
সে রূপ তা'দের যেন কৃপণের ধন ॥

* নোংরম বা জ্ঞানবনে বসি'ত'ন সাধক'ণের আরাধিত । বৈভা-
স্বায় বলির সম্পূর্ণিত এতপ অর্ধে লক্ষ্মীনারায়ণ পক্ষে হইতে পারে ।

स्वयमभूपयदिन्दुसहोदरा-

ननरुचिं दयितां वरयन् विभुः ।

निरतिशायन-शक्तिभृदीश्वरो

न खलु साधनभावमपेक्षते ॥ ९ ॥

(शिव०पक्षे) विभुः,—शिवः, इन्दुसहोदराननरुचिं दयितां वरयन् मानयन् आद्रियमाण इत्यर्थः स्वयम् आत्मना अभूपयत्; इन्दुसहोदरा चन्द्रसदृशी आननरुचिः मुखकान्तिर्यस्याः ता दयिता प्रियाम् उमाम्, परिजनानपेक्षः स्वयमलञ्चकार, स्वयमेव तस्या भूषणमभूदिति तु परमार्थः, एतेनार्द्धनारीश्वरभाव उक्तः । एवमलङ्कर्त्तृत्वमीश्वरस्य सर्वातिशायिशक्तित्वादेवेत्याह—उत्तरार्द्धेन । निरतिशायनान्तिः नास्ति अतिशायन अतिक्रमवर्त्तृयस्याः सा निरतिशयेत्यर्थः सा चासौ शक्तिश्चेति ता विभक्तिं पुष्यति तादृशः ईश्वरः, साधनभावं साधनानाम् उपकरणादीनां भावं सत्तां नापेक्षते खलु निश्चये ।

(विष्णुलीला पक्षे) विभुः विष्णुः दयिताम् हृद्या इन्दुसहोदरायाः चन्द्रसमानगर्भायाः—(चन्द्रस्य लक्ष्म्याश्च क्षीरोदगर्भसम्भवात्) आननरुचिं मुग्धान्ति वरयन् उर्व्यां महतीं कुर्वन् स्वयमभूपयत् आत्मानमेव तस्या भूषणं कृतवान्, स्वरक्षितं । यामयामासेत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥

(७)

इन्दुसम-मूखकांक्षि-
 प्रिया अनुवाणे
 ययः भूषण हन
 शिव अर्द्धभागे ।
 द्रेश्वर निरतिशय
 शक्तिर आधाव
 अथ वद निवपेत्
 तौ व रावहार ॥

(७)

प्रिया इन्दु-सोदवार ७
 रूप चमत्काव
 आवण वृद्धि तवे हरि
 देन अनकाव
 निह्वरके स्थान तावे,
 द्रेश्वर अपाव-
 शक्ति यिनि, नाहि कार्या
 अथ ज्ञवेय तौर ॥

लीलां चकार बहुधा समयोपपन्नां
 युक्तोभवो यदुमयाविधुरात्मशक्त्या ।
 तद् वेत्ति कोऽपरवरोऽपि कृतप्रयत्नो
 नैवावगन्तुमलपे निसर्गसर्गाः ॥ १० ॥

(शिव-पदे) भव शिव अविधुरस्य अविक्लस्य
 सतीदेहत्यागानन्तर या विधुरता जाता तद्रहितस्य आत्मन
 स्वस्य शक्त्या यद्वा भविपुरया शिष्यगङ्गलाभादविकलया आत्मशक्त्या
 उमया युक्तः समयोपपन्ना समयोनितां बहुधा बहुप्रकारा लीलां
 वेत्ति यच्चकार, तद् को वेत्ति यत् कृतप्रयत्नः अमरररो देवराजोऽपि
 नैवावगन्तुमल समर्थ, एव निसर्ग सर्गं स्वाभारिक घटना, मदेश्वरस्य

• इन्द्र ७ इन्द्रो एव कोऽपि सागर गर्भे स्थितः उच्यते ; इन्द्रोऽपि-
 यद्वा=इन्द्रो ।

कालानुरूपा लीला कृत्स्नशोऽवगन्तुं केनापि न शक्यते एष एव स्वाभाविक नियमः । समयोपपन्नामित्यनेन शिवोमाकेलिविलासस्य दीर्घकालीनत्वमुक्तं यथा ब्रह्मणो मुहूर्त्तमात्रेण मनुष्याणां कति युगानि व्यतियन्ति, शिवस्य मुहूर्त्तान्तु तदपेक्षया द्राघीय इति तन्नरास्त्रार्थात् ।

(विष्णु०पत्त्रे) अमवो जन्मरहितो विधुर्विष्णुः आत्मशक्त्या मया लक्ष्म्या युक्तः समयोपपत्ता 'सम्भवामि युगे युगे' इत्यादि प्रतिज्ञानुरूपा बहुविधा लीलां यच्चकार—रामावतारे सीतया युक्तः, कृष्णावतारे रुक्मिण्या युक्तः वैकुण्ठे स्वयं लक्ष्म्या च युक्तः यन्नानामिधा लीला चकार, यत् + उ इति पदद्वयम् । तत् को वेत्ति । श्रमस्वरो ब्रह्मा । श्रन्यत् पूर्ववत् ॥१०॥

(१०)

आपन नमग्र मड
ये विविध लीलावत
पूर्ण आराधकृति उना मने ।
ह'न महेश्वर उत
केवा छाने गेई मर
बागवत ना छाने यतने ॥

(१०)

अप्रतिष्ठा-अमूर्कप
शक्तियोगे नानारूप
धरि उरि लीला लक्ष्मो मह ।
नग्लेहेन यत यत
ताश के वा अवागत ?
गद्वेण ना जात पितामह ॥

गुणयुताऽपि न यो गुणसंपुता

जटतमोऽपि चितामधिनायकः ।

अणुतमोऽपि महत्तमविग्रहो

यद्गुणसोऽपि गुणेन न लिप्यते ॥ ११ ॥

त्रिजगतां रचनादिककर्मणा

सुविदितोऽपि च कर्मविवर्जितः ।

तदखिलेश्वरवृत्तिषु युज्यते

न हि रतेषु कुतोऽपि पराभवः ॥ १२ ॥

(युगमकम्)

(शिवोपनिषे) लीलाशब्दस्य सामान्यमाचिनो रतपरत्व मगवत्-
स्वदाचरण तस्य दीर्घकालोन्मत्त्व च विशेषेण बोधयितु युगमकमाह
सुषोत्यादि । सर्वस्वरूपोऽचिन्त्यशक्तिश्च भगवाञ्छिवः तस्य रतानि
तर्केण वा कालेन वा न व्यादन्तुमर्हाणि इति भावः, सगुण निर्गुण-
त्वादि-विरुद्धधर्मवस्त्वमीश्वरस्य एव रतानि तदभावश्च तत्रास्ति
मायायोगतदतीतरवयोः सत्वात् इति वात्पर्यम् । अक्षरपर्यस्तु सार्धश्लोकस्य
सुगमः, चरमश्लोकोत्तरार्द्धस्य तु—तदखिलेश्वरवृत्तिषु—स चासौ
अखिलेश्वरो महेश्वरश्चेति तदखिलेश्वरः तद्वृत्तिषु तन्निष्ठेषु तदीय-
व्यापारविशेषरूपेष्विति वा रतेषु प्रागुक्तबहुधालीलान्तर्गतमुरतेषु
कुतोऽपि न खलु पराभवो व्याधात. युज्यते चेन्म्यो भवति, कुतोऽपीत्यनेन
लौकिकालौकिकव्याधातकारणग्रहणम् ।

(विष्णुोपनिषे) लीलेय न सुरतरूपान् प्रस्तुता—किन्तु भक्तानुग्रह-
रूपा,—स चानुग्रह—साकारलीलाया, कथञ्च निगकारस्य सतः साकारत्व-
मित्येतदुपपादयितु तद्भक्तानां तदनुग्रहभाजनानां फलञ्च प्रदर्शयितुं
युगमकमाह । तत्र सार्धश्लोकः सुगमः, शिष्टस्यार्थस्तु—स चासौ
अखिलेश्वरो विष्णुश्चेति तदखिलेश्वरः तद्वृत्तिषु तदीय व्यापारेषु
प्रादुर्भावे चरितेषु च ये रताः अनुरक्ताः तदालम्बनेन भजनपराः

তেষু কুতোঽপি পুরুষাৎ পরামবঃ হানিঃ ন যুজ্যতে । , বিষ্ণুঃ স্বশক্তি-
 যোগেন যাং যাং, লীলা কৃতবান্ তত্চৰ্চং ব্রহ্মাदीनामपि देवश्रेष्ठाना दुर्ज्ञेयम्
 तच्छुक्तेर्दुर्ज्ञेयत्वात्तादृशदुर्ज्ञेयमायाभिततदीयकर्मजातमक्तानान्तु कृतो-
 ऽप्यभिभवो नास्तीति भावः । ११-१२ ॥

(১১।১২)

নিষ্ঠ'গ হ'য়েও যিনি
 গুণেন আশ্রয় ।
 প্রধান চিন্ময় তবু—
 হ'ন অচিন্ময় ।
 সূক্ষ্মতম হইলেও
 পনম মহান্ ।
 সূখ-সম্রহীন কিন্তু
 সুখের নিধান ।
 ত্রিভূবন সৃষ্টি আদি
 কৰ্ম্মে সুবিদিত—
 হ'লেও প্রকৃত পক্ষে
 কৰ্ম্ম-নিবৰ্দ্ধিত ।
 সে অদ্ভুত বিশ্বপতি
 ষ্টেশ্বর লীলায় ।
 নাহি মানে সৃষ্টি-ক্রীড়া
 কিছুই বাধায় ।

(১১।১২)

গুণী হইলেও যিনি
 গুণ বিবৰ্দ্ধিত ।
 চেতনের অধিপতি
 তথাপি অচিত ।
 পনমাণু তিনি তবু
 পরম মহান্
 সূখ লেশহীন কিন্তু—
 বস্তুস্বৰ্ধবান্ ।
 বিশ্বসৃষ্টি-আদি কৰ্ম্মে
 হ'য়েও বিখ্যাত,
 কৰ্ম্মহীন যিনি
 সেট্টে ষ্টেশ্বর অদ্ভুত ।
 তাঁ'র আচরণে যা'রা
 অনুরক্ত হয় ।
 তা'দের কাহারো কাছে
 নাহি পরাভয় ।

(গেল কত দীর্ঘকাল
সে তেজ অক্ষুত ।
নাহি হয় চূত তাহে
খিন্ন পুরুতুত । *
পাঠান অনলে, তিনি
হ'য়ে পাবাবত—
পশিলেন বতিগৃহে,
লজ্জায় বিব্রত—
হক-গৌরী ; কষ্টা গৌরী
শাপেন, অমবে
পুত্র না হইবে কারো
দেবীর উদবে ।)

(ঐশ্ববে বিকল্প ভাব
যে সব বণিত,—
মাযাব প্রভাবে তাহা
হয় সমর্থিত ।
অমায়িক তাঁ'ব রূপ
সত্য নিরীকার,
নিরঞ্জন স্বপ্রকাশ
পূর্ণ চিদাকাব ॥
এই তৎ হবি-হবে
জানিবে সমান ।
উপাসক-ভেদে ভিন্ন
ভাবের বিধান ॥)

শুচিঘৃহীততদদ্ভুত-বীজভাগ্-
বিবুধসিন্দু-বটীবন-সংস্থিতৈ: ।

অজনি শক্তিভৃদাসুরসারহুত্

স চ ভবেদু যদি কো ন্বিহ বিস্ময়: ॥১৩॥

(শিখণ্ডে) যদ্যপি তদীয়রক্তানা কুতোঽপি ব্যাঘাতো ন শুভ্যতে
তথাপি কালাতিপাতমসহমানৈর্দেবৈর্যুক্কোঽপি—স আচারিত ইতি ভাব-
গর্ম শিবশুক্কস্যানিননা গ্রহণ্য তত্কমেণ চ কাচিকৈয়োত্যক্তি বর্ষায়তি
শুচীতি । শুচিনা অগ্নিনা ঘৃহীতং ন তুম্বয়া,—কপোতরূপস্থানে-

* পুরুতুত—ইন্দ্র ।

स्तत्रोपस्थित्या रतभङ्गादितिभावः । तस्य शिवस्य यत् अद्भुत
विस्मयावहशक्तिक बीजं शुक्रम् तद्भजते क्रमानुसारेण तत्प्राप्नोति
या विबुधसिन्धुतटीवनसस्थितिः गङ्गातटवर्त्तिशरवणसन्निवेशः ततः
शक्तिभृक्—कार्त्तिकेयः अजनि, स च आसुरसारहृत् असुरस्याय
आसुरः सारः श्रेष्ठः तारकनामा त हरति लुम्पति विनाशयतीति यावत्
असुरश्रेष्ठ-तारक विनाशकः सारः धन असुराणां सर्व्वस्वहर्ता वा भवेत्,
अत्र यो नु विस्मयः, तदर्थमेव.शिवनन्दनस्योत्पत्तेः । न चातिभारोऽय
साक्षान्महेश्वरतेज.-सम्भवस्येतिभावः ।

(विष्णु०पक्षे) तस्य विष्णोः अद्भुतं विस्मयावहशक्तियुक्तं बीज
मन्त्रः—शुचेः बाह्याभ्यन्तरशौचवतः पुरुषाद् (गुरोः) गृहीत शुचिगृहीतं
यत् तदद्भुतबीजं तद्भजते भक्त्या साधयति यः—स शुचिगृहीततद्भुत-
बीजभाक्, ' विबुधसिन्धुतटीवनसंस्थितेः '—विबुधसिन्धुः सुरधुनी
गमा तस्याः तटीवन तटी च वनञ्च (तटी तीरं वन जलम्) समाहारे
ब्रह्मः तत्र संस्थितेः मरणात् आसुरसारहृत्—आसुरं सुरपर्यन्तं
उद्भिदादिकमारम्य देवतापर्यन्तं तत्र यः सारः स्थिराशः चित्स्वरूपं तत्र
हृत् हृदयं यस्य स आसुरसारहृत् चिदात्मप्याननिष्ठ इत्यर्थः 'यः' इति
स इत्यनेनाक्षिप्यते यत्तदोर्नित्यमम्भन्धात् स यदि अजनि-शक्तिभृद्
भवेद् अजनिः जन्मविरोधिनी या शक्तिः कैवल्यरूपा तद्भृत् तद्भान्
भवेत् यदा जनिशक्तिः यया शक्त्या जन्म भवति मा शक्तिरविद्या तदभाव-
यान् ब्रह्मभूत इत्यर्थः भवेत् अत्र यो नु विस्मयः, मुग्धहीनविष्णुमन्त्रभजनं
गङ्गातीर्णीरमरणम् चिन्माप्रप्पाननिष्ठा चेति अर्थं प्रत्येकमेव कैवल्य-
हेतुः, एकस्य पुरुषस्य तत्रपठन्ती अपुनर्भवत्वं सिद्धमेवेति भावः ॥११॥

(১০)

ভাবি' এই শিব ভেঙ্গে
 জ্বলিবে ভূতন)
 চক্ষু সে মহাত্মজ
 লইয়া অনল
 হিতে না পারি তায়
 গলায় তাজিলা,
 প্রা অসমর্থী, তীরে
 শরবণে দিলা ।
 গাছে জন্মে বাক্ষিকেষ ;
 দৈভাশ্রেষ্ঠ নয়
 ঠাঁহাব বিক্রমে যদি
 কি ঠণে বিশ্বয় ।

(১০)

শুদ্ধ যোগ্য গুরু দত্ত
 তাঁর মন্ত্র ভঙ্গি,
 গলায়ী'র তীব স্থলে
 কলেবর তাজি ।
 আতৃণ অমর সাব
 তস্মে মন য়াঁর,
 বিচিত্র কি জগদ্বয়
 হইবে তাঁহার ?
 (হয় মুক্তি এ তিনের
 যে বিছু ঘটিলে
 কিব' কথা জগদ্বয়
 তিনই জুটিলে ।)

सतारकायप्रवलासुराणां

सुधारितामर्षमदोद्धतानाम् ।

तां देवसेनाप्रतिरक्षितात्मा

श्रियं जयादाहृत शक्तिः स्वः ॥ १४ ॥

(শিব০ পদ্যে) স', অদ্বিতাত্মা দেবসেনাপতি: সন্, শক্তি: সুধারিতামর্ষমদোদ্ধতানা তারকায়প্রবলাসুরাণা জয়াৎ স্ব: তা শ্রিয়ম্ শ্রাদ্ধত ইত্যন্বয. । স. প্রায়ুক্ত: শিবনীজগম্ভূত: শক্তিমৃৎ শক্তিধর:

कार्तिकेय इत्यर्थः अक्षितात्मा अक्षयदेहः, देवसेनापतिः सन् शक्तिः = स्वीयशक्तिनामकमस्त्रं प्रहृत्य, सुधारितः सम्यगवस्थापितः शत्रुभूतेषु देवेषु योग्यतया संरक्षितः अमर्षः क्रोधो यैः ते मदोद्धताश्चेति विशेषणसमासः, तेषां सुधारितामर्षमदोद्धतानां तारकायप्रवलासुराणां तारकश्च अयप्रवलासुराश्च तेषाम्, तारकः तन्नामासुरराजः, अयप्रवलाः अयेन शुभावहविधिना तदीयतपस्वारूपेण प्रवलाः प्रचुरशक्तयो ये असुराः तेषां, कर्मणि पष्ठी; जयात् तान् जित्वेत्यर्थः स्वः स्वर्गस्य ताम् = देवानां पराजयात्पूर्वं या श्रीः सम्पद् आसीत् ताम्, आहृत आहृतवान् आहृ + हृ + कर्त्तरि लुङ्स्तद्धि प्रथमपुरुषैकवचनम् । तारकस्य तपस्यया इन्द्रादिदेवाजग्यत्ववरलामात्, असुराणां प्राचल्येन तस्य प्राधान्यात् तद्वधाय च कार्तिकेयस्योत्पत्तेः तस्य पृथक् प्रथमञ्चोल्लेखः ।

(पद्मान्तरे) पतिरक्षितात्मा, पत्या देवराजेन रक्षित आत्मा स्वरूपं यस्याः सुधारिता—सुधया अरिता अमरा सती, (हिंकार्यक स्वादिगणीय रिधातोर्भावे निष्ठाया 'रितं' वधः क्षयो वा, नास्ति रितं यस्याः सा अरिता, सुधया अरिता, सुधारिता) सा देवसेना अमर्षमदोद्धतानां रोषदपोच्छ्रितानां यद्वा सुधारितामर्षमदोद्धतानामित्येकपदम् असुरविशेषणपरम्, मुदादिगणीयगत्वर्थकरिधातोर्भावे निष्ठाप्रत्ययात्, रितं गतिः प्राप्तिः, अरितं अप्राप्तिः, सुधया अरितेन योऽमर्षः यश्च मदः प्राहृतिषो दर्पः ताम्यामुद्धतानामिति समासः । सताराणां उपसिंहनादयुक्तानां वायप्रवलानां वायेन शरीरेण प्रवलाः महाकायाः यद्वा वायं गह्वं प्राति पूरयति सम्पूर्णां नयति इति वायप्रं बलं देवां ते सद्बलमस्यादकथनशालिनः, तेषां असुराणां (पूर्ववत् कर्मणि

পক্ষী) শক্তি সশক্তা জয়াৎ স্বঃ স্বর্গস্য তা শ্রিয়ম্ আদৃত
 প্রাহৃত্যতী । অমৃতবঞ্জিতা অসুরা, অমৃতাপ্যায়িতদেবসেনয়া যুদ
 নির্জিতা, তেন ন হুব্বাসসোঃমিশাপদানাৎ পূর্ব্ব যা স্বর্গস্য ধীরাসীত
 সৈব পুনরমুদিতি ভাব ॥ ১৪ ॥

(১৪)

ভাববাদি—তপোবলে
 প্রবল অশ্রুব,
 মদোক্ত, তাহে ক্রোধ
 সঞ্চিত প্রচুর—
 সবে শক্তি-অস্ত্রে জিনি
 অক্ষত মূবতি,
 পূর্ব্ব স্ত্রী আনিলা স্বর্গে
 দেবসেনা-পতি । *

(১৪)

অমৃত না লভি বোয
 দর্পে সমুজ্জত
 মহাকায—উচ্চ নাদে
 ধায় দৈভ্য যত ।
 সবে জিনি দেব সেনা
 ইন্দ্র হুবক্তি,
 শক্তিবলে স্বর্গে কবে
 পূর্ব্ব স্ত্রী-মণ্ডিত ।

যন্নামাধাসমুক্ত্বৈতি পরস্থানং নরাধমঃ ।

স্বস্থানমপরলোভে তদ্বক্তৈরিতি কা কথ্য ॥ ১৫ ॥

(শিবঃ পক্ষে) এতচ্চ নারায়ণমিত্যাহ—যন্নামাধাসম্ উক্ত্বা
 নরাধম দস্যু পরস্থান পরম্ উক্লুপ্ত স্থানম্ অথচ পরাধিকৃত
 স্থানম্ এতি গ্রাম্ভোতি, 'আহর' 'গ্রহর' ইত্যুক্তবতো দস্যোস্তদৃঘটকহর-

* দেবসেনা পতি ।—কারিকায়ই দেব সেনার অধিনায়ক হইয়া
 যুদ্ধে তারকাশ্বর বধ করিয়া অশ্রুব জয় করেন ।

শব্দস্য শিবনামত্ববিরহেऽপি শিববাচকহরশব্দসাম্যেন নামাভাসতয়া তদুচ্চারণগুণেন সঙ্গতিরভূদिति পুরাণবাক্তা । তদ্ভক্তৈঃ তস্য শিবস্য ভক্তৈঃ অমরৈ , নরৈম্ব্যঃ শ্রেষ্ঠেতিত্যশয়ঃ (নামাভাসোচ্চারণনরাধমত্বাম্ব্যাঁ বৈলক্ষ্যসূচক স বিশেষণবিশেষ্যপদমেতৎ) স্বঃ স্থান স্বর্গে স্থিরত্বম্ অথচ স্বকীয় স্থান লেভে ইতি কা কথা কি বক্তব্যম্ । কৈমুতিকন্যায়সিদ্ধমেতদिति ভাবঃ । স্ব. স্থানমিতি পদে বিসর্গলোপাত্ স্বস্থানমিতি বোধ্যম্ ।

(পদান্তরে) নরাধমঃ অজামিল. নারায়ণনাম্নঃ স্বপুত্রস্যা-
হ্মানেন পর পদ বৈকুণ্ঠ গতঃ ইতি শ্রীমদ্ভাগবতবাক্তানুসারেণ,
যন্নামাভাসমুক্ত্যেতি পূর্বাদ্বার্থো জ্ঞেয়ঃ । তদ্ভক্তৈর্বিষ্ণুভক্তৈঃ,
অন্যত্বূর্ব্ববৎ ॥ ১৫ ॥

(১৫)

যাঁর নামাভাস মাত্র কবি উচ্চারণ,
লভয়ে পবন স্থান নরাধম জন । *
তাঁহার পবন ভক্ত যতক দেবতা,
যস্থান পাইল, ঠেহা বেণী কি বা বধা ।

* নামাভাস=ঠিক তাঁহার নাম নহে, তাঁহার নামের মত বর্ণ সাহায্যে বর্তমান, এইরূপ শব্দ । (শিব. পং.) এক পদ্য—‘সাহর প্রহর (লুটিয়া লও, মাদো) বসিযাছিল—এই ‘সাহর প্রহর’ শব্দের মধ্যে ‘হর’ শব্দ আছে, কিন্তু উহা শিবের নাম নহে,—তথাপি ‘হর’ এই শিব নামের সহিত বর্ণ সাম্য থাকায় উহা নামাভাস, তাহার উচ্চারণে

मूको गीष्पतितामेति यत्कृपालेशमात्रतः ।
पापी पापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमां गतिम् ॥ १६ ॥

प्रसादात् तस्य देवस्य तन्नन्दनमुपाश्रिताः ।
जितवन्तो द्विपो देवा नहेयतच्चित्रमएवपि ॥ १७ ॥

(युग्मकम्)

एतदेव भङ्गवन्तरेणाह युग्मकेन मूक इति । प्रथमः सुगमः । द्वितं यस्यार्थः—(शिव० पक्षे) तस्य देवस्य शिवस्य प्रसादात् तन्नन्दन साक्षात् तस्य पुत्रम् उपाश्रिताः अस्मात् आश्रयो भवानिति सामीप्येनाश्रित देवाः द्विपो जितवन्तः शत्रून् अजयन् एतत् अणुमात्रमपि न चित्र आश्चर्यम् ।

(पदान्तरे) तस्य देवस्य विष्णोः । प्रसादात् देवाः द्विपो शत्रून् जितवन्तः सन्त तत् शत्रुभिरधिकृतपूर्वं नन्दन नन्दनकानन उपाश्रिताः प्राप्ताः इति न चित्रमिति पूर्ववत् ॥ १६-१७ ॥

मन्त्रं गन्पति नात् इहेयाहिल । (पन्नाखार) पापिष्ठ नराधम, अजामि भूर्भुव् अरशश्च नाराधन नामक आपनाव पुत्रके आश्रान करे—ए 'नाराधन' शब्द विष्णु नाम ना इहेया 'अजानिनेत्र पुत्र' नाम इहेने विष्णु ये नाराधन नाम ताहार समान वर्णविक्रान विभिष्टे वनिः नामात्ताम्,—हेहार अरणे अजामिभव गन्पति इहेयाहिल ।

(१७१११)

वीर कृपालेशे

मूक, हय वाचस्पति;

पापी पाप मुक्त ह'ये

लभे दिव्यगति ।

लभिया साक्षात् तौव

पुत्रेव आश्रय,

आश्चर्य वि, देवताव

हय शक्र-ऊय ।

(१७१११)

वीर दया लेशमात्रे

मूक, वाग्मी हय ;

पापिष्ठ निष्पाप ह'ये

दिव्याधाम ल'य ।

छिनिथा प्रसादे तौव

दैतेते देवगण,

विचित्र कि लभिला ये

नन्दन कानन ।

भो विश्वदुःखगरलाशन मोहिनीय-

रूपान्वयाकुलतमोऽभिभवकशूर ।

तेजोऽशजातकृतकृत्यचयोऽप्रमेयो

जीयाद्भवानिति तदास्तुवतामरास्तम् ॥ १८ ॥

देवानां शत्रुजयानन्तरं वृत्तमाह—(शिव० पक्षे) भो विश्वदुःख-
 गरलाशन, विश्वस्य जगतो मरणं तत्-नासादि दुःखजनकं गरलं कालवृष्टं
 समुद्रमन्यनजातमित्यर्थाद्गम्भम् अश्नाति सः सः, तत्प्रमोदने ;
 विश्वं दुःखयति इति विश्वदुग्मम् । भो मोहिनीयरूपान्वय, मोहिनी
 महाभाया उमा, आत्मनो मोहिनीमिच्छतीति वचनः पन्थायन्, यद्दूर्य
 शिवमूर्तिं, तेन अन्वयं सन्धो यस्य, निराकारस्य ईश्वरस्य मायासम्भवेन
 मूर्तिग्रहणमुक्तम् । मोहिनीं याति प्राप्नोति इति वा, सः रूपान्वयो

रूपमेलन यस्य तत्सम्बोधने । एतेनार्द्धनारीश्वरमूर्त्तिः हरिहरमूर्त्तिर्वा
सूचिता, मोहिनी विष्णुमूर्त्तिविशेषः, तामालिङ्कितवतः शिवस्य हरिहररूपं
जातमिति पुराणवार्त्ता । निराकारस्वरूप सूचयति, भो अकुल,
अगोत्र, 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रम्' इति श्रुतेः इयं श्रुतिर्निराकार
निर्दिशति, तत्प्रतिपाद्यपदार्थग्रहणेन तथात्र प्रतिपादनम् । तमोऽभिभवैक-
शूर = तमसः अज्ञानस्य अभिभवं नाशे एकः अद्वितीयः शूरः वीरः
तत्सम्बोधने, 'शानमिच्छेत्तु शङ्करात्' इति स्मृतेः; अथच तमसोऽन्धका-
रस्य नाशे सूर्योऽद्वितीयः । तेजोऽशजातकृतकृत्यचयः = तेजोऽशजातेन
तेजःशुक्रं तत्स्वरूपो योऽशः भागः तस्मात् जातः कार्तिकेयः तेन करणेन
कृतः कृत्यचयः देवसेना-सञ्चालन तारकासुरखपादि-कार्यसमूहो येन सः,
यद्वा तेजः शुक्रम्, अशः स्वस्य विभूतिः ताम्या जातैः, कार्तिकेय वीर-
भद्रादिभिः शुक्रजातः कार्तिकेयः अंशजाता वीरभद्रादयः । वीरभद्रादीना
देवहितार्यमसुरैर्युद्धं स्कान्दे वर्यितम् । अप्रमेयः प्रमातुं तत्त्वतो शतुम-
शक्यो भवान् जीयादिति एवमुक्त्वा त शिवम् अस्तुवत अस्तुवन् ।

(पद्मान्तरे) भो विश्वदुःखगरलाशन ! विश्वेषा दुःखमेव गरल
विषं तददर्शनात् प्रसृते नाशयतीति यावत्--सः तत्सम्बोधने—भो
मोहिनीयरूपान्वय ! मोहिनीवदाचरत् मोहिनी या रमणी तत् सदृश
कर्म कुर्वद् अमुरान् मोहयत्, मोहिन्यै तन्नामकावताराय हितमिति छ-
प्रत्ययेन वा मोहिनीय यद् रूप (विष्णोरूपविशेषः) तेनान्वयः सम्बन्धो
यस्य सः तत्सम्बोधने, आकुलतमोऽभिभवैकशूर, आकुलः छद्मना देव
पङ्कालुपवेशनेन मनसा व्याकुलः, यः तमाः राहुः तस्य अभिभवे
शिरश्छेदेन पराभवे एकशूरः इति पूर्ववत् । तेजोऽशजात तेजोऽशसमूहः

आवेशकलाशादिरूपावतारसमूहः तेन कृतः सम्पादितः कृत्यचयो येन सः
अप्रमेयो भवान् जीयात् । त विष्णुम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १८ ॥

(१८)

'विश्व - छूःथ कर

कालकूटे—हव !

भविष्याछ अनायासे ।

महामाया मद्र

मिलित अर्काद्र

शूब घोब तमोनाशे ।

पूत्र—तेज्ज अंश ;

तीर दैता क्षंस-

आदि कार्या—उव हय ।

तुमि अप्रमेय'—

बलि' आदितेय *

खुब करे छय छय ॥

(१८)

'विषमय डयद्वव

विश्व छूःथ नाश कर

आश्रय कविये कपभेद ।

धरिये मोहिनी काय

सुधा दे० देवताय

कव त्रुल बाह् शिरशेछद ।

डीमकास्तु नाना बाज

साधो धरि नाना साछ

अंश करि' आपनार तेजे ।

तुमि देव जानातीत'

ए रूपे देवता यत

छय रवे सुवे' अशोकले । ॥

जयति जयति देवः शक्ति-संसक्तरूपो

जयति जयति भर्गो मङ्गलानाश्च मूलम् ।

इति बहुविधशब्दाः प्रीतिमिश्रास्तदानीं

जगति विमलभावं व्यञ्जयन्तो मुमुक्षुः ॥१९॥

* आदितेय = देवगण । † अशोक = नाशक ।

(শিবোপদে) দেব: দ্যোতনশীল: শক্তিসম্ভবরূপ: অর্দ্ধনারীশ্বর:,
 গর্গ: শিব: । (পদ্যান্তরে) দেবো বিষ্ণু: শক্তিসম্ভবরূপ: লক্ষ্ম্যালিঙ্গিত:
 া: সূর্য্যমণ্ডলস্থতেজ:স্বরূপ: নারায়ণ:, 'দ্যেয সদা সনিতুমণ্ডল-
 ধ্ববর্ত্তী নারায়ণ.' ইত্যাদ্যুক্তে: ॥ ১৬ ॥

ইতি কবিকুললালিতচরণকমল-ধীনন্দলালবিদ্যারত্নভট্টাচার্যসূনো:
 ধীনন্দাননতর্করত্নভট্টাচার্যস্য কৃতী সর্ব্বমঙ্গলোদয়ে শিল্পকাব্যে
 দেবতাভ্যুদয়ো নাম নবম: সর্গ: । সমাপ্তশ্চায প্রন্য: ।

(১৯)

(১৯)

'জয় জয় শক্তি-উমা-

"জয় জয় বন্য-শক্তি

যুত বৃষকেতু

সহ নারায়ণ

জয় জয় শিব

জয় জয় সর্ব্ববিধ

নন্দনৈব আদি হেতু'

মঙ্গল কাবণ।"

আনন্দ কমোদন স্তনি

এইকপ স্তনি মহা

একপ তখন

আনন্দ উত্তাম,

শুদ্ধ শক্তি ব্যক্ত করি

পূরে নিথে, শুদ্ধ শক্তি

ভরিল ভুগ্নন ।

করিয়ে প্রকাশ ।

সর্ব্বমঙ্গলোদয় নামক ষাঠকাবো 'স্ববহু'হ্যাগ

নামক নবম সর্গ সমাপ্ত ।

এই কাব্য সমাপ্ত হইল ।

कविवंशकीर्तनम् ।

कान्यकुब्जकुलीनाना गौतमाना द्विजन्मनाम् ।

केपाञ्चिज्जननशासादासीद्द्राविडरासिता ॥ १ ॥

[द्राविडाः पञ्च, तेषां निवासः द्राविडाः जनपदः, दक्षिणापथतया प्रसिद्धः । तत्रौदीच्या नाम केचिद् विप्राः कान्यकुब्जादिकुलजातत्व-
चिह्नं नाम्ना वहन्तोऽद्यापि निवसन्ति ।]

तदन्वयपयोनिधेरजनि महिनामश्रुतिः

श्रुती हरिहरः सुधाकरसहोदरः कीर्तितः ।

स शङ्खमतिविभ्रुत विमलवर्णमुत्पादयन्

जगन्ति निरचाययज्जनकजन्ययोरेकताम् ॥ २ ॥

[शङ्खमट्टमत सुपञ्चव्याकरणप्रणेत्रा पद्मनामदत्तेन यदलुगवृत्ता-
वुद्धतम् ।]

विसर्पजघनव्याल विलासत्रासकातरः ।

शङ्खो द्राविडमत्यादीत् पूर्वं गाधिपुर मया ॥ ३ ॥

मौद्गल्यादिकुलोद्भूतैश्चिरसम्पन्धसस्तुतैः ।

समदुःखामुदैर्मित्रै सम पूर्वमुत्तोऽचलत् ॥ ४ ॥

वेदविशासनाः सर्वे पुत्रदारसमन्विताः ।

क्रमादग्रेसरीभूय राटभूमिसुपरिथताः ॥ ५ ॥

ता शैलवनसङ्कीर्णा पालिता मल्लभूमिपैः ।

असम्बाधा विनिश्चित्य न्यवसन् राजसत्कृताः ॥ ६ ॥

तदा जरत्तमः शङ्खः कृती गणपति. सुतः ।

यज्ञविद्याश्रिया चोभौ परस्परविनाशकौ ॥ ७ ॥

अल्लालभट्टमिहिरगोविन्दानन्दनामकाः ।

त्रिदेवा इव सम्भूता, सुता गणपतेस्त्रयः ॥ ८ ॥

गोविन्दानन्दधीरोऽसावष्टाविंशतिकौमुदि ।

प्रायश्चित्तदिवेकादि-ग्रन्थटीकाश्च निर्म्ममे ॥ ९ ॥

[अष्टाविंशतिरितिप्रसिद्धिः, तत्र साम्प्रत काश्चिदुपलभ्यन्ते ।]

अल्लालभट्टः सिद्धोऽभून्नानाशास्त्रविशारदः ।

पाण्डित्यादिगुणैर्युक्तो मिहिरोऽपि तथाभवत् ॥ १० ॥

प्रतापादित्यभूपस्य यथार्थं नाम विभ्रत. ।

त्रिपये जचनाधीशतमोरलनिरोधिन. ॥ ११ ॥

यशोरसविधेऽगस्तीदल्लालो धुलियापुरे ।

यमुनालहरीलीलाकलनादमनोहरे ॥ १२ ॥ (युग्मकम्)

य भट्टपल्लीति कृताख्यमग्र-हार ददौ गाङ्गतटे स राजा ।

अल्लालभट्टाय तमस्य पुत्रो राजात्यये धूर्त्तगिरा भियौज्भत् ॥ १३ ॥

[ब्राह्मणवशप्रभृतिग्रन्थे लिखितमपीदं परैर्नाम्सुपगम्यते ।]

अल्लालस्य सुतो धीरो नारायण इति भु. त. ।

काशिण्डोऽप्यस्य जामाताभवत् सुतुगनामक. ॥ १४ ॥

आगन्नमृत्युना तेन सिद्धमन्त्रप्रदिप्सुना ।

नारायणाग्न्यथाहृते मुने विट्पतिरावदत् ॥ १५ ॥

निमीलिताक्षः स च पुत्रबुद्ध्या शशंस तस्मै मनुमेकदेयम् ।
 निवेदिते विष्टपतिनाथ तत्त्वे परं मुतादृष्टमसौ निनिन्द ॥ १६ ॥
 तस्य नारायणस्यासीद्रमाकान्ताभिधः सुतः ।
 वदन्ति केचिदधुना य रमावल्लभाख्यया ॥ १७ ॥
 त्रिलोचनश्च राजेन्द्रो जानकीवल्लभोऽन्तरा ।
 जाता वैश्वानरसमा रमाकान्तमुताह्वयः ॥ १८ ॥
 विद्वत्तम स राजेन्द्रं सज्जुःकृत्य महामतिः ।
 निवसन् जाह्नवीतीरे निनायान्तिमजीवनम् ॥ १९ ॥
 तदास्पदे चन्दनपुष्करिण्या राजेन्द्रवंशप्रभवा वरिष्ठाः ।
 बहुद्विजानामनुशासितारस्तेजस्विनोऽद्यापि वसन्ति सन्तः ॥२०॥
 पितुराज्ञा पुरस्कृत्य रमाकान्तेन वारितम् ।
 वाशिष्ठनारायणजेऽन्यथे कन्यासमर्पणम् ॥ २१ ॥
 प्रतिपन्नं तदेकेन राजेन्द्रेणेति तत्कुलम् ।
 तत्रैव स्थितमद्यापि, क्वचिद्भङ्गे निपद्यते ॥ २२ ॥
 जानकीवल्लभकुलं त्रिलोचनकुलान्तरम् ।
 ग्रास्ते दण्डोरहहादौ कैश्चन द्योमितं बुधैः ॥ २३ ॥
 निलोचनस्य तनयः काशीश्वर इति श्रुतः ।
 तदङ्गसम्भवो गङ्गा-धरो गङ्गाधरोपमः ॥ २४ ॥
 महादेवेति तन्नाम राश्याभितमिति स्मृतम् ।
 पत्नी कत्यायनी तस्य शम्भोः कात्यायनी यथा ॥ २५ ॥
 तत्पुत्राणां द्वितीयोऽभूदुमाकान्तो बुधोत्तमः ।
 सावित्री तस्य जायासीत् सावित्रीव स्वयम्भुवः ॥ २६ ॥

तेन दायादांशतया लब्धा भूर्जाह्वीतटे ।
काकिनाडाभिधग्रामे याधुना वात्स्यसंभ्रयः ॥ २७ ॥

[साम्प्रतं यूरोपीयवणिगधिकृता ।]

पुत्रौ ज्यायसि निक्षिप्य सोऽनतिकान्तयौवनः ।
आसन्नशृङ्खिणीमृत्युं मृत्युमापामृतप्रदाम् ॥ २८ ॥
न्यवसत् सोऽनपत्यस्तु विहाय धुलियापुरम् ।
गङ्गातटभुवि भ्रातृ लब्धाया पालयन् शिशू ॥ २९ ॥
तयोर्बालकयोर्ज्यावान् रामकानाइनामकः ।
रामलोचननाम्नासौ निवापे परिकीर्त्यते ॥ ३० ॥
भट्टपल्ल्यामभूद्विप्रवृन्दवन्द्यपदाम्बुजः ।
वाशिष्ठो रामकान्ताख्यः सार्वभौमोपनामकः ॥ ३१ ॥
दानालालमुताधारासप्तमः पुण्यकृद्दधनी ।
रामकानाइदेवाय धीमते स ददौ मुताम् ॥ ३२ ॥
रामकान्तमुता नाम्ना जानकी जानकीसमा ।
राजेश्वरीति तन्नाम तर्पणादौ प्रयुज्यते ॥ ३३ ॥
अल्पीयतैत्र कालेन पाण्डित्यप्राप्तिलक्षणम् ।
न्यायज्ञानस्वतीत्याख्या रामकानाइराप्तवान् ॥ ३४ ॥

अथ ज्येष्ठताने परं धाम याते

उहायेन हीनः शुचा चानिहूनः ।

जहौ काकिनाडा ततो जन्मभूमिं

विषामु न्यपेक्षीदमुं सार्वभौमः ॥ ३५ ॥

स्वमन्दिर स्थापनयन्भूमिः पत्न्या यदा तच्छूष्यशुरो न लेभे ।
 तदा पृथक् सद्य च भद्रफलत्वा कियच्च भूखण्डमदारु तदर्थम् ॥३६॥
 अधियाति पुरा 'सुजासुठा'-नरनाथाद् बुधभाःतोपितात् ।
 स धरा धुरि कीर्त्तितः तता परितः किष्कुचतुःशतीमिताम् ॥३७॥

स पोष्यभूमव्ययभारकातरोः

ऽप्यृतेऽमृत वृत्तिकरग्रह तथा ।

दुलोचिताचारविनाशशङ्कितो

न वृत्तिमन्या सुलभामशिश्नियत् ॥ ३८ ॥

तत्पत्नी जानकी देवी जानकीऽपतिव्रता ।

कित्तरथमानापि दिव्येन नास्मश्त् पितृसम्पदाम् ॥ ३९ ॥

सा दानवारितटिनीतटनीरसस्थ

प्रातः प्रपूजितयमादिकमप्रमत्तम् ।

नागाग्निसमिगतसगावयस प्रमीत

भाद्रासितप्रतिपदि प्रियमन्वगच्छत् ॥ ४० ॥

द्वे कन्ये तनयाश्चाष्टौ तयोश्शरणास्तदा ।

व्यपीभवन्त रक्षायै मातामहमुपाश्रिताः ॥ ४१ ॥

आनन्दचन्द्रः प्रथमः शिचचन्द्रस्ततः परः ।

तृतीयो हरचन्द्रोऽभूद्दशमो रामराघवः ॥ ४२ ॥

सम्बोदरोऽष्टमो नाम कुलतन्नुप्रवर्त्तकः ।

पञ्चमे भ्रातरस्तेषा गृहधर्म्युजोऽभवन् ॥ ४३ ॥

पतिपुत्रयुता चैका स्ववासीदिनि नः भुतम् ।

इतरे नाम चत्वारः प्रापुराकालिकीं मृतिम् ॥ ४४ ॥

ताराचन्द्रो रामगतिः सीतानाथस्तथापरः ।

नाम्ना भ्रातृत्रयं तेषु, काली श्यामा स्वसृद्यम् ॥ ४५ ॥

आनन्दचन्द्रगृहिणी नाम्ना चन्द्रमणिः स्मृता ।

शिवचन्द्रस्य दुर्गासीत् तृतीयस्य विनोदिनी ॥ ४६ ॥

लम्बोदरस्य गृहिणी जया नाम्ना निगद्यते ।

नाम्ना नैवावगच्छामो रामराघवगोहिनीम् ॥ ४७ ॥

आनन्दचन्द्रः आद्धादौ कालिदासेति कथ्यते ।

स सिद्धस्तार्किकश्रेष्ठः कवीन्द्रः कुलकेतनम् ॥ ४८ ॥

स रामलीलोदयनाम काव्यं चकार मातामहकीर्त्तिपूर्यै ।

प्रख्यापयंस्तत्कृतमित्यपूर्वं लोकैषणावर्जनरीर्यसात्ति ॥ ४९ ॥

तार्किकः शिवचन्द्रोऽभूद्यत्सुतं तर्कवित्तमम् ।

गणेश नाम भर्तारं चण्डी संस्थितमन्वगात् ॥ ५० ॥

एकत्रिंशसमामान-वयस्कः स महामनाः ।

आनन्दचन्द्रः कार्तिक्या गङ्गाया शानतो मृतः ॥ ५१ ॥

लम्बोदरसमो लम्बोदरः स्मार्त्तशिरोमणिः ।

यस्योल्लेखो निवापेषु रामवेशवसशया ॥ ५२ ॥

स विद्वद्वन्दितो शानाद्गङ्गातीराम्बुगो मृतः ।

वैशारकृष्णपञ्चम्यामूनसप्ततियपमुक् ॥ ५३ ॥

तद्रपाभ्यन्तरे शोऽशीर्षां पतिरता जया ।

मापे चतुर्ष्यां कृष्णायां गङ्गातीराम्बुगा मृता ॥ ५४ ॥

विद्याध्वाननोपाधिरभूदानन्दचन्द्रगः ।

तर्क्यागीरासगा च लम्बोदरसमाभया ॥ ५५ ॥

श्रीमदानन्दचन्द्रेण श्रीमल्लम्बोदरेण च ।
 स्वस्वमाहात्म्ययोगेन सम्यगुज्ज्वलितं कुलम् ॥ ५६ ॥
 कन्याश्चतस्रः पुत्राश्च सप्त लम्बोदरोद्भवाः ।
 असंस्कृतमृते पुत्रीद्वयपुत्रचतुष्टये ॥ ५७ ॥
 अनामा प्रथमो रामकृष्णोऽप्य मधुसूदनः ।
 हाराणचन्द्रः कन्ये च, मृतेष्वेतेषु षट्स्वपि ॥ ५८ ॥
 पितृषा स्वप्नसन्दिष्टो यारदन्वयसक्रमम् ।
 सन्तत्यै वार्षिकं चक्रे रटन्तीकालिकार्चनम् ॥ ५९ ॥
 प्रह्लादो नन्दलालोऽजनि तदनुजन् रामचन्द्रामिधान-
 श्चैते सर्वेऽपि लम्बोदरतनयवरा धार्मिका बुद्धिमन्तः ।
 ज्येष्ठो न्यायप्रतिष्ठः कविरपि मधुरो मध्यमो लब्धविद्यो
 नानाशास्त्रेष्वथान्योऽनवसितपठनोऽप्याप धीरप्रतिष्ठाम् ॥ ६० ॥
 कृष्णप्रियेति यन्नाम तर्पणादिषु कथ्यते ।
 कन्या स्वर्णमयी साप्रथा मुक्तकेश्यनुजाभवत् ॥ ६१ ॥
 प्रह्लादो दोलगोविन्दनाम्ना कर्मसु कथ्यते ।
 रामो जीवनकृष्णाख्यो मध्यमस्त्वैकनामकः ॥ ६२ ॥
 प्रह्लादगृहिणी लक्ष्मी रामचन्द्रस्य गेहिनी ।
 द्वितीया शारदा नाम प्रथमा कृष्णकामिनी ॥ ६३ ॥
 षड्विंशवर्षे प्रह्लादो ज्ञानाद्गङ्गाम्बुरोधति ।
 रामस्तत्रैकविंशे रामनाम जपन्मृतः ॥ ६४ ॥
 चैत्रो कृष्ण-चतुर्थो या या च प्रेतचतुर्दशी ।
 ते द्वे मृतनिधीभूते भ्रात्रोर्न्येऽवनिष्ठयोः ॥ ६५ ॥

वन्द्यः श्रीनन्दलालः शमनिरतमनाः स्तोत्रनिर्माणाकीर्तिः
 ससारस्थोऽपि तावद्विपयरसमुखासङ्गदोषैर्न लिप्तः ।
 विद्यारत्नोपनामा यमजनयदल पञ्चवक्त्रोपसत्या,
 तेनेद श्लिष्टकाव्य पितृपदकृपयाकारि पञ्चाननेन ॥ ६६ ॥
 सोऽह पञ्चानने नाम पञ्चाननपदाश्रयः ।
 नाग्ना गगनचन्द्रोऽस्मि राशिचक्रानुसारिणा ॥ ६७ ॥
 और्ज्ज्व दर्शो गुणाम्नायसम्मिताब्दे जपन्गनुम् ।
 जाह्नवीतीरनीरस्यस्तातो यातोऽमृत मृतः ॥ ६८ ॥
 विभावसोरिव विभा कौमुदीव निशापतेः ।
 माता मे जनकस्यासीत् क्षण-विच्छेदवर्षिता ॥ ६९ ॥
 रामराणीति यन्नाम कीर्त्यते तर्पणादिषु ।
 माता शशिमुखी सा मे पराहे पद्मतौ मृता ॥ ७० ॥
 पतिमरणकथोपलम्भ-वज्र-ज्वलनमुखे जननी तनुं जुहाव ।
 वहिरनलशरीरयोगसाध्य सहमरणं प्रतिषेधतः प्रलम्ब्य ॥७१॥
 तयोः पुत्रद्वयी-पुत्रीद्वययोरवशिष्यते ।
 मया चानुजया श्रीमन्तुल्यपालीरुमाख्यया ॥ ७२ ॥
 तातपादकृतान्दूल-वाग्व्यस्यैवोऽवशिष्यते ।
 यः श्लोके लिख्यते सोऽय ग्रन्थपावित्र्यसम्पदे ॥ ७३ ॥
 “सरस्वती-सिन्धुसमीपवर्तिनी मुधाविलेपादिव चारुहासिनी ।
 अमात्यनक्षत्रसहस्रयोगिनी पुरी धरापालशशाङ्कशालिनी ॥७४॥”
 प्रनाशिता तु या स्तोत्रं नाम तत्कृतिरन्तिमा ।
 सा प्रदर्शनपुरयाय पुरः संस्थाप्यते मया ॥ ७५ ॥

[स्तोत्रम्]

स्वाधारप्रसुखाश्रयाश्रितमुघासिन्धुप्रवन्धे मणि-
 द्वीपे राजति पारिजातविटपी मध्येश्मशानाङ्गनम् ।
 तन्नूले मणिवेदिकोपरि मण्येः पीठे शवाञ्जासना
 काली कालमिया निहन्तनकृते कर्त्वीकरा त्रा(पा)तु माम् ॥ (१)
 पट्चक्रेषु तदूर्ध्वपद्महृदरे मध्ये सुपुष्पान्तरे
 सर्वत्रेव चरेऽचरे च विविधैरेकापि रूपैः स्थिता ।
 नीरूपाप्यपरूपरूपवचिरा नग्नापि लज्जात्मिका
 काली— (२)

श्रीवृन्दारकवृन्दवन्दितपदद्वन्द्वारविन्देश्वर-
 ऋसोपेन्द्रमहेन्द्रमूर्द्धविगलन्मन्दारवन्धस्रजाम् ।
 गन्धानीतकुलालिकालिमधनच्छापाट्प्रिपट्टेरुहा
 काली— (३)

श्रीचन्द्रास्करविम्बदम्मदलनज्योतिष्प्रनेत्रप्रयाज्ञ-
 ज्यालाजालकरालकालदहनालोक क्षिपन्ती रिपी ।
 पथ्यांगुन्धमुपाशुकाशुमृदुला दृष्टि निजे मुञ्चती
 काली— (४)

मर्त्या यत्समरणाद्भवन्पमरणास्तद्वस्तु नित्याभव-
 भीमृत्युशयमृत्युमूर्त्तिरति यच्चिप्र विर चिन्त्यते ।
 तच्चिप्राधिकविचरिभ्रमरुपी साकप्रवीलीलया
 काली— (५)

भृङ्गडालोगलितासृगासव-नवामोदप्रमोदाः शिवाः
यस्या दिक्षु विदिक्षु भैरवखं मुञ्चन्ति चञ्चन्ति च ।
सा चण्डो शवमुण्डमण्डितचिताकुरण्डे स्थिता ताण्डवे
काली— (६)

दप्रालास्यमहादृहास्यविकटा सृक्कद्रयीनिर्गल-
द्रक्ता रक्तकराललोलरसना वाणावतंसोज्ज्वला ।
काञ्चीं कौण्णपञ्चशाखरचितामामुञ्चती दक्षिणा
काली— (७)

या मूलप्रकृतिः सती गुणवती विश्वप्रसृतिः स्थिति-
स्त्रेलोक्य दधती क्षितिर्जलमण्ड्योतिर्वियद्विस्तृतिः ।
अन्ते संहृतिरीश्वरी चित्तिरिति द्वैतोऽभितावस्थितिः
काली— (८)

व्यालोलालकमुक्तकुन्तलकुलस्पृष्टाङ्घ्रिपद्मद्वया
सद्यःकृत्तशिरोवराभयकराधाराधरश्रीधरा ।
अन्तर्ध्वान्तकृतान्तकान्तिरगतिं श्रीनन्दलालद्विज
काली—(९)

श्रीनन्दलालकृतिना रचिते पवित्रे
स्तोत्रेऽथ कालकवल-प्रविलोरशिष्टे ।

तस्यनुना विनिहितानि कियत्पदानि

गद्गाप्रवाह इष कृपयसि सन्ति ॥]

['विद्योदय'पत्रप्रशितेऽस्मिन्स्तोत्रे सम्गादककल्पितं पदपरि-
यत्नं क्वचिद्दृश्यते, मूलानुरोधार्थं पर्याञ्च तदिह न गृहीतम् ।]

महाकुलमत्रोऽप्यहं तदुचितैर्गुणैश्चिभक्तो

महापुरुषनन्दनोऽप्यधमभावमासेदिवान् ।

हलाहलकलानिधि-प्रणयिन त्रिलोकीगुरुं

भजामि भवहानये कृतनिबन्धपुष्पार्पणम् ॥ ७५ ॥

द्विविधार्यकसर्व्वमङ्गलोदयकाव्योद्भवशाकनिर्यायः ।

अचलानचलामहीन् महीमपि दृष्ट्वा क्रियता विचक्षसैः ॥ ७६ ॥

सर्वमङ्गलोदयम् ।

टीकावृत्ता मङ्गलाचरणम्

सहितहरिहरलीलं गङ्गायमुनाङ्गसङ्गमश्रीमत् ।
 बहुलार्थदायि तीर्थं का य धा जयति सार्वमङ्गलिकम् ॥
 नत्या तातपदाने तद्रचितेतद्द्विपञ्चकाव्यस्य ।
 क्रियते सरला टीका गरलाशनकसशासनप्राप्तये ॥
 मूलस्याधीविवृतिं ननुत्रिदनुसरता क्वचान्यथा चरता ।
 श्रीश्रीजीवेन यदि स्खलित ललिताशयै क्षम्यम् ॥

उदय उद्गति उल्कान्तव प्रकाशश्च, सर्वमङ्गलाया भयान्वा
 उदयो उल्कान्तप्रकाशो यत्र यत्प्रतिपाद्यौ तद्, भवण शिवन मङ्गलो
 दयो देवाना शुभप्रभाशा यास्मन् तदिति च एकरक्षाथ ।
 काव्येऽस्मिन् दक्षयज्ञस्य कारणन्, दक्षयज्ञ, तस्यास्त्वन गमन तत्र तस्या
 देहत्यागो दक्षयज्ञध्वंस शिवस्य प्रसादेन दक्षस्य पुनर्जन्म हिमालय
 शृङ्गे दाक्षायण्या आश्रमात्, तारकासुरपराजितदेवाना स्वधप्रसन्नप्रदणो
 निदेशेन तारकासुरावनेतृकात्तवेयो स्वयथ तनोमग्नशिवस्य निवाह
 सघटनोद्योग, मदनभस्म, शिवन तस्या निवाह, कात्तिकेयोत्पत्ति
 शारकासुरत्रयो देवाना रत्नगणिकार इत्यतन्मणनम् एक पक्ष ।

अपरपक्षश्च इन्द्रं प्रति दुर्वाससः शापः तेन इन्द्राधिकाराल्लक्ष्मीभ्रंशः, तस्याः सागरप्रवेशः, देवानामसुरकर्तृकपराजयः विष्णुप्रसादेन क्षीरोद-
मन्यनं लक्ष्म्या अमृतादीनाञ्चोद्भवः, देवानाममृतपान तेन च बलीयो-
भिर्देवैरमृतपानवञ्चितासुरपराजयः निःसपत्न-स्वर्गाधिकारः इतिरूपेण
देवाना मङ्गलं जातम् । देवमङ्गलेनैव सर्वमङ्गलम्, असुरमङ्गलस्य
रजस्तमःप्रधानतया अधःपतनहेतुत्वात्तया च सर्वेषां मङ्गलोदयो यत्र
इति अन्तिमपक्षे काव्यस्यार्थः । अयमर्थः प्रथमपक्षेऽपि घटते । तथाच
एतादृशार्थद्वयीप्रतिपादकरस्य श्लिष्टकाव्यस्य सर्व्वमङ्गलोदयमितिनाम
युक्तम् ।

निर्विघ्नप्रग्रन्थसमाप्ताये एतत्काव्यार्थद्वयवर्णनीयलीलाचरितयोर्देवयो-
र्देव्योश्च प्रसाद प्रार्थयते, यदङ्गत्वादिद्वयेन ।

१। (शिवपक्षे) स मानसेत्यत्र सः मानसेत्यादि च्छेदः । सविधुः
इत्येकपदम् । जगदेकशुद्धिः गङ्गा यदङ्गसङ्गात् महिमातिरेकम् अधिषाता
मानसोदीरितवर्मदूरस्थितः सविधुः सः भवः मा पुनातु । इत्यन्वयः ।

(विष्णुपक्षे) समानसेत्याद्येकपदम् । अभव इति च्छेदः । स
विधुर्इत्यत्र सः विधुः इति च्छेदः । पूर्वार्द्धस्यान्वयः पूर्व्ववत् । उत्तरार्द्धस्य
तु समानसोदीरितवर्मदूरस्थितः अभवः सः विधुः मा पुनातु
इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । शिवपक्षे, अङ्गस्य सङ्गः अङ्गसङ्गः तस्मात्,
अङ्गम् उत्तमाङ्गम् । मदिमः अतिरेकः आधिक्यम्, महिमातिरेकः, तम् ।
अधिषाता प्राप्ता । एका मुख्या शुद्धिः शुचिता यतः जगतामेकशुद्धिः
जगदेकशुद्धिः । मानस च उदीरितश्च ते मानसोदीरिते मनोवचसी

सयोर्वर्मं पन्था तस्मात् दूरं तत्र स्थित मनोराचोरगोचर इत्यर्थः ।
सविधु विधुना चन्द्रेण सह वर्तमान, विधा कर्त्तृमान्वायित्व
'मीनामुदबहद्राम सन्नापेसु सभूषणः' इत्यादिवत् । सविधुस्त्वस्य
इन्दुभृदित्यर्थः ।

(विष्णुपत्ते) पूनाद्धर्ममासन्तुल्य । अङ्गसङ्गादित्यत्र अङ्ग
पदमिति विशेषः । उत्तरार्द्धे समानत्वेति मानसेन सह वर्तमान यदुदी-
रित वचन तस्य वर्मं, इति समासवाक्ये भेद अर्थस्तु समान । अभय
नास्ति भय जन्म यस्य जन्मरहित सनातन इत्यर्थः । ए इति
पूर्वार्द्धस्य सत्वदार्थान्प्रितार्थकम् । विधुः = विष्णु 'विधु श्रीरसलाञ्छन'
इत्यमर ॥ १ ॥

२। (दुर्गापत्ते) सुरासुराधीश्वरमौलिलोलमन्दारमालापुनरुक्तरक्त
सर्वाभयोमापदपन्तव मे सन्तापसन्तानम अपाकरोतु इत्यन्वयः ।
लक्ष्मणदेहेऽप्ययमेवान्वयः, विशेषस्तु पदार्थविवरणे वक्ष्यते ।

पदार्थविवरणम्—असुराणाम् आधि मन पीडा यस्मात् स असु-
राधि स चासौ ईश्वर अधिपतिश्चेति कर्मधारय, सुराणा देवानामसुरा-
धीश्वर देवानामसुरमन पीडाकराधिपतित्यर्थः अत्र कान्ये अमुत्पराजय
इन्द्रस्य चाम्युदयं परिर्णाम इति सूचनाय असुराधीति ईश्वरविशेषणम् ।
तस्य यो मौलि किरीट चूडा वा तस्य लोला लम्बमाना या मन्दारमाला
मन्दारपुष्पसङ्घं तथा पुनरुक्त द्विगुणीकृत रक्त रक्तवर्णौ
यस्य, प्रणामशाले नम्रोभूत्तेन्द्रमौलित्थमन्दारमालया स्वभाव-
रक्तमुमाचरणं पुनरपि रङ्ग्यते इति भावः । सर्वाश्रय सर्वेषाम् आश्रय
शरणात् आशीयनेऽसौ इत्याश्रयः । अथवा सर्वं शिर आश्रय

आधारो यस्य, 'शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्कनिलयाम्' इति स्तोत्रात्, 'शवरूपमहादेवहृदयोपरिसंस्थिताम्' इति श्यामाध्यानमन्त्राच्च । स चासौ उमापदपल्लवश्चेति कर्मधारयः सन्ताप-सन्तानं सन्तापाना सन्ततिं परम्पराम् अराकरोतु दूरीकरोतु । सन्तापाः--आध्यात्मिकाधिदैविकाधि-भौतिकाख्य दुःखत्रयम् । विषादादिसम्भूतं दुःखमाध्यात्मिक भूताद्यावेशानिबन्धनं दुःखमाधिदैविकं जलान्पादिजनितदुःखमाधिभौतिकम् । अथच सन्तापः शोभादिबाधा, शीतलस्पर्शाः पल्लवस्तदुपशमकर इति युक्तम् ।

(लक्ष्मीपक्षे) सुरासुराधीश्वराणां देवाधीश्वराणामसुराधीश्वराणाञ्च मन्दारेत्यादिकम् पूर्ववत् । सर्व्व एव राजानो लक्ष्मीपूजका इति देवासुराणामविशेषेण तःप्रणामो वर्शितः । असुरविजयात्परमिन्द्रस्यैव सुरासुराधीश्वरत्वात् उभयत्रैवैकोऽर्थो वा । अधीश्वर इत्युक्त्या तथा प्रतिपादनात्, तदानीमसुराणां राज्ञः सत्त्वेऽपि स नाधिराजः, किन्तु इन्द्राधीनो राजेति तात्पर्यात् ॥ २ ॥

३। (शिवलीलापक्षे) शङ्करगौरवेण लोकेषु यः सम्मानविशेषपात्रं नभूय अत्रिमहर्षिसूनुः स दत्तः विधेर्नियोगात् महनीयधाम अभ्याटत् इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । शङ्करगौरव शङ्करस्य गुणत्व श्वशुरस्य तेन शिव-श्वशुरत्वेन । लोकेषु त्रैलोक्ये सम्मानविशेषपात्रं सम्मान-विशेषस्य विशिष्टपूज्यतायाः पात्रं भाजनम् । अत्रिनामा महर्षिः 'अत्रिमहर्षिः' तस्य 'सूनुः' अनुजः, 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ' इति कोपात् । तेन ब्रह्मनन्दन इत्यायातम् । य इत्यन्वयापेक्ष 'स' इति । 'दत्तः' तन्नामा प्रजापतिः, स

: प्रजापतीना राजा 'प्रजापतीना ददन्तु धाम्भ मरुतामपि दैत्यानां
।नवानाञ्च प्रह्लादमधिप ददौ' इति विष्णुपुराणोक्तेः (विष्णु पु० १ म
।० २२ अ० ४ श्लोके) । 'विधेः' ब्रह्मणः । नियोगात् आदेशात् ।
महनीयधाम' पूजनोयं धाम भवन उपस्थितत्वात् विधेरित्यनेनैवास्व
मन्वः सर्वमान्यं ब्रह्मलोकमिति वात्पर्यम् । अथवा—'विधेः' विधि-
माश्रित्य निमन्त्रणविधानानुसारेण 'नियोगात्' अवधारणात् गमननिश्च-
यादेशेनोः 'महनीयधाम' महन यजन तस्मै हित (पा०-४।१,५ छ प्रत्ययात्)
महनीयं धाम यशस्थानं यशस्थानविशेषम विश्वसृजा यशस्थानमिति-
यावत् 'अभ्याष्टत्' अभ्याजगाम ।

(पञ्चान्तरे) सदृशः महनीयधामा अग्निमहपितृभ्यः विधेर्नियोगात्
अभि (यथा स्यात्तथा) आष्टत्—यः शङ्करगौरवेण लोकेषु सम्मान-
विशेषपात्रं जातः इत्यन्वयः । (उक्तवाक्ये यत्पदार्पणस्थिती पृथक्
तत्पदाप्रवेशस्यापि कश्चिदुभयत्वात् यथा "अत्पुत्रस्वान्" इति कुमार-
सम्भ्रमप्रथमश्लोके तत्पदं नोपगतं द्वितीयादौ च "वं सज्वंशैलाः" इत्यादौ
यत्पदन्पात्तम् । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाच्च) ।

पदार्पणविरणाम । 'सदृशः' सन्तः विद्यमानाः अत्राः वृत्ताः
परिमन् सः इत्यादिरूपं व्याख्यानं मूलाधरतादेवावलोक्यम् ॥ १ ॥

४। (शिवलीलापर्वे) तेन तत्र अविद्यनागागमधीः रररक्
अज्ञानार्णः नृगामनः ईदितः । अय सः ठपनीयं मुमनः, अथर (यथा
स्यात्तथा) भयानके मदे न्यधात् न अपारिजातं (न्यधात्) इत्यन्वयः ।

पदार्पणविरणाम् । (शिवपर्वे) 'तेन' दत्तेन 'तत्र' ब्रह्मगदने
अविद्यनागागमधीः अविद्यायै अनगच्छन्ती (वि + इच्छतेः

शतृप्रत्ययात्प्रयोगे) नागागमधियौ नागाना भूषणभूताना सर्पाणाम् आग-
माना तन्त्रशास्त्राणा च धियौ शोभा विभूतिश्च यत्र सः एवम्भूतः, स्वदृक्
आत्मदर्शनरतः, अथवा त्वस्वरूपः चिदात्मस्वरूपः अतएव अकृतार्हणः
श्वशुरोऽयमागत इति प्रत्युत्थानाभिवादनरूपा पूजा न कृतवान् इत्यर्थः,
भेददुद्धिप्रयुक्त एव तादृशः सत्कारः सम्भवति, आत्मदर्शनरतस्य चिदात्म-
स्वरूपस्य वा शिवस्य भेददुद्धेरभावात् श्वशुरदर्शनेन मर्त्यजनोचितव्यव-
हारः कथं सम्भवति ? अतएव न कृतम् अर्हणं सत्कारो येन तादृशः
वृषासनः शिवः ईक्षितः दृष्टः । दक्षेण ब्रह्मसदने विश्वसृजा यज्ञस्थाने
वा शिवो दृष्टः, शिवस्तु स्वात्मारामः लौकिकव्यवहारमनुसरन् श्वशुरं
दक्षं प्रत्युत्थानाभिवादनान्या न सत्कृतवान् । 'अथ' अर्हणाकरण-
दर्शनानन्तरं 'सः' दक्षः 'उपनीतम्' पूर्वं शिवसमीपे प्रापितं 'सुमनः'
स्वीयं शोभनं चित्तं 'अवर' अपकृष्टं यथा स्यात्तथा 'भयानके' 'मदे' गर्वे
'न्यधात्' निदधौ । न 'अपारिजातम्' अपगतम् अपरिजातं कामक्रोधादिक
यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात् तथा न न्यधात् अतएव अवरमित्युक्तम् ।
कामक्रोधादिवर्जनं दूरमास्ता तदानां प्रजापतेर्दक्षस्य स्वभावतः शुद्धमपि
चित्तं शिवतस्त्वावोधेन शिवकृतोपेक्षात्मकावमानना सम्भाव्य क्रोधमिश्र-
गर्वेणाभिभूतमासीदिति भावः ।

(पक्षान्तरे) तत्र तत्र वियज्ञागागमधीः सः वृषा ईक्षितः । अथ
(तेन) उपनीतं पारिजातं सुमनोवरम् अकृतार्हणः स्वदृक् (वृषा) समदेभ-
यानके ना न्यधात् इति नो । अथवा, तत्र स वियज्ञागागमधीः वृषा
तेन नो ईक्षितः ? अथ तेन उपनीतं पारिजातं सुमनोवरं अकृतार्हणः
स्वदृक् (स इन्द्र) समदेभयानके ना न्यधात् ? इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । 'तत्र' पर्यटनस्थाने अथवा पर्यटनि सति, 'तेन' दुर्वाससा 'वियन्नागागमथ्रीः' वियन्नागः अन्नमातङ्गः ऐरावतः, तेन च आगमः आगमनं तेन श्रीः शोभा यस्य अथवा तेन अगमा स्थिरा श्री सम्पद् यस्य एवम्भूतः सः वृषा इन्द्रः 'ईक्षितः' दृष्टः । अग अनन्तरं तेन दुर्वाससा, तेनेत्यनुपच्यते, उपगीत उपहृतं सुमनोषर पुष्पश्रेष्ठ पारिजातं पारिजातकुसुममाल्यं वा 'अकृतादरः' अकृतादरः 'श्वदृक्' (सु + श्रदृक्) शुभदर्शनरहितः सन् 'समदेभयानके, समदः मत्तः यः इभः हस्ती तदेव यान निजवाहनं ऐरावतः इत्यर्थः तस्य के मस्तके 'ना' न 'न्यधात्' स्थापयामास इति नो अपि तु न्यधादेव । प्रथमपादान्ते स्थितस्य 'नो' इत्यस्य चतुर्थपादादौ स्थितेन 'ना' इत्यनेन सम्बन्धः । नन्नोना इत्येकार्थकं शब्दनयम् इति द्वौ नन्नयौ क्रियादादेशं सूचयतः ।

अथवा उभयत्रैव काकुः, नो ईक्षितः ? ना न्यधात् ? अपितु ईक्षित एव, न्यधादेवेति च पर्यवसितार्थः । अयान्तरमपि मूलश्लोक-टीकायामनुसन्वेयम् ।

कदाचित् ऐरावतयानस्थ इन्द्रो दुर्वाससा मुनिना दृष्टः । दुर्वाससाः सादर पारिजातकुसुम तस्माद्युपहृतवान् । इन्द्रस्तु शुभ-परिणामदर्शनरहितः सन्ननादरवशात्तत्पुष्पमैरावतशिरसि स्थापया-मासेति भावः ॥ ४ ॥

५। (शिवलीलापत्ते) प्रजाप-के अत्युप्रवाग्ब्रह्मनिपातनक्रमे (सति) नन्दिनि च, (अत्युप्रवाग्ब्रह्मनिपातनक्रमे सति) आर्त्तसङ्कुले सः लोक-पालः देवीम् अनिवार्यहेतुता विमृश्य क्षणमुग्धवत् स्थितः इत्यन्वयः ।

‘प्रजापः’ ‘कः’ प्रजाः पालीति प्रजापः प्रजापतिः स चासौ कश्चेति प्रजापकः, कः दक्षः, ‘को ब्रह्मणि समोरात्मयमदक्षेषु भास्करे’ इति मेदिनीकोपात् । ‘अत्युप्रयाग्वज्रनिपातनक्रमे’ उग्रं शिवम् अतिक्रान्तम् अर्थात् शिवलङ्घि यद्वाग्वज्रं तस्य निपातने निक्षेपे क्रमः अप्रतिबन्धः, उत्साहो वा यस्य तस्मिन् सति, ‘नन्दिनि’ नन्दिकेश्वरे ‘च’ चकारात् अत्युप्रेत्यादिविशेषणस्थानुकर्यः, अत्युप्रा अतिकठोरा चासौ वाक्चेति अभिशापरूपा अत्युप्रयाग्वज्रं तस्य निपातने निक्षेपणे क्रमः उत्साहो यस्य स तस्मिन् सति आर्त्तसत्कुले दुःखितसाधुजनयुक्तब्रह्मसदने सः लोकपालः ब्रह्मा दैवीं नियतिकृताम् अनिवार्यहेतुता अनिवार्या अप्रति-विधेया चासौ हेतुता कलहवारणता चेति ता विमृश्य विचार्य क्षण-मुग्धवत् क्षणमुग्ध इव क्षण स्तब्धवत् स्थितः ।

प्रजापतिर्दक्षो यदा शिवमर्षादालङ्घनकरालिकठोरवाग्वज्रनिक्षेपण-रत आसीत्, नन्दिकेश्वरोऽपि दक्षपत्नान् मुनीन् शशाप तदा तत्सद स्थ सज्जनाना हृदयानि विव्यधिरे ब्रह्मापि नियतिवशादेवाप्रतिविधेया कलहकारणतेति विचिन्त्य क्षण स्तब्धवत् स्थितः ।

(पक्षान्तरे) प्रजापके अत्युप्रयाग्वज्रनिपातनक्रमे आर्त्तसत्कुले अनन्दिनि च (सति) सः लोकपालः दैवीम् अनिवार्यहेतुता विमृश्य क्षणमुग्धवत् स्थित इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । प्रजापके, प्रकृष्टजापके दुर्वाससीत्यर्थः । अत्युप्रेत्यादि अतिकठोरगक्याशनिनिक्षेपपरायणे सति, ‘आर्त्तसत्कुले’ आर्त्ताः व्यथिताः सन्तः साधवः यत्र तस्मिन् कुले जनपदे अनन्दिनि सुखविरहिते च सति, सः लोकपाल इन्द्रः क्षण मूढ इव स्तब्ध इवाभूत् ।

जापकश्रेष्ठे दुर्वाससि देवराज प्रति कठोरतमवाग् वज्रनिक्षेपप्रवृत्ते
सति सर्व्व एव तज्जनपदवासिनः सन्तो व्यथिता, मुखहीनाश्च जाताः,
स देवराजोऽपि क्षणम् मूढ इव स्तब्धीभूत. स्थित ॥ ५ ॥

६। (शिवलीलापत्ने) अथ सक्रोधरयस्मयज्वलद्विलोचनोद्भासि-
तनूनपाच्छ्रिया तेन 'अत्र न स्येयम्' इति वच समुच्चकैरुदीर्य पादक्रमणे
मनो दधेइत्यन्वय' ।

पदार्थविवरणम् । 'अथ' अनन्तर सक्रोधेत्यादि = क्रोधस्य रयः
क्रोधरय तेन सह वर्त्तमान सक्रोधरय स चासौ स्मय गर्व्वश्चेति
सक्रोधरयस्मयः तेन ज्वलन्ती ये विलोचने नयने ताम्याम् तयोर्वा
उद्भासिनी तनूनपाच्छ्री तनूनपात् अग्निः तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य स 'तेन'
दक्षेण अत्र अस्मिन् सदसि न स्येयम् अयोग्यमिद स्थान मदवस्थानस्य
'इति' एव रूप वच वचन 'समुच्चकै' तारस्वरम् 'उदीर्य' उच्चार्य
'पादक्रमणे' गमने 'मनो' 'दधे' चक्रे, उच्यते इति भाव ।

तदनन्तर दक्षस्य क्रोधवेगसहितगर्व्वान्तिशयेन समुद्दीप्ताभ्या
नयनाभ्यामग्निरुद्गत इवासीत् तेन च तस्य बद्धिश्रीतुल्यता, स
क्रोधाग्निना ज्वलन्निव चात्कृतयोगाच्च—'अयोग्यमिद स्थान मदवस्था-
नस्य,' इत्युक्तवेव गन्तुमियेव ।

(पदान्तरे) अथ तेन (हेतुना) क्रोधरयस्मयज्वलद्विलोचनो
द्भासितनूनपात् स 'अत्र भिया न स्येयम्' इति वच समुच्चकै उदीर्य
पादक्रमणे मनो दधे इत्यन्वय ।

पदार्थविवरणम् । 'अथ' अनन्तर 'तेन' हेतुना ऐरावतमस्तने
पारिजातस्थारनगुचितेनानादरविशेषण क्रोधवेगव्याभ्या ज्वलन्ती

ये निलोचने तयोः उद्गासी प्रकाशमानः तनूनपात् अग्नि यस्य सः,
 'सः' दुर्गासा 'अत्र इन्द्राधिकारे विद्या लक्ष्म्या न स्वेषम्' एव श्रीभ्रष्टो
 भवेत्यथः इति वच 'समुच्चकै' तारस्वप्म् 'उदीर्य' उच्चार्य 'पाद-
 क्रमणै' गमने 'मनो दवे' चलितुमुद्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

७। (शिवलीलावले) अन्वयः । हे तात सुप्रचण्ड षोपमुपसहर,
 मा मा अपगच्छ, निषर्गशान्तिन्तु भजस्व एवमेव तेन विधिना अनुनीय-
 मानोऽपि अगौ ज्ञानप्रमाथिनम् अमर्यं न जहौ इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । हे तात ! हे वत्स ! सुप्रचण्ड दाहण
 षोपम् उपसहर, रोपस्य सवरणं कुरु, रोपं परित्यजेत्यर्थः । मा मा
 इति ससम्भ्रम निषेधे माशब्दस्य द्विवचनम् । 'अपगच्छ' अपसह,
 'तु' किन्तु निषर्गशान्तिं ब्राह्मणस्वभावमिदं शमं भजस्व प्राप्नुहि ।
 'तेन' 'विधिना' ब्रह्मणा 'एवमेव' 'अनुनीयमानोऽपि' कृतानुरोधोऽपि
 'अगौ' दत्त ज्ञानप्रमाथिनं विवेकविमर्हकम् अमर्यं क्रोधं न जहौ
 त्यक्तवान् ।

(पक्षान्तरे) हे तात ! सुप्रचण्ड षोपम् उपसहर ।
 निषर्गशान्तिं भजस्व, मा मा अपगच्छतु, तेन विधिना एवमेव अनुनी-
 यमानं अपि, अगौ अज्ञानप्रमाथिनम् अमर्यं न जहौ इत्यन्वयः ।

हे 'तात' ! पूज्य ! 'सुप्रचण्ड' 'षोपम्' 'उपसहर', गंशु
 निषर्गशान्तिं मुनिजनस्वभावमिदं शमं भजस्व भाष्य । मा लक्ष्म्या
 मा अपगच्छतु न नश्यतु, न शारममुपदेणं निष्कलं कुर्विति भावः,
 'तेन' इन्द्रेण विधिना पथाविधिं मुनिप्रगादनविधिं पादपद्मादिम-
 नुसृत्येति मां 'एवमेव' एवम्प्रकारेण अनुनीयमानोऽपि अगौ

मुनिः दुर्वासाः अज्ञानप्रमाथिनं अज्ञानानां प्रमाथिनम् दमनहेतुम्
अमर्षं क्रोधं न जहौ ॥ ७ ॥

८। (शिवलीला-पद्ये) संरम्भारम्भकम्पाङ्घ्रित्तेपक्षरत्नभीषणः
महातपा. विमुखीभूय पुनः देवेशमुचे इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । संरम्भः क्रोधः आरम्भः उपक्रमो यस्य
स तादृशः कम्पो यत्र तौ एवम्भूतयोः अङ्घ्रयोः यः क्षेपः न्यासः तस्य
यत् स्खलनं अयथाभावः उद्धतन्यास इति यावत् तेन भोषणः भयङ्करः,
क्रोधजनितकम्पवशाद्विकटपदक्षेपेण भयङ्करः 'महातपाः' दक्षः
'विमुखीभूय' गमनाद्विरम्य परावृत्त्य पुनः देवेश देवमीश शिवम्
ऊचे कथितवान् ॥

(पक्षान्तरे) अन्वयः समानः ।

पदार्थविवरणम् । क्रोधनेमकम्पमानपदयोर्विकटविन्वासेन धार-
दरानिः असौ 'महातपाः' दुर्वासाः पराङ्मुखः सन् 'देवेश' देवेन्द्रं
पुनः ऊचे वभाषे ॥ ८ ॥

९। (शिवलीलापद्ये) उपेक्षितस्वमर्यादाः सततं उच्चैः स्तुवद्भिः
श्रुतिभिः देवतैः श्रुति त्व गर्वम् लम्बितोऽसौ यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । उपेक्षिताः स्वच्छ्रया परिहृताः स्वमर्यादाः स्वेषां
मर्यादाः स्थितयो वैः ते तैः अतएव सततं उच्चैः स्तुवद्भिः 'स्वमङ्गलं
सोमः' इत्यादिरूपम् उच्चप्रशस्तिवचनं सदा यदद्भिः 'श्रुतिभिः' देवतैः
अपि देवैश्च 'त्व' 'गर्व' अहङ्कारं लम्बितोऽसि प्रापितोऽसि ।
श्रुतीया देशानाञ्च शिव प्रति भक्तिभावः शिवदेविदत्तमते स्वमर्या-
दाहानिकर इति तात्पर्यम् ।

(पदान्तरे) इन्द्रः किञ्च देवेः ऋषिभिश्च स्तूयते, देवाः स्वर्गवासिनः ऋषयश्च अतीन्द्रियदृष्टयः विभूतिमन्तः तेषां सर्वेषामपि महिमातिशया वर्चन्ते, इन्द्रोऽपि तादृश एवेति कथं तस्य स्तुतिरिति भावः । अतएवोपन्यस्यति उपेक्षिताः विस्मृताः स्वमर्यादाः स्वैर्मा मर्यादाः स्थितयः महिमातिशयाः यैः ते तैः अतएव 'सततं' यत्र कुत्र काले उच्चैः स्तुयद्भिः चाद्भुवचनमुच्चारयद्भिः ऋषिभिः दैवतैः देवैः अपि त्वं गव्यं लम्बितोऽसि ॥ ६ ॥

१०। (शिवलीला पदे) ऐश्वर्यमदमत्तः असि गुरुन् अपि अति-वर्त्तसे, तत् मूढ मा चिरम् अत्युग्रम् एतत्फल भोक्ष्यसे इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । ऐश्वर्यं ईश्वरत्वम्, शिवस्य ईश्वरत्वं प्रसिद्धम् तेन यो मदः गव्यं तेन मत्तः हिताहितविवेकरहितः अग्नि गुरुन् शरयुरान् अपि अतिवर्त्तसे लक्ष्यसे, शयगुरे समुचितसम्मानमपि न दर्शयसि, 'तत्' तस्मात् रे मूढ ! मन्दबुद्धे ! मा चिरम् अचिरादेव, अत्युग्र अतिदारुणम् एतत्फल गुरुजनावमाननायाः परिणामम् भोक्ष्यसे अनुभविष्यसि ।

(पदान्तरे) अन्यथः समानः ।

पदार्थविवरणम् । ऐश्वर्यस्य स्वर्गराम्यरूपरिपुलमम्पदः मदेन गव्येण मत्तः क्षीयः अग्नि भयसि, गुरुन्—महतो मुनीन् अपि अतिवर्त्तसे निर्मर्षदान् करोसि । रे मूढ हिताहितविवेकरहित ! तत् तस्मान् अत्युग्रम् एतत्फलम् एतत्कार्यस्य पापं मा चिरम् अतिशीघ्रमेव भोक्ष्यसे—अनुभविष्यसि ॥ १० ॥

११। (सिपनीषा पदे) तत्रा परः ताः प्रचक्षिताः, इतः शान्तये अग्निनेत्रमदृष्ट्वा अशयं गहनं शिभिदे इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । 'तपता' तापदातृणा 'वरः' श्रेष्ठः दक्षः इत्यर्थः ततः तस्मात् स्थानात् प्रचलितः निष्क्रान्तः, 'इतः' इमा भुवं प्राप्य लव्वलोपे पञ्चमी, शान्तये प्रशमाय अस्मानन्दुःखदूरीकरणाय । विनेत्रो महादेवः तस्य प्रमदकृत् अस्मानन्दजनने न भवतीति अ-विनेत्रप्रमदकृत् अर्थात् शिवभागहीन तथा अशिव शिवावाहनहीन सवन यज्ञं शिश्रिये अवललम्बे अवलम्बनभूतं नेने इत्यर्थः । ब्रह्मसदान्निष्कम्प्य दक्षः भूतलमागम्य स्वचेतमि शान्तिलाभाय एक शिवहीनं शिव-भागरहितं च किञ्चन यज्ञमनुष्ठातुमियेष ।

(पक्षान्तरे) तपता वरः अत्रिनेत्रप्रमदकृत् सः ततः प्रचलितः चेतः-शान्तये शिवं वन शिश्रिये इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । तपता वरः तापश्रेष्ठः अत्रिनेत्रप्रमदकृत् अत्रिनाम्नो महर्षेः नेत्रप्रमदकृत् नयनानन्दजननः अत्रेः पुत्रतपेत्यर्थः सः दुर्धर्माः चेतः शान्तये चेतसः प्रशमाय मनसः क्रोधजनितरजोमल-नाशायैतिभावः । शिवं कल्याणजनकं वन तपोवनं शिश्रिये अर्घि-पठितान् इत्यर्थः ॥ ११ ॥

१२। (शिवलीलापत्ते) भेशभूषितः विमनाः स देवः अवि गवि स्थितः अपुण्यभाजाम् अननान्यदर्शनं सुशोभ-मन्दाक्षिणशुद्धपद्धति च पुरं प्रति प्रतस्ये इत्यन्वयः ।

भेशः नक्षत्रनिश्चन्द्रः तेन भूषितः अलङ्कृतः विमनाः अमनाः 'अमनाः शुभ्रः' इति श्रुतेः अपभ्रं विगतं मनो यत्र 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा तद्' इति श्रुतेः अप्रवा वायव्यपुत्रा विमनाः इव क्षणम् स्थित्वा इत्यर्थः सः देवः शिवः अवि, अविः समुच्चये । दक्षः सः

परित्यज्य गतवान्, शिवोऽपि गवि स्थितः वृषारूढः स्वपुरं प्रति प्रतस्थे ।
स्वपुर निजनगरं कैलासं प्रति प्रतस्थे । कीदृश पुरम् ? अपुण्य-
भाजा पुण्यवतो विना अन्येषाम् अनवाप्यदर्शनम् अदृश्यं, सुरोभं
रमणीय नन्दीक्षितशुद्धपद्धति नन्दिना तन्नाम्ना गणाध्यक्षेण ईक्षिता
दर्शिता शुद्धा पूता पद्धतिर्यस्य नन्दिप्रदर्शितपूतमार्गमित्यर्थः । सुरोभञ्च
तच्चेति विशेषणकर्मधारयसमासः ।

चन्द्रमौलिः शिवोऽपि क्षण विमना इव स्थित्वा वृषारूढः सन्
नन्दिप्रदर्शितमार्गं पुण्यवन्मात्रैकदृश्य रमणीय कैलासपुरं प्रति
प्रतस्थे ।”

(पद्मान्तरे) सः देवः अपिच विमनाः स्थितः (सन्) गवि-
भेशभूषितः अपुण्यभाजाम् अनवाप्यदर्शनं सुरोभनं दीक्षितशुद्धपद्धति
पुरं प्रति प्रतस्थे इत्यन्वयः ।

पदार्थविपरणम् । सः देवः इन्द्रः अपिच विमनाः दुःखितः
स्थितः सन् गविभेशभूषितः गौः स्वर्गः तस्य य इमेशः करिराजः स एव
भूः स्थानं तत्र उपितः अधिष्ठितः ऐरावतारूढः इत्यर्थः, अपुण्येति
पापिनाम् अदृश्यम् स्वर्गदर्शनं पापिना नैव सम्भरति इति भावः,
सुरोभनं परमरमणीयं तथा दीक्षितानां यशशीलानामिति यावत्. शुद्धा
शुक्ला पद्धतिः मार्गः गनिरिति यावत् यत्र, तादृशं पुरं अमरनगरं प्रति
प्रतस्थे ।

इन्द्रोऽपि क्षणं दुःखितः स्थितः सन् ऐरावतारूढः पापिनामदृश्यं
याशिवानां शुक्लमार्गभूतं परमरमणीयम् अमरनगरं प्रति
प्रतस्थे ॥ १२ ॥

१३। (शिवलीलापद्धे) नमेरुकूटेन विराजमानं तुषारमन्दार-
मुगन्धवातं प्रभूतवृन्दारकसेव्यमानम् अनन्तकल्पागमसम्पदाढ्यम् पुरं
प्रतस्थे इति पूर्व्वेषान्वयः, एवं परत्रापि ।

पदार्थविवरणम् । इदानीं शिवस्य पुरं वर्णयते त्रयोदशभिः
श्लोकैः । 'नमेरुकूटेन' रुद्राक्षवृक्षसमूहेन 'विराजमान' शोभमानं, 'तुषारः'
शीतलः 'मन्दारः' मन्दचारी, मन्दः अरो गमन यस्य, अर इति ऋधा-
तोर्भावेऽप्यु, 'मुगन्धः' मुरभिः वातो यत्र, एतेन शैत्यमान्द्यसौगन्ध्यगुणत्रय
वायौ कथितम् । अथवा तुषारः शीतलश्च मन्दारमुगन्धश्च मन्दारकु-
मुममुरभिः वातः यत्र, शिवपुरेऽपि मन्दारादीना सत्त्वात् । 'प्रभूतवृन्दा-
रकसेव्यमानं' प्रकृष्टा ये भूताः देवयोनिविशेषाः ते प्रभूताः प्रमथा
इत्यर्थः, भूता हि द्विविधा भवन्ति, केचित् मरणानन्तरं दुर्गतिविशेषम-
नुभूयन्तो भूतसंज्ञा लभन्ते, केचिन्च शिवमिद्वारा रुद्रसृष्ट्याः, प्रथमोक्तभू-
तेभ्यो रुद्रसृष्ट्याः प्रकृष्टा इति प्रभूताः । ते च वृन्दारकाश्च देवारश्च तैः
सेव्यमानम् । प्रभूतानां वृन्दारकाः श्रेष्ठा अप्यक्षा इत्यर्थः नन्दिप्रभृतयः,
तैरिति वा । अनन्तकल्पेषु नास्ति गमः क्षयो यस्याः तथा सम्पदा आढ्य
समृद्धम् । अथवा अनन्ताः असङ्ख्याः बहुतरा इति यावत्, कल्पाः मन्व-
तत्साधनप्रकारभेदा यत्र तानि आगमानि तन्प्रत्यास्त्राणि तेषां सम्पत्—
प्रसङ्गः तथा आढ्यं युक्तम् तन्प्रत्याग्राणां शिवोक्तत्वात् तथावर्णनम् ।
अथवा अनन्तकल्पा निवृत्त्या ये आगमाः आग्राणि त एव सम्पदः ।

शिवपुर रुद्राक्षवृक्षयुक्तम्, शीतमन्दमुगन्धवातविशिष्टं प्रमथैः
देवैश्च सेव्यमानम् अक्षयसम्पदाढ्यं बहुविधमन्वत्साधनयुक्त-
तन्प्रत्यागमसमृद्धयुतम् वा ।

(पदान्तरे) मेरुकूटे न विराजमान न, तुषारमन्दारसुगन्धवात
प्रभूतवृन्दारक-सेव्यमाने अनन्तकल्पागमसम्पदाढ्यम् इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । इदानीं स्वर्गपुर वर्यते त्रयोदशभिः श्लोकैः ।
'मेरुकूटे' सुमेरुशृङ्गे न विराजमानम् इति न, अपितु विराजमानमेव ।
'तुषारः' शीतः 'मन्दारः' पञ्चाना देववृक्षाणां प्रथमः तत्कुसुमसुगन्ध-
वातो यतः । 'प्रभूतैः' प्रचुरैः 'वृन्दारकैः' देवैः सेव्यमानम् । 'अनन्ताः'
असीमाः कल्पागमसम्पदः कल्पतरुसमृद्धयः कल्पतरव एव वा सम्पदः
अथवा कल्पतरूणां याः सम्पदः ताभिः श्राव्यम् ।

स्वर्गपुर सुमेरुशृङ्गैः स्थितम् मन्दारकुसुमसुरभिशीतवायुयुक्तम्,
देवगणसेव्यमानम् अनन्तकल्पवृक्षसम्पद्विमृषितञ्च ॥ १३ ॥

१४। (शिवलीलापदे) प्रोच्छलद्घनरसेः नर्त्तिताम्बुदहकैरवसुग्धैः
अतिदृष्टैः लोचनोत्सवविधायकचक्रस्वप्सरोविलसितैः उपपन्नम् ।
इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । पुनः किम्भूत शिवपुरम् ? 'प्रोच्छलन्तो'
बहिर्निःसरन्तो 'घनरसा' जलानि येभ्यः तैः, 'यत्प्रियन्दजलेन नद्यः
सम्मयन्ति तैः, जलोच्छलनेन नर्त्तितानि सम्पादितगुल्यानीव अम्बुदहाणि
'पद्मानि कैरवाणि कुमुदानि यैः अतएव सुग्धैः सुन्दरैः । 'अतिदृष्टैः'
अतिप्रियैः, 'लोचनोत्सवविधायकाः' दर्शनानन्ददायिनः 'चक्राः'
चक्रवापाः जलचरणविशेषा यत्र एवम्भूतानि, शोभनाः आसः यत्र
तानि स्यान्नि सराणि चेति तेषां विलसितैः विलासैः लहरीलीलाभिः अथवा
तादृक्स्वप्सरःसु यानि विलसितानि शिवानुचराणां जलक्रीडाः तैः,
उपपन्नं युक्तम् ।

कैलासपर्वतरिपत किल शिवपुर मुजलसरोभि शोभितम् ।
तेभ्य सरोभ्य जलानि प्रोच्छ्रुलितानि सन्ति भारतीयसरित पूरयन्ति ।
जलानाम् उच्छ्रलनेन च पद्मानि कुमुदानि च नृत्यन्तीव दृश्यन्ते ।
मुदश्या चक्रवाकाश्च तत्र चरन्तीनि भाव ।

(पद्मान्तरे) प्रोच्छ्रलदधनरसै रतिदृष्ट्यै नर्त्तिताम्बुदहकै
अवमुग्धै लोचनोत्सवविधायकचक्रस्वप्सरोविलसितै उपपन्नम् इत्यन्वय ।

पदार्थाविवरणम् । स्वर्गपुर किम्भूतम् । प्रोच्छ्रलन्तो यहि प्रकारी
भनन्तो धनरसा प्रगाढरागा येषु तै रतिदृष्ट्यै रती दृष्ट्यै प्रियै
नर्त्तिताम्बुदहकै, भ्रामितलीलाकमलै अवमुग्धै अर्द्धमुग्धै ईपदमिव्यक्त
भावै । अयत्र नर्त्तिताम्बुदहकैरववत् मुग्धै सुन्दरै, लोचनोत्सववि
धायक नयनानन्दजनन चत्र समुद्ये यासा तासा शोभनानाम् अप्सरसा
मुख्याना स्ववेश्याना विलसितै विनासै विभ्रमै उपपन्नम् ।

स्वर्गपुर हि नयनानन्दकृता अप्सर प्रधानानाम् विभ्रमै, सम्भृतम् ।
सानुरागविभ्रमवशादेव अप्सरस लीलाकमल भ्रामयन्ति । ततश्च
तासाम् ईपदमिव्यक्तभावेन मनोहास्त्वम ॥ १४ ॥

१५। (शिवलोलापत्) गङ्गातरङ्गव्यतिपङ्गरम्य मानोन्नत सर्व्व
मुल्लैकधाम, कैशिकलुष्काव यत्र हरिपालिताना गजादिकानाम्
उत्सव इत्यन्वय ।

पदार्थाविवरणम् । गङ्गातरङ्गाणा यो व्यतिपङ्ग अन्योन्यसङ्ग
कैलासशृङ्गण तत्सङ्ग, कैलासशिखरस्य च तै सङ्ग तेन घातप्रतिघात
रूप सङ्ग सूचित, तेन रम्यम् । मानेन परिमाणान उन्नत सुबुद्धम्,
सर्व्वस्य शिवस्य मुल्लैकधाम, मुखजनकेषु एकं मुख्य धाम स्थानम्

शिवलोकस्य सर्वातिशायि सुखजनकत्व, सुरैरेति विशेषणोक्तम् । तत्पुरं प्रतस्थे इति पूर्वोणान्वयः । कौशिकजुष्टकाके यत्र पुरे, कौशिकाः पेचकाः तैः जुष्टाः सेविताः तेषु जुष्टाः प्रीता वा काका वायसा यस्मिन्, तादृशे नगरे हरिपालिताना सिंहरक्षिताना गजादिकाना हस्यश्वाना उत्सवः प्रमोदातिशयः भवतीति शेषः । शिवपुरे शमगुणाधिक्येन नित्यविरोधिना काकेलूक सिंहगजादीनामपि वैरत्यागो जात इति भावः ।

(पदान्तरे) गङ्गातरङ्गव्यतिपङ्गरम्यं मानोन्नत सर्वसुरै-
कधाम, कौशिकजुष्टकाके यत्र हरिपालिताना गजादिकानाम् उत्सवः
(भवति) इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । गङ्गातरङ्गा मन्दाकिनीवीचयः, तेषा व्यतिपङ्गः घातप्रतिघातरूपः । मानेन सम्मानेन गौरवेण उन्नतम्, इन्द्र-
लोकस्य यमादिलोकापेक्षया पुण्यातिरेकलभ्यत्वात् । सर्वं सुखं सर्वसुखं तस्यैकधाम अद्वितीय स्थानम् । अशारि पुर प्रतस्थे इति पूर्वोणान्वयः । कौशिकः इन्द्रः तेन जुष्ट सेवितं फारं रतिबन्धविशेषो यत्र तादृशे । हरिपालितानां हरिरिन्द्रः तत्पालितानां गजादीनाम् आदिपदात् अश्यादिपरिग्रहः, ऐरावतार्दानामित्यर्थः उत्साह आनन्दा-
तिशयो भवतीति शेषः । स्वर्गपुरं मन्दाकिनीवीचि-सम्यतरम्यं सम्मानास्वरु परमसुखस्थानम् । इदञ्च इन्द्ररतिलीलाभयन तत्परवा-
लिनैरावतोन्वे, धय आदीनाञ्च परमप्रमोदभूमि ॥ १५ ॥

१६। (शिवलीलापत्ते) शिवामृत (वस्तु) नाम शिवसन्नेभित्तौ-
हृदमाशुताशितलुनापन्नमदमुद्यमनि मगिनहुधरयोधित्काशितं यद्
अभित्तिष्ठति इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । पुनः किम्भूतम् ! शिवामृतं शिव एव अमृतं
 अथवा शिवा उमा तद्रूपम् अमृतं ब्रह्म, नाम प्राकाशये, शिवस्य
 शिवायाश्च ब्रह्मतया शान्त्रप्रगिद्धे । शिखी मयूरः तेन गमेधिनसौहृदः
 प्रवृद्धसख्यः मारुताशिनः सर्पः यत्र, मारुतः पवनः अशित अशनं
 भोजन यस्य सः, सुलावकः महिषः दाहः अशयः तयोः मुखद्वतः
 अग्न्यभिचारि नेलनं यत्र, ततो विशेषणयोः समासः । अन्यत्र शिति-
 मर्त्यस्य अश्वमहिस्य च निन्यरैरित्थेऽपि तत्र सव्येणा वैरत्यागः इति
 भावः । मथितरचागौ दुग्धयोधिश्चेति मथितदुग्धयोधिः । कृते
 मन्यने दुग्धयोधौ फेनोद्गमबाहुल्यात् धरलिमाधिक्यमिति तद्रद्
 रिक्ताशित रिक्ताशः प्रभा यस्य तत् अतिशुभ्रमित्यर्थः यत्पुर कैलासागम्यम्
 अधिनिष्ठति । अथवा मथितदुग्धयोधिना रिक्ताशितं विरोपेण
 प्रकाशितं शिवामृतम् शिवात्मकममृतं जगतः कालवृट्त्वालाजनि-
 मृन्मुहरणमेवजनया शिवस्य अमृतत्वेन प्रकाशनं मथितचीषेदसमुद्गेणैव
 कृतमिति प्रतीपमानोत् प्रेक्षागम्भी तादृशविशेषसमुक्तम् ।

यत्र सर्पस्य मयूरस्य च अश्वस्य महिस्य च विरोधो दूरभाग्ना
 गम्यनेव वर्द्धते, यच्च मन्यनोद्गमपेनबहुलवीरसमुद्रपदविभक्षण यच्च
 शिव शिवात्प्रब्रह्माधिष्ठितम् ।

(पदान्तरे) शिति... . मुखद्वते मथितरिक्ताशित शिवा-
 मृतं च अधिनिष्ठति नाम इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । पुनः किम्भूतं रसगुणान्वित—रिति
 अधिनः तेन गमेधिनसौहृदः तत्रप्रवृद्धसख्यः मारुतः पवनः अशितं
 भोजन यस्य सः, सुलावकः महिषः दाहः अशयः तयोः मुखद्वतः
 अग्न्यभिचारि नेलनं यत्र, ततो विशेषणयोः समासः । अन्यत्र शिति-

सुष्टु सङ्गतिः यस्य, मृत्युनाथस्य मृत्योरभावेन अमृतस्य तत्र सङ्गतिः साधीयसीति भावः । मथिताद् दुग्धपयोधेः प्रकाशितम् देवासुराम्या मथितेन तेन वा प्रकाशिनं शिवामृत शिव मङ्गलमय अमृत सुधा, 'यत्' स्वर्गपुर 'अधितिष्ठति' नाम प्राकाश्ये, स्वर्गे तदधिष्ठानं प्रसिद्धम् ।

सुधापानेन अग्निवायुयमादिदेवानां यत्र परमतृप्तिमरणहीनता च समजनि । सुधा च यत्र समुद्रमन्थनेन प्रकाशिता तिष्ठति तादृश स्वर्गपुरमिति भावः ॥ १६ ॥

१७। (शिवलीलापद्धे) यत्र वा उच्चमानयशसा पदभाजा शूरतापदविशालगणानाम् आनतोन्नतशिखोदितमानः अतिसुरभिः शिग्विवाहः । इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । पुनः किम्भूत शिवपुरम् ? यत्र वा यत्र च पुरे 'उच्चमानयशसा' प्रशस्तमानकीर्त्तिशालिना 'पदभाजा' चरणपतिताना सता 'शूरतापदविशालगणानां' शूराणां वीराणां तापदा. तापप्रदाः वीरविजयिनः इत्यर्थः. ये विशाला महान्तः. गणाः प्रमथाः तेषाम् । आनताभिः नग्रीकृताभिः उन्नतशिखाभिः ऊर्ध्वरदचूडाभिः उदितः प्रकाशितः मानो गौरव यस्य सः, अतिसुरभिः मशयशा. शिग्विवाहः मयूरवाहन. कार्त्तिकेयः अस्तीति शेषः ।

(पद्मान्तरे) यत्र उच्चमानयशसा पदभाजा शूरतापदविशालगणाना आनतोन्नतशिखोदितमानः सुरभिः शिग्विवाहः याति इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । पुनः किम्भूत स्वर्गपुरम् ? यत्र 'उच्चमानयशसा' उच्चमानेन दीर्घत्वादिपरिमाणेन यशः कीर्त्तियेषां तेषां, 'पदभाजा' यथाम्थानस्थितानां, शूरस्य सर्वस्य ताप दययितुं दूरीकर्त्तुं

शीलमेवा शशाङ्कदविनः ये शालगणाः वृक्षसमूहाः तेषां, ताल-
व्यादिशालयन्दस्य वृक्षसामान्यवाचित्वं राजनिघण्टादात्रुक्तम् । एतेन
दिग्बन्धं सूचितम् । आनताभिः ईषन्नताभिः उन्नताभिश्च पुनः
ऊर्ध्वं गताभिः शिखाभिः अग्रभागमात्रैः उदितमानः सूचितपरिमाणः,
एतेन मान्द्यं सूचितं । सुरभिः मुग्धः- शिखिवाहः वायुः, शिखिन
वद्धिं वाहयति नोदयति यः सः, वाति प्रवहति । तुषारमन्दारमुग्ध-
यातमिति पूर्वसंक्षिप्तोक्तेर्विवरणमिदम् । शिखिसमेधितेति देवता-
मभिप्रेत्य कथनम् ॥ १७ ॥

१८ (शिवलोलापत्ने) यस्मिन् सदानन्दनगातिमोदनियन्दभूतं
सुरसिद्धवृन्दं विश्वकर्मकारुत्वनेपुण्यपयशःप्रकर्षं वाचं विना
शसति इत्यन्वयः ।

पदार्यविवरणम् । पुनः किम्भूतम् ! यस्मिन् शिवपुरे सदानन्दः
शिवः तस्य यो नवः स्तवः नुषातेरपु, तेन यः अतिमोदः महान् आनन्दः
तेन निःस्पन्दभूत प्रस्तरमूर्तिवत् निश्चलं स्थितमित्यर्थः । सुराः
देवाः सिद्धाश्च देवयोनिविशेषाः तेषां वृन्दं समूहः, विश्वकर्मां
देवशिखी तस्य कारुत्वनेपुण्यं शिल्पपाटवं तेन यद्यशः तस्य प्रकर्षं
अनिशय वाचं विना शसति स्वरूपेषु ख्याम्यतोत्तर्यः । अयं भावः
यस्मिन् पुरे शिवमुद्दिश्य शून्यस्य स्तवपाठस्य भरणादानन्दातिशयेन
वाग्बिहीनः सर्वथा स्पन्दनरहितो जडभूतो देवतासिद्धसङ्घः विश्वकर्म-
निर्मितप्रस्तरमूर्तिः चमात्मनः ख्यातयति । तेषां वाक्यशून्यं निः-
स्पन्दमन्त्रं प्रस्तरमूर्तिवत्कारणं हेतुः, एवञ्च नूनं तादृशजडमूर्त्तानां
निष्कर्तव्यं विश्वकर्मां इति तद्यशः प्रकटितं भवति ।

(पदान्तरे) यस्मिन् सदा नन्दनवातिमोदनिष्पन्दभूत सुरसिद्ध-
वृन्द विश्वकर्मकास्त्वनैपुण्ययशः प्रकर्षं वाच विना शसति इत्यन्वयः ।
पदार्थविवरणम् । पुनः कीदृशम् ? यस्मिन् स्वर्गपुरे, नन्दने
वातिर्गतिविशेषो यस्य नन्दनवायुरित्यर्थः, तेन यो मोदः हर्षः तेन
निष्पन्दभूत जडभूत सुरसिद्धवृन्द देवसिद्धसङ्घः सदा सततं कृत्रिममूर्त्य-
सद्भावदशायामपि विश्वकर्मणी रचनाकृतित्वमुद्घोषयतीत्यर्थः, अत्रापि
पूर्ववत् आनन्दनिस्पन्दत्वं तत्र हेतुः ॥ १८ ॥

१९। (शिवलीलापक्षे) यत्र मलिनितकटकुम्भशुण्डदण्डे प्रचुरतरे
मददुर्द्दिनान्धकारे मधुकरनिकरस्य सन्निपातः करिपतिवक्त्रत्रिलोलाय
(भवति) इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । पुनः कीदृशं शिवपुरम् ? यस्मिन् पुरे मलिनितः
मलिनीकृतः गजाननसम्बन्धी षटः गण्डस्थल कुम्भ- पिण्डाकृतिः शिरोऽ-
वयवः शुण्डदण्डश्च येन तादृशे प्रचुरतरे महति 'मददुर्द्दिनान्धकारे' मदेन
दानजलेन यद्दुर्द्दिनं मेधाञ्छुद्धमहः तद्वत्प्रतीयमानत्वात्, तस्य यो अन्य-
कारः तस्मिन् 'मधुकरनिकरस्य' भ्रमरसमूहस्य 'सन्निपातः' समापि गणेशः
आगमनं, करिपतिवक्त्रः गजाननः तस्य त्रिलोलाय चापलाय दोलनाय
भवतीति शेषः । शिवपुरे गजाननो निराजते, गजाननस्य गण्डकुम्भ-
शुण्डदेशेभ्यः मदक्षरणं भवति, तद्गन्धात् भ्रमराणां समागमः, तदानीं
भ्रमरपातभयात् गणेशस्तु स्वशरीरम् सततम् आन्दोलयति इति भावः ।

(पदान्तरे) अन्वयः पूर्ववत् ।

पदार्थविवरणम् । यत्र स्वर्गपुरे मलिनित मलिनीकृत पेशवत-
सम्बन्धि षटकुम्भशुण्डदण्ड येन स तस्मिन्, प्रचुरतरे महति

मददुर्दिनान्धकारे मदस्त्रावेश दुर्दिन तेन यो श्रान्धकारः तस्मिन्,
मधुकरनिकरस्य श्रलिकुलस्य यः सन्निगतः सम्भूय पतनं करिपतिवक्त्र-
विलोचनाय ऐरावतमुखसञ्चालनाय भवतीति शेषः ॥ १६ ॥

२०। (शिवलीलापत्तौ) यत्र श्रवणः श्रेयः प्रीतिभुञ्जनन भीम-
विक्रमसन्निभं यशः उच्चैः गीयते श्रूयते चापि इत्यन्वयः । चापि-भामे-
त्यन्वयो यद्वा कल्पाद् बोध्यः ।

पदार्थविवरणम् । पुनः कीदृशं तत्पुरम् ! यत्र श्रवणः कर्णस्य
श्रोत्रुर्वा श्रेयः प्रीतिसञ्जनन मङ्गलप्रमोदयोः सम्भूय साधन भीमस्य
शिवस्य विक्रमसन्निभं त्रिविधलीलाकर्मसम्प्रन्धि यशः, यत्र उच्चैः
गीयते च श्रूयते अपि । यत्र श्रोत्रेणा मङ्गलकरं श्रानन्दजनन
च शिवलीलामहिम्नः स्तोत्रं पश्यते श्रूयते चेति भावः । यद्वा चापि-
भीमविक्रमसन्निभं चापिनो धनुर्दरस्य भीमस्य शिवस्य यो विक्रमः
त्रिपुरसंहारदशायाम् पराक्रमः तत्सन्निभं तदालम्बनम् यशः महिमा ।

(पदान्तरे) यत्र उच्चैः श्रवणः श्रेयः प्रीतिभुञ्जननं भीमविक्रमसन्निभम्
यशः गीयते च श्रूयतेऽपि इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । यत्र स्वर्गपुरे उच्चैः श्रवणः उच्चैः भवोनामकरण
इन्द्राश्वस्य भीमविक्रमसन्निभम् भीमो रिपुणा मयदूरो यो विक्रमः पदक्षेपः
पराममो या वत् सन्निभं तत्सन्निभं श्रेयः प्रशस्त्यवर यशः प्रीतिभुञ्जननं
श्रानन्दजनक यथा स्यात् तथा यत्र गीयते च श्रूयते अपि । अथवा
श्रेयसा सत्पुरुषाणां प्रीतिभुञ्जननं यशः गीयते च श्रूयतेऽपि ॥ २० ॥

२१। (शिवलीलापत्तौ) यत्र निष्ठि निष्ठि दुर्दिनकरकर्मण
रष्ट्रचन्द्रोत्थानां तिमिला याधिया निरतन्वः (मयः)

उरानरीदच्चित्रभानूपनेत्रःक्षत्रजतसुरसिन्धुं सज्जतं सम्पूरयन्ति
इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । पुनः कोटशम् ? यत्र शिवपुरे निशि निशि
प्रतिनिशं तुहिनकरश्चन्द्रः आकाशस्थः शिवललाटस्थो वा तस्य करोधः
किरणसमूहः तेन स्पृष्टा ये चन्द्रोपलाः चन्द्रकान्तमणयः तेषां निर्मलाः
स्वच्छाः वारिधाराः निष्पतन्त्यः निर्गलन्त्यः सत्यः उपनिषोदन् समीपे
स्थितः यः चित्रभानुः शिवललाटस्थानलः तस्य यद् उग्रं प्रखरं तेजः
तेन क्षतं शोषितजलं यस्याः तादृशीं सुरसिन्धुं शिवशिरोविहारिणीं गङ्गा
सम्पूरयन्ति । गङ्गा हि हरजटाकलापसञ्चारिणी अग्निश्च हरललाट-
नेत्रस्थ इति तयोः सन्निधानम् । यद्वा उपनिषोदन् समीपस्थितः चित्रभानुः
अग्निर्यत्र तादृशः उग्रः महादेवः तस्य तेजः तेन—शोषितजलाणि गङ्गा
यदीयचन्द्रकान्तस्थन्दमानजलेषूप्यते तथाविधं पुरमितिभावः ।

(पदान्तरे) अन्वयः पूर्ववत् ।

पदार्थविवरणम् । यत्र स्वर्गपुरे प्रतिरात्रि चन्द्रकिरणस्पृष्टचन्द्रका-
न्तमणिस्यन्दमाना निर्मला पार्थिवांशरहितरवादनाविलाः वारिधाराः
उपनिषोदन् सन्निहितः यः चित्रभानुः सूर्यः तस्य सुमेरौ सदा
सन्निधानं प्रसिद्धम्, तस्य उग्रतेजोभिः प्रणकरैः क्षतजलां शोषित-
सलिला सुरसिन्धुं मन्दाकिनीं सम्पूरयन्ति पूर्णां कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

२२। (शिवलीलावले) यस्मिन् शुकशशाङ्कराहरसरस्वत्यादिशङ्का-
रदं श्रमलच्छायादरी मुक्तामण्डितकूटयोदिः दृश्यते । (यस्मिन्)
रक्षारमवप्रस्थिरा भौमब्रह्महृशानुभानुमयना, नीलारमभास्वरत्पले
पैकुण्ठागित-कण्ठकण्ठकलना (भ्रमति) इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । पुनः कीदृशं शिवपुरम् ? यस्मिन् शुकः
तन्नाम्ना प्रसिद्धो ग्रहः, शशाङ्कः चन्द्रः, शङ्करः शिवः, सरस्वती
वाग्देवता आदियेषां ते, सर्व एवैते शुभ्रवर्णाः अतएव तेषां शङ्कास्पर्दं
तद्रूपतया सन्देहविषयः मुक्तामण्डितकूटकोटिः मुक्तैः शिवसालोक्यप्राप्तैः
आमण्डिता सम्यग् भूषिता कूटकोटिः शिखराय बहुशिखराणि वा,
कैलासशिखरकोटिरपि शुभ्रवर्णा अतएव शङ्का—किं शुकादि-देवताः
अत्र विराजन्ते ? अमला निर्मलाः छाया कान्तिः दर्यः कन्दराश्च
यस्याः सा अमलञ्छायादरी दृश्यते । पर्वतान्तराणां कन्दरा-
तपोवृता भवन्ति अस्य तु महाभास्वरस्य शिवगिरेः कन्दरा अपि
समुज्ज्वला इति भावः । कैलासे रक्षाश्मना पद्मरागमयीना ये वप्राः
प्राकारास्तेषु भौमादिदेवतास्वरूपत्वं सदा वर्तन्ते, भौमः मङ्गलग्रहः,
ब्रह्मा चतुराननः, कृशानुः अग्निः, भानुः सूर्यः, एतेषां रक्तवर्णत्वात्
पद्मरागमयप्राकारेषु एतद्देवतास्वरूपता प्रतीयते । नीलाश्मानः नील-
मण्यः तेषां भास्वत्स्थलानि दांप्यमानप्रदेशाः, तेषामुज्ज्वल-
नीलप्रभासु वैकुण्ठस्य श्रीकृष्णस्य, असितकण्ठः नीलकण्ठः तस्य यः
कण्ठः गलदेशः तस्य च कलना निरूपणम् भवतीति शेषः । कैलासे
नीलमणिमयप्रदेशः श्रीकृष्णवत् नीलकण्ठकण्ठवच्च प्रतीयत इति
भावः ।

(पदान्तरे) यस्मिन् शुकशशाङ्कशङ्करसरस्वत्यादिशङ्कास्पर्द
अमलञ्छाया मुक्तामण्डितकूटकोटिः दरीदृश्यते । रक्षाश्मन्प्रस्थितया
भौमब्रह्मकृशानुभानुमयता, नीलाश्मभास्वत्स्थले वैकुण्ठासितकण्ठकण्ठ-
लना (कच) इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । पुनः कीदृशं स्वर्गपुरम् ? यस्मिन् सुमेरौ
मुक्तानिचयमण्डितकोटिस्वरूपकशुभ्रभान्तिभवनानि शुक्लवर्णसाम्यात्
शुक्रमहचन्द्रमहादेववाग्देव्यादिस्वरूपेण सन्देहविषया भवन्ति । तथैव
तादृशभवनकोटिः दरीदृश्यते भृश दृश्यते (दृश् + यद्) निरीक्ष्यते ।
सुमेरौ पद्मरागमणिमयाः प्राकाराः मङ्गलप्रहचतुर्मुखवह्निमानूना स्वरूप
नोलकान्नमणिसमुज्ज्वलस्थलानि च श्रीकृष्णनीलकण्ठवरदयोः स्वरूप
प्रकटयन्तीति श्लोकार्थः ॥ २२ ॥

२३। (शिवलीलापत्ते) कनकरुचिरस्निग्धज्योतिःप्रकर्षविभूषिते
प्रवालविलासिनि वहलरुधिगेद्वारे यस्मिन् महातमः मरकतच-
यञ्जञ्जन्न (सत्) अरुणकिरणप्रासाशङ्का विहाय चिराय विराजते
इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । पुनः कीदृशम् ? कनकरुचिरं धुस्तरकुसुमभूषणः
स्निग्धज्योतिःप्रकर्षः शिवः, ज्योतिषा ज्योतिरिति श्रुतेः तादृशज्योतिषः
स्निग्धत्व—अधोरत्न 'या ते रुद्र तनूषोष'—इति श्रुतेश्च । तेन
विभूषिते शोभमाने, 'प्रवालविलासिनि' प्रवालाः किरालयानि तेषां
विलासः विस्तारः स इति, शिवतगोवनमण्डिते कैलासे तरुपु
नवपनाणा सद्भावः, तेन प्रतीयते यथा अयं पर्वतो बहुलं प्रचुर
रुधिर उद्गिरतीव तादृशे यस्मिन् कैलासपुरे, महातमः महान् अन्धकारः
मरकतचयञ्जञ्जन्न मरुतमणिप्राचुर्यं नैसर्गिक, तच्छलेन छन्नं
आत्मगोपनरत सत् रक्तवर्षादर्शनादरुणोऽवमुदित इति बुद्ध्यापि, अरुण-
किरणप्रासाशङ्का अरुणकरप्रासभीतिं विहाय चिराय विराजते विभाति ।
(पदान्तरे) अन्वयः पूर्ववत् ।

पदायावेवरणम् । कनकरुचिर सुमेरोः स्वर्णमयत्वात् स्वर्ण-
ज्योतिःसमुज्ज्वले प्रवालविलासिनि विद्रुमरत्नप्रचुरे पद्मरागमणिवहुले
च यस्मिन् इन्द्रपुरे मरकतमणिमयवप्रच्छलेन महान्धकाराः सूर्यकर-
प्रासमीति परित्यज्य विभान्ति । अयं भावः—प्रवालपद्मरागरत्नद्युति-
पराजिता अरुणकिरणा अत्र नागमिथ्यन्तीति तच्छृङ्गारहिता अन्धकारा
मरकतमणिवप्रच्छलेनात्र तिष्ठन्तीति कवेरुत्प्रेक्षा । तमसोऽपि नोन-
रूपत्वेन प्रतीतेः मरकतमणिसादृश्यम् ॥ २३ ॥

२४। (शिवलीलापक्षे) सविधससरच्छशिविभावमुज्योतिषा सदा
विलुप्ततिमिरान्तरे प्रकृतिभास्वरे यत्यये महीतनपुरोचितः कर्दारिकर-
सोदरः दण्डदीरोत्करः मित्रोज्जिभ्रतं वसुचय न हरति (अथच वसु
च यन् अमित्रोज्जिभ्रतमपि हरति) इत्यन्वयः ।

पदार्थनिवरणम् । पुनः कीदृशम् ? सन्निधे निकटे ससरतोः
सम्मिलतोः शशिविभावस्वोः शिवस्य ललाटचन्द्रतृतीयनेत्राननयोः
ज्योतिषा विलुप्ततिमिर हतान्धकारं अन्तरं मध्य यस्य । प्रकृत्या दुर्गया
भास्वरे तत्प्रमया उज्ज्वलतमे यत्यये यस्य शिवपुरस्य मार्गे महीतनपुरो
चिनः भूतलनगरयोग्यो यः दण्डदीरोत्कर लोहादिस्तम्भरिषतदीपसमूहः
मित्रोज्जिभ्रत सूर्यदत्त वसुचय रश्मिसमूह न हरति नात्ममात् करोति । अग्निः
किल नक्तं सूर्यश्च तेजो गृह्णातीति शास्त्रप्रसिद्धिः । मत्स्यभूमौ तादृशदीप-
समूहां नगर मार्गे ज्वलति, अतएव सूर्यतेजो गृह्णाति । अथ तु तादृशदीप-
समूहस्य निम्नयोग्यनङ्गत्वेनात्मत्वात् तादृशदीपज्वलनं नास्तीति भावः ।
दण्डदीरोत्करः कीदृशः ? कर्दारिकरसोदरः कुशिताः अर्धिनः कर्दारिनः
प्राप्तार्था अग्नि याचनकराः सदा नृपिण्डहिता अग्निः, तच्छरसोदरः सदा-

प्रनारितः करः इव । सादृश्यत्रोतनाय शब्दश्लेषबोधकं वाक्यमिदं—‘वसु
 च यन्नमिश्रोञ्जिभनं हरति’, इति, कदर्पिकरो हि वसु धनं यन् प्राप्नुवन्
 श्रापि श्रमिश्रोञ्जिभनं शत्रुदत्तं च गृह्णाति, श्रमद्वया क्रोधेन पीडयन्नपि
 यदि कश्चित् कदाचित् क्रिदित् ददाति तदपि गृह्णातीति श्रपिनः
 कुत्सितस्य, तत्सादृश्यञ्च भूतलनगरस्यदण्डदीपेत्करे ॥ २४ ॥

(पदान्तरे) श्रन्वयः पूर्ववत् ।

पदार्थविवरणम् । पुनः कीदृशम् ? सुमेरोः सन्निहितगगने
 चन्द्रसूर्ययोः परिभ्रमणं प्रसिद्धम् । अतएव सविधे समीपे सरतोः
 शशिविभावस्योः चन्द्रसूर्ययोः ज्योतिषा किरणैर्न हृत तमो यस्य
 तादृशम् अन्तरं मध्यं यस्य तस्मिन् अतएव ‘प्रकृतिभास्वरे’ निसर्गो-
 ऽञ्जले यत्पथे शक्रपुरस्य मार्गं, अवशिष्टाशः उभयपक्षे समानः ।
 श्रयात् सततमालोकशालिनि तन्नगरमार्गं निष्प्रयोजनतया भूत-
 लनगरोचिताः स्वम्भकल्पितदीपश्रेण्यो न वर्तन्त इति पक्षद्वय-
 तात्पर्यम् ॥ २४ ॥

२५। (शिवलीलारत्ने) तत्र यथा महाश्रीफलजातगौरव कुसु-
 मेपुमाद् व यथा श्रमनोग यथा च आगमसविवानक तथा अन्यतः
 क्वचित् नैव विलोक्यते इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । तत्र शिवपुरे यथा यादृक् महाश्रीफलजात-
 गौरव श्रीफलजातविल्वसमूहः तस्मिन् महद् गौरव सर्वेषां श्रद्धाबुद्धिः
 श्रीफलस्य शिवप्रियत्वात् इदानीं दृश्यमानकैलासस्थाने विल्ववृक्षाणाम्
 श्रभावेन शिवपूजाभिलाषिणा तत्रादरातिशयः । मायावृते शिवस्थाने
 श्रीफलवृक्षसमूहभारबाहुल्यं वस्तुतो वर्तत इति तु रहस्यम् । कुसुमेपो-

मर्दनस्य माद्वैवं भ्रान्त्यराहित्यम् यथा भ्रमनोग मनसो न गोचरः,
 इतरेः मनसा न गृहीतुं शक्यत इत्यर्थः । अथवा मनोग तत्रत्यैः
 सर्वैः मनसानुभूयते, तत्रत्याः सर्वे एव जितेन्द्रिया इत्यर्थः आग-
 माना तन्नरास्त्राणां संविधानकं अधिकारभेदेन । वधिः व्यवस्था
 आगमवक्त्रा शिवेन स्वयं व्यवस्थापनात् । तथा अन्यतः कश्चित् नैव
 विलोक्यते । एवम्भूतं पुरं प्रति शिवः प्रतस्ये इति पूर्वस्थितेन द्वादश-
 संख्यकश्लोकेन सह सम्बन्धः । द्वादशमारभ्य चतुर्दशभिः कुलकम् ।

(पक्षान्तरे) अन्वयः पूर्ववत् ।

पदार्थविवरणम् । तत्र इन्द्रपुरे यथा महाश्रिया मुहुरयाना
 पलजाताना गौरव' रसादिप्राचुर्येण आदरातिशयः । अथवा महत्याः
 श्रियाः समृद्धेः महतः पलात् जातं कर्मपलसम्भूतं गौरवम् ।
 कुमुभेषु पारिजातादिषु पुष्पेषु मनोग माद्वैवं केमलता । मनसैव
 तादृशकोमलत्वमनुभवनीयमित्यर्थः मनोगं मुकुचिरं वा । तत्र
 अगमाना मन्दरादिदेवशृङ्गाणाम् संविधानं योग्यताव्यवस्था तथा अन्यतः
 कश्चित् न विलोक्यते, एवम्भूतं पुरं प्रति देवराजः प्रतस्ये इति
 द्वादशश्लोकेन सह सम्बन्धः । पक्षद्वयेऽपि कविसमकालानिवस्तुजात-
 मादायेद वश'नम् इति कुलकम् ॥ २५ ॥

२६। (शिवलीलापद्धे) अथ प्राण्यमन्युः आसन्नपतनः सः (दक्षः)
 श्रीभवने सद्यप्रवृत्ते पुरोहिते भृगौ स्थितः किं नासीत् ? इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । अथ अनन्तर, अथेति कथान्तरद्योतकं च,
 प्राण्यमन्युः प्रचुरकोपः आसन्नपतनः आगतप्रायविनिर्गतः सः शिवहीन-
 यशप्रवृत्तौ दक्षः भीमरत्ने श्रिया लक्ष्म्याः भयनं उद्भवो यस्मात्, लक्ष्मीः

भृगुदुहितेति विष्णुपुराणम् इति लक्ष्म्याः जनके सबप्रवृत्ते सः यः
 तत्र प्रकर्षेण प्राधान्येन कृते पुरोहिते श्रुतिवति भृगौ भृगुनामके महर्षौ
 स्थितः अविचलितः किं नासीत् ? अपितु आसीदेव । अथच स्थितः
 स्येयत्वेन निश्चयवान् आसीत् । स्येयः सशेयस्थले एकतरनिश्चिता ।
 भृगुमवलम्ब्य तन्मन्त्रणया दत्तो यज्ञप्रवृत्त आसीदिति फलितायः ।
 सङ्गच्छते चासन्नपतनस्य भृगुस्थितिरिति घृनिः । अनन्तरं क्रोधी दत्तः
 स्वरिणाममगणयन् शिवहीनयज्ञानुष्ठानाय महर्षिं भृगुं प्रधानपुरो-
 हितपदे वृत्तवानिति भावार्थः ।

(पदान्तरे) अथ सः प्राज्यमन्युः सबप्रवृत्ते अभृगौ पुरोऽहिते
 श्रीभवने स्थितः किं आसन्नपतनो नासीत् ? इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । (अथ) अमरावतीपुरप्रवेशानन्तरम्, सः 'प्राज्य-
 मन्युः' = शतमन्युः इन्द्रः, 'सबप्रवृत्ते' वप्रेण प्राकारेण कृते वेष्टनं वप्रवृत्त
 तेन सह वर्त्तमाने, 'अभृगौ' प्रजातमिन्ने 'पुरोऽहिते' अचिरभावि-
 विपत्सूचकदुर्निमित्ते 'श्रीभवने' स्वीयप्रासादे 'स्थितः' किम् 'आसन्नपतनो'
 नासीत् ? पवनशब्देनाध.सयोगानुकूलव्यापारः अयनतिश्च बोध्यते ।
 वेष्टनरहिते भृगुस्थाने स्थितस्य पतन सम्भाव्यते तद्विपरीते निरापत्स्थाने
 स्थितोऽपि आसन्नपतनोऽभूदिति विरोधाभासः । इन्द्रस्तु स्वपुर प्रविश्य
 प्राकारवेष्टिते सुरक्षिते प्रासादे स्थितोऽपि आसन्ननिष्टसूचक-
 दुर्निमित्तदर्शनेन सम्भावितपतन एवासीदिति भावः ॥ २६ ॥

२७। (शिवलीलापक्षे) एवमपि असमा सती देवपिविशेषा-
 म्युदिता अनःऋग्मलोचनाय इच्छया अप्रसन्नम् (यया स्यात्तया)

पदार्थाविवरणम् । 'एवमपि' दक्षस्य तादृग्यज्ञानुष्ठानेऽपि 'असमा' अनुपमा 'सती' दाक्षायणी 'देवर्षिणा' नारदेन 'विशेषेण' 'अभ्युदिता' कथिता सती अनसः पितुः दक्षस्य कर्मणो यज्ञस्य 'श्रालोचनाय' दर्शनाय 'इच्छया' आग्रहेण 'अप्रसन्न' यथा स्यात् तथा 'अचरत्' जगाम । शिवावहेलनारम्भप्रवणत्वात् सत्याः दैर्घ्यस्यम् अतएवाप्रसन्नता ।

नारदवचनाद् जाताग्रहा सती पितुर्यज्ञदर्शनार्थं जगामेति भावः ।

(पक्षान्तरे) एवं सति अपि देवर्षिविशेषाभ्युदितेच्छया अप्रसन्नमनः कर्म्मालोचनायासम् आचरत् । इत्यन्वयः ।

पदार्थाविवरणम् । 'एव सत्यपि' अमरावतीप्रासादस्थितौ सत्यामपि देवराजस्य निश्चिन्तता नासीद् इत्यभिप्रायेणाह—(इन्द्रः) देवानाम् ऋषीणाञ्च विशेषेण अभ्युदितं वृद्धिः तदिच्छया (उपलक्षणे तृतीया) । अप्रसन्न मनो येन तादृशस्य कर्मणः श्रालोचनायास स्वकृतापराधस्य दुष्कांसःशापप्रदानस्य च विचारप्रयासम् आचरत् अकरोत् । कथं मङ्गलं भवेत् किञ्च मया कृतमिति शक्यं निश्चिन्तयामासेति भावः ॥ २७ ॥

२८ । (शिवलीलापक्षे) दश-महाविद्याभाषा दश दिशः अष्टा वीक्ष्य श्रीसत्याः भावमुन्नीय देवेशेन गतिं मता । इत्यन्वयः ।

पदार्थाविवरणम् । सत्याः दक्षग्रहगमनं शिवेन कथं न निवारितमित्याराद्धायामाह—अष्टा इति । 'दशमहाविद्यानां' बालोत्ताराप्रभृतोना 'भाषा' तेजसा दशदिशः 'अष्टा' व्याप्ताः अराज्-अशु-घातोः निष्ठाया रूपम्, वीक्ष्य 'श्रीसत्याः' श्रीमत्याः सतीदेव्याः 'भावनम्'

अभिप्रायम् उच्यते बुद्ध्या 'देवेशेन' देवेन ईशेन शिवेन 'गतिर्मता' तस्याः पितृगृहगमनमनुमतम् ।

(पक्षान्तरे) अष्टादश-महाविद्याभासा देवेशेन दश दिशो वीक्ष्य श्रीसत्याभावम् उच्यते गतिः मता । इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । अष्टौ अग्निमाद्यैश्वर्याणि दश दिव्यादिव्य-रूपाः शब्दादिविषयाश्च महाः उत्सवा यतः सा अविद्या, अस्मितादीना-मेतन्मूलकत्वात् अविद्याशब्देन सर्वेषां तेषां ग्रहणम्, तस्याः भाः प्रकाशो यस्मिन् सः तेन देवेशेन इन्द्रेण दश दिशो वीक्ष्य त्रिधाः लक्ष्म्याः सत्य वास्तवम् अभावम् उच्यते निश्चित्य गतिः स्वदशा मता ज्ञाता । अविद्याशब्दग्रहीताश्च अविद्या, अस्मिता, रागः, द्वेषः, अभिनिवेशश्चेति । अनया अविद्याया अग्निमा, लघिमा, गरिमा, प्राकाम्य, महिमा, प्राप्तिः, ईशित्व, वशित्व, चेत्यष्टैश्वर्याणि, (इति साख्यतत्त्व-कौमुदी) शब्दादिविषयाश्च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशविधाः इत्यष्टादश यथा सम्भव सुखहेतवो भवन्ति । देवा अग्नि एतदविद्यावशगाः, येन ऐश्वर्याभिमानिनो भोगासक्ताः असुरादिभीताश्च भवन्ति । इन्द्रस्य तदानीम् अष्टादशानां मुखहेतूनामपायभयाद् व्याकुलता जातेति सूचनाय अष्टादशमहाविद्याभासेत्युक्तमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥

२९ । (शिवलीलापद्धे) तस्मिन् क्षणे परिकरैः सहिता विधेः पौत्री श्रितवृषा भववारिधाम प्रयाता । सा शिवाशासद्भावतः शिवकर्म-नतश्च जगद् दुःखाम्बुधौ निमज्ज्य नष्टा अपि । इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । 'तस्मिन् क्षणे' शिवानुमतिप्राप्तिक्षणे 'विधेः पौत्री' ब्रह्मपुत्रस्य दक्षस्य दुहिता, 'परिकरैः' नन्द्यादिभिः परिजनैः

‘सहिता’ युक्ता ‘श्रितवृषा’ वृषारूढा सती भगवतिः शिवप्रति-
पेधिनः ‘शिवसदन्धो’ माभूत्’ इतिनिषेध कृतवत्, दक्षस्येत्यर्थः धाम
गृह, अथवा भगवति शिवामन्त्ररहित धाम गता । तत्र गमनानन्तरं
‘शिवाशासद्भावतः’ शिवभागस्यासत्ता प्रेक्ष्य ‘शिवकदर्यनतः’ पितृ-
कृतशिवनिन्दा निशम्भ च जगत् दुःखाम्बुधौ शोकसमुद्रे निमज्ज्य
मज्जयित्वा नष्टा नाश प्राप्ता च, दृश्यदेह त्यक्तनीत्यर्थः ।

(पक्षान्तरे) तस्मिन् क्षणे श्रितवृषा विधेः पौत्री परिकरैः सहिता
भगवति धाम प्रयाता । शिवाशासद्भावतः शिवकदर्यनतश्च जगद्
दुःखाम्बुधौ निमज्ज्य नष्टा अपि । इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । तस्मिन् क्षणे इन्द्रस्य लक्ष्मीप्रश-निश्चय-
समये श्रितवृषा श्रित-अपिष्ठित- वृषा इन्द्रो यथा अथवा वृषो धर्मः
तदनुगता । विधेः पौत्री प्रजननन्दनस्य भृगोः दुहिता लक्ष्मी, तदानीं
लक्ष्मीः भृगुदुहिता आसीदिति पुराणवार्त्ता । परिकरैः ऐरावता-
दिभिः अथवा सदचरैः गुप्तादिभिः सहिता भगवत्य अजस्य विष्णोः
वारिधाम क्षीरोदसागररूप वासस्थान प्रयाता प्राप्ता । केवल
न तत्स्थानप्राप्तिः, अपि तु नाश गतेत्याह शिवाशासद्भावतः
शिवाशः दुर्व्यासाः, ‘दुर्व्यासाः शङ्करस्यास’ इति विष्णुपुराणात् ।
तस्मिन् अमन्त्रावतः असाधुव्यवहारात् शिवस्य मङ्गलस्य मर्षिदुर्व्यास-
प्रदत्तारी पूतपारिजातप्राप्तिरूपमङ्गलस्य कदर्यनतश्च देलनात् न्यक्का-
राय जगद् दुःखाम्बुधौ निमज्ज्य नष्टा अदरानं गता । लक्ष्मीपिरहात्
जगद् दुःखाम्बुधौ जातमिति भावः । अथच भगवति धाम नास्ति
भयः सगरो यत्र, तत्—वारिधाम्नो विरोधम्, वारिधाम सागरः,

न गताना ससारो न भवति तेनास्येन्द्रानधोनत्व सूचितम्,
 गच्छ वारिधाम गतेति वा । पूर्वं भृगुदुहितृरूपेणाविर्भूता लक्ष्मीः
 न्द्रस्य कल्याणाय स्थितवती, इदानीं दुर्व्यास.शापात् सा क्षीरोदस-
 द्रमध्ये प्रविष्टा ॥ २६ ॥

३०। (शिवलीलापक्षे) तस्मिन् भूतसङ्घे इति अचिन्त्या विपदं
 क्षमाणेऽपि किमिति किमिति वाच बोधशून्यं (यथा स्यात् तथा)
 वाचयन् तदानीं सकलकरणरोधो कोऽपि आन्तरः भावः उपनिहितप-
 दाऽभूत् । इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । 'तस्मिन्' देव्यनुचरे 'भूतसङ्घे' प्रमथगणे
 ति एवम्प्रकाराम् सतीदेहत्यागरूपाम् अचिन्त्याम् अभावनीया विपद
 क्षमाणे पश्यति सत्यपि किमिति किमिति किं जात कि जातमित्या-
 नारिका वाच बोधशून्य विशिष्टज्ञानहीन यथा स्यात्तथा वाचयन् उच्चा-
 यन् तदानीं तत्काले आन्तरः मानस- कोऽपि भावः दु.खातिरेकविस्मय-
 तहिततत्त्वानिश्चयपुर.सरः सकलज्ञानविलोपी मोहः उपनिहितपदः
 पस्थितः अभूत् । सतीदेहत्यागदर्शनमानेण देवीपरिजनाः प्रमथा.
 दु.खातिशयविस्मय-सन्देहतत्त्वानिश्चयादिबहुभावाविह्वलीभूताः बभूवुः ।
 (पदान्तरे) अन्वय प्रायेण पूर्ववत् । वीक्षमाणेऽपि तस्मिन्
 भूतगणे इति तु विशेषः ।

पदार्थविवरणम् । इति एवम् अचिन्त्या कल्पनापधातीता विपदं
 लक्ष्म्या. सागरप्रवेशरूपाम्, वीक्षमाणेऽपि—'अपि' कारात् अवीक्षमाणा
 त्यस्य लाभ । तेन ये क्षीरसागरसमीपस्थाः लक्ष्म्या सागरप्रवेश ददृशु
 ने च दूरस्था न ददृशुः सर्व एव ते विमूढा जाताः । तस्मिन् भूतसङ्घे

प्राणिसमूहे किमिति किमिति वाच बोधशून्य वाचयन् तदानीं सकलक-
रखरोधी सक्लेन्द्रियं निष्क्रियं कुर्वन् आन्तरः कोऽपि भावः सहसा दुःख-
विम्बयादिपुरःसरो मोहः उपनिहितपदः अभूत् समागतः । जगत्
लक्ष्मीहीन सत् अज्ञातदुःखातिरेकेणापि विमूढ वभूवेति भावः ॥ ३० ॥

इति प्रथमसर्गटीका ।

द्वितीयः सर्गः ।

१ । (शिवलीलापत्ते) अथ तथाविधभावपरिच्छये (सति)
उदिता विपमा दशाम् स्वनुभवन् स भूतगणः अतिरुरोद खलु,
करुणारवैः रोदसी रुरोध च इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । 'अथ' कियत्क्षणानन्तर 'तथाविधभाव-
परिच्छये' तादृशसम्मूढावस्थाविगमे सति 'उदिताम्' उपस्थिता 'विपमा'
दाह्या 'दशा' सतीदेहत्यागान्मातृहीनावस्था 'स्वनुभवन्' विशेषेण
बुद्ध्या 'स.' 'भूतगणः' प्रमथगण. 'अतिरुरोद' मृश चक्रन्द 'खलु'
वाक्यालङ्कारे । 'च' किञ्च करुणारवैः करुणैः दीनताव्यञ्जकैः आरवैः
शन्दैः 'रोदसी' या पृथिवीञ्च 'रुरोध' पूरयामासेत्यर्थः ।

विश्वजनन्या. दुर्गायाः साक्षात् सेवकाः खलु भूता. पुत्रापमायादिचरं
ब्रह्मरूपिण्यास्तस्याः प्रत्यक्षलक्षणपरमानन्दमनुभूतवन्त इदानीं तदशान-
जन्यदुःखानि शय परित्रिहासवो बालभावेन तदुपासनमारभन्ते मानुषाम-
गुरामहिमकीर्त्तनेन । बाल्येन त्रिप्राप्तेदिनि भुक्तिप्रमत्त मावमावेदयितुमथ
मर्गं प्रारभ्यते । एतदुपासनविवरणं ब्रह्मसूत्रशक्तिभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

(पक्षान्तरे) प्रथमपक्षवदन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । अत्र विशेषः, विपमा दशा स्वर्गराज्यात् श्रीर्भ्रंशेन शोच्यावस्थाम् 'उदिता' समागता 'स्वनुभवन्' सम्यग् जानन् 'स भूतगणः' जीनगणः । लक्ष्मीसन्निधानज्ञानशालिना जीवाना नियतगेवानन्दसन्दोहसम्भोग आसीत्, सहसा तस्यास्तिरोधानेन तद्विपरीता दशा समापन्नेति प्रथम तेषा विमूढावस्था ततश्च दुःसातिशयबोधः ; इदानीमार्त्ताना तेषा दुःसहानये करुणरसपरिपूर्णा मातृ-स्तुतिः । सैव उपासनारूपा । आर्त्तानामुपासना तु शास्त्रसिद्धैव । तथा च भगवद्गीताया 'चतुर्विधा भजन्ते मा जनाः मुहुतिनोऽर्जुन । आर्त्तो जिज्ञासुर्धार्था ज्ञानी च भरतर्षभ' । बाल्येन तिष्ठत्सेदिति च श्रुतिसिद्धमार्त्तबालभावेनोपासन सूचितमस्मिन्सर्गे ॥ १ ॥

२ । (शिवलीलापक्षे) जगतीगतिं भगवतीं विधिसुनुमुता विना जगत् न अजगत् । अथवा किं गणयेत् ? सः चातकः नवनीरदावलिम् ऋते मृत एव । इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । जगत्याः गतिः उपायभूता ता 'भगवती' = 'देव्यते या सुरैः सदैवैस्ताञ्चैव भजते यतः । धातुर्भजेति सेवाया भगवत्येव सा स्मृता ।' इति देवोपुराणोक्तलक्षणा 'विधिसुनुमुता' विधेः सुनुः दक्षः तस्य मुता दाक्षायणी ता 'विना' जगत् 'न' 'अजगत्' गणयति स्म, (भूतगण इति पूर्वानुवृत्त कर्त्तृपदम्) जगत् तुच्छं मेने इति भावः । जगत आश्रये विनष्टे जगतः स्थितिरपि न सम्भाव्यते इति तत्र तुच्छता । अथवा किं कथं गणयेत् ? जीवत एव जगति भवत्यास्था न मृतस्य । दृष्टान्तेन समर्थते—'नवनीरदावलि' नवमेघचयं 'विना'

तः 'चातकः' 'मृत' एव । यथा हि मेघविरहित जगत् चातकानां न स्वल्पायाप्सुपकाराय प्रभरति, मरणात्मकक्लेशमेव तेषां जनयति च, तथैव जननोविरहेण प्रमथानां पुरतो जगत् शून्य निष्प्रयोजनञ्च प्रतिभातं मृतप्रायत्वात्तेषाम् ।

(पक्षान्तरे) पूर्व्वदन्वयः । अस्मिन् पक्षे विशेषः—'भगवतीम्' ऐश्वर्याद्यधिष्ठानीम् । 'ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः धियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव परणा भग इतीङ्गना' इतिस्मरणात् । तादृशो भगो विद्यते यस्याः, पञ्चरथः स्वामित्वम् । 'विधिषुनुता' विधिर्मा तस्य सतुः भृगुः तत्सुता लक्ष्मीः, ता विना जीवाः मेघावलि विना चातक इव मृता एव, जीवन्मृता इति भावः । विष्णुशक्तिस्वरूपाया लक्ष्म्याः स्थितौ जगतः स्थितिः, तदभावे जगतोऽपि विनाशः । आसन्नविनाशे तादृशे जगत् अकिञ्चित्करमेव जीवणस्य । अथवा जीवणः श्रीहीनः स्वयं मुनूपुरैव जातः, मुनूपुंः किं कार्यं जगता ? ॥२॥

३ । (शिवलीलापक्षे) अयं हियं न, भियं न, धृतिं च नो, विनयं न, धियं न, पौरुषं च न तथा तदितरस्मरणं न अभजत्, एतदि त्तेदमयः समजायत इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । अयम् प्रमथणम् । 'हियं' लज्जा 'न', 'भियं' भय 'न', 'धृतिं' धैर्यं 'च' एव 'नो', नैव 'विनयं' शिष्टा 'न', 'धियं' बुद्धि 'न', 'पौरुषं' पुरुषकारं च न अभजत् तथा च तेन प्रदारेण 'तदितरस्मरणं' न अभजत्, जननीययोगादन्वयं किमपि चिन्तयामा-
त्तेत्यर्थः । अनेके तावत् लज्जावशात् न शोकं प्रकटीकुर्यन्ति यदि मुग्धिनः कस्यचिद्गुणहास्यनां गच्छेन्नेति । केचन गुणनादिभवात्

शोकान्निवर्त्तन्ते, केचन धृत्या वा शोकं सवृण्वते, केचित् शिक्षया, बुद्धिबलेन साहसद्वारा वा शोकसागरमुत्तरन्ति परन्तु भूतगणस्य शोकातिशयाद् विमूढे मनसि लज्जाभयादिविषयवकाश एव नासीदिति तात्पर्यम् ।

(पक्षान्तरे) अन्वयः पूर्ववत् ।

जीवगणस्य सर्व्वस्यैव समावस्थतया कस्मात् कस्य वा लज्जाभयादिवम् ? शोकाधिक्याद् धृत्यादिकं तदपनोदनात्तम जातम् । शोरुवेगरोधकलजाभयधृतिविनयादयस्तन्मनसि नोदिताः मनसो वृत्त्यन्तरमपि नासीत् इति सत्तिप्तार्थः विष्णुशक्तिर्लक्ष्मीः सत्त्वस्वरूपा तदभावे जीवगणः शोकतमोऽभिभूतः शोकमूर्त्तिरूपेणैव परिणत इति भावः ॥ २ ॥

४ । (शिवलीलापक्षे) कतिपये स्वम् उरः समताडयन् परे च क्वचम् अलं परिलुलुब्धुः केचन भुवि विलुलुब्धुः, केचन इदम् अलिलं विदधुः कति च इतरत् (विदधुः) इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । 'कतिपये' प्रमथा. 'स्व' निजम् 'उरः' यक्षः 'समताडयन्' करापातेन पीडयामासुः 'परे' अन्ये प्रमथाः च 'क्वच' केशम् 'अलं' अतिशयेन 'परिलुलुब्धुः' अपनिन्दुः—चिच्छिद्युः । 'केचन' प्रमथाः 'भुवि' भूतले 'विलुलुब्धुः' परियत्तेनपथ यभूयुः 'इदम्' इदम् अलिलं यद्यस्ताटनकेशोत्पाटनभूतलपरिवर्त्तनानि मर्ष्याणि कति च कियन्तश्च गणाः इतरत् अन्य शोकप्रकाशनप्रकारं विदधुः चक्रुः ।

(पक्षान्तरे) अन्वयः पूर्ववत् ।

पदार्थविवरणम् । लक्ष्मीविरोधानदुःखातिशयेन कियन्तो जीवाः स्वयत्कृताटयामासुः अन्ये च स्वकेशानुत्पाटयामासुः केचन

भ्रूलुण्ठिता यभूतुः केचन चैतत्सर्वमनुष्ठितवन्तः अन्ये च प्रकारान्तरम्
इति समानोऽर्थः ॥ ४ ॥

५ । (शिवलीलापत्ते) प्रथमम् अपरिस्फुटैः विकस्वरस्वराविला-
परवैः आविरभानि, तदनु अतिस्फुटैः दीनवचोभिः (आविरभावि) यथा
गिरस्योऽपि विगलिताः अभवन् ।

पदार्थविवरणम् । प्रथमम् आदी अपरिस्फुटैः शाब्दबोधानर्हैः
विकस्वरस्वराविलापरवैः विकस्वरः उच्चतरः स्वरः कण्ठध्वनिः यत्र
तादृशाः विलापस्य रवाः सम्मिलिततया वाचकशब्दा अपि अवाचकीमृताः
तैः धेलाहलस्वररूपैरित्यर्थः आविरभावि आविमंत (आविः + भू + लुङ्
त भावे) तदनु तत्पश्चात् अतिस्फुटैः विशदैः अर्पबोधयोग्यैरित्यर्थः दीन-
वचोभिः कातरतापूर्वावाक्यैः आविरभावि यथा यद्द्वारा गिरस्योऽपि
जडाः पापाणमया अपि विगलिताः अभवन् द्रवीमृताः, का यथा
अन्येषामिति भावः ।

(पदान्तरे) भन्वयः पदार्थान्तरस्यैव पूर्ववत् ॥ ५ ॥

६ । (शिवलीलापत्ते) अम्भ ! अशुभदक्षमुनेः अशिवया
तया अभिचारगिरा हा ! किं कृतम् ! यय तव निरागमः
तनयाः तु कथं न स्मृतिपथं समुपस्थिताः ! इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । अम्भ ! मातः सति ! अशुभ. अनिष्ट-
हेतुः यो दक्षमुनिः तस्य, अशिवया शिवविरोधिण्या तथा तादृश्या
अथवा शिव्यातया शिवं प्राप्तया, अभिचारगिरा निन्दावचनेन
हा मेदे, किं कृतम् अतो दृग्जीवनमेव परित्यक्तम् ! यय तव
निरागमः निर्दोषः तनयाः पुत्राः तु कथं न स्मृतिपथं समुपस्थिताः,

वात्सल्यान् निर्दोषपुत्रगणमुखापेक्षया माता स्वकीयं हेयमपि जीवनं
रक्षतीति मातृस्वभावः, तव तु प्राणत्यागकाले तादृशपुत्राणां
स्मरणं किं नासीदिति खेदमयः प्रश्नः, यत्प्राणत्यागरूपं कर्म
तत्त्वानुचितम् अथवा अनेन कर्मणा दत्तस्य किं कृतम् ? एकस्य
दत्तस्यापराधेन तत्प्रदत्तदेहत्यागाद् वयमसङ्ख्याः निरपराधास्ते तनया
मृतकल्पा भवामः तन्न विचारितम् । अथवा एतेन कर्मणा अपरा-
धिना दत्तस्य न किमपि दुःखं वयन्तु निरपराधा कीदृशं दुःखम्
अनुभवाम इति न गणितमिति भावः ।

(पक्षान्तरे) अन्वयः पूर्ववत् ।

पदार्थविवरणम् । अम्ब ! मातर्लक्ष्मि ! अशुभदत्तमुनेः
अशुभे अमङ्गलकर्मणि अशुभकथनरूपे दत्तस्य कुशलस्य मुनेः
दुर्वाससः अशिवया कठोरया तया अभिशापमिथ 'अत्र श्रिया
न स्येयम्' इति, शापवाक्येन हा ! किं कृतम् ? अहो जगत्प्रत्याग-
रूपकर्मणा तद्दत्तसः सफलत्वसम्पादनं तवानुचितमिति भावः ।
तव लोकमातृत्वात् सर्व्य एव वयं ते तनयाः । शेष पूर्ववत् ॥ ६ ॥

७ । (शिवलोलान्ते) असंवरविक्रमे ! जननि !
यद्यपि खलु यामि, तर्णं विलम्बं कुरु । ननु गयमपि त्वया सह
याग, जननीं विना नहि विजोविपत्रः (स्मः) ।

पदार्थविवरणम् । असंवरविक्रमे संवरितुमशक्यः अप्रति-
रोध्यः विक्रमः कर्मशक्तिः यस्याः सा तत्प्रसाधने प्रजावतिदत्तस्य तथा-
न्देया मुनीनां समस्तमेव सर्वा प्राणत्यागं कृत्वाती, ता निवर्त्तयितुं न
कौटिलि शक्येति भावः । अन्वयः सुगमम् ।

(पद्धान्तरे) अन्यः पूर्ववत् ।

पदार्थविवरणम् । स्वयं देवराजोऽपि लक्ष्मीतिरोधानं प्रतिकर्तुं शशापेति असवरनिक्रमे—अदम्यमञ्जलने ! अन्यत् मुगमम् ॥ ७ ॥

८ । (शिवलीलापह्लं) यदि मुतागमम् अनपेक्ष्य गता अस्ति, तथापि त्वरितमेव वयं गताः । शुभरती भवती किल विभुवनस्य संशयः वयं पुनः आश्रिताः । इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । यदि मुतागम पुत्राणाम् आगमनम् अनपेक्ष्य त्वरावशात् अकिञ्चित्कर मत्वा, अथवा मुतानाम् आगमने सति वात्सल्याद् यदि गमननाथा स्यात् इति तदागमनात् पूर्वमेव गता अस्ति प्रस्थिता अस्ति, तथापि त्वरितमेव शीघ्रमेव वयं गताः स्यामः इत्यर्थः भाविनि भूतप्रयोगः कर्त्तव्यस्य निश्चितत्वसूचनाय । कुतः इत्याह—शुभरती मङ्गलमयी भवती किल विभुवनस्य त्रिलोक्याः संशयः आधारः, वयं पुनः आश्रिताः आश्रितानाम् आश्रयम् परिहाय स्थितिर्न सम्भरतीति भावः । सत्त्वाः जगदाश्रयवं 'आधारभूता जगत्सत्यमेवा' इत्यादि सप्तशतीमन्त्रेषु प्रसिद्धम् ।

(पद्धान्तरे) पूर्ववदन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । यदि मुतागमम् अनपेक्ष्य गतास्ति—चन्दनाररूपत्वात् वयमपि शीघ्रमेव गताः स्यामः, शैशाभापे तथा लक्ष्मी-विनायापोनजापत् इति स्मरणात् अचिरादेव नदक्ष्यामः इत्यर्थः । लोकमागृह्येन लक्ष्म्याः विजगदाभासम्, मातृकोटं विना विद्युनुतानाम् इत्यारमाकं आश्रयान्तरं नास्तीति भावः ॥ ८ ॥

६। (शिवलीलापक्षे) जले विकले अम्बुज न हि ध्रियते घटे च विघटे सति तद्गुणाः न (ध्रियन्ते) इति जगति संश्रयसश्रित-पद्धतिः विधानविशेषनियन्त्रिता । इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । पूर्वोक्तं समर्थयते—नहीत्यादिना । जले विकले शुष्के सति अम्बुज पद्म न ध्रियते जीवति, घटे च विघटे भग्ने सति तद्गुणाः घटाश्रिताः गुणा न ध्रियन्ते इतिविपरिणत-वचनकस्य ध्रियत इत्यस्यानुकर्पात्, इति एवम्प्रकारेण जगति संश्रयस-श्रितपद्धतिः आधाराधेयभावः विधानविशेषनियन्त्रिता विधानविशेषः नियमविशेषः व्याप्तिरित्यर्थः तन्नियन्त्रिता तदधीना अस्ति । जल विना जलोपजीविना जलजानामिव मातरं विना मातृस्नेहोपजीविनां तनयानामस्माकं जीवनं धारयितुमशक्यम् । जीवनकारणविघटने जीवननाशः अवश्यमेव स्वीकार्यः । घटतद्गुणयोर्यथा कदाचि-दपि पृथक्स्थितिर्न सम्भवति, तथैव तव चास्माकं च पृथक्स्थितिर्न सम्भवति । तथा द्रव्यनाशे तदाश्रितगुणानां नाशस्तथा त्वदभारे अस्माकमपि नाशः इत्याधाराधेयभावे नाशनियम इति भावः ।

(पक्षान्तरे) पूर्ववदन्वयः पदार्थविवरणश्च ॥ ६ ॥

१०। (शिवलीलापक्षे) हरिविरिञ्चिराश्रितविग्रहे ! भरति ! नः प्रतिपालिका भवती, 'माम् पालय' इति चादिनः अहह ! अपरं कं शरणं करवामहे इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । हरिर्विष्णुः, विरिञ्चिः ब्रह्मा, हरः शिवः तैः अश्रितः पूजितः विग्रहः मूर्त्तिर्यस्याः सा तत्सम्बोधने । हरेः पालन-शक्तिः ब्रह्मणः सृष्टिशक्तिः हरस्य सहायशक्तिः, त्वञ्च सर्वशक्तिरूपेति

तेषामपि आराध्या । त्वया वयं चिरं पालिताः, इदानीं त्वदभावे
माम् पालयेति वादिनः वदन्तः अन्य क वा शरणं रक्षितारं
गच्छाम । महत्तमजनस्य शरणग्रहणानन्तरं क्षुद्रस्य कस्यचिद्
आश्रयान्वेषणं विडम्बनमात्रमिति भावः ।

(पक्षान्तरे) पूर्ववदन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । हरिविरिञ्चिहरैः विष्णुब्रह्महेश्वरैः अश्वितः
विशेषितः विग्रहः मूर्त्तः यस्याः, अञ्चु-विशेषणे इति चुपदिगर्णयो
धातुः, लक्ष्मीविग्रहः साक्षात् विष्णुना विशेषितः, सरस्वतीविग्रहोऽपि
लक्ष्मीरूपता घत्ते 'लक्ष्मीमैधा घरा पुष्टिः' इत्यादि सरस्वत्यष्टमूर्त्तिपु
लक्ष्मीरूपग्रहणात् स च ब्रह्मणा विशेषितः । दशमहाविद्यान्तर्गत-
कमलात्मिकायाः लक्ष्म्याः विग्रहः शिवेन च विशेषितः इति हरिविरिञ्चि-
हराश्वितविग्रहा तत्सम्बोधने । शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

११ । (शिवलोलापत्ने) जननि क्षुधया उदरं ज्वलति हा !
सत्वरं कियत् अपि प्रतिपादय । तत् अपि न उत्तरितम् ! कदशा-
मपि ! तव सा कष्टा अधुना क्व नु गता ? इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । कदाचिन्मावामाश्रित्य क्वापि सन्निहित-
स्थाने माता यदि अन्तर्हितशरीरा स्यादिति प्रमथाना स्वचेतसा
विकल्पितं भाव स्वयमेव ते परीक्षन्ते जननि हेत्वादिना । वक्ष्यता
माता पुत्राणा क्षुद्रव्यथामुपेक्षितु न शक्नोति—सन्निहिता चेद्
अवश्यमेव समागमिष्यतीति शपयति—क्षुधया उदरं ज्वलति हा !
'कियत् अपि' किञ्चिदपि भक्त्यं 'सत्वरं' 'प्रतिपादय' देहि । 'तदपि'
तथापि 'न' 'उत्तरितं' न उत्तरं दत्तम् अतएव सा न सन्निहितेति

निश्चित्य अभियुञ्जते—हे करुणामयि ! सा तव करुणा अधुना
 क्व गता ? पुत्राणां क्षुधासमये त्वं कदाचिदपि नोपेक्षसे स्म, अद्य
 तु किमिदं निष्करुणत्वम् । पक्षयोः समानम् ॥ ११ ॥

१२ । (शिवलीलापक्षे) जननि ! तव वियोगशुचा वयं
 कीदृशतापयुताः इति किम् उच्यते ? त्वदपहस्तितमुस्थितसम्पदाम्
 अपि विपमा दशा अद्य विलोक्यते इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । तनया वयम् अवक्तव्यं दुःखमनुभवामः
 इति न विचित्रं परन्तु त्वदपहस्तितमुस्थितसम्पदाम्—त्वया अपहस्तिता
 हस्ताद् भ्रशिताः सुस्थिताः शोभनतया स्थिता स्थिरा इत्यर्थः सम्पद्
 सौभाग्यलक्ष्मीः येषां ते वक्ष्यमाणा किसलयादयः तेषामपि विपमा
 दारुणदुःखसकुला दशा विलोक्यते ।

(पक्षान्तरे) पूर्व्वदन्वयः पदार्थविवरणं च ॥ १२ ॥

१३ । (शिवलीलापक्षे) तव पदद्वयलब्धपराजयमपि किसलय
 शोकमलोमस (भवति) तव अवयवश्रिया जितानि अपि कुमुमानि
 (अद्यैव) न मुपमा विभ्रति इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । अचेतनेष्वपि त्वया सह कृतवैरतयो-
 त्प्रेक्षितेषु तव वियोगशोकः प्रकटितः । एवमेव तव सर्वभूतेषु
 प्रतिष्ठितो महिमासीत् तथाहि, तव स्थितिकाले पदद्वयेन सह स्पर्द्धमानम्
 किसलय तव कामलारुणचरणपद्मद्वारा निर्जितमासीत् किन्तु अद्य
 शोकमलोमस शोकमलिनं दृश्यते । आर्त्तानां तथैवावगम इति
 सूचितम् । अन्यत् सुगमम् ।

(पक्षान्तरे) अन्वयः पदार्थविवरणञ्च पूर्व्ववत् ॥ १३ ॥

१४ । (शिवलीलापत्ने) तव मुखेन नित अपि सुधाकर
गुरुशुचा रुचिहीनक्लेवर , दृशो रुचा दलित शतदलञ्च तव विनाश-
रुना न विरानते इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । चन्द्रो हि परममुन्दर लोकलोचनानन्दनन-
इति चन्द्रस्यासीदभिमानः, तव मुख तु सौन्दर्य्येण त जित्वा स्थितमिति
वचोपरि चन्द्रस्य द्वय एवोक्ति , तवान्तधाने सति तद्विजेतुरभावे
तस्यानन्द एव स्वाभाविक किन्तु साम्प्रत दृश्यते यत् चन्द्रोऽपि
त्वदभावे गुरुशोकधशात् म्लान एव । एवमेव तव नयनश्रिया
निर्जित पद्ममपि तव तिरोभावक्लेशेन न शोभते । सर्व्वजगत
कान्तिप्रदत्व तवैवासीदिति भावः । चन्द्रे पद्मे च शोकवत्योपचार
आत्ताना तथावगतिनिवन्धन । शोकातीना तेषा हृष्टी मुन्दराण्यानि
वस्तूनि मुन्दरतया न भान्त स्म । इति भावः ।

(पदान्तरे) अन्वयः पदार्थविवरणञ्च पूर्व्ववत् ॥ १४ ॥

१५ । (शिवलीलापत्ने) असौ दशशताशु अवलोक्यते,
तदपि तमस अपसारण नो, अतिच्युतितारकापरिवृत उदित अपि
रचनितानि तमोहर न (भवति) इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । असौ दशशताशु सहस्ररश्मि सूर्यं
अवलोक्यते दृश्यते तदपि तथापि तमसा अन्धकाराणाम् अथ च
शिवद्रुपश्चितानाम् अज्ञानानाम् अपसारण विनाश नो-न भवति,
अतिच्युतितारकापरिवृत च्युतिमत्कान्ताभि तारकाभि परिवृत
रजनिनानि चन्द्र उदितोऽपि तम अन्धकार अथ च तादृशाज्ञान
तस्य हर नाशक न भवतीति शेषः । स्याद्वादय तेषा तथा भव

पूषा मित्रश्च तेषा वीरभद्रेण निग्रहवर्णनात् अन्येषा सूर्याणा चन्द्रस्य च तदवर्णनाच्च, दक्षपक्षपातेऽपि पुराणवृत्तितं शिवद्वेषाभाव-
मूरीकृत्य प्रमथानामय विलापः । शिवद्वेषरहितसूर्यचन्द्रसत्त्वेऽपि शिवद्वेषिण्यामज्ञाननिवृत्तिस्तत् प्रभावेणापि न भवतीतिभावः ।

(पक्षान्तरे) पूर्ववदन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । श्रीतिरोधानात् पृथ्व्योर्क्षेपु वस्तुषु तथा चन्द्रसूर्ययोरपि श्रीहीनतावश्यम्भाविनी । अथवा पक्षयोरुभयोरेव तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वम् इति ब्रह्म-स्वरूपायाः शक्त्याः स्वमहिमोपसंहारात् सर्व्वत्रैव प्रकाशाभावः । अतिद्युतितारकापरिवृतः द्युतिमतिप्रान्ताः द्युतिशून्या यास्तारकाः नक्षत्राणि ताभिः परिवृतः वेष्टितः । तमः शोभे वा दिवा रात्रौ च शोभाभिभवोऽस्माकम् न लघूभवतीत्यर्थः । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके' इति कोपात् ॥ १५ ॥

१६ । (शिवलीलापक्षे) (अथ) वसुमती रघातल विशतीव, (अथ) ध्रुव हरितः परितो भ्रमिभृतः, अथ अम्वर पतत् इव विलोक्यते, प्रतिसञ्चरः किमु समीपचरः ? इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । अतिशोकात्ताना बुद्धिविभ्रमो वर्णयते वसुमतीत्यादिना । हरितः दिशः परितः समन्तात् भ्रमिभृतः भ्रमन्तीत्यर्थः । अम्वर आकाश, प्रतिसञ्चरः प्रलयः (विष्णुपुराणे १ अशे ३ अध्याये प्रमाणम्) किमु समीपचरः आसन्नः ? पक्षयोरन्वयः पदार्थविवरणञ्च तुल्यम् ॥ १६ ॥

१७ । (शिवलीलापक्षे) मातः ! अचिन्त्यविलक्षणः अविचलघातृविधानमहत्तमः च्यवनसम्भ्रताम् अधिजग्मिवान् भृगुः अहह अधोभवतीति मन्महे ।

पदार्थविवरणम् । हे मातः ! अचिन्त्यम् अभावनीयं विलङ्घनम्
 अतिक्रमो यस्य सः, अविचलेन स्थिरेण धातृविधानेन विधिविधानेन
 महत्तमः अतिपूज्यः, च्यवनसम्भरतां च्यवनजनकत्वम् अधिष्ठातृत्वान्
 प्राप्तः अपर्णात् च्यवननामकमहर्षेः उत्पादकः भृगुः तन्नामा महर्षिः
 (दक्षस्य सहायभूतः) अहह खेदे अधोभवतीति महत्त्वच्युतो भवतीति
 मन्महे अवबुध्यामहे । हे मातः ! तव देहपातेन महर्षिभृगोरपि पतन-
 मासन्नमिति जानीमः । तव देहपातमप्रतिषेधतो महर्षेभृगोरपि दुरा-
 चरणमिदमहमाक दुःखातिरेकहेतुरिति तात्पर्यम् । ३

(पदान्तरे) अन्वयः पूर्ववत् ।

पदार्थविवरणम् । अचिन्तयतातृविधानमहत्तमः अविचलः अवि-
 चलवृत्तः यो धाता तन्नामकपुत्रः तस्य विधानेन उत्पादनेन
 महत्तमः मान्यतमः । धाता विधाता लक्ष्मीश्च्यवनश्चेति भृगोरपत्वा-
 नीति पुराणवार्ता । भृगुः तन्नामा महर्षिः । अधो भवति कन्यया
 तस्या परिस्थितः सद्य एव अयनति प्राप्तः । भवतीति वर्त्तमानसामीप्ये
 अतीति लट् । लक्ष्मीपितृत्वेन भृगाः प्रकरोऽद्य तदवसानेन विलीनः
 इति भावः ।

अत्र व्यङ्ग्यार्थः—अचले पर्वते यत् विधातुर्निर्माणं तेन महत्तमः
 उच्चतमः च्यवनसम्भरताम् अन्येषां पतनहेतुता प्राप्तः, अचिन्त्यविलङ्घनः—
 यस्य लङ्घनं चिन्तयितुमशक्यम्, तादृशः भृगुः प्रपातदेशः अधोभरति
 ऊर्ध्वदेशाद् विच्युतो भवतीत्यर्थः । प्रपातदेशमपि पतन्तं पश्यामीति
 भावः ॥ १७ ॥

१८ । (शिवलीलापञ्चे) भगवति ! भवदपायविसृजितपातका वयं
 पा० २२

यदि गण्येयमहाधयो न, त्वदनुग्रहभागृपाक्षरावहोनविलापम् अपाकुरु
इत्यन्वय ।

पदार्थविवरणम् । भवत्या अपायेन अभावन विरुचित
पातक पाप येषां ते, तथाविधा वयं प्रमथगणा न गण्येयमहाधय
गण्येया (गण + णिच् + यत्, णिचो लोपाभावो बाहुल्यादिति
व्याकरणम् ।) गणनीया महाधय महान्त आधयो मन पीडा येषां ते
तादृशा न स्याम इति शेष, जस्माक मनोव्यथा यदि भवत्या उपेक्ष
णीया स्यात् इत्यर्थ, (तर्हि) त्वदनुग्रहभाजं तव कृपापात्रस्य वृषस्य
य अक्षर-विहीन भाषारहितो विलाप शोकाक्षरव, नीरवाश्रुपातो
वा, तम् अपाकुरु दूरीकुरु स तु नोपेक्षणीय । वृषा हि वाहन भवत्या
अनुग्रहविशेषभाजन सत्यपि तस्य तादृशपातके शुभागमनेन तद्दुःख-
दूरीकरणं तु भवत्या उचितमेवेति भाव ।

(पक्षान्तरे) अन्वय पूर्ववत् ।

पदाथविवरणम् । वयमिति जीवगणा । वृषा इन्द्र तस्य
अक्षरविहीनविलाप मौनरोदनम्—स्वयं कृतापराधे मानसविलाप
प्रसिद्ध एव । तम् अपाकुरु दूरय । भवत्या अनुग्रहविशेषभाजनम्
इन्द्र तस्य कृतापराधस्यापि दुःखमोचनं भवत्या कर्तव्यमिति
भाव ॥ १८ ॥

१९ । (शिवलीलापद्ध) प्रतिरजं प्रसरत्प्रमदामृते यत्र जगात्
वयं चिरम् आसिता, अहो ! अपि तद् एतत् १—न हि, नवविधात्
इयं नवनिर्मिति युज्यते इत्यन्वय ।

पदाथविवरणम् । प्रतिरजं प्रसरत्प्रमदामृते प्रतिरजं प्रतिधूलि

कण तस्मात् प्रसरन् प्रकाशीमान् यः प्रमदः आनन्दः स एव अमृतं
 मुधा मोक्षो वा यस्य, मोक्षस्य आनन्दमयत्वात्, तादृशे यत्र
 जगति चिरं चिरकाल व्याप्य वयम् आसिताः स्थिताः स्मः, अपिः
 प्रश्ने, एतत्—तत् ? इति प्रश्नः; उत्तरम् न हि न तदेतत् । अतएव
 नवविधातुः नूतनस्य ब्रह्मणः इयं नवनिर्मितिः नूतनसृष्टिः युज्यते युक्ता
 भवति । पुरातनस्य सुखमयस्य जगतः पूर्णा एव ध्वसो जातः, इदानीं
 नवमिदं दुःखमयं जगत् नवेन दुःखदेन विधात्रा निरमायीति भावः ।

(पक्षान्तरे) अन्वयः पूर्ववत् ।

पदार्थविवरणम् । प्रतिरजः प्रमत् प्रमदामृते—प्रतिरजः रजसि
 रजसि प्रसरन् विस्तारी प्रमद आनन्दो यत्र तत्तादृशम् अमृतं मुधा यत्र,
 तादृशे यत्र जगति यस्मिन् स्वर्गाख्ये लोके वयं चिरम् आसित
 इत्यादि पूर्ववत् ॥ १६ ॥

२० । (शिवलीलापद्धे) अत्रि मुचिरस्थिरप्रमदनिर्भरसम्भृत-
 चेतसः त एव वयम् ? किम् हृदयेन्धनदादण्ज्वलनकीलकलापसमा-
 कुलाः इतरे ? इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । मुचिर ब्रह्मः कालादेव स्थिराः अनयायिनः ये
 प्रमदाः आनन्दाः तेषां निर्भरः अतिरेकः तेन सम्भृतानि पूर्णानि चैतासि
 येषां ते, त एव वयम् ? 'हृदयेन्धनदादण्ज्वलनकीलकलापसमाकुलाः' =
 हृदयान्येषु इन्धनानि काष्ठानि यस्य सः चासौ दादण्ज्वलनश्चेति
 दादणो भयङ्करः ज्वलनोऽग्निः तस्य धे कीलकलापाः शिखासूहाः
 तैः समाकुलाः व्याप्ताः । अविरतदन्दस्वमानहृदयाः वयं किन्
 'इतरे' अन्ये ज्ञानाः ? पूर्वं हृदयानि आनन्दमयानि। सम्प्रति तु

शोकमयानि, इति दशाविपर्ययेण स्वस्मिन् अन्यत्वशक्ता पक्षयोः समा ॥ २० ॥

२१ । (शिवलीलापक्षे पक्षान्तरे च) यदि साम्प्रत भवणम् अश्रवणम्, अनयोः नयनयोश्च तमोवृत्तिः, तदपि जननीविरहाकुलम् अवश मनः हा किमिव न स्मरयति ? इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । साम्प्रत यदि यद्यपि श्रवणम् कर्णेन्द्रियम् अश्रवणं श्रवणशक्तिरहितम् अनयोः नयनयोश्च तमोवृत्तिः अन्धकारावरणम् । तथापि हा ! खेदे, जननीविरहाकुल मातृविरहेण विच्छेदेन आकुलम् अतएव अवश मनः किमिव न स्मरयति ? शोकातिशयात् सर्वाणि बहिरिन्द्रियाणि विकलानि, मनस्तु केवल त्वत्सम्बन्धि सर्ववस्तु आध्याययति ॥ २१ ॥

२२ । (शिवलीलापक्षे, पक्षान्तरे च) सकलम् एव गत ननु गम्यताम्, हृदय चिरसस्तव मा जगणः । विधुः अम्बुरुहम् इव (त्व) मा तपसि, स च तेन (इव) च (त्व) मया अपि निपीड्यसे, इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । सकल बहिरिन्द्रियादि गत नष्टं गम्यता तत्र क्षतिनांस्ति । हे हृदय ! चिरसस्तव बहुकालजात परिचाय पुत्रमातृसम्बन्धरूप मा जगणः माट्योगात् गणोल्लुङ्घि मध्यमपुरूपैकवचन बहिरिन्द्रियाणि तावद् विमूढानि, तादृशपूर्वपरिचायस्मरणमेवाद्य दुःखकारण भवति, तत्र हृदयमनरिन्द्रियमेव स्मृतिसाधनमतः तदेवोद्दिश्य कथयति—हे हृदय, पूर्वपरिचायस्मृत्या मा तपसि पीडयसि, यदि त्व न विस्मरसि तर्हि मया त्व निपीड्यसे भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगः, हृदयपीडाकरं किमपि अनुष्ठास्यामीति

भावः । अत्र शोकप्रसात् हृदयस्थायि हरतन्त्रनया परिगणनम् । तत्र सादृश्य 'विषु' चन्द्रः 'अम्बुसहस्रम्' पद्मं तपति 'तेन' 'च' अम्बुसहस्रेणापि 'सः' चन्द्रः 'च' निपोड्यते । चन्द्रवरः पीडादायक इति निशि कमलस्य निमीलन, कमलञ्च दिवा स्वकान्तदिनकरकरेण चन्द्रतेजो हरतीति परस्पर पोडनम् कविसमयप्रसिद्धम् । एवमेवाधुना हृदय पूर्वसम्बन्धस्मरणेन मा पीडयति, अहमरि प्राणवायुसयोगविनाशद्वारा हृदय निगृहीत विधास्यामिति तात्पर्यम् । वस्तुतः, सकल बहिरिन्द्रियादि गत नष्ट ननु मेा हृदय, गम्यता त्वयापीति शेषः, चिरसस्तव मया जीवेन चिरम् अनादिकाल व्याप्य सस्तव कर्तृकरणसम्बन्धरूपपरिचय मा जगण्., न गणय, येन सम्बन्धगणनेन मत्परित्यागाद् अिरतं भविष्यति तन्मा कार्षीः,—साम्प्रतमत्रोवस्थान ते नोचितम्, यतस्त्वमत्र स्थित्वा मा क्लिश्नासि, मत्सम्बन्धात् त्वमपि क्लेशमाजन भवसि । मत्सम्बन्धे त्वया परित्यक्ते पूर्वानुभवजनित-मातृस्मरणञ्च तद्वियोगदु एव न मे स्थास्यति स्मृतिदुःखाद्युत्पत्तेर्मनोमूलकत्वात् मदीयतापस्तु त्वयापि न सप्रदो भविष्यति इत्यर्थ । सादृश्यव्याख्यानन्तु प्रथमव्याख्यावत् ॥ २२ ॥

२३ । (शिवलीलापद्धे) हे जननि ! ननु मादृशा मुख-विधानम् श्रूते तव कुतश्चिद् अपि मुख न (भवति) इति नः निश्चितम् अथ मुखमहाशयन गतया त्वया निसृदितम् इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । हे जननि ! पुत्रमुत्पादेव तव मुखम्, न स्वतन्त्रतया मे सुरसहेतुः कश्चिद्भवेत् इत्यस्माकं निश्चितं निश्चयः अथ मुखमहाशयन मुखजनकमहानिद्रा गतया प्राप्तया त्वया निसृदितम्

उन्नूलितम् । अथ त्व महानिद्रारूपमुत्तान्तराकृष्टा निश्चन्ता
वर्त्तस इत्येतेनास्माक व्रन्दने कर्षपातमपि न करोपि । अस्मत्-
मुत्सादेव चेत्तच्च सुप्तनिर्वाहोऽभविष्यत् तदा त्वमस्मत्सुप्तनिधान-
मुपेक्ष्य नात्मानमगोपयिष्यः, अतएवास्माक पूर्वविश्वासहानि । सतीपक्षे
सुप्तमहाशयन तनुत्यागान्मरणवरणम् । (पक्षान्तरे) नारायणाधि-
ष्ठितसमुद्रप्रवेशः शयन निद्रा शय्या चेति पक्षद्वये यथायथ बोध्यम्
इति विशयः । अन्यदविशेषम् ॥ २३ ॥

२४ । (शिवलीलापक्षे) दया अनिलया, शमः अपि मुपितः,
शरण्याता च शमनपाणिगता, तनयवत्सलता च निरालया, तदपि
मुस्वपिपि इति वयम् हताः इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । दया अनिलया—आश्रयहीना, त्वमेव एका
दयावती आसीरित्यर्थः सर्वोपकारकरणाय सदाद्र्विच्छेति स्मरणात् ।
शमः शान्तिः मुपितः अपहृतः जगत इत्यर्थः । त्वदधिष्ठानादेव
शान्तेरस्तित्वम् वा देवा सर्वभूतेषु शान्तिरूपेण सस्थितेतिभावः ।
शरण्याता शरणे साधुरिति शरण्यः तस्य भावः शरण्याता शरणागतरक्ष-
णमित्यर्थं शमनपाणिगता—विलुप्ता इत्यर्थः, 'शरणागतदीनात्तपरिना-
णपरायणे' इति सप्तशतीमन्नात् तवैव शरण्यातामूलस्थानत्वम् ।
तनयवत्सलता पुत्रस्नेहः च निरालया आधारहीना जाता, जगन्मातृत्वात्
स्नेहपारावारस्वरूपता च तवैव । तवान्तर्धानात् ससाररक्षा हेतुभूता
इमे गुण्या अपि चिराय विलुप्ता, तदपि तथापि मुस्वपिपि मुखेन
निद्रासीति वय हताः चरमदुरवस्था नीता इत्यर्थः ।

(पक्षान्तरे) पूर्ववदन्वयः, पदार्थविवरणं तु—लोकमातृत्वेन

दयाशान्तिशरण्यातावात्सल्याना त्वमेधेमाभय, तव तिरोभावात् सर्व एवैते गुणाः विनश्यन्तीति सक्षेपः ॥ २४ ॥

२५ । (शिवलीलापञ्च) हे नन्दनवत्सले ! सुतगणप्रतिपालनम् अन्तरा अहो कथम् निर्द्वृतिम् समुपैष्यसि, इति विचिन्तय, त्वरितम् एहि, दुराग्रह जहीहि इत्यन्वयः ।

हे नन्दनवत्सले ! हे पुत्रस्नेहमयि ! सुतगणप्रतिपालनम् अन्तरा विना अहो विदमये कथं निर्द्वृतिं सुखं समुपैष्यसि प्राप्स्यसि ! पुनस्नेहशीलायाः पुत्रप्रतिपालनं विना सुखं न सम्भवतीति नन्दनवत्सले इति सार्यकं सम्बोधनम् । इति एव युक्तियुक्तं विषयं विचिन्तय मनसि विचारय । अत्रत्यमेव तद्वत्स्वरमागमनं चिन्तायाः फलं भविष्यतीत्यतः आह्वयति—त्वरितम् एहीति । दुराग्रहं दुरन्तम् आप्रहम् निर्गन्धं पुत्राणां परमानिष्टकरं तिरोधाने दृढं सङ्कल्पमित्यर्थः जहीहि त्यज ।

(पञ्चान्तरे) सुतगणप्रतिपालनम् अन्तरा अहो कथं निर्द्वृतिं समुपैष्यसि ? इति विचिन्तय हे नन्दनवत्सले ! त्वरितम् एहि, दुराग्रहं जहीहि इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । सुतगणोति, अन्यथा लोकमातेति तव नामैव व्यर्थं स्यात् । हे नन्दनवत्सले, नन्दनवनप्रिये ! चिरस्वर्गराज्ये स्थिताया इन्द्रवात्सल्यात् नन्दनवनेऽपि ते प्रियतातिशयो जातः, तेन त्वरितमेहि दुराग्रहं जहीहि ॥ २५ ॥

२६ । (शिवलीलापञ्चे) अधुना यदि भवती तनयभावसमानतया जगदन्तरं विपालयिषुः गतवती, अम्भ ! ननु मादृशा का गतिः भविष्यति कथय ।

पदार्थविवरणम् । अधुना यदि तनयभावसमानतया सर्वेषां जगता मातास्मि न केवलं युष्माकमिति पुत्रत्वाविशेषेण जगदन्तरं अन्यज्जगत् पिपालयिषुः पालयितुमिच्छुः गतवती गतासि, हे अम्ब ! मातः ! ननु सानुनयप्रश्ने, मादृशा पुत्राणां का गतिः उपायो भविष्यति इति कथय । पुत्रत्वाविशेषेण यदि अन्येषां केपाञ्चित् पालनं तर्हि कथं न मादृशम् ? वयं मातृस्नेहवञ्चिताः का गतिं प्राप्स्याम इति कथय । पक्षयोरविशेषः ॥ २६ ॥

२७ । (शिवलीलापक्षे, पदान्तरे च) जननि सत्वरं सन्निहिता भव, वयं पुनः न क्षणविलम्बसहाः, यदि न वचः शृणोषि, ननु तदा अचिरात् दुर्व्वहा तनुम् अपजहाम इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । क्षणस्य विलम्बः क्षणविलम्बः तस्य सहाः, सहघातोरच् प्रत्ययेन सहेतिरूपम् । तनुः दुर्व्वहेति तस्या अपजिहासा सुतरामेव । अपजहामेति लोटो रूपम् ॥ २७ ॥

२८ । (शिवलीलापक्षे) रुचिरशीतकरार्द्रसमुज्ज्वलप्रमललाट-तले ! किं कथयाम, हे जगत्प्रसू ! किम् अपरं करवाम इति वयं विवेकविहीनहृदः (स्मः) इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । रुचिर मनोहारि यत् शीतकरार्द्रं चन्द्रखण्डः तेन समुज्ज्वला प्रभा यस्य तत् तादृश ललाटतलं यस्याः सा तत्सम्बोधने हे चन्द्रशेखरे मातः ! विवेकविहीनहृदः कर्त्तव्यविमूढाः स्मः ।

(पदान्तरे) रुचिरशीतकरार्द्रवत् निर्मलचन्द्रखण्डसदृशम् उज्ज्वलं ललाटतलं यस्याः सा तत्सम्बोधने । उभवपक्षयोः अन्यत् मूलपाद-टीकातो ज्ञातव्यम् ॥ २८ ॥

२६ । (शिवलीलापक्ष) इति विफलविलापोल्लापिभूतेषु विपमतमविपादा अनेके भवस्य अन्त जग्मु, विगलदसहताप-
प्रजयानीतमोहा विहितविविधयोगा यत्प्रपस्वै यतन्ते इत्यवय ।

पदार्थानवरणम् । इति एवम् विफला व्यया इष्टसिद्धरभावादित्यर्थं विलापा तान् पुन पुन उल्लपन्ति उच्चै कथयन्ति ये ते विफलविला-
पानाम् उल्लापिन उल्लापयन्त इति वा विफलविलापोल्लापिन ।
तादृशाश्च ते भूताश्चेति तेषु । अयत् मूलस्य पादटीकातो द्रष्टव्यम् ।

(पदान्तरे) इति • भूतेषु अनेके विपमतम
विपादा सन्त भवस्य अन्त जग्मु । शेष पूर्ववत् ।

पदार्थानवरणम् । विहितविविधयोगा विहिता कृता विविधा
मृत्युसाधनप्रयोगा ये ते । 'योगोऽपूर्व्वार्थसम्प्राप्तौ सङ्गतिध्यान
युक्तिषु । चपु स्थैर्ये प्रयोगऽपि निष्कम्भादिषु भेषजे' इति
मदिनी । प्रथमपक्ष योगो ध्यानम् । अन्यत् मूलपादटीकात
सङ्गमनीयम् ॥ २६ ॥

३० । (शिवलीलापक्षे) जननमरणहीना सर्वतो वर्त्तमाना
इय हारशक्ति प्रकृत्या त्रिभुवनजननी, तस्या उदयविलयलोलाङ्गरो
दिनकृत उदयास्तभावयत् लोकावद्ध नाम इत्यवय ।

पदार्थानवरणम् । जननमरणहीना सनातनी सर्वतो वर्त्तमाना
सर्वव्यापिनी इय हारशक्ति हरस्य इय हारी (तस्येदमित्यर्थ) शाक्त
हारशक्ति प्रकृत्या स्वभावत त्रिभुवनजननी त्रिलोक्या उरगादवित्री ।
(शाक्तसिद्धान्तमते शक्तव्य ब्रह्मस्वरूपत्वम्) यत्र त्रिल सदाशिव जगन्त्य
धिष्ठितानि अतो नास्त्येव तस्या विलय । तथापि सयास्तनुत्यागे

नान्नर्धानं विलयरूपेण यत् प्रतिभात तत्तु लीलाभात्रम् । 'तस्याः'
 'उदयविलयलीलाडम्बरः' उदयविलययोः आत्रिर्भावतिरोभावयोः
 लीलाडम्बरः क्रीडायोजनम् दिनकृतः सूर्यस्य उदयास्तम्भाववत्
 उदयास्तमनसद्दृशः लोकसिद्धः लोकव्यवहारविषयः । यथा सूर्यस्य
 उदये अस्तमने वा न तावत् सूर्यस्य उत्पत्तिः नाशो वा सिध्यति,
 परन्तु स्थितस्य तस्य क्वचिद् दर्शनं क्वचिददर्शनञ्च अवस्थाविशेष-
 मात्रम् उदयास्तमननाम्ना लोकाव्यवहारविषयो भवति, तथैव शक्तं
 क्वचित् सतीरूपेणाविर्भावः तत्तनुत्यागो वा तस्याः लीलाकैवल्यम् ।

(पदान्तरे) पूर्ववत् अन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । 'हारशक्तिः'—हरेः शक्तिरिति विशेषः ॥ ३० ॥

३१ । (पञ्चद्वये) शिशुशशधरमौलिः चक्रपाणिः, शिवा
 श्री, हरिः शितिकण्ठः अपि, इन्दिरा दक्षज्या च, सः विभुध-
 राजः खलु, सा च शची, इत्यलं—वा, सः हि निरिलपुमास.,
 सा च समस्ताः नार्यः ।

पदार्थविवरणम् । इदानीं शिवदुर्गास्वरूप लक्ष्मीनारायणस्वरूप
 च प्रकटयति—शिशुशशधरेत्यादिना । यः शिशुशशधरमौलिः शिवः स
 एव चक्रपाणिः नारायणः, या च शिवा शिवशक्ति मेव श्री लक्ष्मी,
 हरिरेव शितिकण्ठः प्रलयकर्तुः शिवस्यापि शिशुशशधरमौलिरित्य-
 नेन मुधाशुभम्भवात् अमृतप्रदत्तम्, शितिकण्ठ इत्यनेन च जगद्गृह-
 गरलभक्षणत् महादेवस्यापि जगतो रक्षाकर्तृत्वं । चक्रपाणिरिति हरि-
 रिति च शब्दव्युत्पत्त्या लीलावैचित्र्येण च पालनकर्तृरपि नारायणस्य
 प्यनारत्व इत्युभयोरभेदः । शिवा शशंमङ्गला श्रीस्वरूपैव ।

'स' महादेव (पद्मान्तरे—हरि) (च) त्रिभुधराज इन्द्र रज्जु, सा' सती (पद्मान्तरे—इन्द्रिया) च शची इन्द्रशक्तिरपि इति एवम् अधि-
करणेन अल वा प्रयोजन नास्ति, हि यत् स शिव (हरि) च
निर्दिलपुमास जगता यात्रपुरूपस्वरूप, सा सती (इन्द्रिया) च
समस्ता नार्य 'स्त्रिय समस्ता सकला जगत्सु' इति सप्तशती
स्मरणात् ॥ ३१ ॥

३२ । (शिवलीलापद्धे) तत्त्वरूप अवगततत्त्व परात्मा भव
यत्प्रकृत्या मुग्ध इव कतिचन लीला अकृत, तदपिहितभोधा तदन्त मन्य
माना (जीवा) शुशुचु इति न चिन जाज्ञ हि स्वल्पभोधा इत्यन्वय ।
पदार्थविवरणम् मूलस्याघस्तात्वादटीकाया द्रष्टव्यम् ।

(पद्मान्तरे) अन्वयव्याख्याने तत्रैव प्रपञ्चिते ॥ ३२ ॥

इति द्वितीयसर्गटीका ।

तृतीयः सर्गः ।

१ । (शिवलीलापद्धे) अथ नागकूटनिलय स वृषाहितेश्वर
ऋषा उद्धत अतएव धग्धगुञ्जलविलोचनानल (सन्) लयनाल
भीरव्य (अत) दु सह सम्यभूव इत्यन्वय ।

पदार्थविवरणम् । 'अथ सतीमरणवात्ताभक्षणानन्तर 'नाग
कूटनिलय' सर्पराशेराभय 'स' 'वृषाहितेश्वर' वृषाहितेश्चासौ
ईश्वरश्चेति वृषण स्वपृष्ठे आगेति शिव ऋषा क्राचेन उद्धत
उत्तजित अतएव 'धग्धगुञ्जलविलोचनानल' धग्धग् इति

दहधातोः कर्त्तरि क्विपि प्रकारे गुणवचनस्येति द्विरुक्तात्; धग् धक्
दाहकरूनः अथ च धग्धगिति वह्निञ्जलनस्याव्यक्तशब्दः तेन
उज्ज्वलति उज्ज्वलः, उज्ज्वलः उद्दीप्तः विलोचनानलः तृतीय-
नयनस्यो वह्निः यस्य सः तादृशः मन् 'लयकालभोपणः' संहारकालवत्
भोपणः भयङ्करः मूर्त्तिमान् प्रलयकाल इव, अथवा रुद्रस्यैव संहार-
कर्त्तृत्वात् संहारकाले यथा भोपणो भवति तथा भयङ्करः अतएव
'दुःसहः' परैः सोढुमशस्यः 'सम्भूव' जातः । सतीमरणस्य
दक्ष एव निमित्तमिति तमुद्दिश्य शिवस्य क्रोधोद्देकः रनाभाविकः इति
तात्पर्यम् ।

(पदान्तरे) अन्वयः पूर्ववत् ।

पदार्थविवरणम् । 'अथ' इन्द्राधिकृतस्थानात् श्रीमंशानन्तर
'नागकूटनिलयः' नागाना सर्पाना कूटः गृह (गृहगोष्ठादवसितमित्युपक्रम्य
वासः कूटो द्वयोः शाला इत्यमरः) नागालयः पातालमित्यर्थः तत्र निलयः
वासो यस्य सः तादृशः 'सः' प्रसिद्धः 'श्राहितेश्वरः' शृणुः इन्द्रस्य
अहिताः शत्रवः अमुराः तेषाम् ईश्वर. पतिः अमुरराज इत्यर्थः क्रुधा
उद्भूतः 'धग्धगुज्ज्वलविलोचनानलः' धग्धग् इति पूर्ववत्, उज्ज्वलः
दीप्यमानः विलोचनस्वरूपः अनलः विलोचनस्य अनलः नयनतेजो या
यस्य सः तादृशः 'लयकालभोपणः' लये संहारे कालवत् यमवत् भोपणः
अतएव दुःसहः परैरसह्यः सम्भूव । इन्द्रस्य भोदंशं शारा पूर्ववैरा
पातालस्यः अमुरराजः लम्बावगरः क्रोधोद्दीप्तः मन् सप्रमंढारे
शमनवत् श्रासकरोऽभूदित्यर्थः ॥ १ ॥

२ । (विपलीलावच्छे) पीरभद्रहरोराममुराः विवेकजगन्मुच-

तायुधाः बलोद्धताः ते भीमसैनिकगणाः अदितिसम्भवालयम्
अभ्ययान् इत्यन्वयः ।

(पक्षान्तरे) बलोद्धताः शिवेक्षणसमुद्यतायुधाः भीमसैनिकगणाः
ते वीरभद्रहररोपमानुराः अदितिसम्भवालयम् अभ्ययान् इत्यन्वयः ।

पक्षद्वयस्य पदार्थविवरणं मूलकाव्यनादटोकातो द्रष्टव्यम् ।

(शिवलीलापद्ये) श्लोकार्थस्तु—साक्षाद् ह्यक्रोधस्वरूपवीरभद्र-
नामा भटः तेनोद्घोषाः (वीरभद्रस्य महादेवरोपच्छिन्नजटोत्पन्नत्वात् तस्य
हररोपस्वरूपेण वर्णनम्) शिवसङ्केतमात्रेण समुद्यतास्त्राः बलदृप्ताः
शिवसैनिकगणाः तदानीं दक्षालयं प्रति कृताभियाना अभवन् ।

(पक्षान्तरे) बलनामक्रान्तरसेनापतिना लम्बितदर्पाः शुभनिदि-
त्तदर्शनेन समुद्यतास्त्राः वीराः विश्वमङ्गलविनाशिरोपप्रदीप्ताः ते भया-
नकसैनिकगणान्विताः अमुराः स्वर्गालयं प्रति कृताभियाना अभवन्
इति ॥ २ ॥

३ । (शिवलीलापद्ये) भूभृतोदरसहस्रमूर्च्छिताः पृथक्
पृथक् भीमवाचनिनदाः क्षणात् एकताम् उपगताः इव तरसा दिङ्-
मुखानि तिरोदधुः इत्यन्वयः ।

(पक्षान्तरे) पृथक् पृथक् भीमवाचनिनदाः भूभृतोदरसहस्र-
मूर्च्छिताः (सन्तः) क्षणाद् एकताभुपागताः इव तरसा दिङ्मुखानि
तिरोदधुः इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम्, पक्षद्वयस्यापि मूलकाव्यनादटोकातो द्रष्टव्यम् ।
शिवलीलापद्ये श्लोकस्य भावार्थस्तु—तदानीं शिवस्य
विभिन्नाः वाद्यध्वनयः कैलासपर्वतस्य बहुरस्त्रभागेषु प्रतिहताः प्रति-

ध्वनिरूपेण वृद्धिं प्राप्ताः निमेषात् एकीभूता इव वेगेन सर्वा दिशः
छादयामासुः ।

पक्षान्तरे असुरराजस्य नानाविधाः भोषणा रणवाद्यनिनदाः
भृगुभसमूहेषु अनन्तनागस्य मुखरन्ध्रसमूहेषु वा प्रतिघातेन वर्द्धिताः
सन्तः निमेषात् एकीभूता इव वेगेन दिगन्तराणि छादयामासुः ॥ ३ ॥

४ । (शिवलीलापक्षे) तत्र पक्षिगणसेवितः स्वनन्नागनाग-
विभवाजिनान्तरः प्रभः त्वरित-गोरथः अदितिसूतिसौभगं रेचयन् अत्य-
भात् इत्यन्वयः ।

(पक्षान्तरे) तत्र पक्षिगणसेवितः स्वनन्नागनागविभवाजिनान्तरः
त्वरितगः प्रभोः रथः अदितिसूतिसौभगं रेचयन् अत्यभात् इत्यन्वयः ।

द्वयोः पक्षयोः पदार्थविवरणम् मूलकाव्ये पादटीकातो
द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

५ । (शिवलीलापक्षे) तदा देवताः सर्व्वलोकविनिपातनक्षमं
तम् उद्यमम् अथलोक्य भीतिविह्वलहृदः किं भवेत् इति विचारतत्पराः
आसत ।

पदार्थविवरणम् । 'तदा' रुद्रस्य अभियानकाले दक्षदेहिप्रादि-
रूपतया दक्षपक्षपातिन्यः 'देवताः' 'सर्व्वलोकविनिपातनक्षमं' सर्व्वेषां
लोकानां भुवनानां 'लोकः स्याद्भुवने जने' इत्यमरः, भृशुषस्वरपदयः
सप्त लोकाः तेषां विनिपातन विनाशनं तत्र क्षमं समर्थं 'तम्' उद्यमम्
रुद्रस्य समरसज्जाम् अथलोक्य 'भीतिविह्वलहृदः' भयमूढचित्ताः सन्तः
किं भवेत् इति विचारतत्पराः तर्कनिरताः आसत स्थिताः ।

(पक्षान्तरे) अन्वयः पूर्ण्ययत् ।

पदार्थविवरणम् । 'तदा' असुरपतेः अभियानकाले देवताः स्वर्गस्थाः सुराः स्वर्गादिसर्व्वलोकविनाशनसमर्थं 'तम्' 'उद्यमम्' असुरसैनिकसञ्जाम् अवलोक्य दृष्ट्वा इत्यतः शिष्टं समानम् । असुरेभ्यो देवानां भीतिः प्रसिद्धा ॥ ५ ॥

६ । (शिवलीलापद्धे) शैलसागरवनादिसृष्टा मेदिनी तच्च-
मृपदभरेण यत् सद्य एव बलिसन्नं न अविशत् ततः हि सा स्थिरा
(इति) सुविदिता इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । कैलासान्धोदिनीपृष्ठे समुपागतेषु सैनिकेषु शैलसागरवनादिभिः मृता सयुक्ता मेदिनी समग्रा पृथिवीति यावत् सा चासौ चमूश्चेति तच्चमूः प्रमथतेना इत्यर्थः तरयाः पदभरेण 'यत्' यस्मात् 'सद्य एव' तत्क्षणादेव 'बलिसन्नं' रसातलं न अविशत् प्रविष्टा 'ततः' 'हि' तस्मादेव हि अवधारणे सा पृथिवी 'स्थिरा' इति 'सुविदिता' पूर्वं दुः पृथिवी स्थिरेति नाममात्रेण परिचिता, इदानीं तु स्थितिशक्तिपरीक्षया सा सुष्ठुतरं ज्ञातेति भावः ।

(पद्मान्तरे) अन्वयः पूर्व्ववत् ।

पदार्थविवरणम् । स्वर्गमभिधातृणां रसातलान्धोदिनीपृष्ठमा-
रुढवतामसुरसैनिकानां पदभरेणेति विशेषः ॥ ६ ॥

७ । (शिवलीलापद्धे) देवबलवत्सु तेषु मानसूत्रधनकर्त्तृना-
मुपत्यम्भपद्धतिकरोपपत्तयः दिग्विनिर्वापनयन्त्रयन्त्रणा (च) न शक्यन्
इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । लोके युद्धयात्राकाले सैनिकानां मार्गनिर्माणार्थं मानसूत्रं वनच्छेदनास्त्रं अन्यान्पुष्करण्यानि च समहर्षीयानि भवन्ति,

तमोऽन्तकम् । अतिरौद्रतेजस वीक्ष्य पाशुपायसि ममञ्ज । इत्यन्वयः
पक्षयोः प्रायेण समानः ।

पदार्थविवरणं मूलकाव्ये पादटीकाया द्रष्टव्यम् । अन्वयश्च ॥११॥

१२ । दिनमणिः तद्बलस्य भुवि पादविक्रमे प्रोद्भुतेन धनरेगु-
राशिना अम्बरविलङ्घने च स्वयं तेन दुर्हिने निपातितः, इत्यन्वयः
पक्षयोः समानः ।

पदार्थविवरणम् । 'दिनमणि' सूर्यः 'तद्बलस्य' प्रथमसैन्यस्य
पक्षान्तरे असुरवाहिन्याः 'भुवि' भूतले 'पादविक्रमे' पदसञ्चालने सति
'प्रोद्भुतेन' प्रोच्चलितेन 'धनरेगुराशिना' निविडधूलिजालेन, 'अम्बर-
विलङ्घने' आकाशोत्पतने च सति 'स्वयं तेन' तद्बलेन 'दुर्हिने निपा-
तितः' मेघाहत इव कृतः । यदा तद्बलं भूतलचारि तदा
तद्गतिवेगोत्थितधूलिराशिराकाशे मेघायमान. सूर्यविम्बमावृणोति स्म,
यदा च गगनचारि तदा सख्यातोत तद्बलं स्वयमेव मेघाडम्बरं विडम्बयद्
दिनमणिं दुर्हिनमलिनं करोति स्म । एतेन दक्षयज्ञे दक्षदौहिनस्य
सूर्यस्य भावी निग्रहो ध्वनितः । असुरपक्षे च देवानामन्यतमस्य सूर्यस्य
असुरकर्तृकः पराभवः सूचितः ॥ १२ ॥

१३ । १४ । (शिवलीलापक्षे, पक्षान्तरे च) अपारतद्बलं
खेचरीभवत् तपनभानुसम्पदा जित्वर (सत्) परिस्फुटाः कमलिनी,
मीलयत्, निमीलिताः कुमदिना मोदयत्, चक्रवाकमिशुनानि पीडयत्
सान्ध्यकर्मजनितद्विजत्वर लोललोचनचकोरवीक्षित (च सत्) यामिनी-
क्षणरुचि समाददे इति श्लोकयोरन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । 'अपारतद्बल' अनन्त तत्सैन्य 'खेचरीभवत्'

गगनभागोऽथ गच्छत् 'तपनमानुसम्पदान्' अशेषसूर्यकिरणानां 'जित्वरम्'
 आच्छादक सदित्यर्थं 'परिस्फुटा' प्रफुल्ला 'कमलिनी.' पद्मिनी
 'मीलयत्' मुद्रिता कुर्वन्त 'निमीलिता' मुद्रिता 'कुमुदिनी' 'मोदयत्'
 विकाशयत् 'चक्रवाकमिथुनानि' कोकद्वन्द्वानि 'पीडयत्' पृथक्करणेन
 विरहाचांनि कुर्वन्त 'सान्ध्यकमजनितद्विजित्वरम्' सान्ध्यकर्मणि सायमुपास-
 नाविधौ जनिता उत्पादिता द्विजित्वरा द्विजानां व्यग्रता येन तत्
 'लोललोचनचकोरवीहितम्' लोललोचना चञ्चलनयना रात्रिरागतेति
 चन्द्रोदयसम्भावनया उत्सुका ये चकोरा तै वीहित इष्ट सत्
 'यामिनीक्ष्णरुचि' रात्रिक्ष्णस्य शोभा 'समाददे' दधार । यदा अगणित
 तद्बल गगनपथेन चचाल, तदा अशेष सूर्यकर सर्वद, ततश्च रात्रि
 कालसाधर्म्यं सर्वैत प्रकटीबभूव, तथाच—पद्मिनीमुद्रण कुमुदिनी
 विकाश, चक्रवाकविरह, चकोराणां चन्द्रदर्शनाय चाञ्चल्प, द्विजानाञ्च
 सायमुपासनाविधौ सत्वरत्वम् इति भावार्थं । विशेषप्रतिपत्तिश्च मूला
 थोववृत्तविधेया ॥ १३ । १४ ॥

१५ । (शिवलीलापद्धे पदान्तरे च) वायनाचलदिगम्बर-
 स्थिरा भीषणा गगनसञ्छदा भटा कालिकादक्षत्रिलोकहेतुका परा
 नीलकण्ठमुदम् आदधुरित्वन्वय ।

पदार्थविवरणन्दु मूलाथ स्थितटीकाया सविस्तर प्रतिपा
 दितम् ॥ १५ ॥

१६ । (शिवलीलापद्धे, पदान्तरे च) अनगल रौद्रकर्म्मरत
 सुवनरोपशङ्कामम् अपि तद्बल मार्गवर्त्तिनगटादिशोषयोत्सादनादिकरता
 न शिभिये इत्यन्वय ।

अत्र तु देवराजस्तु शिवशालामेन अलौकिकशक्तिभ्यामु तेषु प्रमयेषु
मानस्यपानकक्षंनानुधम्यन्त्यसद्विज्ञेयपत्तयः—मानस्यं शिवापरिमाणः
मार्गः विनिर्गमैः इति परिमाणार्थं सूत्रं मानस्यं पानकक्षंनानुधः
यन्त्येदनास्यं गथा स्वप्नसद्विज्ञेयपत्तयः, स्वप्नः कावचः तत्र
पदातिकराः यत्नंगम्यादिवाः याः उपरत्तयः साधनानि उपरत्तयानि
यावत् । दिग्घिनित्यंयन्त्येण दिग्घनवारण्यन्त्येण या यन्त्येण
नियन्त्येण नियमनमितिभावः सा च न अनयन् शिवाः । शिव-
सेनिषाणां कामचारित्यान् कावचादिपरिहारः सम्भवति अतएव मान-
स्यपानदीनामनावश्यपत्तयम् । इच्छावशात् सुमार्गं च नैदिन्या गमनमिति
पूर्वश्लोकार्थोऽपि नासङ्गतः ।

(पक्षान्तरे) अन्ययादि पूर्ववत् ।

पदार्थविवरणे विशेषस्तु, अगुराणां तपश्चर्यादिक पुराणप्रसिद्ध-
मिति तेषां दैवबलं तरोविशेषजनितभाग्यबलं (दैव दिष्टं भागधेयं
भाग्यमित्यमरः) ॥ ७ ॥

८ । (शिवलीलारत्ने) कामगा वरूधिनी यानविघ्नविनिपात-
काम्यया सेतुसंक्रमविधानकौशल तथा शैलपाटनपरिश्रम न विदधे
इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । 'कामगा' कामचारिणी 'वरूधिनी' शिवस्य
सेना 'यानविघ्नविनिपातकाम्यया' गमनवाधापसारणेच्छया 'सेतुसंक्रम-
विधानकौशलं' सेतुश्च सङ्क्रमश्च नद्युपरि स्थापितः पारहेतुः
पापाणादिवन्ध. सेतुः, प्रणाल्यादि पारहेतुः काष्ठादिमयो बन्धः संक्रमः
(साँके इति यङ्गभाषा) तयोः विधान रचना तत्र कौशल तथा 'शैल-

पाटनपरिश्रम' पर्वतविदारणायासं 'न विदधे' न चकार । कामगेति विशेषण हेतुरूपेणोपन्यस्तम् ।

(पदान्तरे) श्रन्वयादिक पूर्ववत् । वरूथिनी असुरसेना इति विशेषः ॥ ८ ॥

९ । (शिवलीलापद्धे) असौ प्रभुः कामचारिणः तद्बलस्य पथि भोजनोपकरणोपपादने पटवेश्मना सज्जने च न किमपि सव्यधत्त किल इति पक्षद्वयेऽपि अन्वयः समानः ।

पदार्यविवरणम् । 'असौ प्रभुः' प्रमथेशः शिव इत्यर्थः ।

(पदान्तरे) असौ प्रभुः = अनुरूपतिः, (पक्षयोः) 'कामचारिणः' इच्छामात्रेण यत्र तत्र गमनभोजनसमर्थस्य तद्बलस्य तत्सेनायाः पथि 'भोजनोपकरणोपपादने' आहार्यसमूहे 'पटवेश्मना' वस्त्रनिर्मितग्रहाणा 'सज्जने' कल्पने 'किमपि' किञ्चिदपि 'न' 'सव्यधत्त' सविधानम् आयोजनं कृतवान् किल चार्चायाम्, प्रयोजनाभावादित्यर्थः । सैनिकाः किल भोजन शयनञ्च यथेच्छं निष्पादयितुं समर्था इति प्रयोजनाभावः ॥ ९ ॥

१० । (शिवलीलापद्धे) विनतेष्टितार्थदा वज्रदुर्जयगरिष्ठ- विक्रमा वेगवेपितमनोऽनिला वाहिनी च क्वचन भूचरी क्वचित्स्लेचरी अभवत् । इत्यन्वयः । पदान्तरेऽपि तथा । पक्षयोः पदार्यविवरणे मूल- श्लोकपादटीकाया द्रष्टव्यम् । चकारः कर्तृभेदापेक्षक्रियामेदत्तमुद्यय- द्योतकः । प्रमथवाहिन्यपि (पदान्तरे) असुरवाहिन्यपि, क्वचन भूचरी क्वचित्स्लेचरी अभवत् । वाहिनीं विशिनष्टि विनतेत्या- दिना ॥ १० ॥

११ । तद्बलेषु भूतले विचरन्तु घातरः भीममौलिन् वस्तमरिपुम्

तमोऽन्तकम् । अतिरौद्रतेजस वीक्ष्य पाशुपाथसि ममज्ज । इत्यन्वयः
पक्षयोः प्रायेण समानः ।

पदार्थविवरणं मूलकाव्ये पादटीकाया द्रष्टव्यम्' अन्वयश्च ॥११॥

१२ । दिनमणिः तद्बलस्य भुवि पादविक्रमे प्रोद्भुतेन घनरेणु-
राशिना अम्बरविलङ्घने च स्वयं तेन दुर्हिने निपातितः, इत्यन्वयः
पक्षयोः समानः ।

पदार्थविवरणम् । 'दिनमणिः' सूर्यः 'तद्बलस्य' प्रमथसैन्यस्य
पक्षान्तरे असुरवाहिन्याः 'भुवि' भूतले 'पादविक्रमे' पदसञ्चालने सति
'प्रोद्भुतेन' प्रोच्चलितेन 'घनरेणुराशिना' निविडधूलिजालेन, 'अम्बर-
विलङ्घने' आकाशोत्पतने च सति 'स्वयं तेन' तद्बलेन 'दुर्हिने निपा-
तितः' मेघावृत इव कृतः । यदा तद्बल भूतलचारि तदा
तद्गतिवेगोत्थितधूलिराशिराकाशे मेघायमानः सूर्यविम्बमावृणोति स्म,
यदा च गगनचारि तदा सख्यातीतं तद्बल स्वयमेव मेघाडम्बरं विडम्बयद्
दिनमणिं दुर्हिनमलिनं करोति स्म । एतेन दक्षयज्ञे दक्षदौहित्रस्य
सूर्यस्य भावी निग्रहो ध्वनितः । असुरपक्षे च देवानामन्यतमस्य सूर्यस्य
असुरकर्तृकः परामवः सूचितः ॥ १२ ॥

१३ । १४ । (शिवलीलापक्षे, पक्षान्तरे च) अपारतद्बलं
खेचरीभवत् तपनभानुसम्पदा जित्वर (सत्) परिस्फुटाः कमलिनीः
मीलयत्, निमीलिताः कुमदिनीः मोदयत्, चक्रवाकमिथुनानि पीडयत्
सान्ध्यकर्मजनितद्विजत्वर लोललोचनचकोरवीक्षितं (च सत्) यामिनी-
क्षणाद्यैः समाददे इति श्लोकयोरन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । 'अपारतद्बल' अनन्तं तत्सैन्यं 'खेचरीभवत्'

गगनमार्गेण गच्छत् 'तपनमानुसम्पदाम्' अशेषसूर्यकिरणाना 'जित्वरम्'
 आच्छादकं सदित्यर्यः 'परिस्फुटाः' प्रफुल्लाः 'कमलिनीः' पद्मिनीः
 'मीलयत्' मुद्रिताः कुर्वन्त् 'निमीलिताः' मुद्रिताः 'कुमुदिनीः' 'भोदयत्'
 विकाशयत् 'चक्रवाकमिथुनानि' केकद्वन्द्वानि 'पीडयत्' पृथक्करणेन
 विरहात्तानि कुर्वन्त् 'सान्ध्यकर्मजनितद्विजत्वरम्' सान्ध्यकर्मणि सायमुपास-
 नाविधौ जनिता उत्पादिता द्विजत्वर द्विजाना व्यग्रता येन तत्,
 'लोललोचनचकोरवीक्षितम्' लोललोचनाः चञ्चलनयनाः रात्रिप्रागतेति
 चन्द्रोदयसम्भावनाया उत्सुकाः ये चकोराः तैः वीक्षित इष्ट सत्
 'यामिनीक्षणरुचिं' रात्रिक्षणस्य शोभा 'समाददे' दधार । यदा अगणित
 तद्बलं गगनपथेन चचाल, तदा अशेषः सूर्यकरः सफद्ः, ततश्च रात्रि-
 कालसाधर्म्यं सर्व्वतः प्रकटीबभूव; तथाच—पद्मिनीमुद्रण कुमुदिनी-
 विकाशः, चक्रवाकविरहः, चकोराणां चन्द्रदर्शनाय चाञ्चल्यं, द्विजानाञ्च
 सायमुपासनाविधौ सत्वरत्वम् इति भावार्थः । विशेषप्रतिपत्तिश्च मूला-
 धोविभृतेर्विधेया ॥ १३ । १४ ॥

१५ । (शिवलीलापक्षे पदान्तरे च) वाशनाचलदिगम्बर-
 स्थिरा भौषणाः गगनसञ्छदाः भटाः कालिकाक्षत्रिलोकहेतुका परा
 नीलकण्ठमुदम् आदधुरित्यन्वयः ।

पदार्थविवरणन्तु मूलाध.स्थितटीकाया सविस्तरं प्रतिपा-
 दितम् ॥ १५ ॥

१६ । (शिवलीलापक्षे, पदान्तरे च) अनर्गलं रौद्रकर्म्मरत
 भुवनशोषणक्षमम् अपि तद्बलं मार्गवर्त्तिनगरादिशोषणोत्सादनादिकरता
 न शिभिये इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । 'अनर्गल' निर्वर्धय यथा स्यात् तथा 'रौद्र-
कर्मरतम्' रुद्रसम्बन्धिकार्यव्यापृत 'भुवनशोषणक्षम' जगत्संहारशक्तम्
अपि तद्वल 'मार्गवर्त्तिनगरादिशोषणोत्सादनादिकरता' न शिश्रिये
यानि च नगरादीनि तद्गमनपथवर्त्तीनि भवन्ति तेषां शोषणं ध्वंसञ्च
नाकरोदिति भावः । अत्र विरोधाभासः, रौद्रकर्मोति आतपकर्मरतम्
अथच न शोषणकरम् इति विरोधः, शिवकार्यरतमिति तत्परिहारः,
पक्षान्तरे च भीषणकर्मरतमिति तत्परिहारः । पक्षद्वयेऽपि भुवनशोष-
णक्षमं जगत्संहारनसमर्थम् अथच नगरोत्सादनं नाकरोदिति विरोधः,
प्रमथानाम् दानवानाञ्च देवयोनिविशेषमहिम्ना तत्परिहारः । सेना-
सामान्यत्वेऽपि न तेषामुपद्रवप्रियत्वमासीदिति भावः ॥ १६ ॥

१७ । (शिवलीलापक्षे, पक्षान्तरे च) मातृमन्युम् अपनेतुम्
इच्छुकं शैलसारसुदृढं (तत्) चलद्वलं वीक्ष्य (जनेन) बुद्ध (यत्)
अधुना रयो न अवशिष्टतां लप्स्यते अरयश्च न (अवशिष्टतां लप्स्यन्ते)
इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् मूलटीकायां अवगन्तव्यम् ॥ १७ ॥

१८ । (शिवलीलापक्षे, पक्षान्तरे च) अदितिप्रभवकर्मचि-
न्तया स्वस्वदुःस्थितिविनिर्णयेन च क्लेशरोपकलुपीकृताशयाः ते
गमनयोगवर्द्धनं चक्रिरे इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । (शिवलीलापक्षे), अदितिप्रभवस्य दक्षस्य
कृतकार्यभावनया स्वस्वदुःस्थित्या निश्चयेन च क्लेशरोपकलुपी-
कृता विह्वलाः आशयाः चित्तवृत्तयो येषां ते तादृशाः 'ते' सैनिकाः
सत्परतरां गतिं चक्रुः । पक्षान्तरे—अदितिप्रभवाणां वैमाथेयभ्रातृभूतानां

देवाना कर्मचिन्तया पूर्वकृतवैरस्मरणेन पातालस्थितिरूपदुर्दृशानुभवेन च । अन्यत्समानम् ॥ १८ ॥

१९ । (शिवलीलापद्धे, पद्धान्तरे च) अरुणाकनीयसोः मनोवातयोः अपि विचेयरंहसा प्रस्थिताः अपि रिपुक्षयोद्यताः उत्सुकाः ते गतिविलम्बं मेनिरे इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । अरुणः सूर्यः, अरुणाकनीयान् अरुणस्य सूर्यसारथेः स्राता गरुडः तयोः मनसो वायोरपि 'विचेयरंहसा' मृग्यवेगेन 'प्रस्थिताः' अपि 'रिपुक्षयोद्यताः' 'उत्सुकाः' शत्रुनाशोत्साहन्यप्रतयेत्यर्थः गतिविलम्बं गतिमान्द्यं मेनिरे उल्लेखितवन्तः ॥ १९ ॥

२० । (शिवलीलापद्धे, पद्धान्तरे च) भीमकान्तगहना आहदारुणा भूरिशृङ्गसहिता इयं चमूः मानगौरवविशेषभाजनं जङ्गमो गिरिः इव अयलोक्यते इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । मूलाधोविवृतौ विशदरूपेण प्रदत्तम् ॥ २० ॥

२१ । (शिवलीलापद्धे, पद्धान्तरे च) नैकसख्यदरसयुतात्मनि क्षीणिमात्रधरणोचिते गिरौ, निर्द्धारस्थितिहृदः जगद्धतिप्रोद्यतस्य च चलस्य तुला का ? इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । पूर्वश्लोके चमूः गिरिरिवावलोक्यत इत्युक्तम्, अस्मिन् श्लोके तयोः साम्यं न सम्भवतीति सिद्धचारुणाना मध्ये विपरीतवादिनः कस्यचिद् वान्मुपन्यस्यति — नैकसख्येत्यादि । न एका नैका (नञर्थेन न शब्देन सह सुप्सुपेति समास इति सिद्धान्तकौमुदी) संख्या येषां ते बहव इत्यर्थः न एका संख्या येषाम् इति त्रिपदबहुमीहियां, नैकसख्याः दराः रत्ताः तैः संयुतः युक्तः आत्मा शरीरं यस्य स तस्मिन्

बहुकुन्दरविशिष्टस्वरूपे अथच (दरः भय, आत्मा मनः इति) बहुविध-
भयपूर्णमनसि, क्षौणिमात्रधरणोचिते केवलपृथिवोधारणशक्ते गिरौ पर्वते,
निर्द्दरस्थितिहृदः नास्ति दरस्थितिः भयस्थानं यत्र तादृक् हृत् अन्तःकरण
यस्य भयस्थितिशून्यहृदयस्य जगद्धृतिप्रोद्यतस्य निम्बुवनहरणोत्साहिनः
अथच जगतां पृथिवीतरलोकानामपि धृतिप्रोद्यतस्य (धृतिहृतिशब्दयोः
श्लेषोपात्तयार्थलाभः) बलस्य दृश्यमानसैन्यस्य का तुला उपमा । दरसं-
युतात्मनि निर्द्दरस्थितिहृदः, क्षौणिमात्रधरणोचिते जगद्धृतिप्रोद्यतस्य
च नैव सादृश्यमिति भावः । 'दरोऽस्त्री साध्वसे गत्ते', 'आत्मा
पुंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषाया शरीरब्रह्म-
खोरपी'ति च मेदिनी ॥ २१ ॥

२२ । (शिवलीलापक्षे, पक्षान्तरे च) उग्रशक्तिपरमङ्गसङ्गतं
घोरघोपजितवज्रगर्जितं सत्त्वसम्भृतम् अपारम् अक्षयम् बलमिदं
सिन्धुवत् विराजते इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । सिद्धचारणेषु कश्चित् तद्वलस्य सिन्धुसादृश्यं
वर्णयति—'उग्रशक्ति' उत्कटरत्नं 'परमङ्गसङ्गत' शिवसेनापक्षे परः शत्रुः
दत्तः इत्यर्थः । दैत्यसेनापक्षे परः देवगणः । तस्य भङ्गाय पराजयाय
सङ्गतम्, अथवा शिवसेनापक्षे उग्रशक्ति उग्रस्य शिवस्य शक्तिरिव
शक्तिः यस्य तत् । 'सङ्गतम्' एकप्रीभूतम् घोरः भयङ्करः यो घोरः विविध-
वाद्यध्वनिः सेनाकलकलश्च तेन जितं वज्रगर्जितं अशनिशब्दः
येन तत्, सत्त्वसम्भृतम् उत्साहपूर्णम् अपारम्, अनन्तम् अगणितमित्यर्थः
अक्षयम् अक्षं रुद्राक्षं याति धारणार्थं प्राप्नोति, दैत्यसेनापक्षे विनाश-
रहितम्, इदं बलं सिन्धुरत् सागर इव विराजते शोभते । सिन्धुरपि

उग्रशक्तिभिः भीमश्लैः परैः श्रेष्ठैः महद्भिरित्यर्थः भङ्गैः तरङ्गैः
कल्लोलैरिति समुदितार्थं सङ्गतः युक्तः, घोरघोषैः विषमशब्दैः जितं
वज्रगर्जितं येन, सत्त्वे. प्राण्णिभिः सम्भृतः पूर्याः अपारः अक्षयश्च ॥२२॥

२३ । (शिवलीलापद्धे, पद्धान्तरे च) यत् जलप्रकृतितो
विलक्षणं भङ्गहीनम् उपलोपमं दृढं तस्य भङ्गभागिनि मृदो जलात्मके
तत्र उपमानता किमिव ? इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । सिन्धुतुल्यतायाम् अपरः प्रतिवदति—‘यत्
वलं’ ‘जलप्रकृतितः’ डलयोरभेदात् जडप्रकृतेर्विलक्षणं विभिन्नरूपं
कर्म्मकुशलं भीमञ्च इति भावः. ‘भङ्गहीनं’ पराजयशून्यं. अथच तरङ्ग-
वर्जितम् ‘उपलोपमं’ पापागतुल्यं दृढं कठिनं ‘तस्य’ वलस्य ‘भङ्गभागिनि’
तरङ्गशालिनि अथच पराजययुक्तं ‘मृदो’ द्रवरूपत्वात् कामले ‘जलात्मके’
जलमये अथच जहात्मनि ‘तत्र’ सिन्धौ ‘उपमानता’ सादृश्यं किमिव
कथमिव सम्भवेत् ? अडाजडयोः मङ्गाभङ्गवतो. मृदुकठिनयोः साद-
श्यमसम्भवमेवेति भावः ॥ २३ ॥

२४ । (शिवलीलापद्धे, पद्धान्तरे च) शूरराजपरिवेषशोभितः
तारकोपचितिः अन्तवर्जितः भूतभावविदितः सर्वैभ्यः भट्टमजः गगनवत्
आजते इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । अन्यो वलस्य गगनसादृश्यं व्यवस्था-
पयति—शूरशब्दः सूर्यार्थकोऽपि, शूरः शूरोऽपि चादित्य इति
द्विरूपकोपात् । अस्य श्लोकस्य विस्तृतव्याख्या च मूलाधस्तात्
दोकातो ज्ञेया ॥ २४ ॥

२५ । (शिवलीलापद्धे, पद्धान्तरे च) विप्रहात्मनि तीव्रवेग-

भृति नैकरूपभृति तत्र बहुमहात्मके निष्क्रियोदये रूपवर्जिते खे च
नेतरा विधर्मता इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । अपरः कश्चिद् बलस्य गगनतुल्यतायां प्रति-
रुदति—तथाच 'विमहात्मनि' शुद्धयत्नवति ('आत्मा पु ति स्वभावे च
यत्नमनसोरपि' इति त्रीदिनी) अथच महहीनस्वरूपे 'तीमवेगभृति'
श्रुतिवेगयुक्ते 'नैकरूपभृति' नानारूपधारिणि 'तत्र' शिवबले, पदान्तरे
द्वैत्यबले, 'बहुमहात्मके' सूर्यादिवहुमहयुक्तस्वरूपे 'निष्क्रियोदये' स्पन्दो-
त्पत्तिहीने 'रूपवर्जिते' मीरूपे 'खे' आकाशे च 'नेतरा विधर्मता'
वैसादृशं तच्च यथासख्यं योष्यम् ॥ २५ ॥

२६ । २७ । (शिवलीलापक्षे, पदान्तरे च) दूरतो बलपि-
लोकने रतः सिद्धचारणगणः परस्परम् इत्यम् अद्भुतविषादबीजले हृदयं
यावदेव समादधे, तावदेव मन्मुषेगविकटाः हुहुहुतः विरयसहरणशक्तयः
भटाः भुगतासद्यस्यलमदितियम्भयास्पदं प्राप्नुवन् । इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । 'दूरतः' ऊर्ध्वं वगगनमालम्ब्य 'बलपिलोकने'
ऐन्यदर्शने 'रतः' 'सिद्धचारणगणः' सिद्धाः तन्नाम्ना प्रसिद्धा देवदेवि-
विशेषतः चारणाः तन्पथ्यविकेताः, 'तन्पदर्शणं' रततो लोकः परतः शत-
योजनात् । देवानां गावनास्ते च चारणाः 'स्तुतिशक्तयः' इति पद्मपुराण-
स्यर्गलस्यवचनात्, तेषां गणः शनूहः 'परस्परम्' 'इत्यम्' पूष्पोच्छ्रवण-
'अद्भुतविषादबीजले' अद्भुतं विविधं च विषाद-बीजलं स्यन्दगपा-
पनरसस्य-नारदन-नैपुण्य तरिम्न् 'हृदयं' मनः 'यावदेव' दरिम्न्नेव काले
'समादधे' लब्धम् कृतं, 'तावदेव' तस्मिन्नेव काले 'मन्मुषेगविकटाः'
बोधवर्धनेन भण्डयः 'हुहुहुतः' हुहारक्य योत्स्वरदंभचक्षुरभिं कुर्यन्तः

'विश्वसंहारशक्तयः' जगन्नाशनसमर्थाः 'भटाः' वीराः शिवलीलापक्षे शिवसम्बन्धिनः, दैत्यपक्षे दानवायाः; 'भुज्जताण्डवस्पर्श' बाहुबलप्रकाश-
क्षेपम् 'अदितिस्तम्भवास्पर्शम्' अदितेः सम्भवो जन्म यस्मात् सः
अदितिपिता दक्षः तस्य आस्पदं स्थानं पक्षान्तरे अदितेः
सम्भवो येषां ते अदितिपुत्राः देवाः तेषाम् आस्पदं पदं स्थानं
स्वर्गमिति यावत् 'प्राप्नुवन्' गतवन्तः । युग्मकम् ॥ २६—२७ ॥

२८ । (शिवलीलापक्षे) अथ तेन पत्या दक्षेण सुगुप्तमपि
नगरं विकटभटानां सन्निपातेन दूनं । दिनेशे तपति अपि तुहिनपाते
भवति श्रम्भोजिनीनां ग्लानिः कस्य दृष्टिं न याता । (पक्षान्तरे)
अथ तेन दक्षेण पत्या इत्येव विरोधः । इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । (शिवलीलापक्षे) अथेत्यस्य वृत्तान्तरारम्भ-
सूचकत्वम् । 'तेन पत्या' प्रजापतिना 'दक्षेण' 'सुगुप्त' सुरक्षितम् 'अपि'
'नगरं' पुरं 'विकटभटानां' मीपखयोद्धृष्टा 'सन्निपातेन' सम्भूय समा-
गमेन आक्रमणेनेति भावः । 'दूनं' उत्पीडितम्, 'दिनेशे' सूर्ये 'तपति'
करं बितरति अपि 'तुहिनपाते' हिमपाने 'भवति' जायमाने 'श्रम्भो-
जिनीनां' पद्मिनीनां 'ग्लानिः' पीडा 'कस्य दृष्टिं न' 'याता' प्राप्ता
सर्वस्वैव प्रत्यङ्गीभूता इति भावः । भाविवर्णनसूत्रमेतत् ।

(पक्षान्तरे) अथ तेन दक्षेण मुद्गकुशलेन पत्या स्वर्गाधिपतिना
इन्द्रेण । अन्यत् समानम् ॥ २८ ॥

इति तृतीयसर्गटीका ।

चतुर्थः सर्गः ।

१ । (शिवलीलापत्ते) प्रजापः दक्षः अदेवयोग्यं स्वप्नम्
अवेक्ष्य अयं पुरात् इति दध्यौ, स्वप्नदशः ततः तद्गुरुणा अभव्यदः
सः सशङ्कम् अनुश्रुतश्च इत्यन्वयः ।

पदार्थविवरणम् । मूलादधो द्रष्टव्यम् । 'पुरात्' पुरमिति
भक्षयति नाशयतीति यावत् 'अदोऽनन्ने' इति विट् प्रत्ययेन सिद्धम् ।
अत्रैव पत्ते अन्वयान्तरमर्थान्तरञ्च तत्रैव ज्ञेयम् ।

(पद्मान्तरे) पुरा दक्षः प्रजापः यम् अदेवयोग्यं स्वप्नम्
अवेक्ष्य दध्यौ, तद्गुरुणा स्वप्नदशः अभव्यदः सः ततश्च तत एव
अनुश्रुतः । इत्यन्वयः । सर्वेषां देवानामशुभसूचक इति तेषां
मातृदुःस्वप्नदर्शनम् न केवलस्य इन्द्रस्येति गूढम् । अत्रापि पदार्थ-
विवरणं मूलादधस्ताद्द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

२ । इति एवम्भूत यं स्वप्नमाचक्षते इत्युत्तरवर्ति चत्वारिंश-
श्लोकेन यस्य कथनमुपन्यसिष्यते त स्वप्नं स्वच्छमित्याद्यष्टा-
त्रिंशता श्लोकैर्वर्णयति । स्वप्नोऽयं प्रायेण पक्षयोः समानार्थकः ।
विशेषस्तु मूलादधो व्याख्यातः ।

नमः स्वच्छं अम्बुजातं (नदीतडागादिभेदभिन्नानां जलानां
जातं समूहः) निर्मलं, शशाङ्कः पूर्णः, अम्बुजातं (अम्बुजं पद्म)
स्फुटं (प्रफुल्लम्) निशा दिवा च समानकान्ते तुल्यकान्तियुते—
(निशा स्वच्छनमसि पूर्णचन्द्रः दिवा निर्मलजले प्रफुल्लपद्ममिति
कान्तिसादृश्यम्) सदास्मितोन्द्रासिबिमानकान्ते (भवतः) इत्यन्वयः ।
अन्तिमचरणस्यार्थः मूलादधो द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

३ । नदीतरङ्गेषु (नदीना तरङ्गेषु लहरीषु) अतिरिङ्गितानाम्
 (अत्यर्थं चलितानां चञ्चलीभूतानां) प्रतिभाविधूनाम्, (प्रतिचिम्बित-
 चन्द्रानाम्) लीलाविलासः (लीला शोभा तस्याः विलासः प्रकाशः,
 लीलेव क्रीडेव विलासः विशिष्टा कान्तिर्वा) मन्दाकिनीस्रोतसि
 (मन्दाकिनी स्वर्गगङ्गा — तस्याः स्रोतसि वेगवत्या धाराया) लीयमानाम्
 (आमज्जन्तीम्) स्वर्णाम्बुजश्रेणिम् (सुवर्णपद्मानां श्रेणिम् आर्वालिम्)
 अघःकरोति (न्यूनता नयति, पराजयते) इति व्याख्यानगर्भोऽन्वयः ।

नदीतरङ्गेषु पतितानि तरङ्गवेग-चञ्चलानि चन्द्रप्रतिचिम्बानि
 स्वच्छेन मन्दाकिनीस्रोतसा द्वियप्राणानि सुवर्णकमलानीव विभान्ति
 इति भावः ॥ ३ ॥

४ । भुवः प्रसादः (पृथिव्याः पङ्कादिशून्यत्वम्) सलिल-
 प्रसादः (जलस्य स्वच्छता) ज्योतिःप्रसादः (ज्योतिषा चन्द्रस्यर्नक्ष-
 त्राणां मेघावरणरहितः प्रकाशः) मरुतः (वायोः) प्रसादः
 (धूलीनामनुडुयनेन निर्मलत्वम्) नभोदिशोः (आकाशस्य दिशश्च)
 किञ्च (अपिच) हृदः (मनसः) प्रसादः (कृष्णमेघशून्यत्वम्
 आकाशस्य प्रसादः, विलोकनप्रसारबाधाभावो दिक्प्रसादः, (सर्वत्र
 निर्मलतया सुखोत्पादनं मनसः प्रसादः) आत्मप्रसादः (आत्मनः
 प्रसादः सौमनस्यम्) अपि (च) समयेन (शरत्कालेन, अपवर्गं तृतीया)
 सिद्ध. (सम्पन्नः) इति व्याख्यागर्भोऽन्वयः । भुवः इत्यादिना,—
 दित्यप्तेजोमरुद्व्योमदिङ्मनःआत्मना समयेन इत्यनेन कालस्य
 कथनात् न्यायवैशेषिकमतसिद्धानां सर्वेषां प्रव्याणामत्र प्रदर्शनं
 बुभुत्सुशोधनायेति बोध्यम् ॥ ४ ॥

५ । पयोविहीनाः (जलशून्याः, अतएव) तूलोपमानाः (तूल-
सदृशाः शुभ्रवर्णाः) कमलीयमानाः (क्रमेण लीयमानाः हासं प्राप्नुवन्तः)
क्षणम् (अल्पकाल व्याप्य) आकाशकोणे (गगनैकदेशे) इन्दु-
माणाः (दृश्यमानाः) घनानां (मेघानां) शकलाः (एण्डानि, भिन्न
शकल एण्डे वा पु सीत्यमरः) शशाङ्कलेपाभ्रम (चन्द्रखण्डभ्रान्निम्)
अप्ययन्ति (प्रयच्छन्ति द्रष्टृभ्य इति शेषः) शुक्लमेघस्य कमलयेन
अवशिष्टाः क्षुद्राशाः गगनतले चन्द्रकलावत् प्रतीयिरे लोकैरिति
भावः ॥ ५ ॥

६ । कालेन (शरदृतुना) प्रफुल्लाः (प्रस्फुटिताः) काशा-
वलयः (काशकुसुमश्रेणयः) पयोदकृष्णाम्बरसवृतानाम् (पयोदैः
मेघैः कृष्ण यत् अम्बरम् आकाश. तेन सवृतानाम् तिरोहितानाम् अथच
पयोदवत् कृष्ण यदम्बरं यत्र तेन सवृतानाम् आच्छादितानाम्)
गलिताश्रुवाराम्, (गलितम् अश्रुसदृशं वाः वारि यासा) दिग्ङ्गनानाम्
(दिश एव अङ्गनाः तासा) शुक्लाशुकच्छायम् (शुक्लम् अशुकं यत्र
तस्य च्छाया कान्तिः ' छाया बहुत्वे घान्यत्र' इति वैकल्पिककलीवत्वम्
तत्) अभिश्रयन्ति (आश्रयन्ति) । वर्षासु दिशो मेघावृता आसन्
शरदि काशपुष्पभूषिता भवन्ति इति भावः । सद्योभर्तृमरणेन यथा
नारी कृष्णाम्बरा रोदनपरायणा च, पश्चात् तथाविधवज्राघातसदृश-
दुःखापगमे शुक्लवस्त्रसवीता शुद्धवैधव्यव्रतमाचरति तद्वच्चवहारसमा-
रोपो दिक्षु वर्तते । रूपकनिदर्शनासमासेच्छीना सङ्करः । शुक्लाशुक-
च्छायमित्यत्र निदर्शना ।) इति व्याख्यागर्भोऽन्वयः ॥ ६ ॥

७ । चञ्च्वा (चञ्चुपुटेन) मृणालीशकल (क्षुद्रमृणालखण्डं)

यहन्तो हंसाः हर्षेण (कान्तादर्शनानन्देन) कान्ताम् (स्वस्वप्रणयिनीं हसीम्) अभियान्ति (अभिलक्ष्य सन्तरन्ति) तु (किंतु) हंस्यः— (एकैकहृषापक्षया कान्तामित्यत्रैकवचनम्, अत्र तु सर्वा एव ताः हस-कान्ताः इति बोधयितुं बहुवचनम्) तत्र (तेषु हंसेषु) उदिततूल-पुञ्जभ्रमाः (उदितः उत्पन्नः तूलपुञ्जभ्रमः तूलपुञ्जा एते जले स्रोतसा वायुना वा नोपन्ते इति भ्रमः यासा ताः) अपरत्र (स्थानान्तरे) कान्तम् (स्वस्वप्रणयिनं हंसम्) विचिन्वन्ति (अन्विष्यन्ति) भ्रान्तिमद-लङ्कारः । इति व्याख्यागर्भोऽन्वयः ॥ ७ ॥

८ । पङ्कासितविग्रहेण (पङ्कवत् कृष्णवर्णमूर्च्छिना) घनेन (मेघेन) तेजस्विनं (तेजोविशेषवन्तं सूर्यरश्मिविशेषवन्तं) रौद्रमुखा-वभासम् (रौद्रमुखः आतपाद्यः अवभासः प्रकाशो यस्य तम्,) वराह-सङ्घम् (वराहिं दुर्दिनत्वशून्यतया श्रेष्ठानि च तानि अहानि दिनानि चेति वराहाणि तेषां सङ्घम् समूहम्) समागतं (उपस्थितम्) वीक्ष्य (दृष्ट्वा) भीत्या (भयेन, भयेनेव) स्वयमेव तिरोधीयते (विलीयते) इति व्याख्यागर्भोऽन्वयः । श्रुतभेदेन सूर्यरश्मीनां भेदा भवति, शरहतौ सूर्यरश्मयो मेघसघातनाशकाः, तादृशरश्मिमदिवससघस्य समागमेन प्रातरारभ्य तथाविधरश्मिस्थित्या च मेघा अपसृताः इति भावः । रौद्रमुखावभास इत्यत्र समासविग्रहान्तरं अर्थान्तरञ्च मूलस्या-घस्ताद्द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

९ । मन्दानिलस्पर्शतरङ्गितानि (मन्दश्चासौ अनिलो वायुश्चेति मन्दानिलः तस्य स्पर्शः सञ्चारसम्बन्धः तेन तरङ्गितानि तरङ्गवन्ति कृतानि तत्करोत्यादौ षिचि क्तप्रत्ययेन सिद्धम्, नमितानमितामाणि) सुषुष्ट-

गर्भाणि (सुपुष्टः शस्ययोगेन स्थूलः गर्भः मध्यभागो येषाम् तानि)
शुकावलिस्निग्धरुचीनि (शुकावलय इव स्निग्धा ममृणहरिता शुकावलि-
स्निग्धा मृगचपलादिवत् उपमानकर्म्मधारयः, रुचिः कान्तिर्येषा तानि)
हैमनानि (हैमन्तिकानि) शस्यानि क्षेत्रेषु भान्ति (शोभन्ते) । इति
व्याख्यागर्भोऽन्वयः ॥ ९ ॥

१० । चन्द्रः शीतो न (हेमन्तादिकालवत् शैत्यदुःसहो न) भानुः
(सूर्यः) प्रखरः (निदाघकालवत् अस्युष्णस्पर्शो) न, (यदि चन्द्रो
न शीतः तत्किमुष्ण इति च्छलवादिनामाशङ्कानिरासायाह) चन्द्रः
खरः (उष्णः) न, (यदि भानुः प्रखरो न तत् किं शीतलः इति च्छल-
वादिनामाशङ्कानिरासायाह) अर्कः (भानुः) तुहिनः (शीतः) न च,
शारदयोः शरत्कालीनयोः चन्द्रार्कयोः (चन्द्रसूर्ययोः) स्वरूपे (स्वभावे)
त्वावेव (शारदचन्द्रसूर्यावेव) मानम् (उपमानम्) तदन्यत्
(ताभ्यामन्यत्) न पुनः (नैव मानम्) इति व्याख्यागर्भो-
ऽन्वयः ॥ १० ॥

११ । विशुद्धचामीकरतुल्यभासः (विशुद्ध धात्वन्तरामिधित यत्
चामीकर सुवर्णं तेन तुल्याः भासः कान्तयो येषा ते शुद्धसुवर्णवर्णाः)
प्रभूतशस्यानतमञ्जरोकाः (प्रभूतानि प्रचुराणि च तानि शस्यानि चेति तैः
प्रभूतशस्यैः आनता ईयन्नताः मञ्जर्यः मञ्जरयः शस्यवल्लर्यो येषा ते,
प्रभूतानि शस्यानि यासु ता अतएव नता मञ्जर्यो येषा ते इति वा)
वायुविधूननेन (वायुना विधूनन कम्पन तेन) ऋणत्कृतः, (ऋणत्
इति अव्यक्तानुकरणशब्दः स च पक्वधान्याना मियोमिवातजनितः त
कुर्वन्ति इति क्विप् प्रत्ययेन, ऋणत्कृदिति तस्य प्रथमायहुवचनान्त)

न्यभेदाः (शारदशालिविशेषाः) परा शोभा विभ्रति (दधति) इति
 आख्यागर्भोऽन्वयः ॥ ११ ॥

१२ । अभ्रान्तवृष्टिम् (अविभ्रामवर्षजलधारा) वपुषा
 शरीरेण) वहद्भिः (दधद्भिः) कर्द्दममग्नजङ्घैः (कर्द्दमेपु
 तलकृष्टक्षेत्रजातपङ्केषु मग्ना प्रोथिता जङ्घा जानुनिम्नावयवो येषा तैः)
 ण्योवलैः (कृषिजीविभिः) यद्रोपणादीनि (येषा रोपणादीनि-आदि-
 देन तृशान्तरापसारणं कीटादिभ्यो रक्षणादिकं ग्राह्यम् । येषामिति-
 रोपे पण्डी तदर्थश्च उद्देश्यत्वसम्बन्धः, सुखस्य यत्न इत्यादिवत् यद्-
 देश्यकानि रोपणादीनि तन्निष्पादकौपधीनामिति शेषः) कृतानि तानि
 शस्यानि शृद्धानि (सम्पन्नानि) अबलोक्य दृष्टं आनन्दित (भावे
 उपत्ययः) भवतीति शेषः । यद् (यस्मात्) [अभ्रान्तवृष्टिधारा-
 धारणादिक्लेशमङ्गीकृत्य रोपणादीनि औपधीनामिति शेषः । कृतानि
 तानि शारदतया प्रसिद्धानि शस्यानि सम्पन्नानि बिलोक्य तस्मात्
 कारणात् आनन्दोऽनुभूतः, भ्रमसाफल्यादिति भावः । ब्रीहिरूपौ-
 पधिष्वेव कृषिजीविना शस्यत्वबुद्धी रोपणादिषु यत्नाधिक्यायेति तदनु-
 वादेन शस्यानीति शस्यहेत्वोपधिषु लाक्षणिकम् । ततश्च यद्रोपणादीनि
 (येषां ब्रीहीना रोपणादीनि) कृतानि तानि शस्यानि (ब्रीहीन्) शृद्धानि
 (सम्पन्नफलानि) अबलोक्य दृष्टम् इत्यर्थो वा ॥ १२ ॥

१३ । सप्तच्छदाना (सप्तपर्णवृक्षाणा) कुसुमप्रकाशः (कुसु-
 माना पुष्पाणा प्रकाशः प्रस्फुटनं कृदिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति
 प्रस्फुटितानि कुसुमानि) रुवतः (गुञ्जनध्वनिं कुर्वतः) सुग्धान्
 (लोभवतः) भृद्धान् (भ्रमयान्) करीन्द्रदानप्रतिमानगन्धैः (करी-

न्द्राणां गजश्रेष्ठाना मदक्षरणयोग्याना हस्तिनां दानानि मदजलानि
तत्प्रतिमानगन्धैः, तदुपमगन्धैः) आहूय (आमन्त्र्य) समीरचलद्दलैः
(समोरेण चलन्ति, समीरचलन्ति च तानि दलानि, चेति तैः पवनकम्पित-
पत्रैः) वारयति इव (प्रतिपेधतीव) किञ्चित् प्रदानार्थमाहूताः प्रदाना-
वसरे, लोभातिशयेन कोलाइल कुर्वाणा भिक्षवः क्वचिन्निरस्यन्ते इति
दृश्यते, अत्र तथोत्प्रेक्षा । व्याख्यागर्भोऽन्वयः ।

भावार्यस्तु—सप्तच्छदगन्धाकृष्टाः भ्रमराः समीरणचालितकुसुमेषु
सविलम्बं निविशमानाः भ्रमन्तो रुवन्तीति ॥ १३ ॥

१४ । निसर्गारम्यम् (स्वभावसुन्दरम्) एकम् उद्यानन्तु एवं
प्रकृत्या (एतादृशस्वभावया—एवं एतादृशी प्रकृतिः यस्याः—शरत्काल-
मात्रस्य निर्मलाकाशत्वादिस्वभावतया, शरद्वर्णने वर्त्तमानकालप्रत्यय-
प्रयोगः) शरदा (शरद्वर्णना) उपगूढम् (आलिङ्गितं सत्) स्वभावकान्त
(प्रकृतिसुन्दर) वपुः (शरीरं) यौवनलीलया (यौवनस्य लीलया
विलासेन, सञ्चारविशेषेण) इव (उपगूढ सदिव) अपूर्वशोभाम्
(अदृष्टपूर्वशोभाम्) अभजत् (अलभत) इति व्याख्यागर्भोऽन्वयः ।
भावार्यस्तु—स्वप्ने यः शरत्कालो दृष्टः तल्लक्षणं यथाप्रतिवर्षं
दृश्यते तथैव, किमपि अपूर्वत्वं नासीत्, इति तत्र वर्त्तमानप्रयोगः ।
एकम् उद्यानं तु स्वाभाविकरमणीयतया विशेषतः शरत्कालसमागमेन
यादृशशोभासम्पन्नं दृष्टं तादृशी शोभा अन्धस्मिन् उद्याने पूर्वं न
दृष्टा । इति ॥ १४ ॥

१५ । प्रफुल्लपुष्पाभरणा (प्रफुल्लानि पुष्पाणि आभरण-
मिव यस्याः) तदीया (उद्यानसम्बन्धिनी) शेफालिका (शेफा-

लिकातरः) स्मरान्धा (कामोन्मत्ता) योषित् (कामिनी) इव
निःशब्दसञ्चारसमेतपातं (निःशब्दसञ्चारं यथा तथा समेतः समा-
गतश्चासौ वातश्चेति तम्) अज्ञातसङ्गात् (अविदितसमागमात्
सुरभीचकार (असुरभिं सुरभिं चकार) । वायुसञ्चारस्थापरि-
ज्ञानेऽपि कुमुमविकाशसमये शेफालिकासौरभं दूरगाभि भवतीति
सर्वाभूतम् । पत्रकम्पनाद्यभावेन वायोरागमनं न ज्ञायते, अतएव
शेफालिकाकुमुमेन तत्सङ्गोऽप्याविदित एव, तथापि सौरभस्य दूरगमनात्
वायुसङ्गो जात इति निश्चितमेव । अत्रोपमानभूता स्मरान्धा योषित्,
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण् सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि
स्मरामि,—इत्युक्तदिशा तथा सङ्गो यथा ज्ञातुं न शक्यते, अथच
सङ्गेन नायकः सुरभिर्भवति तद्वदिति भावः । इति व्याख्या,
भावयुक्तोऽन्वयः ॥ १५ ॥

१६ । श्रेणिविशेषभाजः (श्रेणिविशेषान् पङ्क्तिमेदान् मजन्ते ये ते
सुविन्यस्ता इत्यर्थः) सुक्लृप्तपुष्पव्रततिप्रदानमल्लीक्षुपाः (सुक्लृप्ता याः
पुष्पव्रततयः सपुष्पजातीभूधीलतास्तासां प्रदाना विस्ताराश्च मल्लीक्षु-
पाश्च) द्विरेफान् (भ्रमरान्) इतस्ततः, (एतत्स्थानमपहाय स्थानान्तर
तच्चापहाय) सञ्चरतः (भ्राम्यतः) विलोक्य पुष्पग्रहास विदधुः
पुष्पप्रकाशच्छलेन हास्य चक्रुः । वयमेवत्रैव स्थिरीभूय बहुम्यः सुरस
प्रयच्छामः, एते तु स्वसुखमात्रस्य कृत इतस्ततो भ्रमणक्लेशमनुभवन्तो-
त्युपहासहेतुरिति बोध्यम् । येषां महिकातरूणां शरदि पुष्पविकाशो
भरति तएवान् प्राणाः । अथवा स्वप्नदृष्टस्य वास्तवाद् मेदेऽपि न
दोषः । इति व्याख्याभावयुक्तोऽन्वयः ॥ १६ ॥

१७ । देशीयभाषाप्रसिद्धगुलापाख्यपुष्प षेचित् प्राचीन-
विद्वांसः स्थलपद्म मेनिरे षेचन तन्मतं साम्प्रतमप्याद्रियन्ते, तदनु-
सारेणोद पद्यम् । तत्र (तस्मिन् उद्याने) पञ्चच्छदीपञ्चविलोचनानाम्
(पञ्चच्छद्येव पञ्च विलोचनानि यासा, लोचनाकृतीनि पञ्चपत्राणि
यासामेकैकाप्रशाखाया स्थितानीति भावः) सकण्टकाना (कण्टकयुक्ता-
नाम्) प्रफुल्लपुष्पोज्ज्वलरागभाजा (प्रफुल्लानि च तानि पुष्पाणि
चेति तेषाम् उज्ज्वलरागम् उज्ज्वलवर्णा भजन्ति प्राप्नुवन्ति उज्ज्वल-
वर्णा प्रफुल्लपुष्पाणामित्यर्थः) (अतएव) भ्रमराकुलानाम् (पुष्प-
रसलुब्धभ्रमरैर्व्याप्तानाम्) स्थलपद्मिनीनाम् (गुलापाख्यतरुणाम्)
अतिशोभा (अत्यन्त शोभा) स्थलपद्मिनीभिरत्यन्त शुशुभे इत्यर्थः ।
इति व्याख्यादियुक्तोऽन्वयः ॥ १७ ॥

१८ । अपरे (अन्ये) चम्पककेशराधाः (चम्पकवकुल-
प्रभृतयः) समाधवीका. माधवीलतया सह वर्त्तमानाः चूतास्तरवश्च
सौन्दर्यसस्पर्द्धितया (शारदकुसुमतरुलताना सौन्दर्येण सस्पर्द्धितया
सह स्पर्द्धावत्तया) इव लसद्बसन्तोचितपुष्पभूपाः (बसन्तोचितानि
बसन्तकालयोग्यानि पुष्पाणि बसन्तोचितपुष्पाणि तैर्भूपा मण्डन
लसन्ती शोभमाना बसन्तोचितपुष्पभूपा वा येषां ते लसद्बसन्तोचित-
पुष्पभूपाः सन्तः) तत्र (तस्मिन् उद्याने) रेजुः, शुशुभिरे । वासन्तिक-
पुष्पवृक्षा अपि तस्मिन् उद्याने विकासतपुष्पा अभूवन्निति भावः ।
इति व्याख्याभावयुक्तोऽन्वयः ॥ १८ ॥

१९ । जवादिपुष्पाणां (जरा जपा इति शब्दैः तुल्यार्थैः) इतरासा
(अन्यासा) पुष्पावलीना (कालिकाकालिककुसुमराजोनाम्) च रुचा

(भासा) चित्रीकृते (नानावर्णीकृते) तस्मिन् (उद्याने) दृष्टिः ।
 (चक्षुः) अलीयतेव (लीनेवाभूत्, विप्रयान्तरग्रहणासामर्थ्येन तत्रैव
 लयप्राप्तवाभूत्) । इति व्याख्याभावयुक्तोऽन्वयः ॥ १६ ॥

२०-२१ । समन्तात् (चतुर्दिक्षु) नयनाभिरामम् (लोचना
 नन्दजनन) रूप (लतापल्लवपुष्पादिवर्णवैचित्र्य) मधुसूत्रेषु (मधु-
 क्षरणवत्सु) प्रसूनेषु (पुष्पेषु) रम (मधुरो रस) जातीप्रमुखेषु
 (जातीयूयारोकाभिकादिषु) पुष्पेषु गन्ध (सौरभम्) लतापुष्पनव
 च्छेदेषु (वल्लीकुसुमत्रिसलयेषु) स्पर्श (केमलत्नम्) भृङ्गावहङ्गसङ्घे
 (भ्रमरकुलकलकण्ठविहङ्गसमूहे) शब्दः - एभि (विशेष्यभूत
 प्रथमान्तपदपञ्चनेन निर्दिश्यमानै) पञ्चभिरेव मुखे (परशभूतै)
 भावान्तरास्तित्वम् (भावान्तरस्य वस्त्वन्तरस्य अस्तित्व सत्ताम्)
 अरहुवानम् (त्रिलुम्पत्) लीलावनम् (नीलाया विलासस्य वनं कानन
 तदुद्यानमित्यर्थ) न्यायनयम् (न्यायशास्त्रस्य द्रव्यगुणक्रमनामान्य-
 विशेषसमवायाभावरूपसप्तपदार्थमित प्रमाणप्रमेयादिपाठशपदार्थ-
 मत् वा) जिगाय निराचकार । एतदुद्यानतरुलतापुष्पादिरूपादि-
 गुणपञ्चनेन हृत्तचित्ता लोका न्यायशास्त्रप्रसिद्धम् वस्त्वन्तर न
 बुबुधिरे, एतन् रूपादीनामत्युत्कर्षो वर्णित, पद्यद्वयेन वाक्यसमाप्त्या
 युग्मकमेतत् । अस्याय व्याख्यादिगर्भाऽन्वयः ॥ २०-२१ ॥

२२ । कल्पे (स्वप्नदृष्टप्रातःकाले) वृत्ता (गालाकृति)
 मध्यस्फुरत्पुष्पितजातिकुञ्जा (मध्ये वृत्तस्थानस्य मध्यस्थले स्फुरन्
 शोभमान पुष्पितजाति कुञ्जो यस्याः पुष्पिता जात्य जातीलता यत्र,
 स पुष्पितजाति एतेन कुञ्जस्य पुष्पितजातीमयत्वं वर्णितम्) द्विप्रविन्दु-

मालावतसदूर्वामयगर्भभूमि (हिमत्रिन्दुमाला तुपारकणजालमवतसा-
शिरोभूयणानि यस्या ता दूर्वा तन्मयी तत्प्रचुरा गर्भभूमि उद्यान-
मध्यभूमि) मुक्तामयी (मुक्तालक्षिता) मारकती (मरकतमणिनिर्मिता)
इव (उत्पन्नाया) रराज (शुशुभे) । तदुद्यानमध्यस्थले गोलाकारा
हिमत्रिन्दुशार्पदूर्वामयी फुल्लजातीकुञ्जशोभिता भूमि प्रातर्मया दृष्टति
स्वप्नस्यातीतत्वात् अतीतकालप्रयोग । शरत्कालप्रकृतेरतोतानागत
वर्त्तमानसाधारणत्वाद् एव प्रकृत्या शरदोपगूढमिति श्लोकात्पूर्वक्रियासु
वर्त्तमानप्रयोग, शरदि पुष्पन्ति सप्तच्छदा इति वदिति बोध्यम् ।
इति व्याख्यादिगर्भोऽन्वय ॥ २२ ॥

२३ । तत्र (तस्मिन्) कुञ्जे प्रवालपुष्पाभरणाक्षिताङ्गी
(प्रवाला किसलयानि पुष्पाणि च तान्येवाभरणानि तेषामाभरणानि
वा तै आक्षिताङ्गी परिवृतावयवा) पुष्पासना (पुष्पाख्येव आसन
यस्या सा पुष्पमयासनासीना इत्यर्थ) हंसरोजरम्या (स्वर्णकमल
वद् रमणीया) गृहीतमूर्त्ति (धृतशरीरा) लावण्यलीला (लावण्यस्य
लीला शोभा विलासो वा) इव काचन (कापि नारी) विराजिता
विराजते स्म ॥ २३ ॥

२४ । अनवद्यरूपाम् (अनवद्यम् अनिन्दनीय रूप यस्या
सा ता दोषलेशशून्यसौन्दर्याम्) तेजोविशेषेण (प्रभावविशेषेण ज्योति-
विशेषेण वा उदित प्रकाशित) पूज्यभावो यस्या (विजातीयतेजसैव
यस्या पूजनीयत्वं ज्ञापित ताम्) ता (कुञ्जमध्यविराजिताम्) नारीं
वीक्ष्य तत्पद (तस्याश्चरणम्) स्वयं प्रणामप्रवश्येन (स्वयम्
आत्मना प्रणामोन्मुखेन, यत्न विना स्वयमेव नम्रेण) मूर्ध्ना (शिरसा)

द्वं (परिचरितुम्) अग्न्यगच्छम्, (अधि आधिक्येन, द्रुत-
: अगच्छम् अगमम्) ॥ २४ ॥'

२५ । मम तथा (तादृश्या) विधाया (प्रकारे, तदीयचरण-
गर्भं द्रुतगमनावस्थायाम्) सा देवी तु, सद्यः (तत्क्षणात्)
। (गलद्धर्मा) विवर्णां (अपगतहेमवर्णां) विमुञ्जी, विम्लान-
गरस्यासना (विम्लानानि म्लानि प्राप्तानि पुण्याभरणासनानि यस्याः
कराला (भीषणा) तमसि (ग्रन्थकारे) मग्नेव बभूव,
रावृत्तेवासीत् ॥ २५ ॥

२६ । निकुञ्जजाती (निकुञ्जस्य जाती पूर्ववर्णिता कुञ्जसम्बन्धिनी
लिता) सद्यः (तत्क्षणात्, यदैव सा देवी विमुञ्जी जाता तदैव)
जमूला (छिन्नशिफा) इव, रसोज्ज्विता इव (रसवर्जिता इव,
या अन्तःशिराभिः प्रवाहिता वा रसधारा सर्वाङ्गान्याप्याययति तस्या
गपि प्रकारेण हृद्वाया रसोज्ज्वितत्वं भवति) प्रोन्मूलिता (उत्पाटिता)
, उन्मथिता (विदलिता) इव, निष्पीडिता (निष्पेपिता) इव,
वेनशिखाहता (दग्धा) इव, सहसा (अकस्मात्) शुशोष (शुष्का
ता) । प्रकृते छिन्नमूलत्वाद्यभावे ऽपि, तत्तदृशाया सताया यादृशी
ष्कता सम्भाव्यते, अत्र तथैव शुष्कतेति सम्भावनामात्राच्चाहुत्येच्चा-
ङ्कारः ॥ २६ ॥

२७ । विक्राशभाञ्जिज (प्रस्फुटितानि विक्राश भजन्त इति स्थिः
भजो शिवः' इति पाणिनिसूत्रम्) कुञ्जप्रसूनानि (कुञ्जसम्बन्धीनि
पुष्पाणि) मलिनीभवन्ति (म्लानीभूयैत्यर्थः, अमलिनानि मलिनानि
भवन्तीति 'मलिनीभवत्' शब्दस्य क्लीबे प्रथमाया बहुवचनम्) पुण्य-

शेषे (शुभाष्टदक्ष्ये) नि.शेषमुक्तोचितदेवलोका. (नि शेष सम्पूर्णं यथास्यात्तथा मुक्ता उचिताः स्वस्वकर्मयोग्या. देवलोका स्वर्गादयः ये तथाविधा) ताराविशेषा (नक्षत्राकारा जीवविशेषा, 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति' इति स्मरणात्) इव, उर्व्यां (भूमितले) निपेतुः चस्त्रलु) लताया शुष्यमाणाया कुमुमान्यपि म्लानीभूय भूमौ चस्त्रलु, पतता शुभ्रकुमुमाना स्त्रलत्रक्षत्रपुञ्जसादृश्यम् एतेन वर्णितम् ॥ २७ ॥

२८ । इदानी कारकाना दशा वर्णयते—प्रेतीभनच्छ्वेतकपोतपोत-मूर्द्धा (प्रेतीभनता सद्यो मृताना श्वेतकपोतपोताना शुभ्रपारायतशाव-काना मूर्द्धा मुण्डम्) इव, विच्छ्रायताधिक्रियमाणवर्णा (विच्छ्रायतया कान्तिहीनतया म्लानिम्नेत्यर्थं अधिक्रियमाण आक्रम्यमाण. गृह्यमाण इति भाव वर्णं स्वाभाविक वर्णं श्वेतरूप यस्या तादृशी) सा सा तदीया कलिका (जातीलताया क्षीरकसमूह) सद्य (तत्क्षणात्) वृन्ताशभूमौ (वृन्तमूलभाग) लुटति स्म (अधोमुखभावेन ललम्य इत्यर्थं) । यथा हि सद्यो मृताना श्वेतऋपोतशावकाना मुण्डानि गललग्नान्यपि अधोलम्बितानि भवन्ति, तथैव म्लाना जातीकारका वृन्तभागेषु स्थिता अपि अधोमुखा विलम्बमानाश्च नभूवु ॥ २८ ॥

२९ । सा (प्रागुक्ता) दूर्वाधनश्यामलवृत्तभूमि. (दूर्वाभिः घना निमिडा, श्यामला च, दूर्वाधनश्यामलेति तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेनेति तृतीया तत्पुरुषसमास) तादृशी वृत्तभूमि (गोला-कारभूतण्ड, यथा पृथ्वं वर्णितः) महाविपाणा (उत्कटविपयुतानाम्) पत्रगाना (सर्पाणाम्) विपश्वाससमीरणेन (विपमयनिश्वासवायुना) दग्धा (ज्वलिता) इव सद्य ऊपरता (चारभूमिता) प्रपेदे प्राप्ता ।

श्रूयते हि पूर्वमुर्वरा अपि भूमयः कदाचित् महासर्पाधिकृताः विषज्वलिता
मरुतुल्या भवन्तीति ॥२६॥

३० । ३१ । निस्सौरभा (सौगन्धरहिता) निर्मकरन्दलेशा
(निर्नास्ति मकरन्दलेशः यस्याम् सा 'मकरन्दः पुष्परसः' इत्यमरः,
मधुविन्दुरण्ड्या इत्यर्थः) गतप्रभृता (विलुप्तपुष्पा) कलिकाविहीना
(कोरकरहिता) अपेनभृङ्गा (भ्रमरवर्जिता) कलनादरूण्या (भृङ्ग-
विहङ्गकृतमधुरध्वनिधिरहिता) निष्पल्लवा (किशलयहीना) शुष्क-
पलाशवृक्षा (शुष्कपत्रनरुयुक्ता) (अतएव) विलोचनकलेशकरी
(एव दशान्तर प्राप्ता भूमिः दृष्टमात्रस्य अश्रुद्गमहेतुत्वात् नयनदुः-
खप्रदा) समन्तात् (चतुर्दिक्षु) निःशेषलुप्ताखिलपूर्वभावा (निःशेष
निरवशेष किञ्चिदपि न परित्यजेत्यर्थः) लुप्तः तिरोहितः अखिलः
समस्तः पूर्वभावः सौभाग्यदशा यस्याः सा) सा (पूर्ववर्णिता उद्यान-
भूः) ब्रह्मरापोपहृता (ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य शापेन ज्वलिता) इव
सद्यः (कालविलम्बन विना) एव (ईदृक्प्रकारा) उपाजनिष्ट
(जाता) ॥ ३०-३१ ॥

३२ । कङ्कालशेषान् (अस्थिमात्रावशिष्टान्) बाहुदण्डान् इव
शुष्कान् विटपान् (शाखाः) प्रसार्य (विस्तार्य स्थितैरिति शेषः)
प्रतैः (भूतयोनिविशेषैः पिशाचैर्वा) इव अनेकैः (बहुभिः) स्त्रीण-
रुहैः (वृक्षैः स्त्रीणी रोहन्तीति रुहधातोः क प्रत्ययः इगुपधत्वात्)
परीता (व्याप्ता) सा (उद्यानभूमिः) घोरपरेतभूमिः (भीषणश्मशान-
तुल्या) यभूव (जाता) ॥ ३२ ॥

३३ । विशेषतः (एतस्माद् विलक्षणहेतुतश्च) तेषाम् (वृक्षाणाम्)
अनेकेषु लम्बमाना शुष्कलतान्त्रमाला (स्कन्धेषु शाखानु च मालाकारेण
वर्त्तमाना शुष्कलता एव अन्त्रमाला नाडीसमूहः) तरसा (बलात्
शानान्तर निरस्येत्यर्थः) प्रेतःत्रुद्धि (पिशाचत्वज्ञान) दधाना (जनयन्ती)
तत् आस्पदं (स्थान) घोरतरीचकार (अधिकतर भयप्रदं चकार) ।
पिशाचा अन्त्रमाला परिदधति, इति हि किं वदन्ती ॥ ३३ ॥

३४ । तरूणा (तदुद्यानस्थवृक्षाणा) शुष्कतरा (शुष्कशाखा-
न्तरापेक्षया शुष्का) शाखावली सत्र. स्वनद्वायसवासतेयी (स्वनन्तो
रव कुर्वाणाः ये वायसाः काकाः तेषा वासतेयो निवासस्थान यौगिकार्थ-
विवक्षणात्) वृक्षाश्च शतपत्रत्रिचञ्चूखनित्रक्षतिरिक्तगर्भाः (शतपत्रः
तन्नामा यः पत्नी पत्नी शुष्कवृक्षगानविदारकः पक्षिविशेषः तस्य चञ्चूः
एव खनित्र क्षोदनास्त्रं तेन क्षतिः छेदन तथा रिक्ताः शून्यीकृताः,
गर्भाः अभ्यन्तरभागा येषा एवम्भूताः) जाताः । उपयुक्तेन श्लोक
त्रयेण महदमङ्गल सूचितम् ॥ ३४ ॥

३५ । शरत्सारसशस्यहास्यम् (शरदः शरदतोः सारस सरोज
शस्य धान्यादिकञ्च तत्तद्रूप हास्य प्रसादचिह्नं) लुप्त (विलीन)
शीतनिशीथदौस्थ्य (शीतस्थ शीतश्रुतोः निशीथस्य रात्रिमध्य भागस्य
दौस्थ्य दौर्गत्य) समागत (प्राप्तम्) शीते वृक्षलतादेर्विशीर्णता, पद्म-
लोप्र., शस्याना छेदश्च भवन्त्येव, तत्र दिवाभागे सूर्यकरसत्त्वाद् जगत्
कथमपि किञ्चित् सुखमनुभवति, रात्रौ तस्याप्यभावः, निशीथे तु शैत्य-
स्याधिक्यात् जीवाना सर्वथा दुर्दशा भवति, शारदीयसर्वसमृद्धिसम्भृत-
स्योद्यानस्य तादृगवस्थान्तर शीतरात्रिसाधारणदौर्गत्यरूपमिति भेदेऽप्य-

भेदाध्यवसावादतिशयोक्तिः । हर्षविकाशलीला (आनन्दज्ञापकव्यापार-
समूहः) लीना (विलुप्ता) विश्व (जगत्) विपाददास्य (दुःसै-
कवश्यत्व) गतमेव ॥ २५ ॥

३६ । तमालनीलः (तमालवत् नीलः तापिञ्जुतरुवत् कृष्ण-
वर्णः) तमसा समूहः (अन्धकारराशि) शीर्षाद्युत्तिपुष्पवन्तौ (निष्प्रभौ
रविशशिनौ, 'पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ' इत्यमरः) अग्रसिष्ट
(प्रस्तवान्) । अपिच (किञ्च) यावापृथिव्योः (स्वर्गमर्त्ययोः)
अन्तराल (मध्यगतम् अवकाश) विलुप्तदृक्शक्तिक (प्रतिहतदृष्टि
सामर्थ्यं यथा स्यात् तथा) अप्यकापीत् (अपिकृतवान्) ॥ ३६ ॥

३७ । सर्वगतः प्रसादः (भुवः प्रसादः सलिलप्रसाद इत्यादिना
पूरमुक्तः) अस्नगतः (विलुप्तः) कश्चन भीमभावः (अव्यक्तरूप
भयङ्करत्वं) समासदत् (आगत) विश्वं (सकल जगत्) विपर्य-
स्तदश (विपरीतावस्थ) विलोक्य (दृष्ट्वा, स्वप्ने मानसव्यापारविशेष
एव दर्शन) मम (दत्तकृतस्वप्नवर्णनपक्षे ममेति दत्तस्य देवमातृवृत्त-
वर्णने ममेति अदितेः) मनः अति भारखिन्न (गुरुत्याधिक्यरोधात्
खेदयुक्तम्) (आसीत्) अभूत् ॥ ३७ ॥

३८ । मम आधारभूमिः (आधारभूमिः आश्रयस्थान, दत्तपक्षे
कनखनपुरम्, अदितिपक्षे कश्यपाश्रमः) घूर्णमाना (चक्रवत्
परिवर्त्तमाना) मया (दक्षेण, पक्षान्तरे अदित्या) सम (सह)
निम्नमुखी (रसातलगाभिनी) बभूव । यथा वेगवशीकृतेन (जलवे-
गाधीनेन) वृष्टादिना सम आवर्त्तजलप्रवाहः (भ्रमियुक्तजलस्रोतः)
निम्नमुखी भरति तद्वत् ॥ ३८ ॥

३६ । शरीरे (देहे) स्पंदः (घर्मजल) वदने (मुखे)
विशेषः (शुष्कता) भिया (भयेन) हृदि (हृत्पिण्डे) प्रकम्पः
(द्रुतस्फन्दन) निरर्थाः (निष्फलाः) उद्धारचेष्टाः (अधोगति
निरस्य ऊर्ध्वगतिलाभाय स्वप्नकालीनमानसव्यापाराः) च मम (दक्षस्य
पदान्तरे अदितेः) आशु (क्षणात्) भवत् कृपान्तात् (दक्षपक्षे
ब्रह्माणमुद्दिश्य, पदान्तरे कश्यपमुद्दिश्य भवत्पदप्रयोगः, भवतः कृपा
अन्ते अवसाने यस्य सः तस्मात्, भवत्कृपालाभार्थगमनावधेः)
स्वप्नात् प्रबोधं (जागरणं) विदधुः ।

दुःस्वप्नजनितमानसविकारफल वास्तवदेहादौ स्वेदशोषादयः,
तत एव स्वप्नमङ्गः, ब्रह्मणः (पदान्तरे कश्यपस्य) कृपा लाभाय
गम्यते इत्यन्तभागः स्वप्नस्येति भावः ॥ ३६ ॥

४० । हर्यश्वसूनुः (दक्षः, दक्षस्य हर्यश्वा नाम पुत्रा आसन्
इति विष्णुपुराणम्, पदान्तरे हर्यश्वः हरिहयः इन्द्रः सूनुयस्याः
सा अदितिः) भीतिपरीतचेताः (भयाक्रान्तमनाः) इति (एव-
म्प्रकारम्) इष्टविनिपातफल (इष्टस्य यज्ञस्य विनिपातः नाशः फल
परिणामो यस्य त, पदान्तरे इष्टस्य प्रियवस्तुन. स्वर्गस्य विनिपातः
अशः फल यस्य त) य (अष्टात्रिंशत्ता श्लोकैर्वर्षितपूर्व) स्वप्न
प्रजापति (ब्रह्माण, पदान्तरे कश्यप) पूर्वं बभाषे (अकथयत्) तस्य
(स्वप्नस्य) अलङ्घ्यविधिप्रदिष्टा (अनतिक्रमणीयदेवप्ररिता, अशुभा
(अमङ्गलमयी) परिणतिः (फल) क्रमशः (शनैः) प्रवृत्ता
(आरब्धा) ॥४०॥ इति व्याख्यानगर्भोऽन्वयः ।

इति चतुर्थसर्गटीका ।

पञ्चमः सर्गः ।

१ । (शिवलीलापञ्चे) यदा द्विपद् बल भीमरत्नम् आगतम्, तत्पूर्वत एव सर्वत अशुभस्य सूचक. अथौ विपर्ययो बभूव, येन सः नायक ना विचुत्तुभ । (पद्मान्तरे) यदा भीमरत्न द्विपद्बलम् आगतम्, तत्पूर्वत एव सर्वत अशुभसूचक अथौ विपर्यय बभूव, येन स नाकनायक विचुत्तुभ इत्यन्वय ।

(शिव० पक्षे) बलमिति बलमस्यास्ताति अशं आदित्यादचि कृते सिद्धम् । तच्च भोमबलमित्यस्य विशेषणम् । नाकनायक इति ना कनायक इत्येव पदच्छेद । क एव नायक दत्त एव नेता (यत्कर्त्ता) ना विचुत्तुभे, ना इति नञर्थेऽन्वय, न स्वकाय्याद् विचचालेत्यर्थ । पक्षद्वयविशदव्याख्यान मूलश्लोकपादटीकातो द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

२ । (शिवलीलापञ्चे) सभारते पुण्यलक्षणे यत्र पुर मुरामुर-
क्षणश्चैश्वर्य, न रोगशोकी, न जरापराभव न वा दन्यविडम्बितो
जन अभवत् । (पद्मान्तरे) यत्र भारते पुण्यलक्षणे पुरे वा स
मुरामुरक्षणाश्च ऐश्वर्य, न रोगशोकादित्यादि पूर्ववत् । इत्यन्वय ।

(शिव० पक्षे) पवित्र दत्तपुर ('कनखलनामक
प्रतिद्व रथान) पूर्वम् धर्ममीमांसार्थ परिपदधिवशनयुक्तमासीत्
तत्राधिवेशने मुरामुराणा (दत्तदेो हत्राणा मिलितानाम्) उत्सवावसरो
दृष्ट, कस्यापि रोगशोकजराधीनत्व दीनत्वाविकृतो जनो वा न दृष्ट ।
इदानीं तु तद्विपर्यय. सूचित इति भाषाय । (पद्मान्तरे) पूर्व
भारते, पुण्यलक्षणे पुरे वा (पुण्य लक्षण यस्य तत् तस्मिन् मुञ्चैक

गम्ये स्वर्गे च) सुरामु-रक्षणक्षणः देवप्राणरक्षणोत्सवः यज्ञ इत्यर्थः ऐक्ष्यत दृष्टः, यज्ञभुजा देवानां यज्ञ एव प्राणधारक इति यज्ञः सुराणां परमप्रमोदहेतुत्वात् उत्सवस्वरूपः, यज्ञस्थानञ्च केवलं भारतभूमिरिति भारते देवानां सम्बन्धः प्रदर्शितः स्वर्गे च सुरामुः अक्षणक्षणः ऐक्ष्यत, अक्षणक्षणः न क्षणवृत्तिः उत्सवः परन्तु सार्व-कालिक उत्सवो दृष्टः, तस्य च सुरा एव असवः प्राणभूताः, स्वर्गस्य सुरमयत्वात् देवानाञ्च तत्र मुख्याधिकारात् तथोक्तिः सङ्गच्छते; इदानीन्तु तादृश उत्सवो न दृष्ट इति सूचितम् । अर्थान्तरं विशद-व्याख्यानञ्च मूलश्लोकपादटीकातो ज्ञेयम् ॥ २ ॥

३ । (शिवलीलापद्धे) लोकाः सदा सुधाधामसुधामहासिनीं नयनाशितम्भया सतीं सुधाशुधामद्युतिसन्ततिं अथवा सुधाशुधामद्युति-सन्ततिं सतीं विलोक्य भवस्य न अधीयुः, (भवस्य) अधीयु एव वा । (पद्धान्तरे) लोकाः सुधाधामसुधामहासिनीं नयनाशितम्भया सता सुधाशुधामद्युतिसन्ततिं विलोक्येत्यादिरत्नाऽप्यन्वयः पूर्वं समानः । व्याख्यानञ्च मूलपादटीकातो ज्ञेयम् । सरलार्थस्तु—दक्षपुरे लोकाः चन्द्रतेजोऽधिकतेजःशालिनीं नयनतृप्तिदा वर्त्तमाना सौधावलीकान्तिं दृष्ट्वा अथवा ज्योत्स्नासदृशहास्यशालिनीं नेत्रतृप्तिकरीं सुधाशुधाम्न-श्चन्द्रमौलेः शिवस्य द्युतिसन्ततिं अधिकद्युतिकरीं कान्तिराजिस्यरूपा वा सतीं दाक्षायणीं दृष्ट्वा संसारं न स्मृतवन्तः अथवा शिवमेव स्मृतवन्तः । (पद्धान्तरे) स्वर्गवासिनो लोकाः कर्पूरकान्तिजयिनीं नयनतर्पणीं स्वर्गे विद्यमाना शुक्रादीनां शुभ्रा कान्तिसन्ततिं विलोक्य सौन्दर्यातिशयमुग्धाः संसारं विस्मृतवन्तः सादृश्यदर्शनात् शिवं स्मृतवन्तो वा ॥ ३ ॥

४ । (पक्षयोः) प्रमोदलीलालहरीविलासिनी परितो विसारिणी सुखस्रवन्ती अवगाहेऽपि निराकुलान्तरा सदा दुःसातपतापहारिणी बभूव, इत्यन्वयः । व्याख्यानञ्च मूलश्लोकस्याधस्ताद् द्रष्टव्यम् । पूर्वं दक्षपुरे (पक्षान्तरे भारते वा) सुखकरी नदी सर्व्वतः प्रसृता आनन्दमय-क्रीडातुल्यतरङ्गमालारचनाशोभावती गभीरत्वादालोडनेऽप्यविकृता सदा दुःसातपशान्तिकरी स्थिता । स्वर्गपक्षे च तरङ्गमालासदृशानन्दचटुलयषेष्टशेलाविस्तारकारिणी सर्व्वतो विराजमाना नदीस्रोतोधारातुल्यमुख-परम्परा भोगीनापि स्थिरस्वरूपा स्वभावतो रौद्रतापोपमितदुःखहरणपरा स्थितेति सरलार्थः ॥ ४ ॥

५ । (पक्षयोः) तस्मिन् कियन्ति दिवसानि यावत् अनारत-मनिमित्तदर्शनं बभूव, तेन उपायती विपद् विनिश्चिता, उन्मुक्तश्रिया तडिता प्रवृष्टिः यथा (विनिश्चिता भवति) इत्यन्वयः ।

अनिमित्तदर्शनं बभूव = दुर्निमित्तलक्षणा प्रकटितम् । उपायती आसन्ना, विनिश्चिता = अनुमिता । ऊर्ध्वमुखविद्युत्स्फुरणेन प्रकृष्टा वृद्धिर्भवतीति ज्योतिषिकाः । पक्षयोः समानोऽर्थः ॥ ५ ॥

६ । तडिद्विलासादिकदीपभास्वरे यत्र नक्तन्दिवभेदवेदनं न (आसीत्) तत्रैव क्षणे क्षणे अनिश्चितागमं महातमोराशिः पदचकार । पक्षयोः समानोऽन्वयः ।

ताडितालोकादिप्रदीपसमुज्ज्वले दक्षपुरे (पक्षान्तरे भारते च) पूर्वं दिनरात्र्योर्भेदज्ञानमेव नासीत्, सम्प्रति तु तत्र प्रतिक्षणं पुञ्जीभूत तिमिरं क्षणेक्षणे कुतोऽपि प्रादुर्भवति । इदमत्रावधेयम्—दक्षपुर-कनखलेति प्रसिद्धं भारतस्यैकाशां, तत्र दुर्निमित्तदर्शनमभूदिति पूर्व्व-

श्लोकोक्तिपरामर्शात् कानि च तानि दुर्निमित्तानीति क्रमशः कथ्यन्ते चतुर्दशभिः श्लोकैः । अस्मिन् श्लोके आकस्मिकस्तमःसमागम उक्तः । तदनन्तर तत्पुरं देवालयपतनं, जनेषु सुरापानासक्तिः, परश्रीकातरता, परदुःखदर्शनमुखिता, पयोमुखविपकुम्भस्वरूपता, सद्ग्व्योऽमूया प्रशसा चासताम्, स्वजनाभ्युदयविद्वेषः, निरन्नता सत्वहीनता-भीतिप्रमाद-परता आप्तानाप्लभेदज्ञानराहित्यम्, अकारणरादनध्वनिश्रवण दिग्दाहः, कवन्धनर्त्तन, छिन्नमुण्डानामदृहाताः, अशुभशकुन्तपतन, कुहेलिकाञ्चलता, गृहेषु कलहविपादाप्रीतयः, धनविधायशोहीनता चेति बाह्यान्त्यान्तराणि च दुर्निमित्तानि कनकलपतेर्दक्षस्य सर्वनाशाय दृष्टानीति भावः । पद्मान्तरे, यज्ञभूमिर्भारतक्षेत्रे किल देवानामन्नगृहम् । समग्र भारतक्षेत्रे तथाविधानि दुर्निमित्तानि प्रादुरासन् इति देवानामेव सर्वनाशसूचकानि तानीति समुदितार्थः । एषोऽर्थः विंशश्लोके स्फुटीभूतः ॥ ६ ॥

७ । मुरालयाः दृष्टनिमित्तम् अन्तरा क्रमाद् विलोपलक्षण अभजन्त । एतच्चु विचित्रम्, (यत्) तदैव तत्र मुरालयोच्चयः उरचितो व्यलोक्यत ।

वात्या-भूमिकम्पादिदृष्टकारणा विनैव मुरालयाः (देवप्रासादाः) पतितुमारब्धः । मुरालयोच्चयः मुरायाः आलयाः (मद्योत्पत्तिविश्रयस्थानानि तत्समूहः) वर्द्धिता यभूव, इति सरलार्थः । व्याख्यानं च मूलश्लोकपादटीकातो विस्तरेण श्रेयम् ॥ ७ ॥

८ । यस्मिन् पुरा परभिया दृष्टतमाः दयामयान्त. करणाः शुचि-रिमितोत्सुल्लविलोचनाम्बुजाः मुमनः प्रजा विभान्ति स्म । इत्पन्ययः पक्षयोः समानः । दक्षपुरे भारते च पूर्व्य परभ्रादशनेन सानन्दाः दयाद्र-

हृदयाः । अविरत शुभ्रहास्योज्ज्वलनयना. मनस्विन्यः प्रजाः
आसन् ॥ ८ ॥ :

६ । तदाभिताः ताः तदा परं परद्वेषविस्मृचचक्षुषः स्वैतरसम्पदा
गमे सुखोन्मिताः परोपत्तापप्रमदाः असदाशयाः हि सदा आसन् ।
इत्यन्वय. पक्षद्वये समानः ।

दक्षपुराभताः (पदान्तरे भारताभिता.) प्रजाः तदा परद्वेष-
पिशुनदृष्टयः, पराम्बुदये दुःखिनः, परदुःखे च सुखिनः अतएव दुष्ट-
मतयो जाताः । विनाशकाले विपरीतशुद्धिरात भावः ॥ ६ ॥

१० । तदा अस्य सन्नधी परं जुगुप्समानाः, सत्तत्त्वमुग्ध तम्
अपि इतरेषु (जुगुप्समानाः) पयश्छन्नविपान्तरा घटा इव शत्रव
एव बन्धवः अभवन् । इत्यन्वयः । तरिम्न् समये तत्र बन्धुसमीपे
अपर निन्दन्तः बन्धुश्च तमपरसमीप निन्दन्तः इत्येव प्रकारेण पयो-
मुखा विपकुम्भा इव हृदयेन शत्रवः एव बहिर्वन्धुरूपेण स्थिताः ॥१०॥

११ । तदा अन्तरं प्राप्य (श्रवकाश लब्ध्वा) परोक्षवर्तिना
(दृष्टिवहिर्भूताना दूरेऽवस्थितानामित्यर्थ.) सताम् । (साधूनाम्) अलोकम्
(मिथ्या) अभिरास्तिम् (अपवाद) अङ्कयन् (रचयन्) अमद्गणः
(असाधुजनसमूहः) तथाविधैः (तादृशचरित्रवाशुर्षः) परैः (अन्यैः)
प्रशस्त्यमानः (स्तूयमानः) सद्गणतः (साधुसमाजात्) अत्यरिच्यत
च (अधिकमान्यतया गणितो बभूव) इति व्याख्यानागमोऽन्वयः
पक्षयो. समानः ॥ ११ ॥

१२ । तत्र असस्तुतानाम् (अपरिचितानाम्) अपि सम्पदः
(समृद्धयः) वरं (कामं सन्तु इति शेषः) सस्तुतानाम् (परिचितानाम्)

न, मित्रमानिना (आत्मनो बन्धून् मन्यमानाना न च (सन्तु इति शेषः) इति (एव) चिन्ताकुलमानसा जनाः क्रमेण अधिकताम् उपगताः (वृद्धिं प्राप्ताः) स्म ॥ १२ ॥

१३ । तदा निरन्धसः (निरक्षाः) सत्त्वमहत्त्ववर्जिताः सत्त्व बलं महत्त्वम् औदार्यं ताभ्या वर्जिताः विहीनाः) भयप्रमादाधिकताधरीकृताः (भयप्रमादयोः त्रासस्य अनवधानस्य च अधिकतया वृद्ध्या अधरीकृताः नीचता प्रापिताः) अनाप्तविश्वस्तभिदाविदः (आप्तानापतभेदज्ञानरहिताः) प्रजाः (दत्तस्य पौराः पक्षान्तरे जनाः) वत (खेदे) भवक्लेशकृतः (स्वजन्मनो दुःखकराः अथवा शिवद्वेषिणः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः, इति क्लेशपदेन द्वेषस्य ग्रहण, पक्षान्तरे संसारकष्टदायिन्यः) अभयन् ॥ १३ ॥

१४ । क्षणे क्षणे दश दिशः अकारणक्रन्दननादस कुलाः (अकारणैः आकस्मिकैः क्रन्दननादैः रोदनशब्दैः सकुलाः व्याप्ताः) शुभ्रुविरै (श्रुता जनैरिति शेषः क्रोष्टून् समशृणोत् क्रूरानितिवत् ।) मुनेरुशृङ्गाधिकपिङ्गभानुभिः (मुनेरोः स्वर्णमयकूटापेक्षया अधिकपिङ्गशिरीः) निरिन्धनैः (काण्डादिनां विना जातैः) अनलीः (वह्निभिः) आनशिरै (व्याप्ताः) च ॥ १४ ॥

१५ । करालम् (भयङ्करम्) इत्वरम् (गतिशीलम्) आलब्धुम् अयोग्यं (स्पष्टुमनर्हम् अस्पृश्यम्) करन्धवृन्दम् (मुण्डहीनशवसमूहः) अन्तरान्तरा (मध्ये मध्ये) ददशे (दृष्ट जनैरिति शेषः) शरीरयन्धोम्भितमुण्डकुण्डगप्रचण्डहासाः (देहयोगरहितान् कुण्ड-

सदृशमुरडादुत्थिताः अट्टहासाः) पुरः (जनानां सम्मुखे) पुस्तकः
(प्रकटिताः) अपि (च) ॥ १५ ॥

१६ । पक्षद्वितया वितत्य (पक्षद्वय विस्तार्य नरशितिनयो-
त्यादिषद् द्वितयीमित्यत्र स्त्रीप्रत्ययो मल्लिनाथोद्धृतेन 'टिड्ढाण'
(पा० ४।१।१५) इति सूत्रेण सम्पादनीयः अधोगुप्तः कृतमण्डलभ्रमिः
(मण्डलाकारेण उड्डीयमानः) व्रमावतीर्णः (शनैः निम्नागतः) मूर्त्तः
उपप्लवः (साकारः उत्पात.) इव अतिभाषणः पत्रो (यत्रपद्मी) सौध-
मूर्द्धनि (प्रासादोपरि) पपात पतितवान् किल ॥ १६ ॥

१७ । तदा अम्बरस्थली (आकाशमेव स्थली प्रदेशः, अथवा
'ध्यली अकृत्रिमा भूमि', आकाशस्य नित्यत्वात् अकृत्रिमत्वम् ज्वेचरा-
शामाधारतया भूमित्वारोपः, नभस्तलमित्यर्थः) अनन्तरोत्पत्तिदुरीक्षक-
र्मणः (अचिरभाविनः दुःखेन दर्शनीयस्य कार्यस्य) निरीक्षणे शक्या
समुच्चिता इव (दर्शनाद् भयेन जडिभूता इव, वस्तुतः कुम्भटिकाच्छ-
न्नतया आकाशस्य भ्रूलूपारेसरत्वबाधः अतस्तथाविधोत्प्रेक्षा) सदा एव
कुहेलिकाजालदुकूलसवृता (कुम्भटिकानिचयरूपवस्त्रावगुण्डिता) अभ-
वत् ॥ १७ ॥

१८ । गृहे गृहे (प्रतिगृहं) अनिमित्तकः कलहः (अकारण-
विवादः) अभूत्, भृशम् (अतिशयेन) विपण्णभायः (विपादः)
परितस्तरे (सर्वत्र निततः) । दम्पतिप्रोतिः (पतिपत्न्योः प्रेम)
अपि न स्थिरा (अच्चेद्या) अभवत्, तथा तातपुत्रेषु (पित्र्यु तत्तपुत्रेषु
च) अनुरागिता (मिथः स्नेहो मक्तिश्च) न, अभवदिति शेषः ॥ १८ ॥

१९ । धने (कर्तृ) धनानाम् अधिप (धनेश्वरं), श्रुती
पा० २५

(श्रुतमस्यास्तीति विद्वान्) श्रुतं (विद्यां), महाधीः (प्राज्ञः) धियं
 (प्रज्ञां) यशः च (कीर्तिः) यशस्विन (कीर्तिमन्त) प्रसह्य (हठात्)
 तत्याज; ह्यमां दशा मियन् (विलोकयन्) कोऽपि (दक्षोऽपि पक्षान्तरे
 कोऽपि जनः) न वि-स्मयः (विगतगर्वः; गर्वं न व्यजहात्) इति
 मम विन्मयः (आश्चर्यं प्रतीयत इति कवेरुक्तिः) ॥ १६ ॥

२० । (शिवलीलापक्षे) कपुर न भारतम् (इति) ना, तदुद्भवः
 स विपर्ययः किं नु दक्षदेवगम् अनिष्टम् आह इति मत वृथा; (यतः)
 स तथा कर्मभुवा देवते मखे अमिलत् ।

(पक्षान्तरे) नाकपुरं भारत न, तदुद्भवः विपर्ययः किं नु सदक्ष-
 देवगम् अनिष्टम् आह इति मत वृथा, ते मखे सदैव तथा कर्मभुवा
 अमिलन् । इत्यन्वयः ।

विशदव्याख्यानन्तु मूलश्लोकस्यावस्तात् टीकायां द्रष्टव्यम् । संक्षि-
 प्तार्थस्तु 'प्रजापतिर्दक्षो देवत्वरूपादनन्य एव, दुर्निमित्तानि यानि तत्पुरे
 फनखले सघटितानि, तानि देवस्वरूपतं न स्पष्टमर्हन्ति, यतस्तद्वासिना
 मर्त्यानामेव किञ्चिन्निमित्तसूचितफलभोगः सम्भवति, एयविधस्तर्का
 निरर्थक एव, कुतः ? दक्षपुरं भारतान्तर्गतं भारतञ्च कर्मभूमिः, तत्र
 यज्ञानुष्ठान यथा तदनुष्ठानः फलाय कल्पेत, तथा तत्र संघटितं दुर्निमित्त-
 मप्यनिष्टसूचकं स्यादेव, अतो दक्षेऽपि मर्त्यधर्मात् स्वीकार्या,
 सच्चानिष्टं तत्पुरस्वामिनमेव सम्बन्धीयादिति । पक्षान्तरे, भारते दृष्टानि
 दुर्निमित्तानि कथं नाम उत्तमेन्द्रियाणाम् देवानाम् अनिष्टं सूचयेयुः,
 इत्येव तर्का वृथा, कुतः ? ते देवाः यज्ञान्तर्भावेण यज्ञभूमिभारतेन सद
 नियतमेव कृतसम्बन्धाः । भारतस्य तादृशे दुर्निमित्ते सूच्यमाने यज्ञादि-

हानिसम्भवेन देवानामन्नाभाव, इति तेषां गुरुतरमनिष्टे सुप्रतीतमेव ।
भारतादन्यत्र यज्ञा न सम्भवन्तीति भारतमात्राधीनभोगत्वं देवाना-
मिति ॥ २० ॥

२१ । अदित्येन श्रीसुरकेतनोपमं सुमेरुशृङ्गप्रकृतिं विचित्र-
रत्नद्युतिभिः प्रसाधितं वस्थितिकान्नगोपुरम् अत्ययाद् विना अभवत् ।
इत्यन्वयः पद्मयोः समानः । व्याख्यानञ्च निशदरूपेण मूलश्लोकगाद-
यीकृतो ज्ञेयम् । एतेन दुर्निमित्तान्तरं वर्णितं दक्षपुरस्य, पक्षान्तरे
स्वर्गपुरस्य च पुरद्वारम् अकस्माद् भग्नमिति । विशेषस्त्वतावान् यत्
पञ्चशलाकादारभ्याष्टादशसख्यकश्लोकपर्यन्तम् दक्षपुरस्य भारतस्य च
दुर्निमित्तानि वर्णितानि, पुनरेकविंशशलाकात् सप्तविंशश्लोकावधि
दक्षपुरस्य स्वर्गस्य च दुर्लक्षणानि वर्णयन्ते ॥ २१ ॥

२२ । अपि किञ्च तदा तदारामचरः । (तस्य = दक्षपुरस्य,
पक्षान्तरे स्वर्गस्य उपवन-सञ्चारी) प्रलुब्धभृङ्गावलिर्द्विरिङ्गणः (मधु
लोलुपघ्नमरसमूहसहचरः) सौरभसारशांकरान् (सीगन्ध्यमयमकरन्द-
मिन्दून्) उपाहरन् (उपानयन्) माहन् । वायुः यथा पुरा (पृथ्व-
यन्) न तृप्तिपयाप्तिकरः (प्रबुरसुरप्रदः) । शैत्य-मान्द्यं सीगन्ध्यं
विशिष्टोऽपि वायुः प्रातिकरा नागादिनि विपर्यय ॥ २२ ॥

२३ । (शिवलीलापक्षे) अथ (प्रत्युत्) धूलितती, चक्रंराः
उद्भूतान् करालरूपं अनियतस्यदं स्वनन् पुण्यां गुरुभोतिमूचनं प्रवृद्ध-
नि श्वास इव स (माहन्) सर्वत्र अधिकं वशी । पक्षान्तरे-अथ सक-
चक्रंरा धूलितती, उद्भूतान् करालरूपं अनियतस्यदं स्वनन् स, दैव
पुण्यां गुरुभोतिमूचनं प्रवृद्धनि, श्वास इव अधिकं वशी इत्यन्वयः ।

विकृतवायुप्रवाहो तन्नगराधिदेवतायाः दीर्घश्वास इव भीतिदो
जातः इति भावः । विस्तरस्तु मूलश्लोकपादटीकातो ज्ञेयः ॥ २३ ॥

२४ । (शिवलीलापत्रे) तदा सुवर्णपङ्केरुहसहतिः स्फुरन्-
मराललीलानिलयः सुनिर्मला दिव्यदीर्घिका निगूढदुःखादिव चक्रप्रमदैः
सम शुशोप । (पद्मान्तरे) तदा सुवर्णपङ्केरुहसहतिस्फुरन्मराल-
लीलानिलयः सुनिर्मला दिव्यदीर्घिका चक्रप्रमदैः सम निगूढदुःखादिव
शुशोप, इत्यन्वयः । पद्मद्वयेऽपि व्याख्यानं विस्तरेण मूलश्लोकपादटी-
कया ज्ञेयम् । दक्षपुत्रे अकस्मात् शोभनो जलाशयः शुष्कता गतः
स्वर्गे च मन्दाकिनी जलहीनाभवत् इतिसंक्षेपः ॥ २४ ॥

२५ । मञ्जुलकुञ्जकृजनाः पिकादयः वर्षादिककालमेलन विनैव
नितान्तचिन्ताकुलमानसा इव असस्तुता नीरवताम् उपागताः । इति
पक्षयोः समानोऽन्वयः ।

मञ्जुलकुञ्जकृजनाः (सुन्दरकुञ्जेषु कलनादकारिणः) पिकादयः
(कोकिलमुग्धाः विहगाः) वर्षादिरुकालमेलनम् (आदिपदात् हे-
मन्तशीतयोर्ग्रहणम्, तादृशफलयोग) विना एव नितान्तचिन्ता-
कुलमानसाः इव (गभीरदुश्चिन्ताप्रस्तचित्ताः पुरुषा इव) असस्तुता
(अपरिचिताम् अज्ञातपूर्व्याम् इत्यर्थः) नीरवतां (मौनम्) उपागताः ।
यसन्तादिकालेऽपि कोकिलादयः कलनादस्वभावं परित्यज्य मौनिनः
स्थिताः इत्यपरोऽप्यर्थः ॥ २५ ॥

२६ । शुचारिनेत्राणि चिरोत्पन्नां तदनन्वभावता दिने दिने
त्यजन्ति, अयाचकान्यपि सर्वस्य विनाशशीलताम् उदीरयामासुः । इति
पद्मद्वयेऽपि समानोऽन्वयः । व्याख्यानञ्च मूलस्याभस्ताद्विशृतेर्ज्ञेयम् ।

दक्षपक्षे, नक्षत्राणां सततं स्वलनं, स्वर्गपक्षे च देवानां तेजोहानिरिति
दुर्निमित्तम् ॥ २६ ॥

२७ । तदा व्योमनि शोणितधारयेव विनिर्मिताः सम्मा
जर्जनीयविशीर्णशेषाः देवदिष्टा नाराचदण्डा इव केतुभेदाः उदिताः ।
इति पक्षयोः समानोऽन्वयः ।

तदा आकाशे रक्तधारयेव रचिता लाहितवर्णा इत्यर्थः धूमकेतव
उदिताः । ते पुनः कोट्याः ? सम्माजनीयवत् रज्जुमूलभाग
सम्माजनीयद् विशीर्णां विकीर्णां शेषा प्रान्तभागाः चेत् ते, देव-
दिष्टा विधिना व्यवस्थापिताः नाराचदण्डाः लौहमयगणविशेषा इव ।
पक्षद्वयेऽपि तुल्यता । उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुखित्यन इति
रज्जुधूमकेतुद्वये उपप्लवस्यानिशयं सूचितं ॥ २७ ॥

२८ । (शिवलीलापक्षे) इति चेतनाचेतनानां विविधविकारः
अचिन्माध्या विपद् पूर्व सूचयामास, अथ स्वरवित् सः इतदर्थोऽपि
अधीश आसीत्, नियतिवश्ये जीवजाने न अनुयोगः यत्तु । (पदान्तरे)
इतिसूचयामास, अथ स स्वरधीश अपि आवदिततदर्थः
आसीत्, नियतिवश्ये .. यत्तु । इत्यन्वयः ।

एव चेतनगतः अचेतनगतश्च बहुप्रकारो विपर्ययः सन्निति
विपद् प्राग्ज्ञानयामास, अनन्तरं यतोयमन्तररश्च स दक्ष दुर्निमि-
त्तकलं मत्तीमरश्चरूपं प्राप्नोऽपि अनुपस्थितत्वं एवासीत्, एतत्तु
अपान्तरेण समभ्यंते — देवाधोने जयगन्तुदे किमपि वक्तव्यं नास्तीति ।
पदान्तरे, — प्रथमाशः शोणितश्च समान एव, नृनोयचररायंस्तु —
अनन्तरं स स्वरधीशः स्वर्गपति इन्द्रः सपति अभिहितवर्णः

कीदृगनिष्ठं भवितेति ग्रवधारयितुमसमर्थः ग्रासीत् । तत्र हेतुस्तु पूर्वोक्तप्रकार एव ॥ २८ ॥

२९ । निमित्तदृष्ट्या विबुधप्रजामु विमनायमानता न आसीत् (इति) न तावत्, पुनः द्विपद्गणे (द्विपद्वल इति पाठस्तु मुद्राकर-प्रमादजनितः) स्वस्थलम् आगते भीमविक्रमात् समीतिचिन्ता अजनि । इति पक्षयोः समानोऽन्वयः ।

विबुधप्रजामु = दक्षपक्षे ज्ञानिप्रजामु, पक्षान्तरे देवस्वरूपप्रजामु ।
द्विपद्गणे = द्विपत् शत्रुस्वरूप गणः प्रमथसेना तस्मिन्, पक्षान्तरे देवानां शत्रुगणे अमुरसमूहे इत्यर्थः । स्वस्थल = दक्षपुरमित्यर्थः,
पक्षान्तरे स्वःस्थलं स्वर्गराज्यम् । भीमविक्रमात् = महादेवपराक्रमात्
पक्षान्तरे भयङ्कराक्रमणात् इति सक्षिप्तोऽर्थः । विस्तरस्तु पादटीकायां द्रष्टव्यः ॥ २९ ॥

३० । (शिवलीलापक्षे) केन पत्या हितवचनविशेषोद्बोधितेन अपि शिवदसवमहिम्ना द्विपदविकलशक्तिः रोध्या इति मत्वा योगयुक्तेन तस्ये । मदमोहे श्रेयसाम् अपि अवोधः भवति हि । (पक्षान्तरे) हितवचनविशेषोद्बोधितेन शिवदसवमहिम्ना पत्या द्विपदविकलशक्तिः केन रोष्येति मत्वा योगयुक्तेन तस्ये, अन्यत् समानम् । इत्यन्वयः ।

पूर्व व्याख्यानन्तु मूलश्लोकपादटीकातां श्रेयम् ॥ ३० ॥

इति पञ्चमसर्गटीका ॥

षष्ठः सर्गः ।

१ । अथ सुरवृन्दबन्धः प्रवृत्तमन्युः प्रजापः प्रत्यर्थिनाम् आगमनं निशम्य योग्यं स्वारतसैन्यसङ्घं समराय समादिशत् इति पक्षद्वयेऽप्यन्ययः । व्याख्या तु मूलपादटीकातो ज्ञेया ॥ १ ॥

२ । सताम् अभोष्टाः (हे सज्जनप्रियाः) दुष्टात्मनाम् (दक्ष-पक्षे, शिवातुचराणां भूतानाम्, देवपक्षे, दैत्यानाम्) विक्रमम् (वीर्यम्) ईक्षमाणाः (पश्यन्तः) मा भैष्ट मा भैष्ट (न भयं कुरुत ; माहयोगं ब्रुव, दाडर्षद्योतनाय द्विवक्तिः) यत् यस्मात् (युष्मासु सधामपरापणेषु (युद्धनिरतेषु) पक्षे (दुष्टात्मानः) सत्य (निश्चितम्) प्रपलायितारः (द्रुतं पलायिष्यन्ते) इति पक्षद्वयेऽपि व्याख्यागर्भोऽन्ययः ॥ २ ॥

३-४ । अममधाम्नि पूष्णि उदीयमाने तामससम्प्रसारः न सुप्पते, कुबेरदिग्बर्त्तिमस्तुप्रवृत्तौ तदुपनष्वानपरम्परा अपि न, इतान्तदिग्बर्त्तिनभस्वदाप्ती नूनं उमेपा जाड्यम् अपयाति, यादःपतौ सन्निहिते अमृतस्थितौना वारिव्याघातभीर्नारित । इति पक्षयोरन्ययः । मूलपादटीकाया विशेषेण व्याख्या द्रष्टव्या ॥ ३-४ ॥

५ । रासुरताप्रभृष्यवृन्दारफाः (दक्षपक्षे, हे वीरभोष्टाः अप्र-भृष्येषु भोष्टाश्च । पक्षान्तरे, हे सर्वप्रमुखापराजेषुदेवाः, वृन्दारकशब्दः भोष्टार्थः देववाचकश्च, मुत्तमाद्ये प्रधाने च) द्रुतं गत्या अरिदमं (शशुममूहन्) धूनयत (कम्पयत) वेगबलप्रवृत्तः (वेगबलेन वेगा-धिक्येन प्रवाहितः) मणोरखः (वायुः) मया मरमरजस्तुणानाम् (भरमधूलिशुष्कतुणानाम्) षय (समूहं) धूनयतीति शेषः ॥ ५ ॥

६ । कृशानुबन्धुः (दक्षपक्षे, यज्ञाग्निसहायः; पक्षान्तरे, अग्नि-
देवता बन्धुः सहायो यस्य सः) एषः ब्रह्म (इन्द्र.) अपि सज्जः
(सन्नद्धोऽस्मि) प्राकृतिक (स्वाभाविक) विक्रम (बल) मा जहीत
(त्यजत अत्र मा इत्यव्ययशब्दः) अस्य राज्यस्य (दक्षपक्षे, तदीय-
राज्यस्य पक्षान्तरे, स्वर्गराज्यस्य) अशिवत्वम् (दक्षपक्षे, शिवर-
हितत्वम्; पक्षान्तरे, अशुभम्) आहो (अथवा) सशिवत्वम्
(शिवसहितत्वम्; पक्षान्तरे, शुभम्) युष्मद्भुजदण्डनीला (वीराणां
युष्माकं बाहुयलाधीनमिति भावः) ॥ ६ ॥

७ । द्युनायकेन एवम् उदित तद् योषवृन्दारकवृन्दम् वीर्य-
मदातिरेकात् अहितसर्वलोकान् तृणाय मत्ना अभ्यमित्रम् बभूव । इति
पक्षद्वयेऽप्यन्वयः व्याख्यानन्तु मूलपादटीकातो ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

८-११ । सेनापतेः आश्रयताम् उपेतम् तृष्यस्वनास्फालितवीर-
घोष सवर्णवर्मापिहितं त्रिशेषचिह्नेन सञ्चितपद्ममेद द्विपता कृतान्तैः
त्रिशूलकुन्तैः जितवीरवर्गैः नाराचपद्मैः प्रथितावलम्बैः धनुः कलन्त्रैः
अमेघैः गदाद्यैः अस्त्रैरपि वृत्तम्, मूलसेनात् तरुणा वृन्दमिव, वीर्यान्-
दानोज्ज्वलकीर्त्तिगाथाम् उद्गायता चारणपुद्गयाना सत्त्वेन अपूर्व्यभाव
सञ्चिन्वत्, बलस्योत्कण्ठितनीलकण्ठे रथैः कण्ठीरवप्रासकैः करीन्द्रैः
गनोद्गजजंनतजिर्जहेषैः गजैः अग्रियैः पत्तिभिश्च यमो । इति पक्ष-
द्वयेऽप्यन्वयः ।

सेनापतेः आश्रयतां ('वचने न्ययत आश्रयः' इत्यमरः, आशा-
धोनताम्) उपेत (प्राप्तम्) तृष्यस्वनास्फालितवीरघोषम् (रणवाद्य-
ध्वनिना वर्द्धितं वीरपुरुषाणां सिद्धानां वस्मिन् तत् तादृशम्) सवर्ण-

वर्मापिहितं (समानरूपव्यवचाच्छादितम्) विशेषचिह्नेन सक्षचित-
 पक्षमेदम् (चिह्नमेदेन शपितः स्वस्वपक्षविशेषः यत्र तत् तादृशम्)
 द्विपता शत्रूणा कृतान्तैः (यमस्वरूपैः) त्रिशूलकुन्तैः (त्रिशूलैः,
 कुन्तैश्च तत्तन्नामकास्त्रविशेषैः) जितवीरवर्गैः (जिताः पराभूताः वीरवर्गाः
 शत्रुपक्षोयाः वीरसमूहाः यैः) नाराचरङ्गः (वाणविशेषैरभिभूतश्च)
 प्रथितावलम्बैः (प्रसिद्धसहायभूतैः) धनुःफलम्भैः (धनुर्भिर्वाणेश्च)
 अभ्येष्टैः (हृष्टैः) गदाद्यैः (गदाप्रभृतिभिः) अस्त्रैरपि आयुधैश्च कृतम्
 (युक्तम्) वीर्यावदानोज्ज्वलकीर्त्तिगाथाम् (वीर्यस्य यत् श्रवदान
 वीरत्वपरिचायकं वृत्त कर्म तेन उज्ज्वला उद्भासिता वा कीर्त्तिगाथा
 यद्योगोक्तिः ताम् उद्गायना (उच्चैः सस्वर कीर्त्तयताम्) चारण-
 पुङ्गवाना (स्तुतिपाठकभेष्टानाम्) सत्त्वेन (वर्त्तमानत्वेन) मूल-
 सैकात् (मूले जलदानात्) तरूणा (वृक्षाणा) वृन्द (समूहः) इव
 अपूर्वभावात् (अभिनयोऽर्जोऽनचिह्न) सन्निवन्त् (प्राप्नुवत्) बल
 (चतुरङ्गा सेना) रवो कश्चित्तनोलवर्द्धः (रथशब्देन मेघप्वनिघ्नान्त्या
 उन्मुनीः ऊर्ध्वमुखोऽना वा मयूराः यैः ते तादृशैः) रथैः
 कण्ठीरवपातकैः (सिद्धाना भवजनकैः) करीन्द्रैः (गजभेष्टैः)
 गजोद्गमज्जेनतज्जिह्वैर्गैः (वृद्धितिरस्कारिहोपारब्धैः) ह्यैः (अश्वैः)
 अधिपैः (भेष्टैः) यत्तिभिः (पदातिभिः) च यभी (शुशुभे) ॥२-११॥

१२ । तद् यानेनैपुण्यविशेषयोगात् ययः दुरुद्धं स्पृह निररन्ध,
 पौराण्ययाद् विस्मृतमान्धिकारश्च (गत्) पुरः आयत्तनानिकानि न्यधत्
 इति पद्येऽन्यथः । तद् (बल) यतनेपुण्यविशेषयोगात् (यन्नातिशयं
 वीरलातिशयं चायत्तन्ध) ययः (तत्प्रायात्) दुरुद्धं (दुरभ्येयम्,

दुर्भेद्यमिति भावः) व्यूहं निववन्ध (रचयामास) । घोरतययात्
 (दक्षपत्ने, घोरस्य शिवस्य अत्ययात् अतिक्रमात्; पक्षान्तरे, घोरः भयान-
 कः अत्ययः दोषः दुर्वासोऽवमाननारूपः तस्मात्) विस्मृतमान्त्रि-
 कास्त्रं (तदानीं अस्त्रप्रयोगमन्त्राणा स्वरणं नैवाभूदिति भावः)
 पुरः (व्यूहस्य अग्रभागे) आयतनालिकानि (दीर्घनालिकास्त्राणि)
 न्यधात् (स्थापयामास) । दक्षपत्ने, शिवातिक्रमणजन्यपापवशात्
 अशुचित्वेन शुचिमात्रेकस्मरणीयमन्त्रमयास्त्राणा प्रयोगशक्त्यभावात्
 बाह्यास्त्राणा मध्ये परमशक्तिशालिवृहन्नालिकास्त्राणा स्थापन दक्ष-
 यलेन कृतम् । (इन्द्रपत्ने) दुर्वासोऽवमाननारूपभयानकावैधकर्म-
 जनितदुष्कृतवशादशौचप्राप्त्या पवित्रपुरुषकर्तृकमन्त्रपाठपूर्वकप्रयोगा-
 हांशामस्त्राणा प्रयोगो नैवाभदतो वृहन्नालिकास्त्ररूपबाह्यास्त्रविशेषव्यव-
 स्थापनं देवत्रलेन कृतमिति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

१३ । शोकाद्दशङ्काचकिताः (शिव० पत्ने, शोकः सतीमरण-
 जन्यशोकः स एव अद्भः लक्षणं यासा ताः शोकाद्भाः शोकग्रस्ताः
 शङ्काचकिताश्च ताः शियगणात् शङ्का भयं तथा ग्रस्ताः, पक्षान्तरे,
 युद्धस्य भयङ्करपरिणाम शोचन्त्यः भीताः) दिव्यन्त्रियः अश्विन्यादि
 दत्तस्त्र्यादयो देव्यः विमानोच्छ्रितकक्षरूढाः (विमानस्य व्योमयानस्य
 उच्छ्रितः उन्नतः यः कक्षः लुद्रग्रहं तत्र) रूढाः (कृतारोहाः)
 काश्चित् गगनाद्गन्तरिताः (वातापनान्तराले स्थिताः) काश्चित्
 च यथेच्छ (इच्छावशात् यत्रकुत्र स्थित्वा इत्यर्थः) महाजिसज्जाम्
 (महारणोद्योगम्) ऐतन्त (दृष्टव्यतः) ॥ १३ ॥

१४ । दितिभूतिवित्तं तत् भीमसेन्यं अदितिजन्मसंज्ञां प्राप्तां

विलोक्य हासेन रोपेण तथा परीतं (सत्) स्वबाहुलीलां प्रकटीच
इति पद्येयान्वयः ।

(शिवलीलापद्ये) तत् (दिनिः सद्यदन भूतिः भस्म ते ।
वित्तं धनं चस्य तत् अस्मिन्सद्यदनपरायणं भस्मलेपनयुक्तं) भीमसै-
(शिवस्य मेन्दम) अदितेर्जन्म यस्मात् सः अदितिर्जन्मा दक्षः त
सेना प्राताम् आगता विलोक्य हासेन समरप्रियाया समसम्भावन
आनन्दद्योतकहास्येन, अथवा प्रतिपत्तं प्रति उपहासेन रोपे
क्रोधेन च परीतं युक्तं सत् क्रीडारूपं निजभुजविभ्रमं प्रपारा-
भाम्) (पक्षान्तरे) दितेवत्यज्ञतया प्रगिद्धं तत् भवद्भरं दैत्यै-
देवसेनाम् आगता दृष्ट्वा अष्टाष्टहासेन क्रोधेन च युक्तं सत् निजभु-
विभ्रमरूपनीड्य प्रकटयामासेत्यर्थः ॥ १४ ॥

१५ । शिवलीलापद्ये उग्रसेना (उग्रः शिवः तस्य सेना सेना
पतिरपि तत्मेनेव इति सेनापतिमहितसेना, इत्यर्थः, पक्षान्तरे, उग्र
कोपना दैत्यसेना, सेनापतेरपि राजसेनात्वं वर्त्तते इति उक्तग्रहः
निष्क्रान्तिनादक्षतदर्थवज्राम् (बृहन्नालिकास्तस्य स्वलल्लीहृदिपिण्डनिष्क्र-
मणसमये महान् शब्दो भवति अतएव निष्क्रान्तौ निर्गमणकाले ये
नादः तेन चतुर्दश हतगर्वं वज्रं यथा तादृशी) द्विषा (शनूणा
बृहन्नालिकारन्ध्रमुक्तानलोज्ज्वलाम् (बृहन्नालिकपदेन 'वामान' इति
प्रसिद्धमाग्नेयाख्यं बोद्धव्यम्, बृहन्नालिकस्य रन्ध्रात् क्षिद्रात् मुक्त
बहिर्निर्गतः यो अनलः अग्निः तेन उज्ज्वला दीप्ताम्) आयस
पिण्डकोटिं (आयसपिण्डानां 'गोले'ति येषां प्रसिद्धिः, तेषां कोटि

असंख्यलौहपिण्डान् इत्यर्थः) उपेक्षमाणा (अविगण्य) अग्रम्
इता (अग्रेसरीवभूव) ॥ १५ ॥

१६ । परिज्वलच्चूर्णविशेषगर्भान् (परिज्वलन्तः अग्निना
दीप्यमानाः चूर्णविशेषाः दाह्यक्षोदाः, गर्भे अभ्यन्तरे येषां तान्)
चलन्महोल्का इव (चलन्त्यः पतन्त्यः महोल्काः महत्यः बृहत्यः
उल्का आकाशाग्नयः ता इव) ऋद्धवेगान् (ऋद्धः प्रवृद्धो वेगो येषां
तान्) छिद्रवतः (प्रज्वलद्दाह्यचूर्णवर्षिष्वहुरन्ध्रयुक्तान्) अयोसुडान्
(लौहपिण्डान्—गोला इति ख्यातान्, प्रागुक्तान्नालिकरन्ध्रमुक्तान्)
विलङ्घ्य (अतिक्रम्य, शिवगणानाम् तद्वातेनापि मरणाभावादिति
शिवलीलापक्षे ; हन्यमानेष्वपि बहुषु अवशिष्टा भटा इति दैत्यपक्षे; अग्रे-
सरीभूय) तदस्त्ररन्ध्राणि (तेषामस्त्राणां रन्ध्राणि चूर्णपूरणद्वाराणि)
कीलैः (लौहशकुभिः) क्रोध ॥ १६ ॥

१७ । एवं नालिकास्त्रलौहपिण्डवर्षणे निवारिते, उभयपक्षयोः
शस्त्राशस्त्रि युद्धं वर्णयति ।

क्षणात् (अनतिचिरेण) कृपाशेषु (परस्पररुद्धेषु) तडिद्विलासः
(विद्युत्स्फुरणम् कृपाशानां नैर्ममल्यात् तत्रालोकसम्पातेन द्रुतसञ्चाल-
नाच्च विद्युत्प्रकाशवत् प्रमा यभूवेति भावः) । क्षणात् (क्षणमध्ये)
भ्रनत्काररवातिरेकः (पक्षद्वयस्य खाद्विकयोधानां निपात्यमानेषु रुद्धेषु
परस्परान्नाभिधातेन भ्रनदित्याहारस्वस्यातिरेकः आधिक्यं जातम्) ।

क्षणात् (तत्क्षणे एव) अग्निक्षणवभासः (अग्निक्षणानाम्
अवभासः उद्गमः) क्षणात् (क्षणमध्ये) भङ्गः (योषद्वयकृपा-
शेषु पण्डितत्व) क्षणात् (क्षणमध्ये) दधिरोधमद्गः (एकस्य

दृढोपरद्वत्सकणा मुष्टिना वृष्टैः पातितैः स्वेदाम्बुभिर्धम्मजलैः)
 दन्तुरितम् (दन्तुरवत् कृत विन्दुभिर्विगलद्भिः दन्तवत् लम्बमानैरुप-
 लक्षितमित्यर्थः) द्विपः (शनोरुच्चतुरङ्गारूढस्येति भावः) असि
 (स्वमस्त्रके पात्यमान सङ्ग) कृपाणसंचालनकौशलेन (कृपाणस्य
 स्वीयखड्गस्य संचालन तत्र कौशलेन, नैपुण्येन) विफलप्रयोग (विफलः
 व्यर्थः प्रयोगः पातनक्रमो यस्य तम्, स्वकृपाणभ्रामणेन शनुखड्गपातन-
 निवारणेनेति भावः) चकार ॥ १९ ॥

२० । द्वन्द्वयुद्ध वर्णयति । भटेपु (पक्षप्रतिपर्क्षसैनिकेषु
 मध्ये) द्वौ द्वौ (एकस्य पक्षस्य एकः अपरपक्षस्य एक इति द्वौ, एव-
 मन्थौ द्वौ परौ द्वौ इत्यादि रूपं द्वन्द्वम्) प्रोहरडकोदण्डादिभिः उल्वण-
 मल्लयुद्धैश्च (उल्वणानि व्यक्तानि गुप्ताक्रमणरहितानि मल्लयुद्धानि
 तैश्च) प्राणापहाराय (मिथो जीवनहरणाय) विकराललीलाम् (अति
 भीषणरणम् अनान्यत्र च युद्धस्य लीला शब्देन ग्रहणं योधाना युद्धप्रति
 मूचनाय ।) व्यधत्ता चक्रतुः ॥ २० ॥

२१ । विच्छिद्यमानस्य (विशेषेणच्छिद्यमानस्य कृत्यमानस्य)
 पदातिसादितुरङ्गमातङ्गणस्य (पदातयः पत्तयः, सादिनः अश्वारोहाः,
 तुरङ्गाः अश्वाः, मातङ्गाः हस्तिनः, तेषा गणः समूहस्तस्य) प्राणावसान-
 क्षणलब्धजन्मा (प्राणानामवसान अन्तः, तस्य क्षणः समयः तस्मिन्
 लब्धं जन्म येन सः, मरणसमयोत्पन्न इत्यर्थः) नादः (आर्त्तध्वनिः)
 सप्रामभूमि (रणक्षेत्रे) स्थगयाञ्चकार (आच्छादयामास) कृपाण-
 विदीर्ष्यमाणपदातिप्रभृतीना मृत्युकालोत्पन्नार्त्तध्वनिभिः संश्रामक्षेत्र
 माच्छादितमभूदिति सरलार्थः । (शिव० पक्षे) दक्षसैन्यानामेवं

हानिर्जाता, (पदान्तरे द्वयोरेव) सेनयोरेवमात्तनादो जात इति विशेष. ॥ २१ ॥

२२ । एकः (कश्चिद् योध) विभिन्दन् (शत्रु छिन्दन्) अपरः (अन्य) विभिन्न (छिन्न) पर. (ताभ्यामितर) विभिन्दन् (स्वयं छिन्दन्) अपि भिद्यमान, (स्वकर्तृकच्छेदनसमय एव परेण च्छिद्यमान,) एव (इति प्रकारेण) समस्ता (शस्त्राशस्त्रिनिरता. सर्वे योधा.) रसास्यलो (समरभूमि) समम् (युगपत्) एव शोणितपूरमग्नाम् (शोणितप्रवाहाप्तुताम्) चक्रुः ॥ २२ ॥

२३ । आजिभूमि (युद्धक्षेत्रम्) कृत्तोत्तमाङ्गै (छिन्नमस्तकै) अवलुप्तकायै (छिन्नदेहै, शिरोमात्रावशेषैः) । छिन्नाङ्गिभि (छिन्नपादै) कृत्तभुजै (द्विसिद्धितमाहुभि) प्राणैर्विहंगै (गतप्राणै) हीयमानै (प्राणैः परित्यज्यमानै म्रियमाणैरित्यर्थ) अहीयमानै (प्राणैरत्यज्यमानै, वरुणागतप्राणैरित्यर्थ.) योधै (योद्धृभि) वृता (वने) ॥ २३ ॥

२४ । (शिवलीलापक्षे) रक्तप्रवाहव्यपदेशभागी (रक्तप्रवाहस्य यो व्यपदेश. झल तद्भागी, तच्छलविशिष्ट) रौद्रप्रताप (रुद्रस्य शिवस्याय रौद्र प्रताप प्रभाव) दितिभूतभर्तु (दितिभूते दितिजनन्या. प्रसूतेर्भर्तु दत्तस्य) स्वरन्न (स्वगवत् अन्त मनोहर) पुरद्विगुपेयतन्वा (दृशा चक्षुषा उपेया प्राह्या तनु, तथा, प्रतापस्यादृश्यत्वेऽपि रक्तप्रवाहच्छलेन चक्षुर्ग्राह्यपुषा) उलात् (बलेन) आकुलयाञ्चकार (आकुलनं पलायमानजनसम्मद तद्युक्तचकार, व्याप्त वा चकार) मन्ये इत्यहमुत्प्रेक्षे । (पदान्तरे) दितिभूतिभर्तु (दिते भूति. प्रसवो

येषां ते दितिस्तयो देव्याः तेषां भर्तुः पत्युः असुरराजस्य) रौद्रप्रतापः
 (दारुणः प्रतापः) दृगुपेयतन्ना (चन्द्रम्रांह्यस्वरूपेण) रक्तप्रवाह-
 व्यपदेशभागी (रक्तप्रवाह इति या व्यपदेशः सज्ञा तद्भागी)
 स्वरन्तं (स्वर्गस्वरूप) पुर (नगरं) आकुलयान्चकार (इति
 मन्ये) ॥ २४ ॥

२५ । (शिवलोलापक्षे) अथ (अनन्तरं द्वन्द्वयुद्धानन्तर)
 अदितिजन्मयोधाः (अदितेज्जन्म यस्मात् सः दक्षः तस्य योधाः,
 तदीया योद्धारः) द्विषदुग्रपक्षात् (द्विषन् शत्रुः य उग्रपक्षः उग्रस्य
 शिवस्य पक्षः वर्गः प्रथमसमूहः तस्मात्) क्षणेन (अत्यल्पकालेन,
 अपवर्गे तृतीया) हीनसत्त्वाः (हीन न्यूनं सत्त्व पराक्रमो युद्धोत्साहो वा
 येषां ते हीनसत्त्वाः सन्तः) यावत् (यत्कालमध्ये) पश्चात्पदाः (पराङ्-
 मुखाः) कृशानुवृप्तेः (कृशानोः अग्नेः तृप्तिर्यस्मात् यज्ञेन जनि-
 ताग्निप्रतिः) अधिपात् (प्रजापतेः दक्षात् यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तावत्,
 तत्कालमध्ये) अभीतिवाद (ना भैष्ट इति वादम् अभयवचनम्)
 अशृण्वन् (आकर्णितवन्तः शृणोति तस्मादपि यः सपापभागित्यादा-
 विवापादाने पञ्चमी (पक्षान्तरे) अदितिजन्मानो देवाः (त एव योधाः
 इति कर्मधारयः) द्विषदुग्रपक्षात् (द्विषत्सु ये उग्राः दारुणाः दुर्दुर्षा
 इति यावत्, तेषां पक्ष वर्गः त प्राप्य, ल्यब्लोपे पञ्चमी) हीनसत्त्वाः
 (त्यक्तधैर्याः, युद्धे स्थातुमसमर्था इति यावत्) यावत्पश्चात्पदाः
 (तावत्) कृशानुवृप्तेः (कृशानुना अग्निना दिक्पालेन तृप्तिर्यस्य,
 तस्मात् ससैन्यस्थानेषु द्वार्थमुपस्थित्या तृप्तिं [प्राप्तादिति भावः
 अधिपात् (मुरपतेः) अभीतिवादमशृण्वन् इत्यादिक पूर्ववत् ॥ २५ ॥

२६ । (शिव०पक्षे) तदा (अभीतिवादभयणकाले) अग्नि-
दत्ताः (आहुतिमन्नप्रभावेण परितुष्टात्मनो यशग्नेद्यत्पिता इत्यग्नि-
दत्ता इत्युक्तम्) असह्यवीर्याः (न सह्यं परैः सोढुं शक्यं न भवति
यत् तद्वीर्यं पराक्रमो येषां ते) द्विपामभावाय (शत्रूणां विनाशाय
विताडनाय वा) समुद्यतास्त्राः (सम्यक् उद्यतायुधाः) बहुसख्ययोधाः
(बह्वथः सख्या येषां, ते योधाः, बहुयोधाः इत्येतन्मात्रमनुक्त्वा
बहुसख्ययोधा इति कथनं योधानामसंख्यत्वसूचनाय) परिभूतसेनाः
(पराजितदक्षैर्न्यानि) प्रोत्साहयन्तः (प्रकपेण उत्साहयुक्ताः कुर्वन्तः
सन्तः) सम (युगपत्) समापेतुः (रणस्थलं समाजग्मुः) । (पक्षान्तरे)
अग्निदत्ताः (अग्निना दिक्पालेन प्रदत्ताः) द्विपा (शत्रूणां मसुराणाम्)
अभावाय (उन्मूलनाय) इति विशेषः । समानमन्यत् ॥ २६ ॥

२७ । (शिव०पक्षे) सा (अग्निसमुत्थितयोद्धृसमूहपूर्णा)
वाहिनी (दक्षसेना) अन्याभिः (अग्निसमुत्थितातिरिक्ताभिः पराजिता-
तिरिक्ताभिश्च देवतासेनाभिरिति यावत्) अपि (च) प्रवृद्धा
(प्रकपेण वृद्धा बहुलीमृता सती) प्रावृष्टि (वर्षाकाले) कुल्यागिरिग्राम-
पुराद्युपेतैः (कुल्याः 'खाल' इति वङ्गभाषाख्याताः, कृत्रिमा अल्प-
परिसराः सरितः, ताश्च गिर्यश्च पर्वताश्च ग्रामाश्च पुराणि च
आदिपदात् प्रणाल्यादिपरिग्रहः तेभ्यः उपेतै उपागतै) वर्षाम्बुभिः
(वृष्टिजलैः) निम्नगा (अकृत्रिमा नदी) इव पूर्णतमा (अतिशयेन
पूर्णा, अतिविशाला) बभूव । (पक्षान्तरे) सा (अग्निप्रदक्षसेना-
पूर्णा) वाहिनी (देवताचमूः) अन्याभिः (नवीनाभिः) सेनाभिः
(इन्द्रनियुक्तार्थभरित्यर्थात्) इति विशेषः । समानमन्यत् ॥ २७ ॥

२८ । (शिवोपक्षे) ततः (दक्षसेनायाः पूर्णतमत्वप्राप्त्यनन्तरम्) इतरेतरजयैपिणोः (परस्परं जिगीपतोः) सैन्ययोः (सेनयोः) पुनरपि (भूयोऽपि) सकलविश्वविस्मापनः (त्रिमुपनविस्मयजनकः) तुमुलः (सङ्कीर्णः) रणः (युद्धं) बभूव (यद्यपि तुमुलशब्दस्यैव सङ्कीर्णरणपरत्वं त्रिकाण्डशेषे दृश्यते, तथापि करकङ्कणवत्सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन रणशब्दस्य पृथक् प्रयोगः प्रचण्डताधिक्यसूचनाय) । सः (पुनःप्रवृत्तः) जन्ययोगः (युद्धेन योगः सम्यन्धः तत्र चित्तैकाग्रता वा) तथा (तेन प्रकारेण) दक्षसुरपक्षभाक् (दक्षश्च सुराश्च तेषां पक्षः बलं, वर्गो वा तं भजते आश्रयति; इति दक्षसुरपक्षभाक्) अजनि (जातः) यथा (येन प्रकारेण) अरिगणविक्रमः (अरयः शत्रुभूता ये गणाः प्रमथा. शिवमटास्तेषां विक्रमः पराक्रमः) क्षणम् (किञ्चित्कालं व्याप्य) क्षीणताम् (लाघवम्) उपागमत् (प्राप्तवान्) गणविक्रमापेक्षया दक्षदेववाहिनीविक्रमोऽधिषेो बभूवेति भावः । (पक्षान्तरे) सैन्ययोः (देवसेनाया अमुरसेनायाश्च) । सदक्षसुरपक्षभागित्येक पदम् (सन्ति सच्चप्रधानानि रजस्तमोऽभिभवशून्यानीत्यर्थः, अक्षाणि इन्द्रियाणि येषां ते सदक्षा ये सुराः, एतेनासुराणामसदक्षत्वसूचनेन तद्विजयो महानिष्टपरो भविष्यतीति ध्वञ्जितम्) जन्ययोगः (युद्धेन योगः मूलपादटीकालिखितार्थोऽप्रदृष्टव्यः, जन्ययोगः जन्यमेव युद्धमेव योगः समाधिः, सदक्षश्च शमदमयस्यं योगोपयोगीति सदक्षत्वेन सुरा विशेषिता इति वा) अरिगणस्य (शत्रुसमूहस्य—अमुरवाहिन्याः) इति विशेषः । अन्यथादयः प्राग्वत्, येषु सदक्षत्वस्यैवपदत्वात् स इति तत्र न शक्यते ॥ २८ ॥

२६-३० । (शिव०पत्रे) तदुग्रगणनायकः (तेषां क्षीणविक्र-
 माणाम् उग्रगणानां नायको वीरभद्रः) तदा (तस्मिन् काले, गण-
 विक्रमक्षयकाले) विक्रमं प्रकटयन् (स्वविक्रमं प्रकाशयन्) रधिप्रभृति-
 देवतानां (भगवत्पूजादिदेवतानां) जयी (विजेता सन्, तां विजित्य)
 स्वपक्षदृढता (स्वपक्षायाः उग्रगणानां दृढतां परविक्रमसम्पादितशैथिल्य-
 दूरीकरणेन दुर्जयता) तथा (तेनैव प्रकारेण) परचमूसमुत्सादनम्
 (शत्रुसैन्यनिपातनं) विदधत् (कुर्वन्, वर्त्तमानसामीप्ये लुट् अव्य-
 वहितानन्तरं द्योतनाय) रिपुप्रिवदितानविध्वसने (रिपोर्दत्तस्य प्रियो
 यो वितानः यज्ञः तस्य विध्वसने विनाशे) प्रवृत्ते (प्रवृत्तिमान्
 बभूव) । (पदान्तरे) तेषामुग्रगणानां गणनायकः (तेषामुग्रगणानां
 नायक इति वा अमुरराज इत्यर्थः) रधिप्रभृतीनां देवतानाम् (युद्धार्थ-
 मुपस्थितानां सूर्यादिदेवानाम्) जयी (जेता सन्) रिपुप्रियाणां
 देवमक्तानां वितानविध्वसने, सेनां प्रेष्य ताभिर्यज्ञं विध्वंसयितुं प्रवृत्ते
 प्रवृत्तः (यज्ञविधाताय भारते सेनाः प्रेषितवान् इत्यर्थः) अनयोः
 श्लोकयोर्ज्ञेयान्तरं मूलपादटोकायां द्रष्टव्यम् ॥ २६-३० ॥

३१ । (शिव०पत्रे) तेन (वीरभद्रेण) तु पुनः प्रकटित-
 प्रचुरस्मयोष्मा (प्रकटितः प्रकाशितः प्रचुरः प्रभूतः स्मयोष्मा स्मयस्य
 गव्वस्य ङष्मा तापः येन स.) सक्तोद्यपरुपवचनमेव गव्वोष्मेति भावः ।
 ख्यातिप्रियः (ख्यातिरिति भृगुपत्न्या नामेति विष्णुपुराणम्, तस्याः
 प्रियः पतिः भृगुरित्यर्थः) तूलीकृतः (तूलवत्कृतः लघूकृतः शमभ्रत्नाट-
 नेन निगृहीतः) च (चकारात्प्रकटितप्रचुरस्मयोष्मेति विशेषणस्य
 तूलीकृत इति विधेयस्य च सामः) अदितिपतिपतिः (अदितिजननी-

भर्ता दक्षः, द्वयोः स्त्रीपूर्वेकपरिचयः वीरभद्राद्वीर्याल्पत्वसूचनाय,
दक्षस्य तत्परिचये हेत्वन्तरं पादटीकायामुक्तम् । अर्थान्तरन्यासेनेदं समर्थ-
यते,—प्रायः (बाहुल्येन) अतितापात् (तापाधिक्यात्) गुरोरपि
गुरुत्ववतोऽपि, (गुरुत्वम् आचार्य्यत्वम्—पूज्यत्वम्, अथ च पतनहेतुगुण
विशेषो भार इति प्रसिद्धः) लघुता (सम्मानहानिः, अथ च तौलेन
न्यूनता) भवेत्, अत्र दृष्टान्तः, तापवति (अग्न्यादितप्ते) वारिणि
(जले) वाष्पभावः (वाष्परूपेण परिणतिः) जले गुरुत्व वाष्पे लघुत्वञ्च
पतनादुत्पतनाच्च सिद्धम्, मानं (प्रमाणं, मानशब्दस्याजहल्लिङ्गत्वात्
क्लीबत्वम्, वेदाः प्रमाणमितिवत्), तापशब्दश्लेषमूलकोऽयं सदृष्टा-
न्तार्थान्तरन्यासः । यद्यपि वीरभद्रो दक्षनिग्रहाय तत्समीपं प्रथममुप-
गतस्तथापि, गर्वाधिक्यप्रकाशात् प्रथमं भृगुरेव निगृहीतः पश्चाद्दक्ष
आक्रान्त इति भावः तु-शब्दप्रयोगाल्लभ्यते । (पक्षान्तरे) तेन (वीरेण,
असुरराजेन) तु (किन्तु, यद्यपि हुताशनसाहित्यमासीद्देवराजस्य,
तथापि हुताशनमुपेक्ष्य) ख्यातिप्रियः (प्रशसानुरक्तः स्तुतिप्रिय इति
यावत्) अदितिस्मृतिपतिः (अदितिस्मृतीनां अदितिपुत्राणां देवानां
पतिः चकारोऽवधारणे ; अन्यैरसुरैरन्येषां देवानां लघूकरणद्योतनाय
समुच्चये वा) अन्यत्सर्व्यं पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

३२ । (शिवलीलापक्षे) अथ (अनन्तरं सन्निकर्षानन्तरमिति
पादटीकायामुक्तम् । दक्षसमीपे तद्वत्विजो भृगोर्निग्रहेणैव तस्य लघू-
करणं, दक्षनिग्रहस्त्वनेनोच्यते इत्याशयेन) यद्वा अथ (भृगुदक्षयो-
स्तुलीकरणानन्तरम्) इति (एवम्प्रकारेण अनन्तरोक्तप्रकारेण) सित्तल
(रण्डितसैन्यं) दक्ष (दक्षप्रजापतिम्) द्विपत् (विद्विपत्) ईश्वरस्य

(शिवस्य) वतं (वीरभद्रप्रसूतं सैन्यम्) स्वरापसवनान्तं कान्तं
 कृत्वा, दम्भानुबन्धनविलङ्घितपूज्यपूजाः किं फलं भुञ्जते इति (तत्कल-
 स्वरूपां) प्रथयाम्बभूव (प्रकटयामास) । सर्वपूज्यमहेश्वरहेलनात्
 प्रजापतेरपि दक्षस्य स्वजननिप्रदो यष्ट्व सो जीवनान्तरश्चेति फलं
 जातमिति सर्वेषां प्रतीतिरभूदिति भावः । पद्मद्वयस्य व्याख्यानं मूल-
 पादटीकायां द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥

इति पञ्चसर्गाटीका ।

सप्तमसर्गस्याष्टमसर्गदशमश्लोकरूपस्यन्तस्य यथापेक्षं व्याख्यानं
 मूलपादटीकायां द्रष्टव्यम् । अष्टमसर्गस्यैकादशश्लोकमारभ्य ये
 तत्राव्याख्याताः श्लोकास्तेऽत्र तथा व्याख्यायन्ते—

अष्टमः सर्गः ।

११ । कुलकेनोमारमयोः रूपं वर्णयति, स्थूलेति । स्थूलं मूलं माता
 ताः स्थूलमूलाः क्रमेण क्षीणाः मूलादनन्तरतदनन्तररारम्भानुवृत्त्या
 न्यूनरपीत्याः समरक्षाः समो योगो रक्तः रक्तवर्णो यानां, ताः नत्ते,
 अद्भुतमे तलदेशे चोच्चिरक्तवर्णाः अद्भुतयो ययोः ती अतएव
 चाग्नेयकलिकाजालगुम्भिरती पत्नयाविव पदी इत्यस्य विप्रतीत्यूनरिण-
 रनोक्त्यपदेनान्यथः, एवमुत्तररपोबाधिरिपतापपवाचिनां विरोध-
 याचक्रधर्मरशानामपि । चाग्नेयेति—चाग्नेयानां चन्द्रकुमुमानां
 बलिदाः चाग्नेयकलिकाः, तासां ज्ञानं समूहः तेन गुम्भिरती विनिर्भौ ।

तत्संसृष्टौ । चम्बककलिकाना स्थूलमूलकमक्षीणत्वात् स्वभावरक्तपल्लव-
सम्बन्धेन रक्तत्वाच्च, तथोत्प्रेक्षितम् । उत्तरार्द्धस्य पूर्वं योजनयान्वयः
पर्यवस्यति । पल्लवस्य चरणाशे उपमानत्वसम्भवेऽपि विशिष्टस्य वस्तुनः
प्रसिद्धिविरहेणोपलब्धेऽपि । इदञ्च रूपवर्णनम् उमाया रमायाश्च
तुल्यम् । अत एकेनवार्धेन पक्षद्वयसंग्रहो वेदितव्यः । यद्यपि स्त्रीपक्षे
शिर आरभ्य रूपवर्णनं प्रसिद्धं तथापि देवताभावे पादादिवर्णनस्य
भुवनेश्वरीस्तबादौ दर्शनात् तथा वर्णितमिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

१२ । सुसहताकारा लावण्यामृतवर्षिणी पुष्पस्तवकविन्यासविशेष
रचितामिव जह्वा (विभ्रती) इत्यन्वयः । सुसहतः शोभन यथा स्यात्
तथा संहतः सवद्धः ह्रस्वत्वदैव्यादिदोपरहित आकारः स्वरूप यस्याः
ताम् । लावण्यमेवामृत तद्वर्षिणीम्, ततो लावण्यामृतं पुनःपुनः
क्षरतीव द्रष्टुर्नयनवृत्तिहेतुत्वात्, पुष्पस्तवकस्य पुष्पगुच्छस्य यो विन्यास-
विशेष = स्थापनप्रकारभेदः, तेन रचितामिव निर्मितामिव ॥ १२ ॥

१३ । बह्वीति । बह्विशौच = बह्विशुद्धम् हिरण्यमित्यर्थः,
उपसव्यानम् (परिधानवस्त्रम्) तस्य अन्तरालात् अभ्यन्तरात् उल्लसिता
(उच्चैर्विराजिता) प्रभा शोभा यस्य तत् । कान्तिः कमनीयता च
कौमलता मार्दवं च तयोर्लालास्यलम्—क्रीडास्थानं कान्तिः कौमलता
च द्वे एव तत्र स्थिते, तदूरुयुगादिक (विभ्रती) आदिपदेन
जानुप्रभृतिपरिग्रहः ॥ १३ ॥

१४ । मणिकाञ्चीति । मणीना काञ्ची, मणिराजिरचितमेखला,
तस्या श्रुतिभिः प्रभाभिः छन्नान्म आकृताम् वसनप्रान्तयन्त्रिता वस्त्र-
प्रान्तेन परिधानवस्त्रस्य पार्श्वभागेन दशारोण च यन्त्रिता यद्दाम् अतएव

स्वलावण्यप्रकाशस्य योऽभावो वाघस्तेन यः खेदः तज्जनित यद्बु
तस्मादिवेति प्रतीयमानौत्प्रेक्षा क्षीणा कृशा कटिम् (विघ्नती) ॥१४॥

१५ । मञ्जदिति । स्तननिर्विजितम् (स्तनेन पराजितम्) श्रीफल
(विल्वफलम्) नाभिसरोगर्भे (नाभिरेव सरः सरसी तस्य गर्भे मध्ये) मञ्ज
(मग्नीभवत्) यान् भङ्गान् (तरङ्गान्) उदस्थापयत् (उत्थापयामास
तदात्मकम् (ते एव आत्मा, स्वरूप यस्य तत्)) बलिनयम् (निबलि विघ्नतं
उमाया रमायाश्च उदरे यद्बलिनयम् स्थितं तन्नाभिसरोवरस्य तरङ्गत्रयम्
तरङ्गोत्थानश्च स्थिरजले गुरुवस्तुपतनाद्भवति, श्रीफलं गुरुवस्तु तत्तस्य
स्तनेन पराजितं काठिन्येन आकारशोभया च पराभूतम् अभिमानवशा
मरणाय तत्सरोवरजले निपतत् तरङ्गानुत्थापयामासेति समुदिततात्वर्ष्यम्
एतेन नाभित्रिलिस्तनवर्णनं सम्पादितम् ॥ १५ ॥

१६ । शिरेति । (शिरः धमन्यः कङ्कालसन्धानम् अस्थिसम्मे
लनं तेषां व्यक्तिः दृग्भूता तथा शून्या रहिताम्) एतेन उद्विक्कपेशिक
त्वाभावोऽतिक्रियाभावश्चोक्तः, कुर्यात्समतिस्थूलत्वञ्च निरतिनुमाह
मुवचुर्लां (शोभनवृत्ता) योमलत्वस्तुत्वस्पर्शस्वज्ञापनायाह नवनीतेति,
नयनीतञ्च मृणाल्यरच ताभिः निर्मितामिव रचितामिव दोर्द्रवीं वाहु-
द्रवीं । (विघ्नती) ॥ १६ ॥

१७ । विन्वोऽमिति । मुधाकरः चन्द्रः, यद् वन्तुतावन्धेन
यस्मिन् वन्तुतायाः सादृश्यस्य वन्धेन सम्बन्धेन, श्लाप्समानी आत्मानं
श्लाप्सं प्रशंसनीयं मन्यते यः सादृश्यो भवति, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तत्
विन्वोऽम् (विन्वमिव पद्मविम्बरत्नमिव श्रोत्रो यद्) उन्नतम् (उच्च-

नासिकम्) कान्तकपोलम् (सुन्दरगण्डस्थलम्) कमलोक्षणम् (पद्म-
लोचनम्) मुखं (विभ्रती) ॥ १७ ॥

१८ । ललाटेति । प्रान्तक्रान्तकुञ्चितकुन्तलम् (प्रान्तेन
ऊर्ध्वपार्श्वसीमदेशेन क्रान्ताः प्राप्ताः कुञ्चितकुन्तला यस्य, प्रान्ते
क्रान्ताः मिलिताः कुञ्चितकुन्तला यस्येति वा कुञ्चिताः स्वभावकुटि-
लाश्च ते कुन्तलाश्चेति समासः; सीमादेशस्थितालकशोभितम्, अतएव)
मेघाच्छन्नार्द्धविम्बेन्दुसुन्दरम् (मेघाच्छन्नं मेघावृतम् अर्द्धविम्बम् विम्बस्य
मण्डलस्यार्द्धम् यस्य स चासौ इन्दुश्चेति तद्वत् सुन्दरः तम्) कान्ति-
मन्दिरम् (कान्तेर्लाघयस्य मन्दिरं गृह) ललाटफलकं (ललाट
एव फलकः पट्टः तम्) (विभ्रती) ॥ १८ ॥

१९-२१ । विभ्रतीति (उमापत्ते) सुरम्पान् (निकाम रमणी-
यान्) अन्यदुर्लभान् (अन्यत्र, अन्येन वा दुर्लभान् लब्धुमनर्हान्)
श्रवयवान् (कण्ठग्रीवापृष्ठादीन् देहाशान्) विभ्रती (दधती) मूर्त्ता-
मूर्त्तिमती) धीः (शोभा) इव स्थिता सदानन्दतृप्तिसम्पादनी (सदा-
नन्दस्य, शिवस्य तृप्तेः सम्पादयित्री) रञ्जनगञ्जनं (रञ्जनपक्षिणो गञ्जनं
निन्दाहेतुमूत रञ्जनादपि रमणीयमिति व्यतिरेकालङ्कारः) चक्षुः
भावतरलं (भावेन सात्त्विकभावोदयेन तरलं चञ्चलं यथा स्यात्
तथा) पतिलोचनयोः (वसुः शिवस्य दक्षिणवामनयनयोः ललाट-
नयनस्य मदनदाहकत्वात् तत्परिहारादिति भावः) न्यस्य (विन्यस्य,—
एतेन विशाहकालीनो वरवध्वोर्दृष्टिविनिमयो यणितः) महोत्तलं
प्रेक्षमाणा (भूतलं पश्यन्ती लज्जानघ्रमुष्णीति यापत्) ऐशरागारुण-
मुक्षी (ईशस्य शिवस्यायम् ऐशः शिवसम्बन्धी, सम्बन्धश्च विपय-

विषयिभावः शिवविषयक इत्यर्थः) रागः (अनुरागः) तेन अरुणमुखी
 (आरक्तवदना) जातरोमाञ्चकञ्चुका (रोमाञ्चरूपेण कञ्चुकेन युक्ते-
 त्यर्थः) सा शिवा (उमा) प्रीतिप्रफुल्लैः (प्रीत्या हर्षेण प्रफुल्लैः
 विकसितचदनैः) देवाद्यैः, आदिपदात् प्रमथादिपरिग्रहः । पतिसङ्गता
 (पत्या शिवेन सङ्गता मिलिता) ददृशे (दृष्टा) । श्लोकत्रयस्य
 व्याख्यागर्भमिलितान्वयः । एकादशभिः श्लोकैर्वाक्यार्थसमाप्त्या-
 चुलकम् । (रमापत्ने) सदानन्दतृप्तिसम्पादनी (सता देवादीनाम्,
 आनन्दस्य हर्षस्य, तृप्तेः, उद्वेगशान्तेश्च, सम्पादनी शिञ्जन्तात् सपूर्व-
 'पद'धातोः कर्त्तरि ल्युट् सम्पादयित्री) ; शिवा (कल्याणदायिनी)
 मूर्त्ता (प्रकटितशरीरा, पूर्वं सागरगर्भे लीनासीदिति शरीरस्याप्राफटय'
 स्थितमित्याशयः) ऐश्वरागः (ईशः श्रीपतिः, ईः लक्ष्मीः तस्याः ईशः
 पतिः तस्यायम् ऐशो रागः यद्यपि लक्ष्म्या विवाहात् पूर्वं तस्य श्रीपतित्व
 नासीत् तथापि कल्पान्तरलीलया तन्नामकत्वस्य विष्णौ सिद्धत्वात्त दोषः ।
 विष्णुं प्रति रागो विष्णुप्रेमेत्यर्थः) तेनारुणमुखी श्रीः लक्ष्मीः, देवाद्यैः
 देवताभिः महर्षिप्रभृतिभिश्च, पतिसङ्गता पत्या विष्णुना सङ्गता,
 ददृशे । श्रीः स्वयमेव विष्णुं वृतवतीति भावः । अत्र पत्ने मूर्त्तैव
 इत्येवकारतदर्थ्यादिविवरणं पादटीकाया द्रष्टव्यम् । इत्ययं विशेषः,
 अन्यत्र पूर्वपदसाम्यं शोष्यम् ॥ १६-२१ ॥

२२ । (शिवलोलापत्ने) यतः (सद्यमी) विमुः (चित्वा-
 चष्टमूर्त्तिभिः सङ्गतः) अविमुरिति प्रश्लिष्टाकारं 'पदं' वा,
 (नास्ति विमुः प्रभुयस्य सः अविमुः महेश्वर इत्यर्थः) अनन्यलम्बा
 (अन्यलम्बा या न भवति तां) तां शिवा लम्बा परिणीय भावान्वितः

(भावेन अभिप्रायविशेषेण लीलया ,ससारेण वा अन्वितः युक्तः) तेन सर्व्वे वृन्दारकाः (देवाः श्रेष्ठपुरुषाश्च) प्राप्तकामाः प्रजशिरे (प्रकर्षेण जाताः) सतीदेहत्यागाद् भगवान् महेश्वरः दाम्पत्यलीला ससारिवदवस्थितिं वा विहाय स्वात्मरतो बभूव, उमाविवाहानन्तर तस्य महेश्वरस्य तादृशाभिप्रायेण विवाहलीलया वा देवाना नन्दादीना शिवानुचरश्रेष्ठाना चेष्टसिद्धिरासीदिति सरलार्थः । देवपक्षे प्राप्त-कामा इत्यस्यार्थान्तर मूलपादटीकाया द्रष्टव्यम् । (पक्षान्तरे) विष्णुः (विष्णुत्व सर्व्वगतत्वमिति नैयायिकाः, विष्णुशब्दप्रकृतेर्विष' धातोर्व्याप्त्यर्थकत्वात् सर्व्वव्यापको विष्णुः अतएव तस्य विमुक्तम्, प्रभुरिति वा यथाश्रुतोऽर्थः) अनन्यलभ्या (अनन्येन अभिन्नेन लभ्या शक्तिमतीय शक्तेर्लभ्यत्वात् शक्तिमतः शक्तेश्चानन्यत्वात् विष्णुशक्तेर्ल'भ्याः विष्णुसम्मेलनमुचितमिति भावः) तां प्रकटित-शरीरा लक्ष्मीम्) लभ्या (तत्कृतस्वयंवरणेन लोकदृष्ट्या स्वीकृत्य) यतः (यस्मात् समुद्रमन्यनात्) भावान्वितः (भावेन यत्तया धीपति-रूपेण यत्तयेति यावत् लीलया वा अन्वितः) तेन (समुद्रमन्यनेन) सर्व्वे वृन्दारकाः (देवाः) प्राप्तकामाः (लब्धमनोरथाः) प्रजशिरे (प्रकर्षेण जाताः) । मूलस्याभस्ताहीनायां किञ्चिदधिकं ज्ञेयम्, तन्न्यूनत्वञ्चात्र पूरितम् ॥ २२ ॥

२३ । श्रुतभुजः (श्रुतं सत्य भुजन्ति रक्षन्ति श्रुतभुजः सत्यपालकाः, सद्यगुणप्रधानतया स्वस्याधिष्ठितेषु इन्द्रियादिषु सत्या-नुरूपं स्यादयन्ति, अभ्यधिरतिके दि सागिन्द्रिये—सत्यभाषणं देव-पतिस्त्वात्, अयत्तभाषणञ्चागुरस्यन्नादितरासम्पन्नादित्युक्तं इन्द्रो-

ग्योपनिषदादौ नयनेद्धितेनापि मिथ्यासाहायकाननुष्ठानं चक्षुरिन्द्रिये सत्यानुकूलत्वम्, मिथ्याश्रवणाभिवृत्तिः श्रवणेन्द्रिये सत्यानुकूलत्वम्, चक्षुरभिदेवः सूर्यः, श्रवणस्य वायुरित्येवं सत्यपालकत्वं देवानाम् अथवा श्रुतं सत्यं स्थिरं कर्मफलं भुङ्गते, पूर्वकल्पकृतकर्मफलेन वर्त्तमानसृष्टौ देवत्वलाभात्) देवाः, अतिक्रमाः (अत्यथगतयः द्रुतगतयः सन्तः) विष्णुमाया शिवा सर्वं धाम (कैलासम्) ऊर्ध्वः (प्रापयामासुः) यस्य (धामप्रापणस्य) फलं परपराभवः इत्यन्वयः । (पञ्चान्तरे) विष्णुमाया-मतिक्रमाः देवाः शिवामृतमुजः सन्तः धाम (तेजः) ऊर्ध्वः (धृतवन्तः) यस्य (धामधारणस्य) फलं परपराभव इत्यन्वयः । अवशिष्टः पञ्चदशार्थो मूलपादटीकाया द्रष्टव्यः ॥ २३ ॥

२४ । (शिवोपदे) वृषप्रभृतयः (शिववाहनादयः) सर्वे (कैलासनिलयाः) मातरम् (अम्बिकाम्) चिरात् (बहुकालमतिक्रम्य) आगताम् (स्वधामप्राप्ताम्) श्रवणलोक्य प्रमोदाभुधारामु (आनन्दाभु-जलसम्पातेषु) अञ्जगाहिरे (स्नातवन्तः) । (पञ्चान्तरे) वृष-प्रभृतयः (वृषा इन्द्रः तत्प्रभृतयः तत्प्रमुखाः) सर्वे मातरं (लोकमातरं लक्ष्मीम्) चिरात् (बहुकालेन) आगताम् (सागरगर्भतिरोधानमपराप उपहिता) श्रवणलोक्येत्यादिकं पूर्वार्थद्वित्युभयोः पञ्चयोरायश्चकटीका-गर्भोऽन्वयः ॥ २४ ॥

२५ । (शिवोपदे) सनातनी (नित्या) भक्तवत्सला सा च (शिवा च) तान् (वृषप्रभृतीन्) पुत्रभावेन प्रतिनन्द्य (निजा-नन्देन तान् अम्बिनन्द्य) भक्तानाम् (भक्तिमताम्) आकाङ्क्षा (मातृ-स्नेहसाभक्तमनान्) पूरयामास । इति विष्णुस्यार्थप्रतिपादनगमो-

ऽन्वयः । (पद्दान्तरे) सा लक्ष्मीः तान् इन्द्रादिदेवान् इति विशेषः ।
-समानमन्यत् ॥ २५ ॥

२६ । मन्दारगन्धसंपृक्तः (मन्दारकुसुमसौरभयुक्तः) प्राणिना
(जीवाना) क्लमनाशनः (क्लान्तिहरः) अपूर्वसस्पर्शः (पूर्वानु-
भूतसुखस्पर्शादधिकसुरस्पर्शः) समोरणः (वायुः) मन्दमन्दं (धीर-
गत्या) ववौ । इति पद्द्वयेऽन्वयः ॥ २६ ॥

२७ । कुतस्त्याः (अनिर्णीतोद्भवस्थानाः) केमलाः (मृदुलाः)
मधुराः (स्वरमाधुर्योपेताः) स्निग्धाः (तीक्ष्णतारहिताः) निनदाः
(ध्वनयः) शरीरिणः (सर्वान् प्राणिनः) प्रीणयन्तः (प्रीतियुक्तान्
कुर्वन्तः) सर्वतः (सर्वत्र जगति) सञ्चरन्ति स्म (भ्रान्तवन्तः)
इति पद्द्वयोः सार्थोऽन्वयः ॥ २७ ॥

२८ । सर्वतः (सर्वत्र) उत्सवः (आनन्दप्रकाशकानुष्ठानधारा
च) समचीयत (अवर्द्धत) प्रमोदः (दृष्टप्राप्तिसुखम् च) (चकारेण
समचीयतेत्यनुकृष्यते उभयोरेव प्राधान्यसूचनाय चकारद्वयम्) असौ
निरुत्सवनिरानन्ददशा (उत्सवहीना आनन्दशून्या च दशा अवस्था या
इयन्तं कालमवस्थिता सा) च अलीयत (लुप्ता) क्रियासमुच्चय-
द्योतकोऽत्र चकारः । यद्यपि प्राणिना सुखानि दुःखानि च व्यक्तिभेदभि-
न्नानि चक्रवर्त्परिवर्त्तन्ते, तथापि पार्व्वतोकैलासगमनसमये (पद्दान्तरे)
लक्ष्मीनारायणप्रथममेलनकाले सर्वेषामेव शरीरिणा सुखमेवाभूत्
न तु दुःखलेशोऽपीति भावः । अन्वयादिक पद्द्वयोः समानम् ॥ २८ ॥

२९ । सुगमः श्लोकः ।

३० । (पद्द्वयोः) तदा (तस्मिन् काले) विस्मृताखिल-

वृत्तीना (विस्मृताः अखिलवृत्तयो यैः तेषाम्, वृत्तिः चित्तधर्मः, प्रमोद-
मयवृत्तिभिन्नसकलवृत्तिरहितानामित्यर्थः) प्रमोदाक्षिप्तचेतसाम् (प्रमो-
दैराक्षिप्तम्, अन्यस्मात् समाकृष्ट चेतो मनो येषा तैः) ससम्भ्रमाणा
(प्रमोदजनितस्वरायुक्तानाम्) सिद्धानाम् (स्वनामप्रसिद्धदेवयोनिविशे-
षाणाम्) इति (वक्ष्यमाणप्रकाराः) वाचः (तिङ्सुबन्तवाक्यानि)
श्रुताः (अश्रूयन्त, सर्वेषा श्रुतिविषयता प्राप्ताः) इत्यर्थः ॥ ३० ॥

३१ । (पक्षयोः) हे शान्ते, चेतनाना (प्राणिनाम्) चेतसि
(हृदये) चिराय (चिरकाल) चर (विचर, तत्परित्यागावसरस्ते
माभूत्) आनन्दसान्द्रतरता (आनन्दस्य सान्द्रतरता, निविडतरत्वम्)
विवृद्धयै (विशेषेण वृद्धयै निविडतमत्वप्राप्त्यै) त्वरता (त्वरिता
भवतु) साषायाया आनन्दधाराया मध्ये अतीतदुःखस्मरणेऽपि
दुःखानुष्वादेन आनन्दस्य निविडता भवति,—तन्मध्ये अतीतदुःख-
स्मरणस्याप्यभावे निविडतरता भवति, तादृशानन्दधाराया अनपायित्वे
निविडतमता भवति—अतीतदुःखस्मरणविरहितानन्दधारा सत्वरम् अन-
पायिरूपेणावतिष्ठतामित्यर्थः । रे खेद, सम्प्रति (इदानीम्) महाप्रयाण
(महायात्रा) विषेहि (कुरु, या त्वया यात्रा कृता सैव पुनरनागमनाय
भरतु) । अत्र हेतुमाह—त्रिलोकजननी मूयः शिवसर्गयुक्ता ।
(शिवोपत्ते) त्रिलोकजननी (जगदम्बा दुर्गा) शिवसर्गयुक्ता (शिव-
सङ्गप्राप्ता) । (पदान्तरे) त्रिलोकजननी (लक्ष्मीः) शिवसर्गयुक्ता
(कल्याणजननाय तरता) इति विशेषः । अन्पत् मूलरादटीकाया
दृष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

नवमः सर्गः ।

१ । यदिति । (शिवोपक्षे) यत् अखिलेशपुरम् (आखिलः
 सर्व्वः क्षित्यादिसकलवस्तुरूपः यः ईशः शिवः तस्य पुरं कैलासः,
 सर्व्वार्त्तकस्य सर्व्वत्रैव पुरत्वसम्भवेऽपि तस्य शिवरूपताया यत्पुरं तस्यै-
 वान ग्रहणात्, सर्व्वार्त्तकस्यापि पुरान्तरापेक्षया तत्र प्रीतिसूचनाय,
 यदित्येति ईशेति च पदद्वयम्) श्रिया रहित (शोभाशून्यम्) अभवत्
 (अमूत् सतीदेहत्यागादित्याशयः) अथ (उमाया आगमनानन्तरम्)
 तत् (पुरम्) सुमहोज्ज्वलम् (सुष्टुना महेन उत्सवेन उज्ज्वलं दीपम्)
 विविधवाद्यरवैः (बहुविधवाद्यध्वनिभिः) जयादिभिः (जयाविजयाप्रभृ-
 तिभिर्योगिनीभिः) च अभिपूरित (परिपूर्णम्) अजनि (जातम्) विविध-
 वाद्यध्वनिरानन्दमुत्तरयोगिनीनाञ्च सम्मदस्तत्रासीदित्यर्थः । शिष्टोऽर्थो
 मूलसप्तमश्लोकस्याधस्ताद् द्रष्टव्यः । (पक्षान्तरे) अखिलेशः (त्रिलो-
 केशः विश्वः, तस्य पुरं वैकुण्ठधाम) श्रिया (लक्ष्म्या) रहितं (विही-
 नम्) अभवत् (आसीत्) । अथ (लक्ष्मीस्वयवरणानन्तर) केमल-
 चरणकमलं कठिनस्थलया पीडित माम्भूदिति कठिनस्थलं स्मृत्वा
 हलहलेतिरयं कुर्व्वन्दिः जयादिभिः जयविजयप्रभृतिभिः विद्वरगणैः ।
 इति विशेषः । समानमन्यत् ॥ १ ॥

२ । (पक्षयोः) शुक्रपिकादिकमुस्वरपक्षिणः (शुक्रपिका आदयो
 चेया ते शुक्रपिकादिकाः शुक्रपिकादिशब्दाद्बहुमीहो धैकल्पिकसमासान्तात्
 शुक्रपिकादिकाः मुस्वरपक्षिणः मधुरस्वराः पक्षिणः विहङ्गाः) शुभ-
 स्तवगायनाः (ध्येस्करस्तुतिगीतिरताः) मुनिगणार्च नवनवप्रमदैः
 (नवनवैः प्रतिक्षणनूतनैः—आनुपूर्व्व्यै द्विवचनम्) प्रमदैः (स्वैः) नरतां

गतम् (नवत्वं, नवावस्था प्राप्तम्) अदःपुरं (शिव०पक्षे कैलासम्, पद्मान्तरे वैकुण्ठम्) क्षणात् (तत्कालमध्ये, क्षण उत्सवः त प्राप्येति वा) मुत्तरं विदधुः (वाचालं चक्रुः) वाद्यादिनिवृत्त्यनन्तरं शुक्-
पिकादिध्वनिभिर्मुनिगणकृतस्तवगीतिभिश्च श्रोतारो मेनिरे स्वयं पुरमेव
मुत्तरं वाग्ध्वन्यासं करोतीति भावः ॥ २ ॥

३ । (पक्षयोः) अनुजीविनः (अनुजीविनः किङ्कराश्च अनुजीविन्यः
किङ्कर्यश्च एकशेषात् ते अनुजीविनः) त्रिजगतामगौ (शिव०पक्षे कैलास-
गतौ ; पद्मान्तरे वैकुण्ठगतौ) त्रिजगता पितरौ (असख्यानां त्रिजगता
अनादिसृष्टौ—स्वर्गमर्त्तपातालरूपं जगत्त्रयम् असख्यम्, एकस्य नाशा-
नन्तरमपरस्योत्पत्तिरेवं क्रमस्यानादित्वात्—पितरौ मातापितरौ, शिव०-
पक्षे, पार्वतीपरमेश्वरौ ; पद्मान्तरे, लक्ष्मीनारायणौ) मणिमये महासने
(रत्नमये श्रेष्ठासने) विनिवेश्य (उपवेश्य) विमलचन्दनकुङ्कुमचन्द्र-
मोमृगमदैः (विमलाः स्वच्छाः चन्दनकुङ्कुमचन्द्रमोमृगमदाः, चन्दनञ्च
कुङ्कुमञ्च चन्द्रमाः कपूरश्च, मृगमदः कस्तूरी च ते, तैः) अलिपन्
(लिप्तवन्तः) चन्दनादिभिर्ललितपुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

४ । (पक्षयोः) कतिपये (कियन्तः अनुजीविनः) नलिनेक्षणी
(कमलनयनौ त्रिजगतां पितरावित्पनुपचरते) नलिनैः (पद्मैः) मुरभि-
पुष्पमयैः (मुगन्धिपुष्पप्रसुरैः) दामभिः (माल्यैः) साधु (उद्दिष्ट-
मया स्यात् तथा) अन्नमकुर्वन्त (भूषितवन्तः) तथापि (साष्वलङ्कर-
योऽपि) परा परितुष्टिम् (साष्वलङ्करणं कृतमिति परमां प्रीतिम्) न
उपागमन् (प्राप्ताः) इतोऽपि साष्वलङ्करणं कथं भवेदिति चिन्तया
पुनःपुनर्देहिपतां तेषां परमपरितुष्टेरभावावगमादित्याद्यः ॥ ४ ॥

५ । (पद्मयोः) कतिपये इति । जननीतनुवेदना (जनन्याः, शिवोपक्षे उमायाः ; पद्मान्तरे लक्ष्म्याः, तनुवेदना शरीरव्यथा) चेत् (यदि) कमलकैरवमालिकयापि (पद्मकुमुदमाल्येनापि स्यादिति शेषः) पुनः (किन्तु) इय सक् (मालिका) नयनयोरमृतम् (अस्माकं नयनद्वयस्य अमृतवत् तृप्तिदायिका) इह (अस्यामवस्थायाम्) किं कार्यम् (कर्त्तव्यं किम्) कतिपये (अन्ये केचित्) इदं (इति) समशेरत् (संशयाकुला आसन्) मालेयं नघनीतकोमलाया मातुः कण्ठदेशेऽर्पिता तदीयतनुं यदि स्वीयकठिनस्पर्शेन व्यथयेत् तत् किम् नार्पयामः, किन्तु सुदृश्या मालिकेयम् अस्या एव योग्या, तत् किम् अर्पयामः ? इति सन्देहमूढाः केचिदनुजीविनोऽभवन्निति सरलार्थः ॥ ५ ॥

६ । समयेङ्कितवेदिनः (समयः अवसरः इङ्कितमभिप्रायसूचक-दृष्टिविशेषादि तद्वेदिनः, तदभिज्ञाः) कतिपये (तदन्ये केचित्) तद्गतचेतसा (अनन्यमनसा) शिशिरशीत-मुवासित-धारिणा (हिम-शीतलकुङ्कुमाटिसुरभीकृतजलेन) चचिर-चामरजेन (मनोज्ञचामर-सञ्चालनसम्भूतेन) वायुना (वातेन, प्रकरणात् ताविति गम्यते) चिरम् (दीर्घकालम्) उपासत (असेवन्त) ॥ ६ ॥

७ । (पद्मयोः) कतिपये (कियन्तोऽनुजीविनः) चरणचारण-कौशलयोगतः (चरणचारणकौशलेन पादसंवाहननैपुण्येन योगः सम्बन्धो यस्य तस्मात्, आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति सार्वविभक्तिकः पञ्चम्या-स्तसिः यद्वा चरणचारणकौशलयोग तायते पालयति इति तायधातोः क्वपि पञ्चम्येकवचनेन सिद्धम्, एतच्च मुवासनादित्यनेनान्वेति । विविधधूपेति (विविधाना धूपाना यद्विधानमुवासनं विधानेन गन्धयुक्ति-

शास्त्रानुगारेण मुष्टुगसनं सौरभसाधनं तस्मात् तत् सम्पाद्येति ह्यब्लोपे
पञ्चमी) आत्मनश्चिरनादृजितं (१२२५ चिरामिलपितम्) प्रभुसेवनम्
(शिव० पक्षे, प्रभ्वोः उमामहेश्वरयोः ; पद्मान्तरे, लक्ष्मीनारायणयोः
सेवन) अञ्जसा (द्रुतं) व्यदधन (अमुर्वत्) ॥ ७ ॥

८ । (शिव०पक्षे) कतिपये, बलिवन्दितौ (नायमात्मा बलहीनेन
लम्पः इति भ्रुतेः, बलिभिः योगबलरुद्धिः वन्दितौ) परमौ (परा धेष्वा
मा मितिः ज्ञान ययोः तौ सर्व्यशौ) प्रभुवरौ (उमामहेश्वरौ—प्रभुवरश्च
प्रभुवरश्च तौ) बहुविधे. बलिभिः (पूजोपचारैः) पर (प्रकृष्टं यथा
स्यात्) आर्चयन् (पूजयामासुः) अपरे च गतक्रियाः (विगतशारीर-
व्यापाराः) कृपणाः (कददर्शाः) धनमिव ददृशुरेव (केवल दृष्टवन्तः)
कृपणा धनं न मुञ्जते न ददति केवल दृष्ट्वैव तृप्यन्ति तथा अन्येऽनु-
जीविनः केवल तद्दर्शनमुखमात्रमन्यभूवन्निति भावः । (पद्मान्तरे विशेष.)
बलिवन्दितौ (बलिना दैत्यराजेन वन्दितौ नमस्कृतौ अथवा बलेर्वन्दितौ
पद्धत्वं याम्या तौ, लक्ष्म्याः स्थागात् नारायणस्य मायया च बलेर्वन्दित्व-
मभूदिति पुराणम्) अपरमौ इत्यकारः प्रश्लिष्टः, न परा अपरा अनन्या
मा लक्ष्मीययो शक्तिशक्तिमतोरभेदेन नारायणादनन्यत्व लक्ष्म्या,
तादात्म्याच्च स्वतोऽनन्यत्वमित्यपरमौ । प्रभुवरौ (लक्ष्मीनारायणौ) ॥ ८ ॥

९-१९ । अनन्तरङ्गलोका मूलपादटीकाया व्याख्यानप्रायाः ।

अव्याख्याताशास्त्रु सुगमाः ॥ ९-१९ ॥

इति नवमसर्गटीका ।

समाप्तरचायं काव्यटीकामन्थः ।

